

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXXIV, 2023

D'ESTUDIS HISTÒRICS
DE LA SOCIETAT CATALANA
BUTLLETÍ

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Institut
d'Estudis
Catalans

La Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) va ser fundada com a filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) l'any 1946. El 1942, però, ja s'havia constituït la Comissió Gestora, integrada per Ramon Aramon i Serra, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, de la Societat d'Estudis Històrics, Literaris i Lingüístics, que ha de ser considerada com el precedent de l'actual SCEH. Des dels seus orígens va restar vinculada als Estudis Universitaris Catalans, repesos després de la Guerra Civil, el 1942. El primer president de la SCEH va ser Ramon Aramon i en van ser vicepresidents Ferran Soldevila (Secció d'Història), Pere Bohigas (Secció de Llengua i Literatura) i Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Secció d'Art i Arqueologia). Malgrat les dificultats derivades de la censura franquista, la SCEH es va anar reunint en sessions científiques a diversos llocs, públics i privats, de Barcelona. El 1952 la SCEH va donar vida al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, que va publicar tres números del 1952 al 1963. Entre el 1969 i el 1972, en un període de creixents dificultats, va publicar cinc volums dels *Estudis d'Història Medieval*, dirigits per Ramon Aramon, amb la col·laboració de Maria Teresa Ferrer i Jaume Sobrequés. A partir del 1985 la SCEH va començar a remuntar. El 1994 va reprendre la publicació del *Butlletí*, que ha anat apareixent cada any des d'aquell moment. A partir del 2000 publica la col·lecció «D'Ahir per Avui». En aquesta nova etapa, la SCEH ha estat presidida per Josep M. Salrach, Montserrat Duran, Santiago Riera, Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés. Emili Giralt, Manuel Mundó, Albert Balcells i Josep Maria Salrach n'han estat els delegats de l'IEC.

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

DIRECTOR

Jaume Sobrequés i Callicó, Universitat Autònoma de Barcelona

EDITORA GENERAL

Mercè Morales Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics

CONSELL DE REDACCIÓ

Jordi Catalan i Vidal, Universitat de Barcelona
Montserrat Duch i Plana, Universitat Rovira i Virgili
Lluís Duran i Solà, Centre d'Història Contemporània de Catalunya
Gaspar Feliu i Montfort, Universitat de Barcelona
Josep Maria Figueres i Artigues, Universitat Autònoma de Barcelona
Armand de Fluvià i Escorsa, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica
Josep Guitart i Duran, Universitat Autònoma de Barcelona
J. Antoni Iglesias Fonseca, Universitat Autònoma de Barcelona
Santiago Izquierdo Ballester, Universitat Pompeu Fabra
Rosa Lluch i Bramon, Universitat de Barcelona
Jordi Maluquer de Motes i Bernet, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Lluís Martín i Berbois, Memorial Democràtic
Tünde Mikes Jani, Universitat de Girona
Joaquim Nadal i Farreras, Universitat de Girona
Alfred Pérez-Bastardas, Societat Catalana d'Estudis Històrics (IEC)
Marta Prevosti i Monclús, Societat Històrico-Arqueològica (IEC)
Josep Maria Roig i Rosich, Universitat Rovira Virgili
Josep Maria Salrach Marés, Universitat Pompeu Fabra

CONSELL CIENTÍFIC

David Abulafia, University of Cambridge
Martí Aurell i Cardona, Université de Poitiers
Albert Balcells i González, Universitat Autònoma de Barcelona
Dolors Bramon i Planas, Universitat de Barcelona
Jordi Casassas i Ymbert, Universitat de Barcelona
Aymat Catafau, Universitat de Perpinyà
Martino Contu, Universitat degli Studi de Sassari, Sardenya
Paul Freedman, Yale University, EUA
Montserrat Galí Boadella, Universidad Autónoma de Puebla, Mèxic
Marc Mayer i Olivé, Universitat de Barcelona
Tomàs de Montagut i Estragués, Universitat Pompeu Fabra
José María Murià Rouret, Universidad de Guadalajara, Mèxic
Patrice Poujade, Universitat de Perpinyà
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona
Montserrat Santmartí i Roset, Universitat Rovira i Virgili
Sebastià Serra Busquets, Universitat de les Illes Balears
Antoni Simon i Tarrés, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep M. Solé i Sabaté, Universitat Autònoma de Barcelona
Narcís Soler i Masferrer, Universitat de Girona
Ricard Soto i Company, Universitat de Barcelona
Maria Manuela de Bastos Tavares Ribeiro, Universidade de Coimbra
Josep M. Torras i Ribé, Universitat de Barcelona
Patricia Vega Jiménez, Universidad de Costa Rica

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXXIV, 2023

*S*ocietat *C*atalana d'*E*studis *H*istòrics

FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA

<http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>

Redacció, subscripcions, administració:
Butlletí de la SCEH
Societat Catalana d'Estudis Històrics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 933 248 584
sceh@iec.cat
<http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>

Accessible també des de:
<http://publicacions.iec.cat>
<http://www.raco.cat/index.php/ButlletiSCEH>
Revista indexada a: CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX,
RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR

El Butlletí de la SCEH ha estat sotmès a la valoració de PI Reviewers.
© els autors dels treballs

Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Disseny de la coberta: Irene Sanz

Tiratge: 300 exemplars

Compost per Flor Edicions, SL
Carrer de Breda, 7-9. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995
Dipòsit Legal: B.3081-2014

Aquesta obra és d'ús lliure, per bé que està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre, i és obligat fer-hi constar els autors.
Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca>.

El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica de periodicitat anual que publica treballs erudits referents a la història de Catalunya des de l'antiguitat fins a l'època contemporània. Dedica una atenció especial a l'anàlisi transversal d'unes mateixes temàtiques al llarg dels segles, amb l'objectiu de constatar-ne la continuïtat o discontinuïtat, així com el possible llegat als temps presents. El *Butlletí* acull així mateix treballs científics de temàtica universal que tinguin un especial interès metodològic i puguin servir de referent per a treballs específics de l'àmbit dels Països Catalans. És una revista d'accés obert, revisada per especialistes i publicada anualment per l'IEC.

The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* is a scientific journal published once a year with academic articles on the history of Catalonia from antiquity right up to the modern day. It pays particular attention to a diachronic analysis of the same issues throughout the centuries in order to discern their possible continuation or lack thereof, as well as their potential repercussions on today's society. The *Butlletí* also contains scientific studies of universal themes that are of particular methodological interest and can serve as a reference for specific works focusing on Catalan-speaking nations and regions. It is an open access, peer-reviewed journal published once a year by the IEC.

Le *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* est une revue scientifique de périodicité annuelle qui publie des travaux savants concernant l'histoire de la Catalogne, de l'Antiquité à l'époque contemporaine. Elle prête une attention particulière à l'analyse transversale au long des siècles de thématiques données, afin d'en établir la continuité ou la discontinuité, ainsi que leurs éventuelles retombées à l'époque actuelle. Le *Butlletí* accueille également des travaux scientifiques de thématique généraliste susceptibles, par leur intérêt méthodologique remarquable, de s'ériger en référence pour des travaux spécifiques ayant pour cadre les pays catalans. C'est une revue de libre accès, révisée par des spécialistes et publiée annuellement par l'IEC.

ARTICLES

GOMBAU DE BESORA, EL SENYOR DEL VALLÈS. DEL SERVEI COMTAL A LA CREACIÓ DE PATRIMONIS NOBILIARIS A LA CATALUNYA POSTCAROLÍNGIA	17
<i>per Jaume Vilaginés Segura</i>	
RESISTÈNCIES PARAMILITARS I CULTURALS DEL SEPARATISME CATALÀ DURANT LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA (1923-1930).....	77
<i>per Frederic J. Porta</i>	
ELS ÚLTIMS DIRECTORS DE DIARIS DE LA BARCELONA REPUBLICANA	129
<i>per Gil Toll</i>	
EL PRIMER FRANQUISME CONTRA PAU CASALS	145
<i>per Josep M. Figueres</i>	
LA REPRESA DELS ESTUDIS UNIVERSITARIS A LA CIUTAT DE LLEIDA: ELS ESTUDIS DE LLETRES I LA SEVA FACULTAT 1971-2021	209
<i>per Manel López Esteve</i>	
CULTURA PLEBEA I CAPITALISME. EL CAS DELS XIQUETS DE VALLS	245
<i>per Carlos Terrón Vasco</i>	
ESTUDIS BÍBLICS, POLÍTICA I ANTISEMITISME. ELS PAPERS DE PELEGRÍ CASADES (1936-1939)	271
<i>per Jordi Vidal Palomino</i>	

DOCUMENTS HISTÒRICS

EL SEMINARI D'HISTÒRIA DE CATALUNYA DE PIERRE VILAR (1982)	293
<i>per Jaume Sobrequès i Callicó</i>	

RECENSIONS

ALBERT BALCELLS (2022), <i>LA PROJECCIÓ EXTERIOR DE CATALUNYA</i> <i>AL MÓN D'ENTREGUERRES</i>	299
<i>per Josep M. Roig i Rosich</i>	

AMADEU GALLART (2022), <i>PER DÉU, PER LA PÀTRIA I EL REI.</i> <i>LA VIDA D'UN CARLISTA PIRINENC (ANTONI MARTÍ, 1860-1863).</i> <i>PRÒLEG DE CARME BATLLE GALLART</i>	303
<i>per Josep Pich Mitjana</i>	

LLÚCIA MARTÍN PASCUAL [ED.] (2022), <i>BESTIARI MEDIEVAL</i>	305
<i>per Pablo José Alcover</i>	

GABRIEL ENSENYAT PUJOL (2022), <i>FUSTER I ELS MALLORQUINS.</i> <i>EL DEBAT IDENTITARI A LA MALLORCA TARDOFRANQUISTA</i>	308
<i>per Pablo José Alcover</i>	

FERRAN DALMAU (2021), <i>JOAN CULLERÉ I IBARS (1916-1995).</i> <i>LA LLIBERTAT PER MALETA</i>	310
<i>per Marc Macià Farré</i>	

LLUÍS COSTA (2021), <i>PREMSA COMARCAL. LA MEMÒRIA DE LA VIDA</i> <i>QUOTIDIANA DE CATALUNYA</i>	312
<i>per Adrià Vidal Santorum</i>	

RAMON ORDEIG (2023), <i>DIPLOMATARI DEL MONESTIR</i> <i>DE SANT MARTÍ DEL CANIGÓ (SEGLES X-XI)</i>	316
<i>per Josep M. Salrach</i>	

AGUSTÍ G. LARIOS (2023), <i>LA FACULTAT DE FILOSOFIA I LLETRES DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA (1902-1973). UN GRESOL D'INTEL·LECTUALS</i>	322
<i>per Xavier Ferré</i>	

FLOCEL SABATÉ I CURULL (2023), <i>ASSALT MILITAR EN UN MUSEU A CATALUNYA EN EL SEGLE XXI. ANÀLISI DELS FETS EN EL SEU CONTEXT</i>	325
<i>per Josep M. Figueres</i>	

ÀNGELS RIUS I BOU (2023), <i>IMPREMTA I BIBLIOTECA A L'HOSPITAL MILITAR DE MONTSERRAT (1936-1939)</i>	329
<i>per Josep M. Figueres</i>	

JOSEP M. DELGADO; JOSEP PICH [EDS.] (2023), <i>JOSEP FONTANA. HISTORIADOR, MESTRATGE I COMPROMÍS CÍVIC</i>	331
<i>per Joaquim Nadal</i>	

EVOCACIONS

FRANCESC ESPINET (1937-2022)	343
<i>per Josep Lluís Martín Ramos</i>	

PERE PASCUAL I DOMÈNECH: PASSIÓ LOCAL I HISTÒRIA TOTAL (1945-2023)	347
<i>per Jordi Catalan</i>	

SEBASTIÀ RIERA I VIADER (1950-2023)	357
<i>per Jaume Sobrequés i Callicó</i>	

ROSA TORAN BELVER (1947-2023)	359
<i>per Cèlia Canyelles</i>	

CONTENTS

ARTICLES

- GOMBAU DE BESORA, THE LORD OF EL VALLÈS. FROM COUNTY SERVICE TO
THE CREATION OF NOBLE INHERITANCE IN POST-CAROLINGIAN CATALONIA 17
By Jaume Vilaginés Segura
- PARAMILITARY AND CULTURAL RESISTANCES OF CATALAN SEPARATISM
DURING THE DICTATORSHIP OF PRIMO DE RIVERA (1923-1930) 77
By Frederic J. Porta
- THE LAST NEWSPAPERS EDITORS OF THE REPUBLICAN BARCELONA 129
By Gil Toll
- THE FIRST FRANCOIST ACTIONS AGAINST PAU CASALS 145
By Josep M. Figueres
- THE RESUMPTION OF UNIVERSITY STUDIES IN THE CITY OF LLEIDA:
THE STUDY OF ARTS AND ITS FACULTY 1971-2021 209
By Manel López Esteve
- PLEBEIAN CULTURE AND CAPITALISME: THE CASE OF THE XIQUETS DE VALLS 245
By Carlos Terron Vasco
- BIBLICAL STUDIES, POLITICS AND ANTI-SEMITISM.
THE PAPERS OF PELEGRÍ CASADES (1936-1939) 271
By Jordi Vidal Palomino

CONTENTS

DOCUMENTS

- THE SEMINARY OF THE HISTORY OF CATALONIA
BY PIERRE VILAR (1982) 293
By Jaume Sobrequés i Callicó

REVIEWS

- ALBERT BALCELLS (2022), *LA PROJECCIÓ EXTERIOR DE CATALUNYA
AL MÓN D'ENTREGUERRES* 299
By Josep M. Roig i Rosich

- AMADEU GALLART (2022), *PER DÉU, PER LA PÀTRIA I EL REI.
LA VIDA D'UN CARLISTA PIRINENC (ANTONI MARTÍ, 1860-1863).
PRÒLEG DE CARME BATLLE GALLART* 303
By Josep Pich Mitjana

- LLÚCIA MARTÍN PASCUAL [ED.] (2022), *BESTIARI MEDIEVAL* 305
By Pablo José Alcolver

- GABRIEL ENSENYAT PUJOL (2022), *FUSTER I ELS MALLORQUINS.
EL DEBAT IDENTITARI A LA MALLORCA TARDOFRANQUISTA* 308
By Pablo José Alcover

- FERRAN DALMAU (2021), *JOAN CULLERÉ I IBARS (1916-1995).
LA LLIBERTAT PER MALETA* 310
By Marc Macià Farré

- LLUÍS COSTA (2021), *PREMSA COMARCAL. LA MEMÒRIA DE LA VIDA
QUOTIDIANA DE CATALUNYA* 312
By Adrià Vidal Santorum

- RAMON ORDEIG (2023), *DIPLOMATARI DEL MONESTIR
DE SANT MARTÍ DEL CANIGÓ (SEGLES X-XI)* 316
By Josep M. Salrach

CONTENTS

AGUSTÍ G. LARIOS (2023), <i>LA FACULTAT DE FILOSOFIA I LLETRES DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA (1902-1973). UN GRESOL D'INTEL·LECTUALS</i>	322
<i>By Xavier Ferré</i>	

FLOCEL SABATÉ I CURULL (2023), <i>ASSALT MILITAR EN UN MUSEU A CATALUNYA EN EL SEGLE XXI. ANÀLISI DELS FETS EN EL SEU CONTEXT</i>	325
<i>By Josep M. Figueres</i>	

ÀNGELS RIUS I BOU (2023), <i>IMPRESSA I BIBLIOTECA A L'HOSPITAL MILITAR DE MONTSERRAT (1936-1939)</i>	329
<i>By Josep M. Figueres</i>	

JOSEP M. DELGADO; JOSEP PICH [EDS.] (2023), <i>JOSEP FONTANA. HISTORIADOR, MESTRATGE I COMPROMÍS CÍVIC</i>	331
<i>By Joaquim Nadal</i>	

EVOCATIONS

FRANCESC ESPINET (1937-2022)	343
<i>By Josep Lluís Martín Ramos</i>	

PERE PASCUAL I DOMÈNECH: LOCAL PASSION AND TOTAL HISTORY (1945-2023)	347
<i>By Jordi Catalan</i>	

SEBASTIÀ RIERA I VIADER (1950-2023)	357
<i>By Jaume Sobrequès i Callicó</i>	

ROSA TORAN BELVER (1947-2023)	359
<i>By Cèlia Canyelles</i>	

ARTICLES

GOMBAU DE BESORA, EL SENYOR DEL VALLÈS. DEL SERVEI COMTAL A LA CREACIÓ DE PATRIMONIS NOBILIARIS A LA CATALUNYA POSTCAROLÍNGIA

JAUME VILAGINÉS SEGURA¹
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Article lliurat el 19 de desembre de 2022. Acceptat el 9 de juliol de 2023

RESUM

Gombau de Besora va ser un dels personatges més destacats dels comtats catalans a la primera meitat del segle XI. Ell va ser un dels *primates palatii* dels comtes de Barcelona Ramon Borrell i Ermessenda, i un ferm defensor de la comtessa Ermessenda en el llarg període de govern d'aquesta. En contrapartida, Gombau va rebre dels seus sobirans nombroses possessions fiscals que el van convertir en un poderós potentat. El nucli més important de les seves possessions es trobava al Vallès, en els feus fiscals de Montbui i de Montornès del Vallès (Palaudalmanla). També va ser el patró del monestir de Sant Miquel del Fai, que va fundar i al qual va dotar d'abundants possessions. Gombau va convertir els dominis que va rebre dels comtes en un important patrimoni personal que va llegar a la seva filla, Guisla, i al seu gendre, Mir Geribert. Gombau de Besora és un bon exemple de la creació d'un extens patrimoni personal, a través de la disposició de béns públics.

PARAULES CLAU

Magnat, comtats catalans, feu fiscal, castell termenat, vicari, patró, justícia medieval.

1. E-mail: jvilagin@xtec.cat

**Gombau de Besora, the lord of El Vallès.
From county service to the creation of noble inheritance
in post-Carolingian Catalonia**

ABSTRACT

Gombau de Besora was one of the most outstanding figures of the Catalan counties in the first half of the 11th century. He was one of the *primates palatii* of the counts of Barcelona Ramon Borrell and Ermessenda and a firm defender of countess Ermessenda during the lengthy period of her governance. As compensation, Gombau received numerous fiscal tenures from his sovereigns that made him a powerful potentate. The largest centre of his tenures were found in El Vallès, around his fiscal fiefs of Montbui and Montornès del Vallès (Palaudalmanla). He was also the patron of the monastery of Sant Miquel del Fai, which he founded and provided with extensive properties. Gombau turned the domains he received from the counts into a large personal patrimony that was inherited by his daughter, Guisla, and his son-in-law, Mir Geribert. Gombau de Besora is a good example of the creation of an extensive personal patrimony, through the disposition of public assets.

KEYWORDS

Magnate, Catalan counts, fiscal fief, castle barony, patron, medieval justice.

I. INTRODUCCIÓ

L'any 1018 l'abat i bisbe Oliba, a prec de la comtessa Ermessenda de Barcelona, va cedir l'autoritat sobre la parròquia de Torelló a Gombau de Besora.² L'escrivà, Guibert, no va escatimar adjectius elogiosos als protagonistes de la donació: Ermessenda, la comtessa, va ser descrita com a «excel·lentíssima i culta», i el bisbe-abat era «venerable i gloriós». Per la seva part, Gombau va ser definit de *viro magnifico*. Els elogis van ser administrats amb sàvia coherència per Guibert, segons la posició política i social de cadascun dels personatges. A Gombau li va adjudicar la condició de magnífic, que el situava en un lloc privilegiat dintre de

l'elit social dels comtats que regia la comtessa Ermessenda. Gombau de Besora va rebre la parròquia de Torelló per intercessió de la mateixa comtessa. La generositat d'ella envers Gombau s'havia donat en altres ocasions. En una d'aquestes, amb el seu espòs, el comte Ramon Borrell, van concedir-li un ampli alou al lloc del Fai, perquè hi fundés un monestir, el que seria el monestir de Sant Miquel del Fai.³

Gombau de Besora va ser un personatge cabdal de l'entorn polític de la comtessa, en el qual també destacaren l'abat Oliba de Vic, el primer senescal Amat Elderic, el bisbe Pere de Girona, Guillem de Muntanyola i el jutge Ponç Bonfill Marc (Abadal, 1986: 206-208; Pladevall, 1975: 40-41, Bonnassie, 1981, II: 92-94 i Aurell, 1998: 217-218). Gombau va ser fidel a la comtessa en el llarg període en què aquesta va governar i també va estar al costat dels comtes que van compartir amb ella el poder, Ramon Borrell, Berenguer Ramon I i Ramon Berenguer I. Va formar part del grup de *primates* del comtat i el seu paper com a conseller li va reportar una posició social i econòmica preeminent. La memòria com a personatge destacat va perdurar. Un segle més tard, quan el compilador dels usatges va justificar la proclamació del nou codi jurídic, detallava la llista de «magnats» que van donar el vistiplau a la iniciativa que partia del comte Ramon Berenguer I i la comtessa Almodis. El primer que hi apareix és Gombau de Besora (Bastardas, 1984, p. 52).

La figura de Gombau de Besora no ha passat per alt a la historiografia, que sempre li ha adjudicat un paper important en la història política de la primera meitat del segle XI. De tota manera, no se li ha dedicat cap estudi monogràfic. En tot cas, les extenses mencions han donat peu a un coneixement força ampli de la seva família i la seva vida. Qui ha dedicat més espai a la figura de Gombau de Besora és Antoni Pladevall, en els seus articles sobre la comtessa Ermessenda i, especialment, sobre el monestir del Fai (Pladevall, 1962 i Pladevall, 1975). Antoni Pladevall va basar parcialment la recerca sobre el monestir del Fai en els documents publicats per Benjamin Guérard del cartulari de l'abadia de Sant Víctor de Marsella (Guérard, 1857: p. 511-524). Les fonts documentals recopilades en el fons que sobre el monestir hi ha en l'esmentat cartulari donen informacions valuoses per entendre el personatge: sobre la seva relació amb el monestir i sobre el seu patrimoni i la seva persona, especialment a través del testament que va

3. CCar, VII, 1407 (997).

dictar l'any 1041. Altres estudiosos que han tractat la figura de Gombau han estat Ramon d'Abadal en el seu estudi sobre l'abat Oliba (Abadal, 1986), Anselm Maria Albareda, en el treball que va fer sobre la família de l'abat Oliba (Albareda, 1972), Anscari Manuel Mundó, en l'estudi sobre la identificació del germà de Gombau, Oliba, com a bisbe d'Elna (Mundó, 1960), Santiago Sobrequés, en el monogràfic sobre els grans comtes de Barcelona (Sobrequés, 1985) i finalment Pierre Bonnassie, en l'estudi sobre l'adveniment de la societat feudal a la Catalunya comtal (Bonnassie, 1981, II).

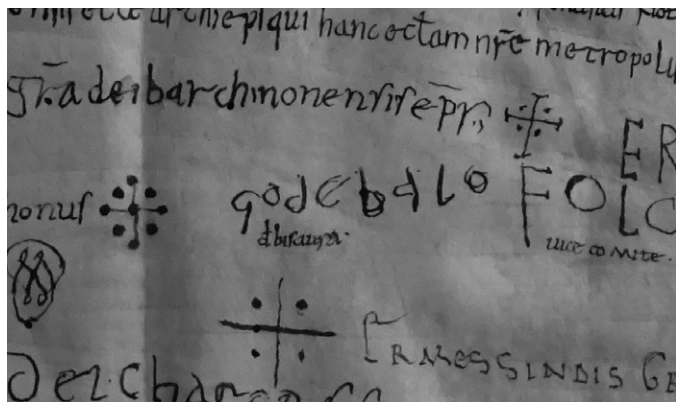

Figura 1. Signatura autògrafa de Gombau de Besora, que apareix en l'acta de consagració de la catedral de Vic (1038).

Font: Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

En aquest article analitzarem el personatge de Gombau de Besora. Estudiarem el seu paper com a membre de l'elit política del comtat, com a gestor de béns fiscals i com a potentat que va acumular un ampli patrimoni personal. La figura de Gombau ens permetrà comprovar com es va formar la base patrimonial de la nova aristocràcia dels comtats que depenien dels comtes de Barcelona. La creació del nou ordre social que anomenem societat feudal es va donar per l'acció de la nova aristocràcia, els membres de la qual van acumular un gran poder econòmic i social en el llarg període de govern de la comtessa Ermessenda, i també per l'acció de les famílies de *milites*, que formaven els exèrcits de l'alta noblesa. La figura de Gombau de Besora ens permetrà observar com es va generar el poder d'un dels *magnates*, el grup social privilegiat que serà un dels pilars del nou ordre, institucionalitzat pels Usatges. Entre ells destacava una nova elit formada pels *primates* del

comtat, que el comte Ramon Borrell i la comtessa Ermessenda reconeixien com el grup selecte del seu entorn polític. D'entre aquest grup apareixeran les principals famílies nobiliàries de la Catalunya medieval.

L'anàlisi de la figura de Gombau de Besora i la creació del seu poder patrimonial ens permetrà entendre d'una altra manera la crisi provocada per Mir Geribert cap a mitjan segle XI. La revolta protagonitzada per Mir Geribert, que ha estat ben estudiada,⁴ es basava en gran part en el poder patrimonial que Mir va rebre de Gombau de Besora, sobretot en el territori del Vallès, a través del casament que va fer amb la filla d'aquest, Guisla. La nova mentalitat que mostra Mir a través dels seus actes anava més enllà de la simple insubordinació. L'autoproclamació com a *princeps* d'Olèrdola portava a qüestionar la sobirania del comte de Barcelona sobre els territoris que controlava.⁵ L'herència de l'anterior comte, Berenguer Ramon I, concedia la marca del Penedès a Sanç, el germà de Ramon Berenguer I; aparentment el Penedès esdevenia un territori separat de la resta del comtat. Aquesta circumstància va facilitar les pretensions de l'ambiciós Mir Geribert, que tenia amplis dominis en el Penedès (Sobrequès, 1985: 40; Bonnassie, 1981, II: 88). Però, el poder de Mir radicava en gran part en el Vallès, on el seu sogre va acumular unes possessions molt extenses, basades en un gran patrimoni personal i, sobretot, en dominis fiscals. La capacitat de contendir que va manifestar Mir Geribert es basava en gran part en l'herència que va rebre de Gombau. Veurem com els pactes que van atenuar les seves pretensions demostrin que la clau de la seva sedició van ser els feus fiscals que havien pertangut a Gombau (inclòs el castell de Montbui) i que el comte reclamava que tornessin sota control de la seva autoritat. El comte donava per fet que els dominis de Mir al Penedès quedessin a mans d'ell i dels seus hereus, els

4. Entre les obres en què es tracta la figura de Mir Geribert i la revolta feudal que va liderar, es poden citar M. MILÀ I FONTANALS (1868), «Apuntes históricos sobre Olérdula», a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. II, p. 505-528; F. CARRERAS I CANDI, «Lo Montjuich de Barcelona», a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (1901), vol. VIII, p. 195-451; R. PLANES (1970), *Mir Geribert, príncep d'Olèrdola*, Barcelona, Rafael Dalmau editor; J. SOBREQUÈS (1985), p. 43-59; P. BONNASSIE (1981), II, p. 85-104; J. M. SALRACH (1987), p. 312-317; J. M. SALRACH (2013), p. 227-231; R. LLUCH (2018), p. 793-820 i J. E. RUIZ-DOMÈNEC (2006).

5. Sobre el títol de príncep d'Olèrdola que s'atribuïa Mir Geribert, Milà i Fontanals, que cita Jaume Pascual: M. MILÀ I FONTANALS, «Apuntes históricos sobre Olérdula», a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (1868), vol. II, p. 520; i Villanueva: J. VILLANUEVA (1821), *Viage literario a las iglesias de España*, vol. VII, València, p. 163.

Sant Martí. Així doncs, la figura de Gombau i el poder que va acumular també serviran per entendre la turbulenta història de meitat del segle XI i l'adveniment de l'estat feudal de Ramon Berenguer I.⁶

2. EL PARE, ERMEMIR, I EL CASTELL DE BESORA

Gombau rebia el *cognomen* de Besora. Com començava a ser habitual en la seva generació, molts potentats acompanyaven el seu nom amb el del castell primigeni o més rellevant dels seus dominis (Morsel, 2008: 122). L'apel·latiu d'un indret (un castell, principalment) servia com a element referencial, permetia identificar la persona i donava continuïtat dinàstica. Abans, el castell de Besora havia estat en mans del seu pare, Ermemir de Besora, que va ser vicari (*vicarius*) del mateix: *Ermemirus vicarius Bisauensis* (981).⁷ Això vol dir que exercia una funció en el govern dels comtats, la de delegat del comte, i que tenia com a referent el *castrum* de Besora. En la documentació, la relació de Gombau amb el seu pare sovint queda ressaltada, com no deixava de ser també normal a l'època. La filiació paterna quedava fixada en la nomenclatura personal per ajudar a distingir les persones i com a primer pas en el desenvolupament de les dinasties familiars. Així, trobem el nom d'Ermemir com a cognom o com a referent familiar durant gran part de la vida de Gombau: *Gondebaldus prolis Ermemiri* (997), *Gondeballo filium condam Ermemiro* (1000), *Gondeballo filio qui fuisti Ermemiri*

6. El testament de Mir Geribert (DACBsXI, 1014; 1060) no esmenta el patrimoni que va rebre, juntament amb la seva esposa Guisla, del seu sogre. Tampoc ho fa el de Guisla, més tard (DACBsXI, 1456; 1085). La disputa, i posterior pacte, amb el comte Ramon Berenguer I i la comtessa Almodis (JUCAME, 330, 1058), es va centrar especialment en els abusos comesos sobre les franqueses del Vallès i en l'ús arbitrari del castell de Montbui, i va acabar amb la restitució dels béns fiscals. El compromís signat per les dues parts establia que la possessió del castell havia de passar a un dels fills, previ jurament de fidelitat. Així devia passar, perquè Arnau de Sant Martí i després descendents seus van exercir la senyoria sobre el castell termenat i el feu de Montbui (*Castells catalans*, 1969, p. 190-191). Una lectura limitada del testament de Mir fa que la mirada de l'historiador se centri en les terres del Penedès, quan es busca el poder territorial en què se sustentava Mir Geribert (Planes, 1970, nota 4). Però el patrimoni que pretenia manar Mir també era el que tenia Gombau en el Vallès. L'esforç del comte va ser que Mir reconegués que el feu de Gombau li pertanyia: *Et comes predictus respondit quod ipse nichil voluisset de alodio predicti Mironis nec de suis chastris, set solum directum fecisset illi de predictis querelis et de predicto suo fevo quem tenuit Gondeballus.*: JUCAME, 330 (1058).

7. CCar, IV, 1353 (981).

bisorensis (1018), encara l'any 1044 era *Gondebaldus Ermemiri* i l'any 1075 la seva filla Ermessenda s'hi refereix com a *Gondeballi Ermemiri*.⁸ La figura del vicari Ermemir devia ser prou destacada perquè la seva memòria quedés reflectida en el cognom del seu fill fins i tot després de la mort d'aquest, alternant-se amb el nom toponomàstic del castell de Besora.

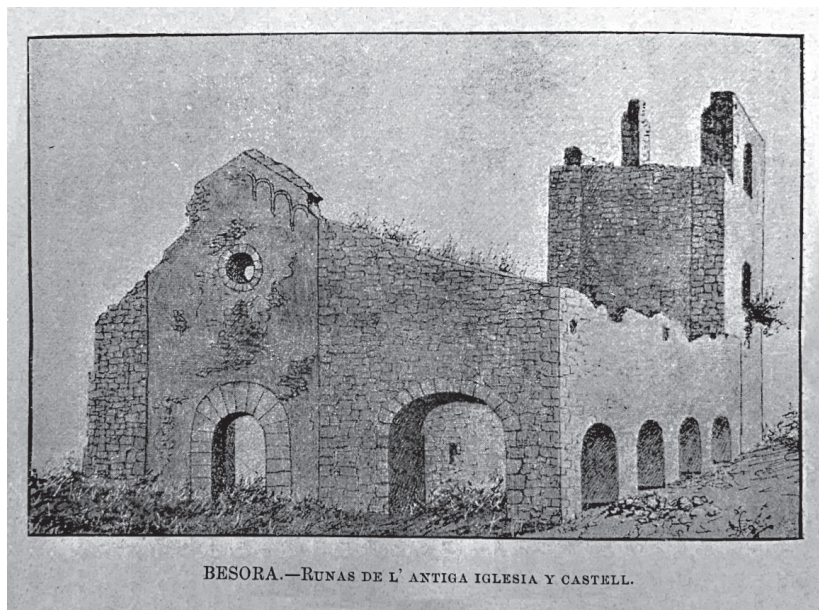

Figura 2. El castell de Besora i l'església de Santa Maria segons Francesc Carreras Candi. Font: F. CARRERAS CANDI (1892), *Lo castell de Besora. Recull de notes y documents à ell referents*, Barcelona, Estampa la Il·lustración, p. 41.

Com hem dit, Ermemir va ser vicari del comte de Barcelona. La figura del *vicarius* corresponia a un funcionari que exercia per delegació el poder comtal (Abadal, 1986b: 218; Lalinde, 1966: 46-56; Bonnassie, I, 1979: 151; Sabaté, 1997: 89 i Martí, 2022: 247-250). Els vicaris van acabar tenint una adscripció territorial on exercien la seva funció. Així doncs, Ermemir era *vicarius bisorensis* (del castell de Besora). Per a Pierre Bonnassie el vicari estava relacionat des de l'inici amb un *castrum*. En canvi, Jesús Lalinde considerava que els vicaris en un principi

8. CCar, VII, 1383 (997); JUCAME, 136 (1000); DACBsXI, 301 (1018); CSVMa, 1045 (1044) i BACH (1996-1997), doc. 91 (1075).

no es vinculaven amb cap territori i que amb el temps el comte els hi va adjudicar (Lalinde, 1966: 49-50); de manera anàloga, li va passar a la figura del vescomte (Dolset, 2008). De totes les mencions de vicaris fins a finals del segle x, només en un cas el càrrec anava associat a un territori, el del jutge Guifré, que l'any 999 era mort i se'l recordava per haver estat *vicarius Nespulensis territorio*.⁹ La idea del vicari sense adscripció territorial permetria contemplar la possibilitat que l'any 979, en el moment en què el comte Borrell II va cedir el castell de Cabra del Camp a Ervigi, signés un *Erimiri vicarius* que podia haver estat perfectament el pare de Gombau. Un vicari sense funcions limitades a un territori podia acompanyar el comte a un territori molt allunyat d'on ell, poc després, rebria les atribucions vicarials.

Malgrat això, els vicaris es movien per un territori concret, com era el cas d'El·lema, que coneixem perquè va fer diverses compres entre 969 i 980 en el terme de Terrassa.¹⁰ D'entre la documentació relacionada amb El·lema hi ha la compra d'una propietat que s'associava amb el pagament de la pena per un assassinat, que podia haver sentenciat el vicari, actuant com a jutge.¹¹ També Sendred i els seus descendents van ser vicaris i van tenir una activitat important en la marca penedesenca (Martí, 2017). Ell i el seu fill, Ènnec Bonfill, demostren el paper polític destacat que podien assolir els vicaris. Tots dos van protagonitzar expedicions diplomàtiques davant les autoritats musulmanes en nom del comte de Barcelona. També van acumular un patrimoni considerable i reproduïen el model de la família Besora: grans propietaris amb una influència social i política notable. Aquest seria el prototip de personatges que van esdevenir vicaris, sobretot a partir de la seva difusió, coincidint amb la darrera època del segle x i l'inici del segle xi (Martí, 2022: 248-250). L'associació amb un castell i els drets jurisdiccionals que hi anaven vinculats en el seu terme (*castrum*) no apareix en cap altre cas que no sigui el d'Ermemir de Besora. És entrat el segle xi quan el càrrec vicarial, que ja esdevé més una condició que una funció, s'associa a un castell, com en el cas del vicari Seniofred de Rubí: *Procere nostro Seniofredo Rio Rubens... noster vicarius* (1017).¹² Altres exemples de vicaris associats a *castra* durant el segle xi són

9. CCar, IV, 1825 (999).

10. CCar, VII, 551 (969); CCar, VII, 552 (969); CCar, VII, 732 (980). També probablement es tractava del mateix personatge: CCar, VII, 553 (969); CCar, VII, 557 (969); CCar, VII, 562 (970); CCar, VII, 564 (970); CCar, VII, 586 (971); CCar, VII, 646 (975) i CCar, VII, 662 (976).

11. CCar, VII, 562 (970): *Pro ipso omicidio de Seniuldo*.

12. JUCAME, 174 (1017).

GOMBAU DE BESORA, EL SENYOR DEL VALLÈS

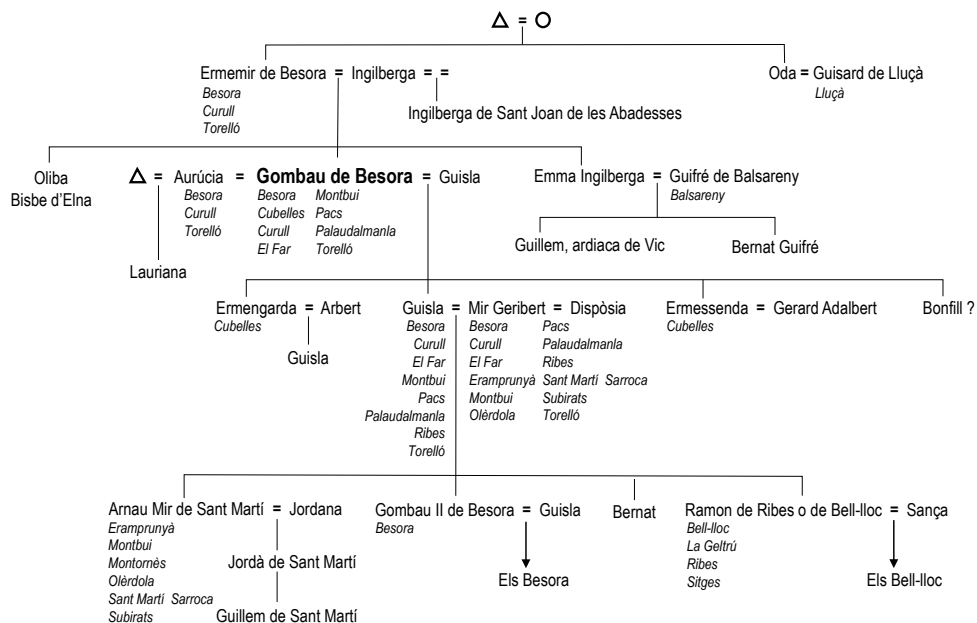

Figura 3. Arbre genealògic de la família de Gombau de Besora. Fonts: A. M. MUNDÓ, 1960; A. DE FLUVIÀ, *Catalunya romànica* (1987), p. 412 i J. VILAGINÉS. Nota: en cursiva els castells.

els de Guillem, vicari de Castellvell de Rosanes (1001 i 1026),¹³ Guillem, vicari de Santa Perpètua de Gaià (1030),¹⁴ Ramon, vicari de Montbui del Vallès (1018, 1019 i 1027),¹⁵ Guillem, vicari de Sant Martí Sarroca (1009 i abans de 1013),¹⁶ Mir, vicari de Claramunt (1031),¹⁷ Olibà, vicari de Font-Rubí (abans de 1015),¹⁸ El-lemar, vicari d'Eramprunyà (1015),¹⁹ Bonsom, vicari de Sant Martí (1017),²⁰ Bonfill Senfret, vicari de la Granada (1056),²¹ Teudbert, vicari de Montfalcó

13. PACB-RB-RBI, 58 (1001) i 175 (1026).

14. PACB-RB-BRI, 201 (1030).

15. DACBsXI, 304 (1018), JUCAME, 182 (1019) i JUCAME, 218 (1027).

16. DACBsXI, 131 (1009) i CSC, 452 (1013).

17. CSC, 520 (1031). Sobre aquest vicari, vegeu DOLSET (2004), III, p. 1120.

18. DACBsXI, 236 (abans de 1015).

19. DACBsXI, 236 (1015).

20. DACBsXI, 269 (1017).

21. DACBsXI, 899 i 900 (1056).

(1047)²² i Gombau Ramon, vicari d'Eramprunyà (1069).²³ La llista només contempla els casos de vicaris que es poden trobar en els reculls documentals del bisbat de Barcelona, del cartulari de Sant Cugat i de l'arxiu comtal de Barcelona. Es pot observar com les vinculacions del càrrec amb un *castrum* es generalitzen a partir de la segona dècada del segle XI.

L'any 981, Ermemir ja havia rebut el nomenament de vicari del castell de Besora, *Ermemirus vicarius Bisauensis*. No estan clares quines funcions tenia un vicari en un *castrum*. Probablement, el castell termenat ja tingués algunes de les atribucions jurisdiccionals que va assolir en segles posteriors (Sabaté, 1997: 92-94). En tot cas, devia exercir una funció de manteniment de l'ordre públic i de defensa del territori i, probablement, d'administració de justícia (Bonnassie, 1979, I: 151). El castell termenat anava associat a un feu que se cedia al vicari que exercia l'autoritat en el terme castral (Bonnassie, 1979, I: 184). Això volia dir que el vicari rebia dels habitants de les terres del feu el *censum* o el *servitium regis* propi de les terres fiscals (Salrach, 2021: 139-143). Podem conèixer les obligacions fiscals que corresponien a un feu fiscal a través de la compra que en va fer d'un el vicari Ènnec Bonfill al comte, l'any 999.²⁴ El comte Ramon Borrell va vendre a Ènnec Bonfill Sendred un territori fiscal que havia tingut anteriorment un altre gestor, per feu, successivament, dels comtes Sunyer, Miró i Borrell, i del qual Ènnec Bonfill ja n'havia disposat abans de la venda. El comte descriu quines funcions cedia al vicari. Li traspassava les prestacions personals que la població devia servir al comte en el feu fiscal i els impostos que s'hi cobraven (*census tributi*).²⁵

Ermemir va llegar el *castrum* Bisaura a Gombau (Carreras Candi, 1892; Busquets *et al.*, 2017). Gombau era fill d'Ermemir, com sabem, i d'Ingilberga (*Catalunya romànica*, X, 1987: 412; Mundó, 1960: 177). Tenia com a germans Oliba, que va ser bisbe d'Elna,²⁶ i Emma Ingilberga, esposa de Guifred de Balsemany; també era germà de l'abadessa Ingilberga de Sant Joan de les Abadesses,

22. PACB-RB-BRI, 337 (1046).

23. DACBsXI, 1202: *Et hoc fecerunt vidente et audiente vicarium Gundeballo Raymundo Erapruniano* (1069).

24. CCar, VII, 1473 (999).

25. Les funcions atribuïdes a l'autoritat pública que dirigia un domini fiscal estan perfectament descrites a SALRACH (2021).

26. *Oliba frater Gondeballo, levita*: CCar, IV, 1712 (996). *Cartam donationis que fecit mihi frater meum Oliba episcopus...*: CSVMa, 1046 (1034). Sobre Oliba, el germà de Gombau, vegeu MUNDÓ (1960).

filla natural de la seva mare i del comte Oliba Cabreta de Cerdanya (Mundó, 1960). La família de Gombau formava part de l'elit dominant dels comtats catalans. Els seus membres van gaudir de concessions i càrrecs importants en antigues zones estratègiques dels comtats pirinencs, com ho va fer la dinastia de vicaris que va donar peu al llinatge dels Castellvell, que van adoptar el toponomàstic del castell de Castellvell de Rosanes (Martí, 2017). Gombau va posseir el castell de Besora i el seu terme jurisdiccional, juntament amb el de Curull i més endavant el de Torelló.²⁷ Tots tres formaven un triangle estratègic, en els accessos a la plana de Vic des del Pirineu (*Catalunya romànica*, X, 1987: 25-33). La possessió de diversos castells alhora no va ser un fet excepcional. Altres magnats de la cort d'Ermessenda de Carcassona també posseïren diferents castells. El mateix Gombau, com veurem més endavant, va dominar-ne dos al Vallès i dos més als Penedès, que va sumar als castells del comtat d'Osona. Al Vallès va posseir el castell de Montbui, probablement aixecat per ell mateix. El de Montbui era un castell amb una posició privilegiada sobre el Vallès, amb una jurisdicció àmplia sobre la carena i la plana vallesana. El mateix Gombau demostrava la importància que tenia per a ell l'edificació signant ocasionalment amb el topònim del castell com a cognom: *Gondeballus Monsboi et Besora* (1013 i 1018).²⁸

Ermemir també va llegar possessions privades a Gombau. L'any 1018, Gombau va permutar amb la canònica de la Santa Creu i el bisbe Deusdedit uns béns patrimonials dispersos al pla de Barcelona que havia rebut dels seus pares (*parentorum meorum*).²⁹ Excloïa de la permuta els béns que es trobaven dintre dels murs de la ciutat de Barcelona, la qual cosa vol dir que hi tenia propietats, segurament provinents també del seu pare. Efectivament, una venda de l'any 1075, d'Ermessenda, filla de Gombau, que feia conjuntament amb el seu marit, d'unes cases a la muralla de la ciutat (inclosa una torre de la mateixa) confirma que dins de la ciutat Gombau posseïa propietats que devien ser del seu progenitor.³⁰ Abans, l'any 1006, Gombau i la seva esposa Guisla van fer un donatiu al monestir de

27. La possessió dels castells de Besora, Curull i Torelló per part de Gombau de Besora es dedueix del testament que aquest va dictar l'any 1041: CSVMa,1048.

28. CSC, 451 (1013) i CSC, 466 (1018).

29. DACB, sXI, 301 (1018) i DACB, sXI, 304 (1018).

30. BACH (1996-1997),13, doc. 205 (1075): *Ego Geraldus Adalberti et uxor mea Ermessenda femina pariter in unum venditores sumus tibi Ermengauda Raimundi iudice [...] Vendimus quarta partem ad integrum nostram propriam cunctarum domorum que fuerunt Gondeballi Ermemiri patris nostri [...] Sunt autem predictae domus in muro civitatis Barchinone...*

Sant Miquel del Fai, que havien fundat i del qual eren patrons.³¹ Les possessions li provenien dels seus pares i estaven situades al mateix lloc del Fai i a Montornès, al lloc de Bosquerons. A Montornès del Vallès es on Gombau va situar el nucli central de les seves possessions, al voltant del feu fiscal de Palaudalmanla (Montornès) i en concret a Viladordila (Can Masferrer), que va adquirir per compra i a través de la permuta abans mencionada.³² A Palaudalmanla probablement va fundar un castell termenat i allà, al pòrtic de l'església de Sant Sadurní, presidia judicis de la seva audiència.³³ En aquest indret del Vallès, el seu pare havia adquirit béns, com també els va adquirir al Fai, on Gombau va rebre el donatiu per aixecar el monestir que seria la gran realització de la seva vida.³⁴ Precisament, una donació portada a terme per Gombau i la seva esposa Guisla al monestir de Sant Miquel, de possessions a la parròquia de Riells, concretament d'un celler, que incloïa l'edifici amb la premsa de vi, les vinyes i les botes, així com d'un alou al lloc de *ipsa Spina* a la parròquia de Sant Julià de Llicà d'Amunt, li havien arribat per herència paterna (1034).³⁵ El patrimoni d'Ermemir devia estar dispers pel Vallès. Ho percebem parcialment pels testimonis ocasionals de la documentació que es refereixen a Gombau. L'herència d'Ermemir que va llegar al seu fill devia ser important, però reduïda en comparació amb el que aquest va aconseguir acumular.

El *castrum* de Besora era l'evidència geogràfica de l'estatus social de Gombau. Encara l'any 1053, poc abans de la seva mort, era *Gondeballum Bissorensi*,³⁶ i després de la seva desaparició se'l recordava amb el cognom toponomàstic: quan Mir Geribert i Guisla, la seva esposa, l'any 1058, van donar el feu comtal de Montbui als comtes van esmentar que havia estat en mans de Gombau de Besora;³⁷ també el bisbe Guislabert l'any 1060 es referia a ell com a *Gondeballus Bisaurenci* quan va concedir a la filla de Gombau, Guisla, i als fills d'aquesta,

31. CSVMar,1049 (1006).

32. CCar, VII, 1383 (997) i DACB, sXI, 301 (1006). Usem el nom Palaudalmanla, com una catalanització de *Palacio Dalmanla* o de les seves variants coetànies, que han estat recollides per Santiago Pérez: PÉREZ (2021), p. 149.

33. La menció del *castrum* és del testament de Gombau: *Castrum de Paladalmalla cum ipsos alodes et ipsos feus...*: CSVMar, 1048 (1041). Més endavant, analitzarem la ubicació del *castrum* esmentat. Segurament, es tractava del castell de Montornès (de Sant Miquel): FARÍAS (2002-2003), p. 32; PÉREZ (2021), p. 150.

34. CCar, VII, 1407 (997).

35. CSVMar,1046 (1034).

36. DACBsXI, 836 (1053).

37. DACVic, 1171 (1058).

el feu episcopal que anteriorment havia posseït el senyor de Besora.³⁸ Gombau era el *procero de castro Bisaura*, l'any 1018,³⁹ la personalitat que formava part de l'elit del comtat, associat a la possessió del *castrum Bisaura*: [...] *primatum Gondeballi Bisorensis*... (1011), *nobilis* [...] *Gondeballus Bisorensis* (1016), [...] *nostris primatibus* [...] *Gondeballo Bisorensi* (1017).⁴⁰ El cognom toponímic va donar-li projecció social i va esdevenir referent familiar.

El *castrum Bisaura* va ser erigit en el període de govern de Guifré el Pilós (Abadal, 1980: 92), reocupat a partir d'una construcció més antiga (Busquets *et al.*, 2017). De la mateixa època són les esglésies de Santa Maria i Sant Quirze de Besora, que van ser concedides com a donació al monestir de Sant Joan de les Abadesses: *Et in castrum Bisaura ecclesia Sancta Maria et cum Sancti Cirichi, cum illorum apendiccionibus et cum ipsum alodem quod ibidem habemus*.⁴¹ En general, les esglésies estaven incloses en el terme del *castrum* (Abadal, 1980: 99; Sabaté, 1997: 89-90). L'organització administrativa del territori, basada en el castell termenat i la parròquia, que observem en el comtat d'Osona va ser el model que trobarem en les ocupacions i organitzacions territorials de la resta dels comtats; també als territoris de marca, encara que aquí amb diferències notables, amb un paper menys important de la parròquia (Sabaté, 1997: 91-92; Dolset, 2004: 258). El control del territori es feia a través de *castra* que tenien un terme (*in apendicio, in termino*...). Dintre del territori del *castrum* es fundaven parròquies que gestionaven la vida espiritual dels habitants, però també recaptaven un tribut molt apreciat pel poder, el delme (Vilaginés, 2001: 119-124; Martí, 2022: 249). Les esglésies de Santa Maria i Sant Quirze de Besora ja eren parròquies l'any 906, quan en el concili de Barcelona van ser confirmades com a possessions del monestir de Sant Joan de les Abadesses.⁴²

Ermemir i Gombau eren senyors de Besora. Gombau, però no ho va ser de forma absoluta. La comtessa Ermessenda va infeudar-lo primer al comte Guifré de Cerdanya i després al comte Bernat Tallaferro de Besalú (Benet-Pladevall, 1987: 411). El castell va retornar a mans comtals, ja que la comtessa Ermessenda el va empenyorar l'any 1023 al seu fill, el comte Berenguer Ramon I, com

38. DACBsXI, 1015 (1060).

39. DACBsXI, 304 (1018).

40. JUCAME, 155 (1011); JUCAME, 169 (169); JUCAME, 470 (1017).

41. CCar, IV, 4 (885).

42. CCar, IV, 69 (906).

a garantia de la pau que havien pactat.⁴³ Així, la sobirana cedia el *castrum* en feu, mentre que els Besora (en aquest cas, Gombau) n'exercien la possessió, sense que ningú els ho discutís. La comtessa Ermessenda sentia com a pròxima i segura l'àrea al voltant del castell de Besora. Per això va passar els darrers dies de la seva vida a Sant Quirze de Besora, molt a prop del castell, i allà va morir (Pladevall, 1975: 76). Gombau va actuar com els comtes, que des de Guifré el Pilós s'havien apropiat del territori en el qual exercien la funció pública i la transmetien per herència dintre de la mateixa família. I així, disposava del castell de Besora, que depenia d'instàncies superiors, fins al punt de portar-lo com a emblema familiar en el seu cognom i cedir-lo en herència a la seva esposa Aurúcia i a la filla d'aquesta, Lauriana, en el testament.⁴⁴ El seu gendre, Mir Geribert, es va apoderar del castell i va voler apropiat-se'n de manera completa, sense buscar el consentiment del comte. En el context del pacte que acabava amb el greu conflicte entre Mir Geribert i els comtes Ramon Berenguer I i Almodis, Mir cedia als sobirans entre altres castells, els de Besora i Curull.⁴⁵ El comte va infeudar després el castell de Besora al senescal de Barcelona. La família dels senescals i posteriorment els Montcada van disposar-ne durant més de dos segles. Un fill de Mir Geribert, Gombau Mir (o Gombau II), va continuar exercint la dominació sobre el castell, en el seu cas com a castlà. Els Besora, nissaga d'en Gombau, van mantenir la seva relació amb la fortificació durant segles, com a castlans, fins al segle XIII, i a partir d'aleshores, com a feudataris reials, un cop la monarquia va recuperar el domini ple sobre el castell (Benet-Pladevall, 1987: 413-415).

3. PRIMAT DE PALAU

Gombau era fill d'un vicari poderós. Hem pogut adonar-nos de la importància social d'Ermemir per la freqüència que tenim de les mencions del nom patronímic de Gombau, que s'alternen amb el cognom toponomàstic (*Gondebaldus bissaurenci*, *Gondebaldus filii Ermemiri*). També, a través de l'herència que Gombau va rebre d'ell: els castells estratègics de Besora i Curull i un destacat patrimoni personal que

43. PACB-RB-RBI, 161 (1023).

44. El testament de Gombau és a CSVMa, 1048 (1041).

45. DACVic, 1171 (1058) i DACVic, 1172 (1058).

coneixem parcialment. La relació propera que des d'un primer moment va mantenir Gombau amb els comtes Ramon Borrell i Ermessenda denota la continuació generacional d'una intensa i fidel proximitat del seu pare amb els comtes.

El lligam personal d'Ermemir amb el poder també pot explicar que Gombau aparegui aviat vinculat als comtes Ramon Borrell i Ermessenda. L'any 996, dos després que signi com a testimoni en un document dels comtes,⁴⁶ Gombau va vendre un cens sobre un alou a un prevere al terme del castell de Torelló, que havia adquirit del comte Ramon Borrell (*mihi vendidit senior meus Raimundus comes et marchio*).⁴⁷ La venda del tribut resulta significativa i fa evident la confiança que li tenia el comte. A la vegada, la posterior alienació del cens per part de Gombau esdevenia un acte delicat, perquè afectava directament un atribut de l'autoritat comtal. Per demostrar la bona intenció que hi havia en la venda i, probablement, per mostrar l'antuència del governant, Gombau va manar que la signatura del pergami es realitzés públicament a Barcelona, a la plaça situada davant del palau comtal.

Els comtes també van manifestar una gratitud elevada cap a Gombau. La van demostrar un any més tard, quan van concedir-li el territori on va fundar el monestir de Sant Miquel del Fai.⁴⁸ En el document de la donació palesen la seva bona sintonia amb el senyor de Besora quan diuen sentir-se en la necessitat de recompensar-lo: *Nobis convenit atque oportet fieri ut tibi iam prelibato aliquid de propria a te nostra donare deberemus sicut et facimus*. Els comtes afirmen sentir-se obligats a compensar Gombau, que en aquell moment ja era un senyor poderós (*Gondeballus de Bisaura*, l'any 994),⁴⁹ els era fidel i respectava la seva autoritat.

Gombau apareix en moltes ocasions en actes públics dels comtes. En algunes ocasions amb un paper preminent, en altres com a testimoni, signant l'acta documental. Des de 990 fins a la mort del comte Ramon Borrell, apareix signant documents de la parella comtal els anys 990, 994, 1010, 1011 i el 1013 en dues ocasions.⁵⁰ En el document de 1011, dels que recullen el conflicte del monestir de Sant Cugat per la Torre Moja, apareix com a *primat*.⁵¹ En el de

46. PACB-RBor-RBI,4 (994).

47. CCar, IV, 1712 (996).

48. CCar, VII, 1407 (997).

49. PACB-RBor-RBI,4 (994).

50. CCar, IV, 1589 (990) (no és segur que sigui Gombau de Besora), PACB-RB-RBI, 4 (994), JUCAME, 153 (1010), JUCAME, 155 (1011), CSC, 451 (1013) i JUCAME, 161 (1013).

51. JUCAME, 155 (1011).

1013, que també afectava el monestir de Sant Cugat, en aquest cas en l'enfrontament que va tenir amb Adelaida, vídua del vescomte Geribert, Gombau apareix entre la «caterva d'optimats» que eren presents al judici.⁵² L'any 1016, també en un document del conflicte entre els anteriors litigants, és un dels *nobiles* presents.⁵³ Després de la mort del comte Ramon Borrell, en el període de minoria d'edat del seu successor, Berenguer Ramon I, i de tutela de la comtessa Ermessenda, l'any 1017 Gombau va formar part del grup de primats que va participar en el judici interposat pel monestir de Sant Cugat contra el vicari Seniofred de Rubí;⁵⁴ també signà com a testimoni del document en la donació comtal al monestir de Sant Cugat de Santa Oliva i l'estany de Calders;⁵⁵ l'any 1018 era present en el judici entre la comtessa Ermessenda i el comte d'Empúries;⁵⁶ l'any 1020 va ser marmessor del comte Ramon Borrell,⁵⁷ i va participar en la consagració de la seu de Manresa;⁵⁸ també va signar en un altre document de 1020, com a Gombau de Pacs;⁵⁹ l'any 1021 va ser testimoni de la donació de l'església de la Llacuna que van fer la comtessa Ermessenda i el seu fill, el comte Berenguer Ramon I, al monestir de Sant Llorenç del Munt, perquè s'hi restaurés el culte;⁶⁰ així mateix, va signar en l'empenyorament de diferents castells, l'any 1022 —entre ells els de Besora i Curull—, de la comtessa Ermessenda al seu fill, el comte Berenguer Ramon I.⁶¹ Durant el govern d'aquest, l'any 1023, Gombau va ser protagonista de la cessió de les esglésies de Montserrat a Ripoll, i defensà en primera persona els interessos de l'abat Oliba;⁶² va estar present en un altre acte del conflicte amb el comte d'Empúries, l'any 1025;⁶³ i també assistí (i va signar el document) al litigi que el monestir de Sant Cugat va mantenir

52. JUCAME, 161 (1013).

53. JUCAME, 169 (1019).

54. JUCAME, 174 (1017).

55. CSC, 466 (1018).

56. JUCAME, 178 (1018).

57. DACVic, 797 (1018).

58. JUCAME, 187 (1020).

59. JUCAME, 187 (1020). Gombau de Pacs era Gombau de Besora, perquè aquest posseïa el castell de Pacs, al Penedès.

60. SLLMunt, 191 (1021).

61. JUCAME, 188 (1022).

62. JUCAME, 205 (1023).

63. JUCAME, 211 (1025).

amb Mir Geribert, per l'alou de Santa Oliva i l'estany de Calders;⁶⁴ apareix com a marmessor en el testament de Berenguer Ramon I, que aquest va dictar abans de marxar cap a Roma, l'any 1032, i en la darrera voluntat que va manifestar el mateix comte abans de morir a Barcelona, l'any 1035;⁶⁵ va participar en la donació a Sant Pere de Vic, abans de la mort del comte, l'any 1034, confirmada i ampliada per la comtessa Ermessenda, cinc anys més tard, en la minoria d'edat de Ramon Berenguer I.⁶⁶ Durant la minoria d'aquest comte, va signar en la dotació de la catedral de Vic de 1038;⁶⁷ l'any 1039 va ser testimoni de la donació al monestir de Sant Llorenç del Munt, per part de la comtessa Ermessenda i el comte menor d'edat, de la *villa* i església d'Ullastrell, del castell de Castellar i d'un bosc a Matadepera, que la comtessa havia adquirit de Guillem de Montcada;⁶⁸ uns mesos més tard, probablement ell era el Gombau que va signar en la concessió de l'esponsalici que va oferir el jove comte a la seva esposa Elisabet.⁶⁹ Un dels moments culminants de la col·laboració amb el poder comtal per part de Gombau de Besora es va donar l'any 1044, quan va exercir de jutge en el plet arbitrat per l'abat Oliba, que va restituir l'autoritat al comte Ramon Berenguer I després de l'intent de secessió provocada pels membres de la casa vescomtal, encapçalats pel bisbe Guislabert i el vescomte Udaldar.⁷⁰ Encara l'any 1049 trobem Gombau signant la compra que el comte Ramon Berenguer I i la comtessa Elisabet van fer a Bernat Sendret del castell de Tamarit, que el venedor tenia per aprisió;⁷¹ i va participar en la confirmació de la donació del castell i alou de Castellar que la comtessa Ermessenda va realitzar a Sant Llorenç del Munt.⁷²

Gombau de Besora apareix esmentat com a *primat de palau* en tres dels actes que va protagonitzar coincidint amb el govern de la parella comtal formada pel comte Ramon Borrell i Ermessenda.⁷³ En un altre document del mateix període també va rebre aquest qualificatiu, cosa que confirma que gaudia d'una

64. JUCAME, 242 (1032).

65. DACVic, 906 (1032) i DACVic, 937 (1035).

66. DACVic, 924 (1034) i DACVic, 981 (1039).

67. DACVic, 974 (1038).

68. SLLMunt, 290 (1039).

69. PACB-RB-RBI, 274 (1039).

70. JUCAME, 289 (1044).

71. LFM, I, 212 (1049).

72. SLLMunt, 349 (1049).

73. JUCAME, 153 (1010), JUCAME, 155 (1011) i JUCAME, 470 (1017).

condició especial.⁷⁴ Els comtes Ramon Borrell i Ermessenda van promoure una elit de personatges amb els quals van voler consolidar el seu poder (Pladevall, 1975: 40; Aurell, 1998: 217). Eren els *primates palatii*. Els comtes anteriors segurament havien tingut al seu voltant laics i eclesiàstics que els podien assessorar i acompanyar en el govern. Ramon Borrell i Ermessenda també van reunir un grup selecte al seu voltant, però els van donar una condició específica i un pes polític i social diferenciat. Eren definits per ser els més eminents, «els primers del país» (*primates patriae*), com els anomenava Ponç Bonfill Marc,⁷⁵ i apreciats per l'autoritat, «als quals Déu concedeixi molta vida».⁷⁶ Eren els personatges més poderosos i rics dels comtats que dirigien els comtes de Barcelona, privilegiats també per concessions dels mateixos sobirans. Els primats de palau eren dirigents eclesiàstics i tenidors de càrrecs funcionaris, com el vescomte, algun funcionari de palau i els vicaris amb un poder territorial important, «amb la presència dels primats Gombau de Besora, Ug de Cervelló, Sendred de Gurb, Amat d'Orís, Gaufred de Girona, Borrell bisbe de Girona i Deusdedit, bisbe de Barcelona» (1011);⁷⁷ «amb els primats de palau Borrell, bisbe d'Osona, Ug de Cervelló, Seniofred de Rubí, Bernat de Sant Vicenç, Guillem de Castellvell, Mir d'Hostoles i Guitard de Sant Cugat...» (1016);⁷⁸ «Nosaltres [la comtessa Ermessenda i el comte, el seu fill], amb el conjunt dels nostres primats, això és Deusdedit, bisbe de Barcelona, Udalard, vescomte d'aquesta ciutat, Ramon de Montcada... Ug de Cervelló, Gombau de Besora, Ermengol, el bisbe d'Urgell, i Ramon, comte de Pallars...» (1017);⁷⁹ «els primats del seu palau (de la comtessa Ermessenda i el comte, el seu fill) Ug de Cervelló, Amat, vescomte de Girona, Ot de ses Agudes, Guadall, prepòsit de la mensa comtal, Bernat Seniofred, un altre Seniofred, Bernat [i Gombau de Besora]...» (1018).⁸⁰

La llista de primats no sempre és la mateixa, però hi apareixen de forma reiterada alguns noms, com Gombau de Besora, Ug de Cervelló i el bisbe Deusdedit. Gombau era el model de primat: important en patrimoni i obligacions públiques, empoderat pels comtes i, sobretot, fidel als seus senyors. Gombau va

74. DACBsXI, 301 (1018).

75. JUCAME, 244 (1032).

76. [...] *quibus Deus vitam concessit...*: JUCAME 155 (1011).

77. JUCAME, 155 (1011).

78. JUCAME, 171 (1016).

79. JUCAME, 174 (1017).

80. DACB, sXI, 301 (1018).

ser un membre del nucli d'incondicionals que es van mantenir prop de la comtessa Ermessenda després de la desaparició del comte Ramon Borrell. Com també ho van ser Amat Elderic d'Orís, el primer senescal, i Guillem de Muntanyola i de Montcada (Aurell, 1998: 217; Bonnassie, 1981, II: 93-94), que també apareixen en la llista de primats de palau. La pertinença i la importància de Gombau i Guillem de Muntanyola en el cercle de la comtessa Ermessenda es pot constatar l'any 1023 quan van intercedir en la petició que feia Oliba, com a abat de Ripoll, de les esglésies de Montserrat.⁸¹

El terme *primat de palau* desapareix a partir de la segona dècada del segle XI, possiblement perquè els conflictes pel poder comtal van desfer la idea d'una elit que ajudés a dirigir els comtats. Però es va mantenir la d'un grup selecte de personatges que havia de tenir una veu i un poder per sobre de la resta dels habitants del comtat, per sobre dels altres nobles i de la gent corrent (*cum primatibus palatii sui aliisque nobilibus et vulgaribus hominibus*).⁸² La idea d'un grup escollit i privilegiat de la societat l'anirem trobant en la documentació més endavant a través dels termes *nobles* i *magnats*, que tindrà la culminació en l'usatge 4,1 en què es rememora l'elit de personatges que en la primera meitat del segle XI van col·laborar en la direcció dels comtats: «Aquests són els usatges d'ús de la cort, que va constituir que s'apliquessin en el país per sempre el senyor Ramon Berenguer el Vell i la seva esposa Almodis, amb l'assentiment i aclamació dels magnats de la seva terra...».⁸³ Ja hem dit que un dels primers esmentats en la llista de magnats era Gombau de Besora.

La documentació no és gaire clara a l'hora de concretar la condició dels que formaven part del grup de primats. En alguns casos es distingeix entre jutges, càrrecs eclesiàstics i primats (potentats laics): *nos cum prefatis iudicibus, pontificibus et primatibus*;⁸⁴ en altres, se separa els jutges del grup escollit: *ab his iudicibus et primatibus*;⁸⁵ en altres situacions, dins del grup privilegiat s'encabeixen laics i eclesiàstics. Per regla general, sempre algun càrrec eclesiàstic apareix com a membre del grup escollit; en especial, trobem el bisbe de Barcelona,

81. JUCAME, 205 (1023).

82. DACB, sXI, 301 (1018).

83. Bastardas, 1984, p. 52, usatge 4.1: *Hec sunt usalia de curialibus usibus quos constituerunt tenere eorum patria omni tempore, dominus Raimundus, Barchinonensis vetus comes et Adalmodis eius coniux, assensione et acclamatione illorum terre magnatum...*

84. JUCAME, 153 (1010).

85. JUCAME, 155 (1011).

Deusdedit. En canvi, els jutges eminents de Barcelona (Bonfill, Oruç, Bon-som), que també acompanyaven i assessoraven els comtes, no solien incloure's dins del grup. Els primats de palau no van ser sempre els mateixos en els actes governamentals que coneixem, que normalment eren judicis destacats. Els primats assistien en aquestes reunions amb la funció de confirmar les sentències del litigi, com queda constància en el redactat d'un document: «Fou realitzada aquesta audiència l'any esmentat les calendes de maig i judicialment confirmada després per aquests jutges i primats...» (1011).⁸⁶ El paper dels primats era col·laborar en la gestió del país, com feia Gombau de Besora, que tenia la seva pròpia audiència (*in audientia domni Gondeballi* (1027)).⁸⁷ Ens han arribat quatre judicis del tribunal de Gombau.⁸⁸ Un d'ells dut a terme a les portes de l'església de Sant Sadurní de Palaudalmanla (Montornès) i un altre en el lloc que era motiu de la disputa, sota uns arbres, al Vallès.⁸⁹ En tres dels judicis era present el jutge Ponç Bonfill Marc, que dirigia i redactava les actes dels judicis.⁹⁰

Molts dels primats s'estaven apropiant dels càrrecs públics que els comtes havien posat a la seva disposició. Els cedien hereditàriament als seus descendents i els associaven a la seva persona amb el beneplàcit comtal. Això mateix va fer Ermemir i faria també en el seu testament Gombau amb els béns fiscals que posseïa, inclòs el castell de Besora. El grup de potentats que eren els primats van generar les principals famílies nobiliàries de la Catalunya medieval (Abadal, 1986, II: 214). La majoria procedien del comtat d'Osona i probablement van substituir l'aristocràcia local, que va desaparèixer després de la desfeta de 985 (Pladevall, 1971: 308-309; Pladevall-Pagès, 1984: 36). Gombau també provenia del mateix comtat, però el principal patrimoni el va tenir al Vallès. Allà segurament va residir. Al Vallès tenia el seu *castrum*-feu fiscal més important, el del castell de Montbui. Al Vallès hi tenia la seva residència preferida, de Viladordila a Montornès. A Palaudalmanla (Montornès) exercia les funcions judicials. El Vallès era prop de Barcelona, la seu comtal, on també tenia possessions.

86. JUCAME, 155 (1011).

87. JUCAME, 218 (1027). Un estudi del judici és a VILAGINÉS (2023).

88. JUCAME, 136 (1000), JUCAME, 182 (1019), JUCAMEN, 218 (1027) i JUCAME, 223 (1028).

89. Respectivament, JUCAME, 223 (1028) i JUCAME, 182 (1019).

90. JUCAME, 182 (1019), JUCAMEN, 218 (1027) i JUCAME, 223 (1028).

4. EL MONESTIR DEL FAI

Hem vist com ja l'any 997 el comte de Barcelona Ramon Borrell i la comtessa Ermessenda van decidir donar a Gombau de Besora el lloc del Fai (Pladevall, 1962).⁹¹ Era una mostra de generositat cap a una persona molt valorada pels comtes. El donatiu es feia amb la finalitat que Gombau hi fundés un monestir, *ad construendum coenobium propter desiderii celestis regni, ad refrigerandum utrasque animas nostres*.⁹² Probablement, la donació comtal estava instigada per la voluntat de Gombau, que en aquell moment ja tenia una posició privilegiada en l'entorn dels comtes de Barcelona.⁹³ En la donació, el comte li concedia béns que li pertanyien per herència familiar (*Qui mihi advenit a me Remundo per prosapia mea origo*); això vol dir que eren possessions vinculades al càrrec comtal. Ermessenda, la comtessa, ho havia rebut per la dècima matrimonial. La donació contenia un ampli territori al voltant de la cova (*speleam*) on hi havia edificada l'església (*basílica*) de Sant Miquel, no sabem des de quan. El poblament del territori està documentat des de finals del segle ix (Pladevall, 1962: 212-214). Allà també hi havia possessions que eren del monestir de Sant Cugat del Vallès; en concret es tractava de dues esglésies més, segons Pladevall.⁹⁴ Els límits de la propietat que el comte donava estan clarament delimitats en la còpia que se'n va fer el segle xi i que mossèn Pladevall va situar geogràficament amb precisió (Pladevall, 1962: 219).

La dotació del monestir es va dur a terme l'any 1006.⁹⁵ En ella, Gombau i la seva esposa Guisla van fer donació de les propietats que el comte els havia concedit al Fai; s'hi van afegir adquisicions que el monestir havia rebut, a través de la parella esmentada; i també, un alou a Bosquerons (Montornès del Vallès). L'escrivà es recreà en la descripció de la cova i destacava la magnífica bellesa de l'indret: *et mirabiliter manu Dei facta*. La parella de donadors es declararen els patrons del monestir, les possessions del qual quedaven sota la seva governació i tutela (*sub gubernatione et tuitione*). Els patronatges eclesiàstics eren una realitat

91. CCar, VII, 1407 (997).

92. *Ibid.*

93. Així ho creu Antoni Pladevall. PLADEVALL (1962), p. 216.

94. Es tractaria de les esglésies de Sant Martí del Fai i Sant Feliu de Codines. Segons Pladevall, una tercera, la de Sant Ginés, hauria desaparegut amb el temps o en realitat era la mateixa de Sant Martí, que devia tenir una doble advocació: PLADEVALL (1962), p. 214.

95. CSVMar, 1049 (1006).

generalitzada des de feia temps, que procedia de la tradició de les esglésies pròpies (Sotomayor, 2004: 527-531). Gombau de Besora i Guisla desitjaven realitzar una inversió en la vida terrenal per aconseguir guanys espirituals, seguint l'exemple dels comtes en la fundació i el patronatge de monestirs. El mateix Gombau va explicar més endavant, l'any 1042, quan va donar Sant Miquel a Sant Víctor de Marsella, que la seva motivació en la fundació del monestir del Fai era redimir els seus pecats i aconseguir la vida eterna: «Jo Gombau del castell de Besora, per inspiració de la clemència de Déu, vaig començar a meditar sobre el dia de la meua mort i que hauria de donar comptes en el dia del judici. Entristit en gran mesura per les meves culpes vaig començar a preocupar-me per la meua salvació per no caure en les penes de l'infern [...] (Mogut per les paraules de l'evangeli) vaig començar a servir i honrar les esglésies del senyor, entre les quals vaig escollir una [...] situada sobre el castell que anomenen Montbui, en els seus termes, que la gent anomena el Fai».⁹⁶

La comunitat monàstica en el moment de la dotació ja estava constituïda (*domum sancti Michahelis arcangeli cenobii*) i es trobava sota la direcció de l'abat Guillem, que signava el document. També, en l'acte de la dotació, hi era present el germà eclesiàstic de Gombau, Oliba, que signava com a levita, abans de cenyir la tiara del bisbat d'Elna.⁹⁷ Les possessions del monestir van ser amplïades, l'any 1034, per Gombau i la seva primera esposa, Guisla.⁹⁸ Les noves donacions es repartien entre les parròquies de Sant Vicenç de Riells, Sant Pere de Bigues, Sant Julià de Llicà, Santa Perpètua de Mogoda (inclosos alous a Cabanes, Mogoda i Canaïes) i Santa Eulàlia de Ronçana. En aquesta darrera parròquia la propietat procedia d'un plet. Altres possessions eren donacions de béns per part de Guisla a Cabanes i l'Ametlla, o bé empenyoraments que Gombau havia rebut de Miró de Vilademàger. La totalitat dels béns de la dotació eren del Vallès, el territori natural d'expansió de Sant Miquel i on Gombau i Guisla tenien més dominis.

Gombau de Besora va fer testament l'any 1041, abans de partir a una expedició a terres musulmanes (*volo pergere ad Ispaniam*).⁹⁹ Devia tornar indemne i

96. La traducció al castellà de la transcripció d'Edmond Martène (MARTÈNE, 1724, col. 406) és d'Antoni Pladevall: PLADEVALL (1962), p. 218.

97. Oliba de Besora va esdevenir bisbe d'Elna l'any 1009: MUNDÓ (1960), p. 172.

98. CSVMar,1046 (1034).

99. CSVMa,1048 (1041).

Figura 4. El monestir de Sant Miquel del Fai a l'actualitat.
Font: Diputació de Barcelona.

en el temps que encara va viure (una dècada aproximadament) va realitzar una donació important al monestir. Amb Aurúcia, la seva segona esposa, van lliurar a Sant Miquel un extens alou a Riells l'any 1044.¹⁰⁰ El mateix any 1044, uns mesos més tard de la donació, Gombau i el monestir van signar un tracte amb el bisbe Guislabert de Barcelona.¹⁰¹ Formalment, era un empenyorament. El bisbe i la canònica de la catedral rebien de Gombau deu unces d'*auri boni de Ispania* (equivalents a quinze unces d'or corrent, ben pesat), per invertir-los en la reedificació de la catedral. Feia poc que Gombau havia marxat a lluitar a terres musulmanes i resulta temptador relacionar l'or del préstec amb els beneficis

100. CSVMar,1050 (1044). Gombau havia comprat l'alou al comte Ramon Berenguer I per deu unces d'or, segurament amb la intenció de donar-lo al monestir, ja que al cap de tres dies de la compra el va cedir al cenobi: CSVMar,1045 (1044).

101. CSVMar,1047 (1044).

de l'expedició. A canvi dels diners, el bisbe cedia com a penyora la parròquia de Sant Vicenç de Riells, amb els seus alous i els seus tributs eclesiàstics (delmes i primícies), excepte el pagament del sínode. El bisbe es comprometia a tornar la quantitat manllevada en el termini d'un any i, en el cas que no es complís aquesta condició, l'explotació de la penyora continuaria, renovant-se anualment amb un lucre d'un terç del valor.¹⁰² La parròquia va quedar vinculada al monestir de Sant Miquel del Fai i, per tant, es pot deduir que el préstec no es va retornar.¹⁰³ Gombau cedia explícitament els drets de la penyora al monestir i així el dotava del domini espiritual del terme de Riells (amb la recaptació del delme i les primícies), que s'afegia al domini material que el monestir ja hi posseïa.¹⁰⁴ A Riells, els monjos del Fai tenien el centre productor vitivinícola, amb les vinyes, el celler i el trull. El vi, com en qualsevol centre monàstic, era un bé de necessitat litúrgica i de consum alimentari. El monestir de Sant Miquel assegurava les necessitats d'aquest producte prop del monestir.

La voluntat de Gombau era que el monestir continués sota el patronatge de la seva família. Així ho va deixar escrit en el seu testament.¹⁰⁵ Els seus successors, el matrimoni de Mir Geribert i Guisla, la seva filla, havien d'esdevenir senyors del monestir (*Et ipsum monasterium de Sancto Michaelo laxo in potestate generis mei Mirone Geriberto et filie mee Guislæ nomine et filiis suis*), com també del castell de Montbui, que anava vinculat al destí del monestir. En el testament, Gombau confirmava les donacions que havia fet anteriorment amb la seva esposa Guisla i hi afegia un seguit d'alous a les parròquies de Sentmenat, Caldes de Montbui i

102. No devia ser l'únic emprèstit realitzat per Gombau de Besora. L'any 1035 un Gombau i la seva esposa Guisla van portar a cap un empenyorament amb el bisbe Pere de Girona, qui els cedí un alou de l'àrea de Sant Adrià del Besòs a canvi de dotze unces d'or: MARQUÈS (1993), doc. 91. Els noms i la relació que mantenia Gombau de Besora amb el bisbe de Girona, germà de la comtessa Ermessenda, fan semblar que la parella prestadora fossin Gombau de Besora i la seva primera esposa. Seria un altre préstec de Gombau a personalitats religioses (els bisbes de Girona i de Barcelona), amb els quals mantenia relacions de proximitat personal i de respecte pel rang.

103. A. PLADEVALL, «Sant Vicenç de Riells del Fai», *Catalunya romànica*, vol. XVIII, 1991, p. 299.

104. A partir de la donació de Gombau i la seva esposa Guisla de l'any 1034. CSVMar, 1046. La importància del domini de Riells es pot constatar encara al segle XIV, en la relació de rendes que s'hi recaptaven, segons el capbreu del monestir del Fai: Arxiu General de la Diputació de Barcelona, capbreu del monestir benedictí de Sant Miquel del Fai, 1364-1389 (CAT AGDB R-12-105), p. 9. Consulta online: https://exposicions.diba.cat/sant_miquel_del_fai/girafullscapbreu.htm.

105. CSVMa, 1048 (1041).

Sant Pere de Bigues. També li deixava animals i propietats mobiliàries i una part de les unces d'or que havien de pagar Mir Geribert i Guisla. El testament es devia fer efectiu quan Gombau va traspasar, abans de 1053. Precisament, la seva filla i Mir Geribert estaven obligats a complir dues condicions per rebre la seva deixa. Els obligava a realitzar pagaments en moneda (unces d'or), que havien de servir per complir els donatius que destinava a Aurúcia, la seva segona esposa, a diversos monestirs i a Sant Miquel del Fai.

Una altra condició era que es comprometessin a respectar les voluntats expressades en el testament i, en concret, les propietats que rebia el monestir. Així ho van fer per escrit. No sabem ben bé quan, perquè el document del compromís no té data.¹⁰⁶ Podria ser que fos en vida de Gombau (abans de 1053), perquè algunes condicions contempnen la possibilitat que en el moment de la redacció estigués viu. En la carta de compromís, Mir Geribert i Guisla acordaven no prendre els béns de Sant Miquel, *nols li tolrem ne l'en tolerem, nec nos nec ullus homo utriusque sexus, per nostrum consilium nec per nostrum ingenium*. També es comprometien a protegir el monestir i a assegurar un bon comportament per part del castellà del castell de Montbui. Ho asseguraven tot obligant-se a imposar el jurament de qui havia d'exercir el domini del castell, un fill seu, una filla seva o un castlà.

No es pot saber si hi ha una relació entre el testament de Gombau de Besora de 1041 i l'expedició que va realitzar a terres musulmanes i, d'altra banda, l'entrada de Sant Miquel a la disciplina del monestir de Sant Víctor de Marsella. L'any 1042 Gombau de Besora, com a patró del monestir del Fai, va presidir l'entrada de Sant Miquel a l'obediència de Sant Víctor de Marsella, i inicià així l'estela de cenobis catalans que van decidir fer el mateix pas (Pladevall, 1962: 221-222).¹⁰⁷ El compromís permetia que la rectitud monàstica estigués assegurada a través del control espiritual que exercia el monestir provençal sobre els cenobis dependents. L'interès de Gombau per aconseguir la implicació de Sant Víctor naixia possiblement de la voluntat que algú s'encarregués del bon funcionament de la vida monàstica després de la seva desaparició.

El monestir de Sant Miquel del Fai va ser una de les empreses personals més estimades per Gombau de Besora. Ho demostra que en el seu testament

106. CSVMa,1052 (sense data; entre 1041 i 1053).

107. CSVMa,1051 (1042).

el llegat destinat al monestir sigui el primer que es detalla.¹⁰⁸ El jurament que va manar que fessin Mir Geribert i la seva filla Guisla, esposa de Mir, i que els obligava a respectar els béns del monestir, tot i ser legataris del seu patronatge, demostra la preocupació que Gombau tenia de preservar una institució que apreciava molt. Com a patró del monestir, Gombau disposava dels béns de Sant Miquel com si fossin de la seva propietat. Prenia iniciatives que implicaven el monestir, però en els documents recordava que els beneficis corresponien a l'entitat religiosa. Quan va realitzar l'empenyorament amb el bisbe Guislabert de quinze unces d'or, els diners sortien del seu patrimoni, però els beneficis eren per al cenobi: *Ego Gondebaldo Bishorensi dono ad supradicto domo ipsas meas voces quas in ipsa pignora ressonat*.¹⁰⁹ L'interès pel patronatge de Sant Miquel tenia un origen espiritual. Era la millor manera d'aconseguir la redempció dels pecats. Però, també el monestir era un emblema personal. Una manera de donar valor a la seva persona i consolidar un prestigi que el destacava en la societat de la seva època (Pladevall, 1989: 50-51).

5. EL SERVEI PER A L'ADMINISTRACIÓ COMTAL I L'EXERCICI DE LA JUSTÍCIA

Gombau de Besora venia d'una família que basava el seu poder en l'exercici de càrrecs de nomenament comtal. Ermemir, el seu pare, va ser vicari i va administrar els *castra* de Besora i Curull. Gombau també va regir aquestes jurisdiccions castrals, a les quals va afegir el castell i la parròquia de Torelló; aquesta per expressa voluntat de la comtessa Ermessenda.¹¹⁰ La comtessa va demanar al bisbe Oliba que concedís a Gombau l'autoritat sobre la parròquia, amb els béns i ingressos que li pertanyien, i se li va atorgar amb el compromís que un fill seu gestionés la institució. Gombau exercia la jurisdicció fiscal sobre el territori que administrava; també a la parròquia de Torelló. Allà va vendre la recaptació del cens fiscal sobre l'extens alou d'un magnat local, Donadeu, que era prevere.¹¹¹ En el document, Gombau confessa que va comprar el dret de recaptar el tribut al comte (*seniore meo*). Segurament, l'adquisició de drets tributaris s'estenia a altres propietats de la zona del

108. CSVMa,1048 (1041).

109. CSVMa,1047 (1044).

110. DACVic, 795 (1018).

111. CCar, IV, 1712 (996).

castell de Torelló. Els drets de la compra permetien a Gombau cobrar el tribut de les terres del comprador, per a finalitats particulars. Gombau traspassava aquests drets al mateix comprador (*censum ab integrum qualem senior meus suprascriptus comes ibi abuit et mihi vendidit*), la qual cosa convertia l'alou en un territori fiscal immune: *exinde nullum censum persolvatis ad nullum comitem, neque ad ullum vicarium neque ad ullum ominem nisi tantum eredes tuis et te*. El comte va permetre en el seu moment l'apropiació d'un bé públic per a finalitats privades i Gombau va fer el mateix.¹¹² El preu va ser un bon cavall. Potser era un preu raonable, però segurament poc adequat al valor real de la venda. En tot cas, Gombau aconseguia una altra contrapartida. Rebia el compromís per part del comprador d'assumir el patronatge de Gombau sobre la seva persona i el domini eminent sobre l'alou («jo (Gombau) et faci bondat, honor i governació sobre l'alou, i així jo, i un dels meus fills, tingui el patronatge sobre tu (Donadeu)»). Gombau estava aprofitant la circumstància d'haver rebut en venda el cens fiscal per part del comte per crear lligams clientelars amb un potentat de la zona. La maniobra podia no agradar a la cort comtal. Per evitar suspicàcies, el mateix Gombau va demanar explícitament que la signatura de l'acta de la compravenda es fes públicament a la plaça davant el palau comtal de Barcelona. Això significava que el comte acceptava, almenys tàcitament, el traspàs del tribut.

Al comtat d'Osona, Gombau va posseir un important territori de jurisdicció pública. Nogensmenys, es va apropiat dels béns administrats: es feia dir amb el nom del castell de Besora, com si fos propietat personal i, en el seu testament, va disposar dels castells i feus sobre els quals exercia el seu domini amb plena llibertat. La venda del cens fiscal sobre l'alou de la família de Donadeu també mostra una manera d'entendre els béns públics, per part de Gombau, com a apropiables. De tota manera, Gombau sempre va tenir present la legalitat, que associava a la *potestas* (el poder del comte) i al respecte sobre els béns públics que l'autoritat pública administrava. La fidelitat a la legalitat del poder i als seus atributs la veiem en l'administració que va realitzar dels dominis comtals al Vallès. Al Vallès, Gombau va posseir nombrosos beneficis fiscals (feus i béns fiscals). Podem suposar que

112. Pierre Bonnassie ja va fer notar la contradicció que representava que patrimoni públic es tractés com a propietat privada: BONNASSIE (1979), I, p. 179-187. Ho explicava com una maniobra dels potentats per evitar confiscacions dels sobirans; per això aplicaven el principi de la propietat privada d'origen romà, que la documentació mostra en abundants contractes privats. Més endavant donem una explicació diferent de l'esmentada contradicció.

molts estaven dispersos pel territori de la comarca natural i, lamentablement, no es poden identificar a partir de la documentació que ens ha arribat. Algunes de les possessions patrimonials que Gombau enumera en el seu testament podien tenir un origen fiscal. En tot cas, hi havia dos grans nuclis on es concentraven els dominis fiscals que governava. Un estava situat prop de la serralada Prelitoral o a la mateixa serralada, entre Caldes de Montbui i Palaudàries (Lliçà d'Amunt). L'altre era a tocar de la serra de Sant Mateu, entorn de Palaudalmanla (Montornès del Vallès). Cal dir, també, que Gombau va obtenir del comte la concessió d'importants béns fiscals al Penedès medieval, al voltant dels castells de Pacs i de Cubelles. Els dominis de Gombau en la marca del Penedès no es poden delimitar amb tanta precisió com els del Vallès, per manca de dades documentals.

L'existència d'un feu fiscal sota el control de Gombau a la zona de Caldes de Montbui ens la dona el judici-convinença de 1058 que va posar fi a la rebel·lió de Mir Geribert. En ell, es parla d'*ipsum feudum comitalem quod tenuit Gondeballus et habuit per comitem*.¹¹³ El comte comminava Mir Geribert i la seva esposa Guisla a retornar l'esmentat feu. Ho van fer immediatament, tot cedint al comte el feu, *quod Gondeballus de Besora tenuit ad feudum*.¹¹⁴ Aquest feu estava format per béns terrers dispersos sobre els quals Gombau exercia la funció pública i, per tant, podia exigir als propietaris de les terres el cens fiscal i les *functiones* o *servitia* corresponents: aplicació d'exaccions tributàries, imposició de serveis públics i exercici de la justícia (Bonnassie, 1979, I: 138-139; Salrach, 2004: 180-183). La recaptació de tributs s'associava a la condició de terra fiscal. En l'empenyorament de la parròquia de Riells per part del bisbe de Barcelona, Guislabert, a Gombau i el monestir del Fai, en una afrontació, es diu que els termes parroquials limiten amb els de Sant Feliu de Codines *sicut suum census est terminatum*.¹¹⁵ Les terres fiscals del feu de Montbui estaven disperses entre les parròquies de Sant Pere de Bigues, Sant Esteve de Palaudàries, Sant Feliu de Codines, Sant Mateu de Montbui, Santa Maria de Caldes de Montbui, Santa Eulàlia de Ronçana, Sant Genís de l'Ametlla del Vallès, Sant Andreu de Samalús i Sant Julià de Lliçà d'Amunt.¹¹⁶ El feu també incloïa les parròquies de Sant Pere de Bigues i Sant Esteve de Palaudàries i, finalment el *castrum* de Montbui, del qual

113. JUCAME, 330 (1058).

114. DACVic, 1171 (1058) i DACVic, 1172(1058).

115. CSVMa, 1047 (1044).

116. Vegeu el mapa de la figura 6.

parlarem més endavant. La descripció del feu comtal permet observar com es configurava aquest. El domini incloïa les parròquies de Bigues i Palaudàries, *ecclesiam Sancti Petri de Bigas simul cum ipso fevo comitale qui intra terminos iam dicte ecclesie est, quod Gondeballus de Besora tenet ad feudum comite; [...] et ecclesiam Sancti Stephani de Palazdarias, simul cum ipso fevo comitale quod est intra terminum...* L'extensió territorial del feu, segons es desprèn del document, no abastava tot el terme de cada parròquia i afectava, com veurem més endavant, propietats disperses. També s'excloïa explícitament la parròquia de Caldes de Montbui i tot allò que comprenia (béns immobles i pagaments), que pertanyia al comte. A Caldes, el comte tenia un important patrimoni, que incloïa el patronatge de la parròquia, que va cedir al bisbe de Barcelona l'any 1108.¹¹⁷

El feu de Montbui, que Gombau va rebre del comte, com queda clar després de la seva mort en el document de l'any 1058, incloïa el castell (*castrum i chastellum*)¹¹⁸ de Montbui. Però no sembla que el feu incorporés el *castrum* des del seu origen. Tampoc no sembla que la fortificació d'aquest fos erigida per cap dels comtes, Ramon Borrell, Berenguer Ramon I o Ramon Berenguer I, ni per la comtessa Ermessenda. Més aviat, podia haver estat aixecada pel mateix Gombau. Es podria tractar d'un dels nombrosos castells que van ser construïts sense permís comtal des de la mort del comte Ramon Borrell, com s'exclamava Ramon Berenguer I, l'any 1058: *De noveledats de fortedas quos ipse [Mir Geribert] et sui tenent, que fuerunt facte de morte Remundo Borrelli comitis usque nunc.*¹¹⁹

En la descripció del terme del Fai de l'any 997 no es fa esment de cap castell de Montbui, al contrari que en la donació del monestir a Sant Víctor de Marsella, l'any 1042, en la qual s'especifica que el monestir està situat sobre del castell de Montbui.¹²⁰ El castell de Montbui era termenat (*infra terminos ipsius*).¹²¹

117. VILAGINÉS (2001), p. 114 i 115. Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Libri Antiquitatum* IV, 140, 343 (1108).

118. *Dimiserint ipsum chastrum de Montbui i dimiserint [...] chastellum de Montbui* (JUCAME, 330; 1058); *ipsos castellos id est Mont Boi et Paladalmalla i et ipsum castrum de Mont Boi cum ipsos terminos*: CSVMa, 1048 (1041). Sobre la fortificació de Montbui, vegeu J. M. VILA (2019), «Aproximació històrica i arqueològica al castell de Montbui (Bigues i Riells)», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, núm. 23, p. 119-134.

119. JUCAME, 330 (1058).

120. *Ecclesiam unam [...] consecratam super castrum quem vocant Montbuium infra terminus ipsius [...] etiam quem vulguis nuncupant Falium*: CSVMa, 1051 (1042).

121. CSVMa, 1048 (1041).

La primera menció al castell de Montbui és de l'any 1013.¹²² En rigor, no es tracta d'una referència al *castrum*, sinó que correspon al *cognomen* amb què signava Gombau el document: *Gondeballus Monsboi et Besora*. Una signatura que es repeteix l'any 1018.¹²³ Aquest any i el següent apareix, també signant com a testimoni, un vicari que adopta el topònim del castell com a cognom: *Raimundo de Monte Boi*; *Raimundo vicarius Montis Boy castri*.¹²⁴ El mateix personatge encara era el vicari de Montbui l'any 1027.¹²⁵ Ramon devia realitzar la funció que antigament l'autoritat pública adjudicava als vicaris, en el seu cas per a un magnat. Com que Gombau de Besora tenia sota la seva tutela diversos castells termenats i béns fiscals devia nomenar un vicari per al feu de Montbui. Podem deduir que es tractava d'un castlà amb més poders.¹²⁶ Uns anys més tard, el castell de Montbui tenia explícitament un castlà (*castellano*). En el testament de Gombau (1041), el testador anomena *castellanos* els tenidors dels castells de Montbui i de Palaudalmanla.¹²⁷ Segurament, Guanagold i Ramon Llobet, els castlans dels esmentats *castra*, exercien en ells la mateixa autoritat que un *vicarius* antic, «que teniu aquestes meves honors [...] que eren dels *castra* de Montbui i Palaudalmanla». El castell de Montbui va esdevenir una peça clau en els dominis de Gombau. També ho era estratègicament en els territoris del comtat. D'aquí ve l'interès de Ramon Berenguer I per recuperar el seu control l'any 1058 de mans de Mir Geribert i Guisla. Poc després de la mort de Gombau, la parella que el va succeir va apoderar-se del *castrum*. En el seu testament, Gombau els adjudicava el castell, tot i que l'havia cedit al monestir de Sant Miquel del Fai.¹²⁸ La seva idea era que mantinguessin la mateixa relació que ell amb el monestir, exercint la tutela i el control sobre els seus béns, inclòs el castell termenat. Mir Geribert i Guisla tenien la intenció de col·locar com a vicari-castlà un fill seu (segurament Gombau Mir), *ad ipsum nostrum filium aut filiam cui relinquerimus predictum castrum de Mont Boi*.¹²⁹ Aquesta

122. CSC, 451 (1013).

123. CSC, 466 (1018).

124. DACBsXI, 304 (1018) i JUCAME, 218 (1019).

125. JUCAME, 210 (1027).

126. La transició del vicari al castlà l'observa de manera més general Flocel Sabaté: SABATÉ (1997), p. 91.

127. CSVMa, 1048 (1041).

128. *In primis concedo ad domum Sancti Michaelis cenobii de ipso Fallio ipsos meos alodes [...] et ipsum castrum de Monte Boi, cum ipsos terminos: Ibid.*, 1048 (1041).

129. CSVMa, 1052 (sense data; 1041-1053).

circumstància s'havia materialitzat abans de l'any 1058, en què el matrimoni cedia el *castrum*, que estava sota el govern d'*illio filio illorum cui iam dictus Miro et uxor sua dimisserunt ipsum chastrum de Montbui*.¹³⁰ El castell de Montbui i el feu que incloïa van quedar en mans de Guisla, i, encara l'any 1081, a la filla de Gombau se l'esmentava com a Guisla de Montbui.¹³¹ Després va restar en mans dels fills de Mir Geribert i Guisla, durant diverses generacions.¹³² Guillem de Sant Martí va jurar fidelitat al comte Ramon Berenguer IV per l'honor de Montbui i el de Montornès, l'any 1135.¹³³ La castlania del castell es va mantenir en mans dels descendents de Guanagold, que foren senyors alodials del castell de Cabanyes (Sant Fost de Campsentelles). L'any 1113, el fill de Guanagold, Bernat Guanagold, va llegar en el seu testament al seu fill, Berenguer Bernat, el *castrum de monte boino cum omnibus fevis et militibus et eius terminus*.¹³⁴ En el mateix document esmentava el seu senyor, Jordà de Sant Martí, la qual cosa confirma que els Sant Martí eren els que posseïen el castell i l'honor de Montbui, mentre que els descendents de Guanagold (senyors de Cabanyes) en foren els castlans. La continuïtat en la tinença del castell per part dels castlans descendents de Guanagold es va interrompre momentàniament l'any 1060, poc abans de la mort de Mir Geribert. Ell i la seva esposa Guisla van encomanar la guàrdia del castell a Gueribert Ademar, que va signar per sis mesos anuals, a canvi de fidelitat, una dominicatura, els acaptes de diverses franqueses i diversos productes alimentaris.¹³⁵ Però, posteriorment el domini sobre el castell va tornar, com hem vist, als descendents de Guanagold.

En el seu testament, Gombau de Besora dedicava força temps a assegurar l'herència del castell de Montbui, perquè era conscient de la seva importància com a centre fortificat que controlava gran part de la plana vallesana. El castell devia ser el centre neuràlgic de les actuacions arbitràries dels homes de Mir

130. JUCAME, 330 (1058).

131. DACBsXI, 1383 (1081).

132. Gombau Mir va posseir el castell fins a 1070, any en el qual va cedir-lo al seu germà Arnau: *Els castells catalans*, 1969, p. 190. Arnau de Sant Martí va ser succeït per Jordà de Sant Martí i aquest per Guillem de Sant Martí: A. FLUVIÀ (2021), *Nobiliari general català. Llinatges i famílies comtals i vescomtals*, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica, Barcelona.

133. Baiges *et al.* (2010), doc. 699, p.159-161.

134. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, perg. 1-5-12 (1113).

135. DACBsXI, 1006 (1060). L'absència de Guanagold i del seu fill en el document demostra que hi va haver una interrupció en la tinença del castell entre el temps que la va posseir Guanagold i el període que la tingué el seu fill.

Geribert en el territori de les franqueses del Vallès, que el comte, Ramon Berenguer I, va jutjar l'any 1058 com l'ofensa més important del magnat.¹³⁶ Les franqueses del comtat de Barcelona en el segle XI s'estenien pel Vallès i el Penedès. Eren un dels pilars del govern dels comtes de Barcelona i Ramon Berenguer I va aprofitar la renúncia de Mir per intentar consolidar-les. Les franqueses del comtat de Barcelona havien estat una concessió de Carles el Calb l'any 844, probablement confirmant-ne una anterior de Carlemany, que beneficiava els habitants del comtat. El privilegi estalviava als habitants les imposicions i els serveis més onerosos i només els obligava a serveis de caràcter militar, a l'acolliment dels enviats imperials (*missi*) i a dependre de la jurisdicció franca només en el cas dels crims més greus (Abadal, 1952: 422-425; Vilaginés, 1987: 31-32). El territori de les franqueses es va anar retallant per les vendes i dotacions de les autoritats comtals, però també per la usurpació dels magnats del comtat. Això va portar que el comte Berenguer Ramon I, en la carta de fermança de 1025, recordés que s'havien de respectar i recordava que s'estenien des de Collsabadell fins al Penedès.¹³⁷ El seu fill, Ramon Berenguer I, va insistir a mantenir el respecte pel privilegi dels habitants de les franqueses i va situar la seva vulneració com una de les acusacions més importants contra Mir Geribert (1058). El comte va aconseguir la rectificació del magnat, però també va aprofitar per recordar la vigència dels privilegis i la seva extensió territorial, que va limitar de Collsabadell fins al Llobregat.¹³⁸

El segon territori fiscal al Vallès que va governar Gombau va ser el que tenia el nucli a Palaudalmanla (Montornès). Allà hi havia una àrea que depenia directament de l'autoritat comtal (terra fiscal). En una afrontació d'una venda, que analitzarem més endavant, s'explica que l'alou que es venia limitava amb *in ipso fiscale de villa vocitata Palatio Dalmanla*.¹³⁹ Palau Dalmanla i Palaudàries (aquest darrer pertanyent al feu de Montbui) eren dos dels molts indrets que portaven el topònim Palau. El terme, que ha atret l'interès dels historiadors, s'identificava amb un lloc on des d'antic l'autoritat reunia la recaptació dels tributs (Bonnassie,

136. JUCAME, 330 (1058).

137. PACB-RB-RBI, 168 (1025).

138. *Et reti[nuit] prescriptus comes in dicto dono omnia prata [et pascua] et exitus et regressus et omne ademp[ra]mentum quod ibi retro habuerunt omnes [homines] de franchedis que sunt de flumine Lubrichato [usque ad collum] de Sabadell et de termino de comitatu de Ausona usque ad ipsa mare, excepta ipsa laboratione de iam dicto fevo*: JUCAME, 330 (1058).

139. CCar, VII, 1383 (997).

1979, I: 131-133). Recentment, s'ha situat el seu origen en la territorialització de l'estructura administrativa islàmica. Els *palau* serien, segons aquesta teoria, els llocs que depenien del poder estatal durant l'ocupació musulmana (Martí, 1999; Folch-Gibert, 2011). Si hi va haver una continuïtat del poder islàmic al franc, després de la conquesta carolíngia, es podria entendre que els dos feus fiscals de Gombau tinguessin en un *palatium* el nucli de la seva administració.

L'interès de Gombau per la zona de Montornès del Vallès es remunta a l'any 997, quan va comprar a Vives, fill de Remisari, un alou a Viladordila (Can Masferrer, Montornès).¹⁴⁰ Al terme de Viladordila hi havia diversos alous. Un dels més extensos, Gombau el va aconseguir en una permuta que va realitzar amb els canonges de la Seu catedralícia i el bisbe de Barcelona Deusdedit, l'any 1018.¹⁴¹ L'alou corresponia a la meitat del terme i també incloïa la meitat de l'església de Sant Jaume, sense els delmes ni les primícies. L'alou devia ser un indret apreciat per Gombau, que el va deixar en el testament a la seva esposa Aurúcia.¹⁴² Potser allà hi podria haver establert la seva residència. L'alou de Viladordila va arribar a mans de la canònica a partir d'Adeleva, anomenada Bellazer, que era filla d'Ermetruit, germana del bisbe Vives de Barcelona. Aquest posseïa, com un patrimoni personal, terres i vinyes a Viladordila l'any 977 (Ciurans, 2010: 16-17).

L'indret o *villa* de Palatio Dalmanla era el nucli habitat del territori fiscal (*in ipso fiscale*). Com tota *villa*, tenia un terme (*in eius confinio, in terminio*) i almenys dues esglésies: Sant Vicenç de Vallromanes i Sant Sadurní: [*concessit ad] domum Sancti Vincenti martir, qui est situs in Palacio Al[malla, ubi di]cunt Valle de Romanas solidos L per signum. Ad domum Sancti Saturnini de predicto termino, solidos XX per checeva.*¹⁴³ L'església de Sant Sadurní va ser la que va aglutinar entorn seu tot el terme, com va passar amb altres esglésies, que van convertir-se en parròquies que incloïen altres esglésies i petites localitats, *ipso alode qui est in Palacio Dalmanla in parochia Sancti Saturnini*.¹⁴⁴ El judici

140. CCar, VII, 1383 (997).

141. DACB, sXI, 301 (1018).

142. CSVMa, 1048 (1041).

143. CCar, VII, 593 (970).

144. DCBsXI, 860 (1054). Altres exemples de parròquies fundades a l'entorn d'una església, les quals van aglutinar llogarets i esglésies, són els de Mollet, Parets i Santa Perpètua de Mogoda: J. VILAGINÉS (2015) «Mollet porta el nom d'una masia. Estudi sobre l'espai del Baix Vallès en el segle X», *Notes*, vol. 31, p. 9-31.

celebrat davant de l'església, de l'any 1028, mostra el paper preponderant que ja començava a tenir l'església de Sant Sadurní.¹⁴⁵ Gombau devia aixecar en el territori fiscal de Palaudalmala un *castrum*, com ho va fer a Montbui.¹⁴⁶ El *castrum* devia convertir-se en el nucli-referent del domini, amb el terme jurisdiccional que era propi dels castells termenats. Gombau se'n va apropiat i l'any 1041, quan va testar, va llegar el *castrum* com si fos una propietat particular a la seva filla Guisla i al seu gendre, Mir Geribert.¹⁴⁷ En la descripció de la propietat, afirma que incloïa alous i feus i entre les propietats que abastava hi havia l'alou de Viladordila, que llegava a la seva esposa Aurúcia. El *castrum* tenia un *castellano*, al qual encarregava que s'assegurés que els principals hereus del seu llegat, Mir Geribert i Guisla, complissin uns requisits abans d'accedir a la plena possessió del *castrum*. La ubicació del castell de Palaudalmanla no està clara. Podria ser que fos el mateix castell que el de Montornès, encimbellat sobre les poblacions actual de Montornès del Vallès i Vallromanes. Possiblement, aquesta sigui la hipòtesi més versemblant, ja que les fortificacions solien erigir-se en llocs elevats (Farías, 2002-2003: 30-32).¹⁴⁸ El *castrum* va canviar el seu nom més endavant pel de Montornès, com van canviar també el nom de la localitat i el de la parròquia.¹⁴⁹

Davant del pòrtic de l'església de Sant Sadurní, Gombau va presidir el seu tribunal (*audientia*), l'any 1028. Gombau presidia tribunals de justícia, *in*

145. JUCAME, 223 (1028).

146. La primera notícia del *castrum* de Palaudalmanla és de 1041: CSVMa,1048. Sobre les primeres mencions del castell de Montornès, PÉREZ (2021), p. 150.

147. *Ibid.*

148. L'altra hipòtesi és que s'ubiqués a la població de Palaudalmanla, en una possible casa fortificada, a l'actual Torre Tavernera, que s'esmenta en un document de 1156. RECHE (2014), ap. 1.

149. Primer va canviar el nom del castell. L'any 1109, en el seu testament, Bernat Ramon va llegar els castells de Gallifa i Montornès a la seva esposa, Guia: [...] *ipsum castrum de monte tornoso* (Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, *Libri Antiquitatum* II, 32, 91, publicat per F. DURÁN CAÑAMERAS (1914), *Notas arqueológicas-históricas sobre los castillos feudales de Cataluña, tesis doctoral*, Imprenta J. Vives, Barcelona, p. 89-91). Més endavant, els castlans del castell de Montornès van adoptar el toponomàstic del castell com a cognom: RECHE (2014), p. 35-48. En canvi, la parròquia es va continuar anomenant de Palaudalmanla durant més temps. L'any 1171, en una concòrdia realitzada per l'abat del monestir de Sant Cugat del Vallès, la parròquia on estava situada l'honor motiu del pacte encara s'anomenava de Palaudalmanla: CSC, 1079. Les primeres mencions de la localitat i de la parròquia les ha recollit Santiago Pérez: PÉREZ (2021), p. 149-150.

audientia domni Gondeballi [...] in cuius audientia hoc definitum fuit (1027);¹⁵⁰ *Acta est audientia in presentia domni Gondeballi* (1028).¹⁵¹ En un litigi de 1019, també sembla presidir el tribunal: *Iudicium [...] sub presentia Gondeballi [...] Signum Gondeballus hoc verum esse cognoscens sibi*, encara que ell no va emetre sentència.¹⁵² L'any 1000 Gombau va presidir el judici, però ell mateix era l'interpel·lat: *Steturunt ante presenciam Gondeballo filium condam Ermemiro*, i ell mateix és qui va sentenciar en contra seva, seguint la pauta processal pertinent: *Gondeballo, qui ad audiendum ipsum sacramentum adsertorem meum misi, et in cuncta exinde me esvacuavi, et digito inpressionis signum feci, et aliis firmare iussi*.¹⁵³ La majoria dels judicis presidits per Gombau es van portar a terme en la zona de Palaudalmanla: els dels anys 1019, 1027 i 1028. El judici de l'any 1000 es va celebrar en l'altra àrea fiscal que controlava, a Sant Feliu de Codines, en el feu que va ser dominat pel castell de Montbui. Es fa evident que la funció judicial anava associada a l'exercici del poder en els feus fiscals. Els judicis seguien el procediment processal que marcava el codi legislatiu visigòtic i eren dirigits o assessorats per juristes professionals. En els tres judicis que es van realitzar en l'àrea de Palaudalmanla, es va comptar amb l'assessorament de Ponç Bonfill Marc, un dels més eminents juristes de l'època (Font i Rius, 2003: 87-100).

No obstant això, Gombau intervenia en el desenvolupament processal dels judicis que presidia i podia determinar la sentència final. Així va passar l'any 1027.¹⁵⁴ El judici versà sobre el pas de les aigües que movien els molins d'uns dels litigants. La sentència semblava que es decantava a favor dels demandants, però Gombau va derivar el judici cap a un pacte que permetia que el demandat mantingués els recs dels seus molins a canvi de contraprestacions sobre altres drets de pas. El demandat era Guanagold, un fidel seu, que uns anys més tard era el castlà del castell de Montbui i també va ser el seu marmessor.¹⁵⁵ Els demandants eren personatges preeminents de la zona i també pròxims al senyor de Besora. L'acord final del judici buscava evitar el perjudici d'un membre de la clientela de Gombau, però també volia impedir

150. JUCAME, 218 (1027).

151. JUCAME, 223 (1028).

152. JUCAME, 182 (1019).

153. JUCAME, 136 (1000).

154. JUCAME, 218 (1027). Un estudi del judici es troba a VILAGINÉS (2023).

155. CSVMa,1048 (1041).

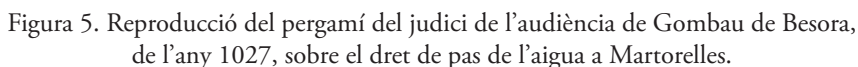
que uns personatges propers i poderosos hi sortissin perdent. Els altres litigants eren fills de Guillem, un home del bisbe de Barcelona, i un d'ells, Vives, era levita.¹⁵⁶ L'acta del judici la va escriure el jutge Bonfill Marc, que va donar per bona una acció que no s'adeia gaire amb els procediments de la llei goda, de la qual n'era un bon defensor.

Tot i la interferència del judici de 1027, Gombau era fidel a la legalitat que amb més o menys rigor s'imposava des del poder i que els jutges professionals, formats en l'escola catedralícia de Barcelona, adoptaven com a seva (Salrach, 2013; Font Rius, 2003). Era la llei del *Liber iudicorum*, que el jutge Bonsom va manar copiar l'any 1010 i que es coneixia pel munt d'exemplars que circulaven pel país (Alturo *et al.*, 2003). Gombau mostrava un respecte equànime per la legalitat, ja que va acceptar resoldre conflictes que el perjudicaven aplicant els mètodes establerts per la llei. L'any 1000 va rebre la queixa d'uns propietaris d'una vinya que es lamentaven que en disposés (segurament imposant-los càrregues fiscals) sense el seu permís.¹⁵⁷ El seu argument era que era una vinya fiscal i, com ell mateix expressava, «perquè és del fisc i el que és del fisc, ha de retre serveis fiscals». La parella propietària argumentava que era una terra franca de càrregues, que mai no les havien pagades i s'acollien al seu dret de demostrar-ho, amb el jurament d'algun testimoni que afirmaria que en el termini de trenta anys mai no havien servit al fisc. Dos testimonis van jurar a favor dels propietaris. El jurament es va fer dintre de l'església de Sant Feliu de Codines. Va presenciar el sagrament un representant de Gombau, que en va donar fe. Gombau, que no va presenciar l'acte, va acceptar el testimoni del seu representant i el jurament dels testimonis. Tot s'havia realitzat segons el que estava establert legalment i, per tant, Gombau va acceptar que ell no tenia raó i, per confirmar-ho, va signar l'acta del document.

L'exercici de la justícia per part de Gombau també la trobem en referències indirectes, que ens demostren com les sentències de judicis penals es materialitzaven en compensacions econòmiques i confiscacions. L'any 1027, Gombau

156. *Gilelmo Bonefilio et Gilielmo equitibus supradicti archidiaconus*: JUCAME, 182 (1019) i *Et [el bisbe Vives] ad Guilelmo, fidei suo, concessit terras et vineas quod habebat in Martorelias, quod idem ipse tenet*. (CCar, VII, 1268 (995); FELIU (1971), p. 235. Vives era levita des d'almenys 1023, quan apareix com a testimoni i principal hereu en la publicació del testament del seu germà, Bernat. L'acte es realitzà a l'església de Sant Martí de Martorelles i apareixen els seus germans Mir i Guillem com a hereus: DCBsXI, 370 (1023).

157. JUCAME, 136 (1000).

© Catedral de Barcelona, drets reservats.

i la seva esposa Guisla van vendre a Donadeu una extensa propietat a Torelló.¹⁵⁸ Recordem que a Torelló Gombau representava els interessos comtals a través de la possessió del castell i li corresponia l'administració de la justícia. El matrimoni posseïa la propietat per una sentència judicial (*Advenit nobis per placitum vel per emendacionem et iusticiam*), com a compensació per un homicidi comès per Galí, fill del comprador. Les dues unces i el mul del preu de la venda servien a Gombau per convertir en efectiu una propietat, que segurament era més útil a la família de l'homicida. La venda ens permet entendre com s'aplicaven les penes als culpables de delictes criminals, tenint present que no tenim gaire constància documental de sentències d'aquesta mena de causes. En la mateixa línia, l'any 1034 Gombau afirmava haver rebut un alou a Santa Eulàlia de Ronçana per motiu d'un judici contra Duran Ragacol. Els béns podien correspondre a la compensació per una infracció, satisfeta per l'acusat, o per un delicte.¹⁵⁹

Gombau seguia els protocols procedimentals que marcava la «Llei goda» o «*Lex goda*» gòtica. Els jutges que dirigien els seus judicis o l'assessoraven, especialment Ponç Bonfill Marc, participaven d'aquest respecte per la «Llei goda» o «*Lex goda*» gòtica, que també imposava la imparcialitat del president del tribunal. Recordem que en el judici de l'any 1000 Gombau va aplicar una sentència que el perjudicava. No obstant això, la ingerència de Gombau en el judici de 1027 que afectava membres de la seva clientela personal ja demostra una actitud més de senyor feudal que d'àrbitre imparcial. Es tractava d'una alteració dels procediments judicials que, d'altra banda, començava a ser una realitat cada cop més freqüent (Salrach, 2022: 291). També, en aquest sentit, en el protocol del judici de l'any 1000 hi va haver un moment en el qual l'aplicació de la justícia es va realitzar a través de gestos que es contradeïen amb l'estricta aplicació de la llei goda. El jurament dels testimonis que van donar fe en contra de Gombau es va fer amb la presència d'un representant d'aquest. Gombau no hi va ser present, esperant com a part interessada la culminació del sacrament en un altre indret. El jurament dintre de l'església, com a espai sant, es va omplir de sacralitat (Matthews, 2021). De manera general, s'anava estenent en els actes jurídics o contractuals que els juraments adquirissin un caire sagrat, ja fossin orals o escrits. La sacralització dels moments de compromís solemne justifiquen el reconeixement legal de proves com la de l'aigua bullent o el combat judicial,

158. JUCAME, 219 (1027).

159. CSVMa, 1046 (1034).

que els mateixos jutges incorporaven a la base legal del funcionament jurídic, com va portar a la pràctica el jutge Bonsom quan va publicar la seva versió del *Liber iudicum*, que incloïa en el manuscrit descripcions de la manera com executar proves amb aigua calenta i aigua freda (García, 2003). Es tractava d'un pas més en la desnaturalització de la justícia (Salrach, 2004: 176) o, el que és el mateix, en l'adveniment d'una nova concepció de la resolució dels conflictes, basada en la justícia vindicatòria (Terradas, 2019).

6. UNA DESCENDÈNCIA FEMENINA I UN VAST PATRIMONI

Quan l'any 1041 Gombau de Besora va dictar testament, va fer inventari de les seves possessions.¹⁶⁰ També en el document ens mostra qui formava part de la seva família i quina relació hi tenia ell. Gombau es va casar dues vegades. La primera amb Guisla, que veiem acompanyant-lo com a esposa des de 1006 i que va morir l'any 1040.¹⁶¹ La segona vegada amb Aurúcia, que apareix com a esposa l'any 1041 i que segurament el va sobreviure.¹⁶² Amb Guisla va tenir tres filles, una de les quals, també de nom Guisla, va assolir la condició d'hereva familiar, segons podem observar en el repartiment que Gombau va fer del seu patrimoni en el testament de 1041. Les altres dues van ser Ermengarda i Ermessenda. Ermengarda es va casar amb Arbert, de la família dels senescals de Barcelona.¹⁶³ El matrimoni d'Ermengarda i Arbert va tenir una filla, anomenada Guisla, que va rebre en el testament de Gombau un mas a Barcelona, que havia estat del seu pare. La seva segona esposa, Aurúcia, va rebre com a llegat l'alou i possible residència de Viladordila; també el nucli fundacional del patrimoni familiar, els

160. CSVMa,1048 (1041).

161. CSVMa,1049 (1006). Guisla apareix per darrer cop acompanyant Gombau l'any 1034: CSVMa,1046. És possible que un document de 1035 encara es refereixi a ella: MARQUÈS (1993), doc. 91. Gombau de Besora va realitzar la donació testamentària de la seva esposa l'octubre de 1040, en la qual deixava al monestir de Sant Llorenç del Munt diversos alous a Sentmenat (SLLMunt, 303). Gombau no va tardar a tornar-se a casar. Aurúcia, la segona esposa, apareix per primer cop acompanyant Gombau en el testament que aquest va dictar abans de marxar a terres musulmanes: CSVMa,1048 (agost de 1041).

162. CSVMa,1048 (1041).

163. Armand de Fluvià creu que Arbert era l'oncle Arbert Ramon del gran senescal, Guillem Ramon de Montcada: *Catalunya romànica*, vol. X, 1987, p. 412.

castra de Besora, Curull i Torelló, amb les parròquies, els alous i batllies que els pertanyien. També va ser hereva d'aquesta darrera part Lauriana, possiblement una filla d'Aurúcia, amb qui va rebre conjuntament aquest llegat. Lauriana no apareix en cap de les genealogies oficials dels Besora, probablement perquè la seva menció es limita al testament de 1041; segurament es tractava d'una filla que Aurúcia va tenir abans de casar-se, la qual cosa explicaria que les dues, Aurúcia i Lauriana, protagonitzessin aquesta part del testament.

Gombau només va tenir filles que el sobrevisquessin. No obstant això, en una afrontació d'un document de 1018, s'esmenta un alou de *Bonefilius bessoriensis*.¹⁶⁴ Probablement, el nom correspon a una errada de l'escrivà, que potser volia dir Gombau. Però també Bonfill podria ser un fill mascle de Gombau que hagués mort prematurament. L'alou estava ubicat a Santa Perpètua de Mogoda, a prop de Canaletes i Santiga; Gombau tenia possessions a Santa Perpètua; així mateix, el toponomàstic Besora vincula indubtablement la persona amb la família de Gombau. Aquestes raons fan semblar la hipòtesi d'un fill mascle que morí jove. En tot cas, el suposat fill de Gombau no va arribar viu a l'any 1041, quan Gombau va decidir qui havia de rebre què del seu patrimoni.

L'hereva que havia de percebre la part més notable del patrimoni segons el testament de 1041 era Guisla. Sembla que així va esdevenir-se quan va morir Gombau. Els principals hereus van ser ella i el seu marit, Mir Geribert, el gendre, com Gombau acostumava a anomenar-lo (*laixo in potestate generis mei Mironi Gariberto*).¹⁶⁵ Ells van heretar tots els alous que el monestir de Sant Miquel del Fai no havia rebut de les donacions que Gombau i Guisla, la primera esposa, li havien lliurat a Caldes, a Sant Feliu de Codines i a Santa Eulàlia de Ronçana. La parella rebia les possessions de Palaudalmanla i el *castrum* que allà hi havia, sense l'alou de Viladordila. També els dos heretaven tots els feus i parròquies que Gombau tenia per concessió comtal i episcopal. Guisla, ella sola, rebia el *castrum* de Pacs, al Penedès. Finalment, el matrimoni de Guisla i Mir Geribert, els seus fills i la seva descendència esdevien els legataris del *castrum* de Montbui, que devien «tenir per sempre». El castell pertanyia a la dotació del monestir de Sant Miquel del Fai, que Gombau tutelava com a patró. El monestir formava part de la baronia del castell, per la qual cosa Mir, Guisla i els seus fills es convertien en patrons del monestir i de les seves possessions. Tal com va manar el seu pare

164. DACBsXI, 299 (1018).

165. *Ibid.*

GOMBAU DE BESORA, EL SENYOR DEL VALLÈS

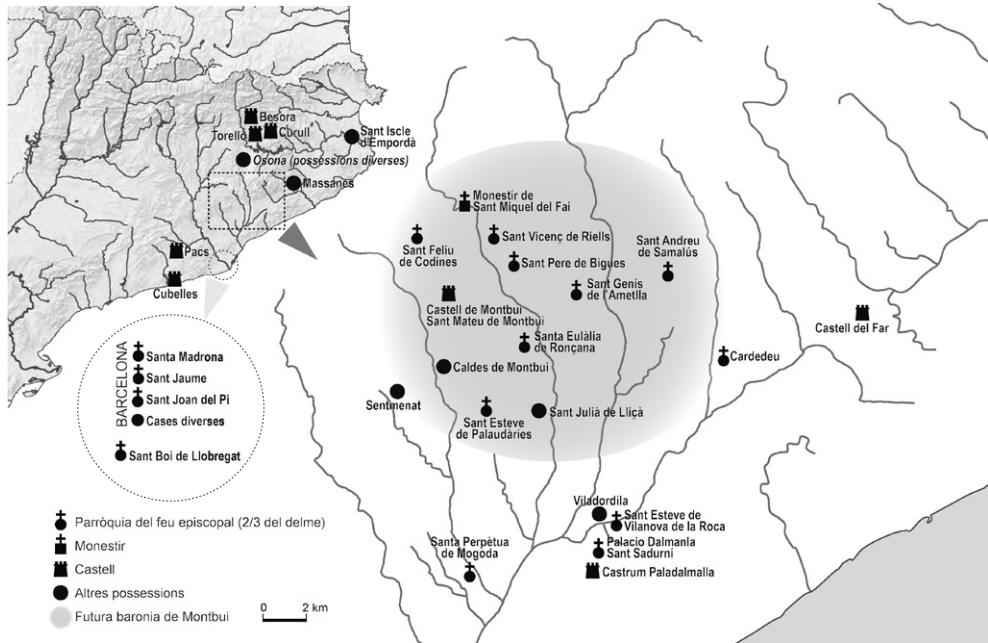

Figura 6. Mapa de les possessions de Gombau de Besora. Disseny: Jordi Bertran.

i sogre, Guisla i Mir Geribert van jurar respectar les possessions del monestir del Fai (*nols li tolrem ne l'en tolerem, nec nos nec ullus homo utriusque sexus, per nostrum consilium nec per nostrum ingenium*), segurament abans que Gombau morís; també es van comprometre a fer jurar aquell que dominés en el futur el castell de Montbui, fos el seu fill o filla, o el castlà nomenat per ells.¹⁶⁶

A part, entre els familiars directes, Gombau esmentava en el testament els seus nebots, Bernat Guifré i Guillem, fills de la seva germana Emma Ingilberta i de Guifré de Balsarenys. Guillem era ardiaca de Sant Pere de Vic i seria el futur bisbe de la seu osonenca.¹⁶⁷ Ell, el bisbe Oliba de Vic, el bisbe Guislabert de Barcelona i el germà Bernat Guifré van ser els encarregats de protegir Aurúcia, la segona esposa de Gombau. Guillem, com a ardiaca, era qui havia de rebre les possessions d'Aurúcia, després de la seva mort o en el cas que es tornés a casar. Gombau se sentia pròxim a la família de la seva germana: el seu nebot Guillem havia de rebre

166. CSVMar, 1052 (sense data, 1041-1053).

167. La casa de Balsarenys estava unida als Besora. Una bona explicació de la relació familiar Balsarenys-Besora es troba a MUNDÓ (1960).

les possessions del comtat d'Osona i, tant ell com el seu germà, Bernat Guifré, tenien la missió de fer complir la voluntat de Gombau, com a marmessors.

A través del llegat que obtenien els seus successors, podem adonar-nos de l'extens patrimoni que va arribar a acumular Gombau de Besora. Quan va testar, posseïa els castells termenats de Besora, Curull i Torelló, que eren la part fundacional de les possessions familiars.¹⁶⁸ Els castells abastaven alous, parròquies i batllies. La parròquia de Torelló va ser concedida pel bisbe Oliba l'any 1018.¹⁶⁹ En canvi, les de Santa Maria i Sant Quirze havien estat donades en èpoques pretèrites al monestir de Sant Joan de les Abadesses i del mateix monestir en van dependre eclesiàsticament fins a èpoques modernes (Pladevall, 1987). Dintre del comtat d'Osona hi tenia patrimoni dispers (no sabem en quina quantitat o dimensions) que va concedir al seu nebot Guillem, ardiaca de Vic. Al comtat d'Empúries, a Sant Aciscle d'Empordà, hi tenia un alou i la meitat de la parròquia, que va llegar a la seva filla Ermengarda. A Massanes, al comtat de Girona, posseïa un altre alou, que va deixar a Ermessenda, l'altra filla. Al Vallès, ja coneixem el feu fiscal entorn del castell de Montbui, que englobava possessions fiscals a les parròquies de Sant Feliu de Codines, Sant Mateu de Montbui, Santa Maria de Caldes de Montbui, Santa Eulàlia de Ronçana, Sant Genís de l'Ametlla, Sant Andreu de Samalús i Sant Julià de Lliçà d'Amunt, i també les parròquies de Sant Pere de Bigues i Sant Esteve de Palaudàries.¹⁷⁰ La parròquia de Sant Vicenç de Riells va arribar a les seves mans després del testament i abans de la seva mort, a partir d'un empenyorament efectuat pel bisbe Guislabert, l'any 1044, que s'afegia a una compra a la mateixa localitat només uns mesos abans, feta als comtes Ramon Berenguer i Elisabet.¹⁷¹ L'adquisició de l'extens alou de Riells, que abastava gran part de la parròquia, se sumava a un alou situat a la mateixa localitat, que Gombau va donar a Sant Miquel del Fai, l'any 1034.¹⁷²

Les possessions patrimonials al Vallès eren més nombroses que les que incloïa el feu comtal de Montbui. Segons es detalla en el testament de 1041, Gombau posseïa una quarta part del castell del Far, que deixava a la seva filla Guisla, al seu

168. CSVMa,1048 (1041).

169. DACVic, 795 (1018).

170. JUCAME, 330 (1058), DACVic, 1171 (1058), DACVic, 1172 (1058) i PACB-R-Borrell-RBI,526 (1058).

171. CSVMa,1047 (1044) i CSVMa,1045 (1044).

172. CSVMa,1046 (1034).

gendre i al seu net.¹⁷³ També, Gombau exercia el patronatge sobre les possessions del monestir del Fai. En el seu testament s'afegien a la dotació del monestir, que incloïa la inicial de l'any 1006 (a l'entorn de la cova i a Bosquerons-Montornès),¹⁷⁴ els béns que Gombau i Guisla van donar el 1034, situats a les parròquies de Riells, a Lloberes (Sant Feliu de Codines), Sant Pere de Bigues, Sant Julià de Lliçà, a Santa Perpètua de Mogoda, Caldes de Montbui i Santa Eulàlia de Ronçana i, com hem mencionat, un altre alou a Riells, adquirit per Gombau al comte.¹⁷⁵ Les donacions del testament de 1041 eren propietats a Caldes de Montbui, Sentmenat i Bigues.¹⁷⁶ És possible que, si no totes, algunes de les possessions que formaven part de la dotació immobiliària de Sant Miquel del Fai estiguessin incloses en el feu fiscal de Montbui. La parròquia i el terme de Riells van quedar com una part important del domini material de Sant Miquel, encara que sota la tutela de Gombau. Aquestes possessions i altres anteriors donades per Gombau i Guisla provenien del patrimoni familiar de Gombau. Tot va quedar en mans de Sant Miquel del Fai, però controlat pel patronatge de Gombau.

A l'altra banda del Vallès, prop de la serra de Marina es trobava un altre feu fiscal, que també va posseir Gombau de Besora, juntament amb patrimoni personal, adquirit per compra. El feu girava entorn de la localitat (*villa*) de Palaudalmanla.¹⁷⁷ Es tractava d'un extens territori amb almenys dues esglésies.¹⁷⁸ El nucli del feu era, l'any 1041, el *castrum* de Palaudalmanla, que incloïa *ipsos alodes et ipsos feus* i el castell. La fortificació va ser edificada per Gombau, probablement en l'emplaçament del castell que va ser posteriorment anomenat de Montornès.¹⁷⁹ El castell de Montornès, avui dia de Sant Miquel, es troba lleugerament encimbellat sobre la població de Montornès, nom que també va adquirir la parròquia de Palaudalmanla. Gombau va tenir infeudada la parròquia de Sant Sadurní de Palaudalmanla, de la qual obtenia dues parts dels delmes.¹⁸⁰ L'església de Sant Sadurní hem vist que acollia judicis del tribunal

173. CSVMA, 1048 (1041)

174. CSVMa,1049 (1006).

175. CSVMa,1046 (1034), CSVMa,1047 (1044) i CSVMa,1045 (1044).

176. CSVMa,1048 (1041).

177. Vegeu el mapa de la figura 6.

178. Sant Sadurní i Sant Vicenç: CCar, VII, 593 (970).

179. CSVMa,1048 (1041).

180. Ho sabem per la confirmació de la infeudació que va realitzar el bisbe Guislabert a la filla de Gombau, Guisla, i als fills d'aquesta, després de la mort de Gombau i del marit de Guisla,

de Gombau. En el terme de Palaudalmanla hi havia la *villa* de Viladordila (o Vilar d'Abdela), actualment Can Masferrer (Montornès) (Ciurans, 2010: 18-20). En ella, Gombau hi va tenir una extensa propietat. La va rebre en dos moments. En una primera ocasió, l'any 997, Gombau va comprar a Vives, fill de Remesari, un alou a Vilar d'Abdela.¹⁸¹ Més tard, l'any 1018, Gombau va permutar un altre alou, molt extens, que incloïa la meitat de l'església de Sant Jaume.¹⁸² En la permuta, Gombau va rebre l'alou a canvi de nombroses possessions que tenia als afores de Barcelona, entre el Llobregat i Badalona. Eren propietats disperses, d'origen patrimonial, que la canònica de Barcelona, amb l'aprovació del bisbe Deusdedit, va considerar que eren de millor gestió perquè es trobaven prop de la ciutat. La permuta es va fer amb la intermediació de la comtessa Ermessenda i semblava beneficiar especialment la comunitat canonical, però possiblement també agradava a Gombau, que ja tenia un alou a la localitat de Viladordila i és possible que disposés del govern del feu fiscal de Palaudalmanla. La propietat de Viladordila va ser molt important per a Gombau, que probablement hi va instal·lar una de les seves residències. No endebades la va deixar a la seva esposa l'any 1041, en lloc de deixar-la a la seva filla Guisla, que va rebre la part més substancial del llegat. La llar de Vilardordila quedava per a l'usdefruit de la seva esposa de forma vitalícia i, així, aquesta rebia el nucli patrimonial més vinculat a la família, que també incloïa els castells del comtat d'Osona. Els paratges amb més càrrega familiar quedaven en mans de l'esposa Aurúcia.¹⁸³

Gombau també va tenir possessions al Penedès. No ens ha arribat gaire documentació al respecte, però sabem que va posseir el castell de Pacs i el de Cubelles. A Pacs o prop del terme hi tenia un alou, l'any 1012.¹⁸⁴ L'any 1020, Gombau signava com a *Gondebaldus de Pax* en un judici presidit per la comtessa Ermessenda entre l'abat Guitard del monestir de Sant Cugat i un home anomenat Roselló, per un alou que Igaga va donar al monestir vallesà.¹⁸⁵ El castell de Pacs va ser llegat a la filla Guisla en el testament de 1041. El castell va quedar en mans dels descendents de Guisla. Després d'ella, el seu fill, Ramon Mir, va

Mir Geribert, l'any 1060: DACBsXI, 1015. El document expressa el desig de continuar el pacte d'infeudació que el bisbe havia mantingut amb el marit i, abans, amb el pare de Guisla.

181. Ccar, VII, 1383 (997).

182. DACB, sXI, 301(1018).

183. CSVMa, 1048 (1041).

184. DACBsXI, 185 (1012).

185. JUCAME, 188 (1020).

heretar el castell, tot i que l'alta jurisdicció sempre va quedar en mans de l'autoritat comtal.¹⁸⁶ Si el castell de Pacs no sabem com va arribar a mans de Gombau, en canvi, coneixem la procedència del castell de Cubelles.¹⁸⁷ L'any 999 el comte Ramon Borrell i la comtessa Ermessenda van vendre a Gombau de Besora un alou extens en el terme del castell d'Olèrdola, «en el lloc que diuent *Maritima sive Rocha Crespa vel Cubelles*».¹⁸⁸ La descripció i les afrontacions el situen al Garraf.¹⁸⁹ El *castrum* apareix esmentat l'any 1041 en el testament de Gombau, que el va llegar a les seves filles Ermengarda i Ermessenda, amb el benentès que només el podien vendre o alinear a Guisla.¹⁹⁰ Com en els casos del castell de Montbui i Palaudalmanla, els castells de Cubelles i de Pacs podien haver estat erigits pel mateix Gombau, en aquell període de construccions militars sense control comtal que es va produir des de la mort del comte Ramon Borrell. Gombau es feia dir de *Pax* l'any 1020, probablement perquè el castell ja estava erigit.¹⁹¹ És més difícil determinar quan es va aixecar el castell de Cubelles, però no seria estrany que hagués estat en la mateixa època que el de Pacs, ja que les possessions de Gombau a la zona eren de l'any 999. Així doncs, al Penedès medieval Gombau tenia possessions que ell i els comtes consideraven privats. Ramon Berenguer I no reclamà el reconeixement jurisdiccional d'ambdós *castra* a Mir Geribert i a Guisla l'any 1058, probablement perquè no eren tan importants des d'un punt de vista estratègic o de prestigi. La parella no va fer cap retorn del domini dels dos castells, com ho van fer dels castells de Montbui, Besora i Curull. El castell de Cubelles va quedar en mans de les germanes i es va mantenir sota la jurisdicció comtal, tal com es desprèn del jurament de fidelitat que van fer Guillem Bernat de Gurb i Ramon Bernat de Castellet als comtes Ramon Berenguer I i Almodis, entre 1060 i 1071.¹⁹² El castell de Pacs va restar

186. Vegeu la informació sobre el castell que recull Salvador Llorach a *Catalunya romànica. El Penedès i l'Anoia*, XIX, 1992, p. 38-39.

187. Sobre la història del castell de Cubelles, vegeu A. CASTELLANO (1998), «Història del castell de Cubelles. Les relacions entre els senyors i la vila», *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental*, núm. 10, Servei del Patrimoni Local, Barcelona, Diputació de Barcelona.

188. CCar, VII, 1496 (999).

189. La ubicació ha estat estudiada a A. VIRELLA (1986), «L'accés marítim d'Olèrdola a l'alta medievalitat», a *Miscel·lània penedesenca*, vol. 9, p. 19-46.

190. CSVMa, 1048 (1041).

191. JUCAME, 188 (1020).

192. PACB-RB-RBI, 830 i 831 (1060-1071).

en mans de la família Sant Martí, primer de Guisla, esposa de Mir Geribert, que l'havia rebut en herència del seu pare, i després de la seva mort, en mans del seu fill Ramon Mir (*Catalunya romànica*, XIX, 1992: 38-39).

A part dels feus comtals, Gombau va rebre del bisbe de Barcelona un extens feu episcopal, que va passar a Guisla i els seus fills, un cop morts Gombau i Mir Geribert.¹⁹³ El feu episcopal abastava sobretot drets eclesiàstics sobre parròquies i les seves rendes, així com un feu de possessions agràries al comtat d'Osona, que tenia Aurúcia i que pertanyia a la catedral de la Santa Creu i Santa Eulàlia. També incloïa el *castrum* de Ribes, al Penedès, que va posseir Mir Geribert, però no pas Gombau. Els drets eclesiàstics del feu episcopal estaven formats per les parròquies de Sant Boi, Santa Madrona, Sant Jaume de Barcelona, Sant Genís de l'Ametlla, Sant Andreu de Samalús, Vilanova de la Roca (Sant Esteve), Sant Feliu de Codines i Ronçana (Santa Eulàlia); també, hi entraven les esglésies de Santa Perpètua de Mogoda i de Sant Sadurní de Palautó, que no devien estar consagrades com a parròquies encara. El control sobre les parròquies i esglésies devia comportar el nomenament del capellà (que podia ser un laic) i la recaptació de les rendes eclesiàstiques, de les quals dues parts del delme anaven a Guisla i els seus successors, segons es diu explícitament en el document. El feu episcopal afegia una presència notable al seu posseïdor en el Vallès, al bell mig de la zona de franqueses. Mir Geribert i els seus homes van interferir de manera violenta en l'exercici dels privilegis de les franqueses, aprofitant els drets que tenien al territori.¹⁹⁴ Els fills de Guisla, Arnau Mir i Ramon Mir, posseïen la majoria de les parròquies esmentades unes dècades més tard, quan el bisbe Bertran va realitzar un inventari de les parròquies del bisbat en mans laiques. Algunes havien passat a mans del comte.¹⁹⁵

Com sabem per la permuta de l'any 1018, Gombau tenia patrimoni dins dels murs de la ciutat de Barcelona.¹⁹⁶ En el document en el qual Gombau va rebre l'alou de Viladordila (Montornès del Vallès) a canvi de propietats disperses a la rodalia de la ciutat, s'aclareix que quedaven exemptes de la permuta les propietats que posseïa Gombau dins de la muralla. No hi ha molta informació sobre aquest

193. DACBsXI, 1015 (1060).

194. JUCAME, 330 (1058).

195. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, *Libri Antiquitatum* IV, 140, 342 (sense data, finals del segle XI).

196. DCB, sXI, 304 (1018).

patrimoni urbà. En el testament de 1041 apareix una propietat urbana (*manso de Barchinona*) que Gombau va cedir a la seva neta Guisla, filla d'Arbert, probablement el marit d'Ermengarda, la filla de Gombau.¹⁹⁷ Es tractava d'un habitatge que havia estat d'Arbert, però que era propietat de Gombau. En el testament també s'esmenten altres possessions a Finestrelles i Sant Andreu de Palomar, així com a Barcelona, que són llegades a la canònica de la Seu barcelonina. Potser algunes d'aquestes propietats ja havien estat cedides en la permuta de 1018. Hem d'anar més endavant en el temps per trobar un altre indicatiu de les possessions intramurs de Gombau. L'any 1075, Gerard Adalbert i la seva esposa Ermessenda van vendre al jutge Ermengol Ramon una quarta part de quatre cases que havien estat del seu pare Gombau Ermemir: *Vendimus quarta partem ad integrum nostram propriam cuncatarum domorum que fuerunt Gondeballi Ermemiri patris nostri [...] Sunt autem predictae domus in muro civitatis Barchinone*.¹⁹⁸ Així doncs, Gombau de Besora va tenir quatre cases juntes al costat del mur de Barcelona. Les devia donar a la seva filla Ermessenda abans del testament de 1041, perquè en aquest no s'hi mencionen. En la donació, s'explica que la propietat de la muralla era considerablement gran, amb diversos habitatges (*domus*), al seu costat, i almenys una torre. La propietat venuda al jutge incloïa aquesta torre, amb escala, un pis habitable, un pati i una zona d'hort amb arbres. La propietat abastava una part de la zona extramurs amb un hort i estava al costat d'una de les sortides de la ciutat. Es tractava d'una propietat urbana extensa, privilegiada i fortificada, en l'àrea àulica de la ciutat. Com Gombau, altres famílies eminents de la societat comtal van ocupar les muralles i les torres fortificades de la ciutat, i les convertiren en finques privades.¹⁹⁹ La residència a la ciutat facilitava la proximitat al poder comtal i la participació en la gestió de l'ordre públic de l'urbs. Un document datable entre 1031 i 1035 ens mostra Gombau de Besora com un dels garants de la pau dintre dels murs de la ciutat. Es tracta d'un esborrany de compromís que una de les parts d'un possible judici arbitral preparà per si es donava el cas de rebre demandes d'altres

197. CSVMa,1048 (1041).

198. BACH (1996-1997),13, 205 (1075).

199. La finca que corresponia a la propietat de Gombau se situaria actualment en l'actual palau arquebisbal, segons Philip Banks, a qui agraïxo la informació. Vegeu sobre la topografia de la zona Ph. BANKS, «La topografia dels voltants de la catedral romànica. Continuïtat i canvi», a BOTO, G.; SUREDA, M. [COORD.] (2021), *La catedral romànica de Barcelona. Protagonistes, context urbà i edificacions monumentals*, Girona, Documenta universitària, p. 73-137. Sobre l'ocupació social de les muralles en els segles X i XI, S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents. 1096-1291*, Barcelona, Proa, p. 28.

querellants. Tot i que el document no té protagonista, resulta interessant perquè Gombau de Besora és un dels membres del tribunal, amb el vescomte Guislabert, Mir Geribert i els germans Guillem i Ramon de Montcada. En l'esborrany apareixen els compromisos a què s'obliga el demandat, que inclouen una clara limitació de l'ús de la violència.²⁰⁰ Malgrat tot això, Gombau va cedir les possessions urbanes a la seva filla Ermessenda, possiblement perquè la seva residència preferida es trobava al Vallès, a l'alou de Viladordila, com va demostrar en el seu testament.

Gombau de Besora va aconseguir acumular un gran patrimoni, format per possessions d'origen familiar i adquisicions personals, però sobretot per concessions de l'autoritat comtal i de l'episcopal. La seva posició política al costat del poder establert va facilitar que pogués arreplegar drets i béns de procedència pública, a través de feus fiscals i episcopals. Els comtes, especialment Ramon Borrell i Ermessenda, aplicaren la política de beneficiar els seus homes més fidels amb grans beneficis territorials i drets públics per obtenir la seva fidelitat i la creació d'un grup de poderosos que enfortís la seva posició política. Es tractava d'una pràctica política que havien portat a terme les autoritats públiques més poderoses des de feia temps i que normalment funcionava quan el sobirà tenia una posició política sòlida i forta (Rosenwein, 1999). En el fons, es tractava d'usar el principi de la reciprocitat, que és l'element que fonamenta les pràctiques polítiques i socials més bàsiques (Orlowski, 2010).

Gombau també va practicar la mateixa política que els seus senyors van aplicar amb ell. Ho va fer amb aquells que li van donar la base humana del seu poder social. Una part del seu poder en la societat catalana de la primera meitat del segle XI es va basar en la gent que tenia com a fidels, als quals compensava de la mateixa manera que els comtes ho feien amb ell, a través de prerrogatives, càrrecs i patrimoni. No coneixem quina era la xarxa clientelar de Gombau, però podem deduir alguns casos a partir de la documentació analitzada. En el judici que va presidir el 1027, Guanagold tenia moltes possibilitats de perdre la querella que li van interposar els fills de Guillem.²⁰¹ Gombau va aconseguir que Guanagold no perdés el judici, sense que s'infringís la llei goda. Ho presenciava el jutge Bonfill,

200. El document l'editen Jesús Alturo i Tània Alaix. Vegeu ALTURO; ALAIX (2023), p. 229. Anteriorment, el va transcriure i comentar Enric Moreu-Rey. Vegeu MOREU-REY (1953), p. 100. Agraïxo a Josep M. Salrach la interpretació jurídica del document. El pergamí es troba a l'Arxiu Municipal de Caldes de Montbui, per. 8.1.

201. JUCAME, 218 (1027).

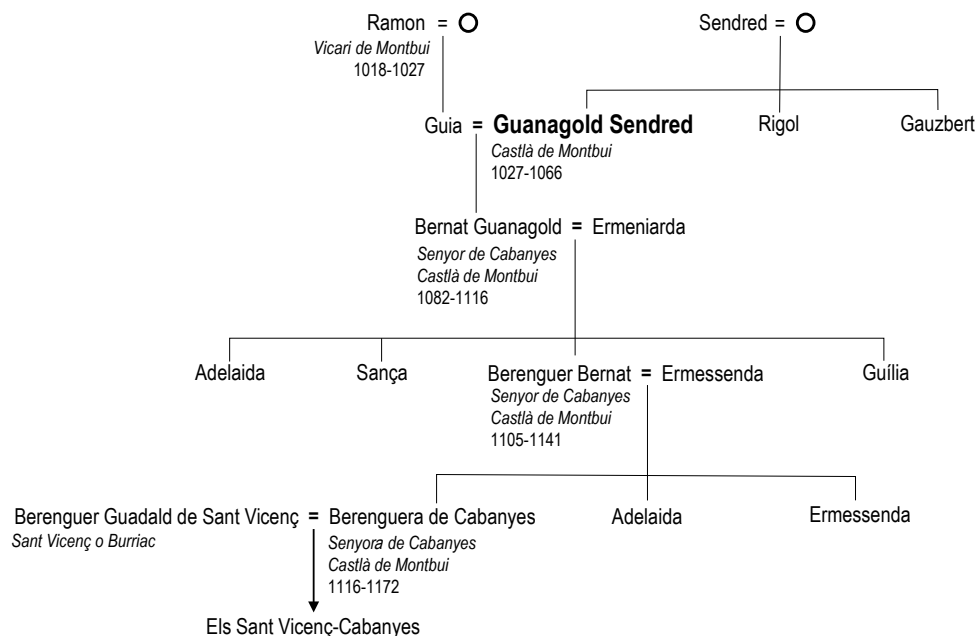

Figura 7. Arbre genealògic dels castlans del castell de Montbui. Fonts: Pèrez, 1991 i J. Vilaginés. Nota: els anys corresponen a la primera i darrera referència documental dels personatges.

que redactà l'acta. La sentència desfavorable es va convertir en un pacte, que Gombau va aconseguir que fos acceptat i que satisfés les dues parts. Guanagold era un fidel de la cort de Gombau. El senyor ajudava el seu home. També impedia que els fills del fidel del bisbe, Guillem, sortissin perdent. Miró i Vives també formaven part de l'entorn personal de Gombau, com ho demostren les vegades que van participar en actes legals importants del que anomenaven el seu patró: van ser marmessors de la seva primera esposa, Guisla i d'ell mateix.²⁰²

La relació de Guanagold amb Gombau i els seus hereus es va enfortir més endavant, ja que va esdevenir castlà del castell de Montbui i va ser nomenat marmessor en els testaments de la primera esposa de Gombau, Guisla, del mateix

202. En el judici de 1027, el jutge-escrivà, Ponç Bonfill, anomena patró dels demandants Gombau de Besora, *patronus eorum* (JUCAME, 303). Donació testamentària de Guisla: Munt, 303 (1040); testament de Gombau de Besora: CSVMa,1048 (1041).

Gombau i del seu gendre i successor Mir Geribert.²⁰³ La vinculació es va perpetuar en les generacions posteriors. El fill de Guanagold, Bernat Guanagold, posseïa el castell de Montbui, com a vassall de Jordà de Sant Martí, quan el va llegar al seu fill en el testament que va manar redactar, l'any 1113.²⁰⁴ En el mateix document afirmava que els termes i drets del *castrum* eren els mateixos que els que va posseir el seu avi, Ramon, que hem conegut com el primer vicari de Montbui i que segurament va ser el sogre de Guanagold.²⁰⁵ Guanagold devia aconseguir la castlania de Montbui a partir del seu sogre i el va transmetre al seu fill, juntament amb la propietat alodial del castell de Cabanyes.²⁰⁶ Un altre membre de la clientela de vassalls de Gombau va ser Ramon Llobet, que era el vicari de Gallifa.²⁰⁷ Ramon Llobet va ser castlà de Gombau i va continuar la seva vinculació de dependència vassallàtica amb Mir Geribert i Guisla, fins al punt de ser marmessor del testament de Mir Geribert.²⁰⁸ Els descendents de Ramon Llobet van posseir el castell de Montornès com a castlans. Bernat Ramon, fill de Ramon Llobet, el va llegar a la seva esposa i, després d'ella, a la seva filla, Estefania.²⁰⁹

203. Guanagold, com a marmessor, va participar en l'acte de donació d'un alou a Sentmenat, seguint la voluntat de Guisla, l'any 1040: SLLMunt, 303. Era castlà de Montbui en el testament de Gombau, del qual també va ser marmessor: CSVMa, 1048 (1041). El testament de Mir Geribert és a DACBsXI, 1014 (1060).

204. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, perg. 1-5-12 (1113).

205. El vicari Ramon de Montbui l'hem conegut abans: DACBsXI, 304 (1018), JUCAME, 182 (1019) i JUCAME, 218 (1027). Segons el testament del fill de Guanagold, Bernat Guanagold, el castell el posseïa i llegava al seu fill, Bernat, en les mateixes condicions que l'havia posseït el seu avi, Ramon (vegeu la nota anterior). El pare de Guanagold era Sendred, de manera que ell no podia ser fill de Ramon. Per lògica, Guanagold havia de ser el gendre de Ramon i, possiblement, el casament amb Guia, la seva esposa i probable filla del vicari Ramon, devia facilitar que acabés essent el castlà de Montbui.

206. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, perg. 1-5-12 (1113): *Iterum ei concedo castrum de cabanes cum suis terminis vel pertinenciis et universa mea alodia...* J. MAS (1906) *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, vol. 10, núm. 1287: «Afrontat [...] ab alou que fou de Bernat Guanagold del castell de Cabanyes» (1116). Els descendents de Bernat Guanagold, com a senyors de Cabanyes es van emparentar amb els Sant Vicenç: X. PÉREZ (1991) «Els Sant Vicenç, senyors de Cabanyes i de Mogoda», *Notes*, 5, p. 19-35.

207. Ramon Llobet molt probablement era Ramon Llobet de Gallifa (JUCAME, 318, 1055). Apareix en el testament de Gombau de Besora com a castellà de Palaudalmanla: CSVMa, 1048 (1041). També signà en una donació que Gombau i Aurúcia, la segona esposa de Gombau, realitzaren al monestir del Fai, l'any 1044: CSVMa, 1047.

208. DACBsXI, 1014 (1060).

209. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, Libri Antiquitatum II, 32, 91 (1109).

Estefania es va casar amb un altre Bernat Ramon, de la família Maçanet. Probablement, Estefania ja era morta quan el seu marit i els seus fills, Berenguer, Bernat i Pere, van donar a l'orde del Temple unes cases, anomenades de Gallifa, a la muralla de Barcelona, que posseïen per la mateixa Estefania.²¹⁰ Després d'Estefania, el castell de Montornès va passar a mans d'una altra família de castlans. Aquesta nova família estava formada per vassalls fidels a Guillem de Sant Martí, el senyor feudal del castell, i van adoptar com a cognom el de Montornès (Reche, 2014: ap. 1 i p. 141-143).

7. CONCLUSIONS

Gombau de Besora ha estat sempre considerat un personatge rellevant de la Catalunya postcarolíngia de la primera meitat del segle XI. Gombau va viure en una època decisiva per a la construcció de la Catalunya medieval. Ell va ser un dels personatges que van sostenir el poder comtal en aquells moments crucials. Va estar al costat de la comtessa Ermessenda en el llarg període que va dirigir, amb força dificultats, els comtats de Girona, Osona i Barcelona (inclosos els importants territoris fronterers del comtat de Manresa i la marca del Penedès). Però, paradoxalment, va ser una figura destacada en la creació d'una gran baronia privada. En un moment en què el vocabulari jurídic era limitat i la pràctica de l'autoritat es confonia amb la possessió personal, ell va afavorir aquesta confusió, tot creant un patrimoni vastíssim que en gran part es basava en possessions fiscals que els comtes li concedien, de vegades amb compensacions econòmiques, de vegades com a donacions de feus.

Els comtes Ramon Borrell i Ermessenda van crear un nucli de personalitats que els havia de fer costat, els *primates*: els primers o principals. Els van tenir acompanyant-los i es van basar en la seva força per apuntalar el poder comtal; especialment ho va fer Ermessenda quan va governar com a vídua i tutora. Els *primates* rebien concessions i privilegis, i ho van aprofitar per militaritzar el territori de forma autònoma, aixecant *castra* arreu, especialment a la marca del Penedès. Gombau també va aixecar castells per controlar el territori: els seus habitants i la producció. Ho va fer a Palaudalmanla, a Cubelles, a Pacs

210. BAIGES *et al.* (2010), doc. 675 (1134).

i a Montbui. El castell de Montbui amenaçava una de les joies del comtat, les franqueses del Vallès, que amb les del Penedès, Berenguer Ramon I va intentar mantenir indemnes de l'extensió del poder senyorial. Però Gombau era fidel al poder que l'havia enriquit i no va suposar cap amenaça per als privilegis de les franqueses.

Al final, el poder acumulat pels *primates* i els seus parents va provocar revoltes. Gombau va mantenir com sempre un paper proper a la corona. Ell va ser un dels jutges que va acabar amb la revolta de 1044, encapçalada per la família vescomtal. Precisament, va casar la seva filla hereva amb Mir Geribert, que estava emparentat amb la família dels vescomtes. Es pot entendre aquest matrimoni com una maniobra per acostar el bàndol comtal al dels vescomtes (Ruiz-Domènec, 2006: 108). Però Guisla es va convertir en un peça més de la facció vescomtal (Bonnassie, 1981, II: 95). Gombau la va reconèixer com a hereva del seu immens patrimoni i, així, castells i feus fiscals passaren també a mans de Mir Geribert, que discutia l'autoritat del comte de Barcelona. En el testament que Gombau va fer l'any 1041, l'herència passava a ella i a Mir Geribert, però Gombau no confiava gaire en el seu gendre. En les seves darreres voluntats va exigir que la parella jurés, i fes jurar a qui els havia de succeir, respectar les donacions que feia als altres beneficiats, especialment al monestir de Sant Miquel del Fai. La desconfiança que mostrava en les condicions del testament és un indicatiu del que pensava del seu gendre. Al final, el temps li va donar la raó. Mir Geribert, amb el poder que li donava el patrimoni de les famílies Sant Martí i Besora, es va atrevir a aixecar-se contra el poder comtal.²¹¹ La reacció dels comtes Ramon Berenguer I i Almodis va ser conciliadora. Per a nous temps, calien noves maneres de governar. Però calia recuperar el feu fiscal de Montbui, el feu de Gombau, que era una de les peces angulars de les exigències comtals, l'any 1058. El comte va acceptar el reconeixement de la seva potestat sobre el feu de Gombau. No li importava que Mir i els seus mantinguessin el domini sobre castells i territoris, però manava que acceptessin que aquest domini provenia de l'autoritat sobirana. Al capdavall, volia que es tornés a la situació que havia gaudit Gombau. Després de Mir Geribert, Guisla encara era la senyora de Montbui.²¹² De fet, la parella tenia la titularitat sobre la baronia del

211. Mir Geribert disposava del patrimoni de la família Sant Martí pel seu primer casament amb Dispòsia: R. LLUCH (2018); J. E. RUIZ-DOMÈNEC (2006), p. 93-101.

212. *In vinea de domna Guila de Monteboy*: DACBsXI, 1383 (1081).

castell, especialment després de l'acord de 1058 amb el comte, perquè Guisla era l'hereva de Gombau. Mir Geribert no esmentà en el seu testament cap dels elements patrimonials del seu sogre, només llegà els que li venien de la branca Sant Martí.²¹³ Malgrat això, els seus fills van posseir el patrimoni del Vallès, perquè l'havien rebut a través de la seva mare, que el tenia per herència de Gombau de Besora.²¹⁴ El castell de Besora va quedar en mans de Gombau Miró, que va iniciar el llinatge dels Besora, castlans i feudataris del patrimoni del castell (*Catalunya romànica*, X, 1987: 412-415). El castell de Montbui i la baronia que dominava va passar a mans de Gombau Miró i després a Arnau Miró de Sant Martí (*Catalunya romànica*, XVIII, 1991: 297) i el castell de Montornès va quedar en poder del mateix Arnau de Sant Martí, que el va llegar al seu fill, Jordà, i aquest al net d'Arnau, Guillem (Reche, 2014: 37). Guillem de Sant Martí acumulava la possessió dels castells de Montbui i de Montornès l'any 1135, quan va acordar amb el comte Ramon Berenguer IV el casament amb Beatriu de Montcada.²¹⁵

Gombau va convertir-se en un magnat poderós, per la seva actitud política fidel al poder comtal, però també és un exemple modèlic de com l'acumulació de poder patrimonial privat va debilitar l'autoritat sobirana. Aquesta feblesa explica el canvi de rumb polític imposat per Ramon Berenguer I, manifestat en la política de convinences i juraments de fidelitat amb l'aristocràcia. El document de 1058 que acaba amb un pacte més que en una sentència, introdueix noves pràctiques judicials com el combat judicial i reclama que se solucionin les ofenses materials, però també l'honor personal (*onta*).²¹⁶ La classe senyorial, militaritzada, tenia nous valors que manifestaven novetats socials. Gombau havia participat en la creació de fidelitats personals, com passava amb els *primates* dels comtes Ramon Borrell i Ermessenda. Gombau repetia la maniobra dels comtes, amb la creació d'un grup de persones fidels, properes. Gombau els concedia càrrecs i defensava els seus interessos en judicis. Aquestes clientele repetien el model comtal i afavorien l'ampliació numèrica de l'aristocràcia. Les noves relacions feudovassallàtiques

213. DACBsXI, 1014 (1060).

214. Guisla, quan va fer testament, va deixar el seu patrimoni al seu segon marit Gombau Sanç. Les seves possessions no incloïen cap de les baronies del Vallès, sinó béns terrers al Penedès i el Vallès: DACBsXI, 1456 (1085).

215. BAIGES *et al.* (2010), doc. 699, p.159-161.

216. *Et iamdictus Miro emendet ontam predicto comiti*: JUCAME, 330 (1058). La paraula *onta* o *honta* ve del gòtic i a l'edat mitjana es va usar amb el sentit d'afront o deshonor: *Diccionari català-valencià-balear* (<https://dcvb.iec.cat/>; 4-12-2022).

es basaven en la fidelitat i en l'honor personal, que no deixava de ser el que al començament del segle XI practicava Gombau amb els seus homes i els bisbes de Barcelona amb els seus *fideles*. Gombau també va repetir els comportaments espirituals que duïen a terme les autoritats i els potentats des de feia temps, quan va crear un monestir al lloc del Fai. Va establir una relació de patronatge amb el cenobi, que recorda les que des d'èpoques pretèrites els poderosos havien exercit sobre institucions religioses. Gombau va nodrir de patrimoni el monestir, amb la condició de controlar la gestió material i espiritual. Després de dictar testament, va cedir el patronatge espiritual a Sant Víctor de Marsella.

Gombau de Besora, fill d'un vicari poderós del Pirineu, va morir deixant una herència important, després d'una vida pública en defensa de la legitimitat dels governants. Però la seva vida no deixa de ser una prefiguració d'un nou temps. Amb la seva manera d'actuar ajudava a canviar les velles formes d'entendre la pràctica judicial i la gestió de la *res publica* i avançava les transformacions que es van desencadenar després de la seva mort. Potser eren canvis que ja s'estaven introduint en el període en què va viure i els testimonis documentals que hem rebut de la seva època no ens ho permeten captar adequadament, perquè els escriptors encara no havien incorporat el vocabulari de les noves pràctiques feudals, que apareixen ocasionalment, entre el llatí acadèmic, en un català, més clar i senzill (Alturo; Alaix, 2023).

ABREVIATURES

- CCar, IV: R. ORDEIG [ed.] (1999). *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya carolíngia*. Vol. IV, 3 parts, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. https://catcar.iec.cat/documents/edicio/llistaMan.action?request_locale=ca
- CCar, VII: J. BAIGES; P. PUIG [eds.] (2019). *El comtat de Barcelona. Catalunya carolíngia*. Vol. VII, 3 parts, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. https://catcar.iec.cat/documents/edicio/llistaMan.action?request_locale=ca
- CSC: RIUS, J. [ed.] (1945-1947). *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- CSVMa: GUÉRARD, B. [ed.] (1857). *Cartulaire de l'abbaye de Saint Victor de Marseille*. Vol. II, «Collection des cartulaires de France». Vol. IX. Paris: Typographie de Ch. Lahure. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6250523s/f515.item.zoom> (19-10-2022).

- DACBsXI: BAUCCELLS, J., FÀBREGA, À., RIU, M., HERNANDO, J., i BATLLE, C. [eds.] (2006). *Diplomatari de l'Arxiu Capítular de la catedral de Barcelona. Segle XI*. 5 vol. Barcelona: Fundació Noguera.
- DACVic: ORDEIG, R. (2000-2010). *Diplomatari de la catedral de Vic. Segle XI*. 6 vol. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals.
- JUCAME: MONTAGUT, T.; SALRACH, J. M. [dirs.] (2018). *Justícia i resolució de conflictes a la Catalunya medieval. Col·lecció diplomàtica. Segles IX-XI*. Barcelona: Parlament de Catalunya - Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya.
- LFM: MIQUEL, F. [ed.] (1945). *Liber Feodorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. 2 vol. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- PACB-RB-RBI: FELIU, G.; SALRACH, J. M. [dirs.] (1999). *Els pergamins de l'Arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. 3 vol. Barcelona: Fundació Noguera.
- SLLMunt: PUIG, P. [ed.] (1995). *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*. 3 vol. Barcelona: Fundació Noguera.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. (1952). *Catalunya carolíngia. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Vol. II, segona part. Ginebra: Institut Patxot.
- (1980). *Els primers comtes catalans*. 3a ed. Barcelona: Editorial Vicens Vives.
- (1986a). «L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època». A: *Dels visigots als catalans. La formació de la Catalunya independent*. Vol. II, 3a edició. Barcelona: Edicions 62, p. 141-277.
- (1986b). «La institució comtal carolíngia en la pre-Catalunya del segle IX». A: *Dels visigots als catalans. La formació de la Catalunya independent*. Vol. I, 3a edició. Barcelona: Edicions 62, p. 181-239.
- ALBAREDA, A. M. (1972). *L'abat Oliba, fundador de Montserrat (971?-1046). Assaig biogràfic*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ALTURO, J.; ALAIX, T. (2023) *Lletres que parlen. Viatge als orígens del català*. Barcelona: La Magrana.

- ALTURO, J.; BELLÉS, J.; FONT i RIUS, J. M.; GARCÍA, Y., i MUNDÓ, A. M. [dirs.] (2003). *Liber Iudicum Popularis. Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Barcelona: Departament de Justícia i Interior.
- AURELL, M. (1998). *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Barcelona: Ediciones Omega.
- BACH, A. (1996-1997). «Els documents del segle xi de l'Arxiu Capítular de Solsona». A: *Urgellia. Anuari d'estudis històrics dels antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran*. Vol. XIII, p. 37-334.
- BAIGES, I.; FELIU, G., i SALRACH, J. M. [eds.] (2010). *Els pergamins de l'Arxiu comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. 4 vols. Barcelona: Fundació Noguera.
- BASTARDAS, J. (1984). *Els usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BENET, A.; PLADEVALL, A. (1987). «El castell de Besora». A: VIGUÉ, J. [dir.] *Catalunya romànica. El Ripollès*. Vol. X. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 411-418.
- BONNASSIE, P. (1979-1981). *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. 2 vols. Barcelona: Edicions 62.
- BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M.; CORTS, A., i CAPDEVILA, N. (2017). «El conjunt monumental del castell de Besora: primeres aproximacions a un assentament amb més de dos mil anys d'Història». A: *Ausa*. Vol. XXVIII, núm. 179, p. 107-126.
- CARRERAS CANDI, F. (1892). *Lo castell de Besora. Recull de notas y documents a ell referents*. Barcelona: Estampa La Ilustración.
- Catalunya romànica. El Ripollès* (1987). Vol. X. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Catalunya romànica. Vallès Occidental. Vallès Oriental* (1991). Vol. XVIII. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Catalunya romànica. El Penedès. L'Anoia* (1992). Vol. XIX. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CIURANS, X. (2010). *Els Masferrer. Estudi d'una nissaga benestant del Vallès*. Montornès del Vallès: Ajuntament de Montornès del Vallès.
- DOLSET, H. (2004). *Frontière et pouvoir en Catalogne médiévale. L'aristocratie dans l'ouest du comté de Barcelone (début du Xe-milieu du XIIe siècle)*. 3 vols. Lilla: Atelier national de reproduction des thèses.

- (2008). «Vicomes et vicomtés en Catalogne frontalière aux IXe-XIIe siècles (Barcelone, Gérone, Osone, Tarragone): Territoire et pouvoir». A: DÉBAX, H. [dir.] *Vicomes et vicomtés a l'Occident médiéval*. Tolosa de Llenguadoc: Presses universitaires du Midi, p. 157-168.
- Els castells catalans* (1969). Vol. II. Barcelona: Rafael Dalmau editor.
- FARÍAS, V. (2002-2003). «Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII). Un inventario a partir de las fuentes escritas». *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 23-24, p. 23-50.
- FELIU, G. (1971). *El dominio territorial de la sede de Barcelona: 800-1010*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- FOLCH, Cr.; GIBERT, J. (2011). «Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'alta edat mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasterium* i *palatium*». *Estrat Crític*. Vol. II, núm. 5, p. 364-377.
- FONT I RIUS, J. M. (2003). «L'escola jurídica de Barcelona». A: ALTURO, J.; BELLÉS, J.; FONT I RIUS, J. M.; GARCÍA, Y., i MUNDÓ, A. M. [dirs.]. *Liber Iudicum Popularis. Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Barcelona: Departament de Justícia i Interior, p. 67-100.
- GARCIA, Y. (2003). «Rituals per a la celebració de les ordalies». A: ALTURO, J.; BELLÉS, J.; FONT I RIUS, J. M.; GARCÍA, Y., i MUNDÓ, A. M. [dirs.]. *Liber Iudicum Popularis. Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Barcelona: Departament de Justícia i Interior, p. 251-255.
- GUÉRARD, B. [ed.] (1857). *Cartulaire de l'abbaye de Saint Victor de Marseille*, segona part, «Collection des cartulaires de France». Vol. IX, París: Typographie de Ch. Lahure.
- LALINDE, J. (1966). *La jurisdicción real inferior en Cataluña*. Barcelona: Publicaciones del Seminario de Historia y Arqueología del Museo de la Ciudad, núm. 14.
- LLUCH, R. (2018). «El conflicte de Mir Geribert en el marc de la feudalització del Penedès (1041-1058)». A: *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 48, 2a part, p. 793-820.
- MARQUÈS, J. M. (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*. Vol. I. Barcelona: Fundació Noguera.
- MARTÈNE, E. (1724). *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio*. Vol. I. París: Montalant, col. 406-408.
- MARTÍ, R. (1999). «Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus». A: DÉBAX, H. [ed.] *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la*

- France. X-XIII siècle). Hommage à Pierre Bonnassie*. Tolosa de Llenguadoc: Université de Toulouse 2-Le Mirail, p. 63-70.
- (2017). «Els Castellvell durant el segle x, artífex i veguers de la Marca de Barcelona». A: *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 47, 2a part, juliol-desembre, p. 679-705.
- (2022). «Les arrels dels castells i dels vicaris comtals». A: *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 33, p. 233-256.
- MATTHEWS, A. (2021). *Law, Liturgy, and Sacred Space in Medieval Catalonia and Southern France, 800-1100*. Nova York: Columbia University.
- MOREU-REY, E. (1953). «Un document insòlit del segle xi». *Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat*, núm. 18, p. 99-108.
- MORSEL, J. (2008). *La aristocràcia medieval. El dominio social en Occidente (siglos V-XV)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- MUNDÓ, A. M. (1960). «Entorn de les famílies dels bisbes Oliba de Vic i Oliba d'Elna». A: *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Vol. XXVIII, p. 169-78.
- ORLOWSKI, S. S. (2010). «*Fideles regis* en el reino visigodo de Toledo: aproximaciones para su estudio desde las prácticas recíprocitarias». *Miscelánea Medieval Murciana*, núm. 34, p. 83-91.
- PÉREZ, S. (2021). «L'antic nom de Montornès del Vallès». A: *Ponències de les Sessions d'Estudis Montorsenençs, I (25 de novembre de 2018) i II (15 de novembre de 2019)*. Montornès del Vallès: Ajuntament de Montornès del Vallès, p. 149-163.
- PLADEVALL, A. (1962). «Sant Miquel del Fai: antiguo cenobio y parroquia». A: *Ausa*. Vol. IV, núm. 40, p. 209-228.
- (1971). «Els orígens de la família Montcada». A: *Ausa*. Vol. VI, núm. 69, p. 308-319.
- (1975). *Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona, Girona i Osona. Esbós biogràfic en el mil·lenari del seu naixement*. Barcelona: Publicacions del Comte de la Vall de Merlès.
- (1987). «Santa Maria de Besora». A: *Catalunya romànica. El Ripollès*. Vol. X, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 418-419.
- (1989). *Història de l'Església a Catalunya*. Barcelona: Editorial Claret.
- PLADEVALL, A.; PAGÈS, M. (1984). «El marc històric». A: *Catalunya romànica. Osona I*. Vol. II. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 25-103.

- RECHE, A. (2014). *L'Speculo de 1764. Una aproximació documental al Montornès medieval*. Barcelona: Ajuntament de Montornès del Vallès - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ROSENWEIN, B. H. (1999). *Negotiating space. Power, restraint, and privileges of immunity in early medieval Europe*. Manchester: University press.
- RUIZ-DOMÈNEC, J. E. (2006). *Quan els vescomtes de Barcelona eren. Història, crònica i documents d'una família catalana dels segles X, XI i XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- SABATÉ, F. (1997). *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- SALRACH, J. M. (1987). «El procés de feudalització. Segles III-XII». A: VILAR, P. [dir.] *Història de Catalunya*. Vol. II, Barcelona: Edicions 62.
- (2004). *Catalunya a la fi del primer mil·lenni*, Barcelona: Eumo editorial - Pagès editors.
- (2013). *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*. Vic: Eumo editorial.
- (2021). «Catalunya carolíngia and the public nature of the great domain according to legal documents from the 9th and 10th centuries». A: *Catalan Historical Review*, núm. 14, p. 21-34.
- (2022). «Justícia d'estat i justícia feudal a Catalunya». A: *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 33, p. 279-302.
- SOBREQUÉS, S. (1985). *Els grans comtes de Barcelona*. 4a edició. Barcelona: Editorial Vicens Vives.
- SOTOMAYOR, M. (2004). «Las relaciones Iglesia urbana - iglesia rural en los concilios hispanorromanos y visigodos». A: *Antigüedad y cristianismo*. Vol. XXI, p. 525-542.
- TERRADAS, I. (2019). *La justicia más antigua. Teoría y cultura del ordenamiento vindicatorio*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- VILAGINÉS, J. (1987). *La transició al feudalisme. Un cas original: el Vallès Oriental*. Granollers: Ajuntament de Granollers.
- (2001). *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2023). «Un judici sobre les aigües de Martorelles. Justícia, poder i molins a començaments del segle XI». *Notes*, núm. 38, p. 9-35.

RESISTÈNCIES PARAMILITARS I CULTURALS DEL SEPARATISME CATALÀ DURANT LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA (1923-1930)

FREDERIC J. PORTA¹

Càtedra Josep Termes - Universitat de Barcelona²

Article lliurat el 8 de maig de 2022. Acceptat el 3 de maig de 2023

RESUM

El present article cerca oferir una panoràmica del nacionalisme català durant la Dictadura de Primo de Rivera. En la clandestinitat, les línies entre partits i organitzacions es van difuminar i van aparèixer alguns grups nous, més radicals. Els escamots d'Estat Català (EC), autoconcebuts com una avantguarda militar, convivia amb grups d'enllaç, suport logístic i propaganda com l'Organització o Grup 1640 i grups de preparació militar teòrica, com la Societat d'Estudis Militars (SEM) en l'òrbita d'Acció Catalana (AC), o pràctica, com l'Organització Militar Catalana (Òrmica), en contacte amb el món de l'excurcionisme i el naixent escoltisme. Altres grups, com el dels Set o Bandera Negra optarien directament per les accions de propaganda armada i passaren a la col·locació de bombes, una d'elles contra el rei Alfons XIII. L'article analitza també les estratègies culturals i paramilitars del nacionalisme català i la seva evolució entre 1923 i 1931.

1. E-mail: fredericjporta@ub.edu

2. Activitat finançada per la Unió Europea-NextGenerationEU, Ministeri d'Universitats i Pla de Recuperació, Transformació i Resiliència, mitjançant convocatòria de la Universitat Pompeu Fabra (Barcelona). Article realitzat a redós del contracte postdoctoral Margarita Salas (2022-2024) a la Universitat de Barcelona. Volem agrair especialment els comentaris de Fermí Rubiralta per la redacció del present article.

PARAULES CLAU

Nacionalisme, separatisme, Primo de Rivera, Macià, escamots, Estat Català, militarisme, independentisme.

Paramilitary and cultural resistances of Catalan separatism during the Dictatorship of Primo de Rivera (1923-1930)

ABSTRACT

This article seeks to provide an overview of the Catalan nationalist movement during the Primo de Rivera Dictatorship. Driven underground, the lines between parties and organizations blurred, and some new, more radical groups emerged. Estat Català (EC) squads, self-conceived as a military vanguard, coexisted with liaison, logistical support and propaganda groups such as the Organització or Grup 1640. Theoretical military training groups, such as the Societat d'Estudis Militars (SEM) in the orbit of Acció Catalana (AC), coexisted with more prone to action groups, such as the Organització Militar Catalana (ÒRMICA), which was in contact with hiking and scouting groups. Other groups, such as the Grup dels Set or the Bandera Negra, would directly opt for armed propaganda actions, including bombing campaigns, one of them aimed against king Alfonso XIII. The article also examines the cultural and paramilitary strategies of Catalan nationalism and its evolution between 1923 and 1931.

KEYWORDS

Nationalism, Separatism, Primo de Rivera, Macià, squads, Estat Català, militarism, independentism.

I. INTRODUCCIÓ: EL CONTEXT DE TRANSFORMACIÓ DEL CATALANISME I LA POLITITZACIÓ DEL SEPARATISME

Entre 1917 i 1923 va aguditzar-se la crisi del règim de la Restauració a redós del desenvolupament i el final de la Gran Guerra, la redefinició del mapa europeu i el pas de la violència militar a la violència política i social que marcaria el món d'entreguerres. Els partits dinàstics que apuntalaven el *règim del 76* s'estaven

desfent internament, i la talla dels polítics havia baixat en picat i la conflictivitat social amenaçava de desfer l'ordre establert. En paral·lel a aquesta crisi del règim tenia lloc una crisi del catalanisme, que començava a transformar-se i reconfigurar-se, tot prenent una tendència cap a la radicalització i, en alguns casos, cap a l'independentisme.

En les files del catalanisme conservador, la progressiva participació de la Lliga Regionalista al govern espanyol en va sorprendre molts i en va indignar molts d'altres. Els girs intervencionistes-autonomistes de 1917 a 1922 van deteriorar la seva imatge entre el catalanisme i van empitjorar les relacions en el si del mateix partit. La formació hegemònica del catalanisme va passar d'assajar una revolució amb l'Assemblea extraparlamentària (1917), a reivindicar l'autonomia de Catalunya (1918-1919), mentre entremig, però sobretot després del fracàs de les dues estratègies, participava en l'executiu (1917, 1918, 1921, 1922) del mateix règim centralista que havia estat anys criticant. Va ser aleshores que un grup d'intel·lectuals i de joves descontents —el relleu generacional, però sobretot intel·lectual del partit— va començar a anar per lliure, en un moment en què les tensions internes eren grans, però encara no insalvables. Els dissidents que acabarien per constituir la Joventut Nacionalista estaven encapçalats per un grup en què figuraven Jaume Bofill i Mates, Lluís Nicolau d'Olwer i Ramon d'Abadal. Serien ells els impulsors de la Conferència Nacional Catalana el juny de 1922, de la qual naixeria Acció Catalana (AC), un nou espai liberal i republicà en el qual confluïrien membres de la Lliga, dels espais catalanistes republicans i d'altres independents.³

Els integrants d'AC exercien professions liberals, eren escriptors, poetes, editors o professors —intel·lectuals professionals, en resum— de capteniment nacionalista i una edat compresa entre els trenta i els quaranta anys. Molts d'ells eren el relleu generacional natural dins de la Lliga, com acabem de comentar, però se n'havien distanciat. De fet, a causa del descrèdit general de la política partidista, AC es plantejava a si mateixa més com un «aplec de patriotes» que no pas un nou partit polític. La formació naixia amb dues ànimes, una de nacionalista liberal i l'altra nacionalista republicana, i basava la seva estratègia «Catalunya endins», en oposició a l'intervencionisme fallit de la Lliga a Madrid, cercant

3. Montserrat BARAS (1984), *Acció Catalana. 1922-1936*, Barcelona, Curial, p. 11-41; Rokayah NAVARRO (2017), *Lluís Nicolau d'Olwer. Biografia política i d'exili d'un intel·lectual català, 1917-1961. Cultura, republicanisme i democràcia*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, p. 51-60.

l'autodeterminació de Catalunya i la nacionalització cultural del país, a banda de la internacionalització del plet català. AC apostaria per l'autonomia catalana, però implícitament a través de procediments electorals, presentant-se a les eleccions i rebutjant oficialment vies violentes.⁴

Per la seva banda, el separatisme català, provinent dels ambients més radicals de la Unió Catalanista (fundada el 1891 com a pal de paller del catalanisme), havia culminat el 1919 un llarg procés de maduració amb la creació de la Federació Democràtica Nacionalista (FDN).⁵ Ja dels inicis ençà, el moviment independentista s'havia basat en l'activisme i la vocació insurreccional, contrària a la participació política en el corrupte règim de la Restauració. Inicialment, s'havien emmirallat en la Cuba que s'havia separat d'Espanya el 1898 —la bandera independentista cubana, per exemple, inspiraria l'estelada.⁶ Tanmateix, amb el desgast de la Lliga Regionalista, la FDN havia canviat l'estratègia insurreccional inicial per la via electoral, tot pensant a fer-se amb el nínxol de nacionalistes desencantats de la Lliga que, finalment, recolliria majoritàriament AC, molt més potent com a plataforma electoral. AC aspirava electoralment a suplantar la Lliga com a partit capdavanter del catalanisme i, de fet, a les eleccions havia obtingut uns resultats prometedors.⁷

L'espai polític de l'independentisme, doncs, era encara molt feble i poc articulat; el separatisme, que es concebia a si mateix com l'avantguarda revolucionària del catalanisme, necessitava l'activitat del catalanisme per funcionar i tenia un ganxo electoral pràcticament inexistent. Funcionava millor en moments de grans manifestacions com les de la Campanya per l'Autonomia, en què els joves separatistes s'enfrontaven a la policia i els militars a la Rambla de Barcelona. Després de fracassar a les eleccions de 1920, el separatisme havia assistit a la Conferència Nacional Catalana, convocada pels que acabarien constituint AC. Els plantejaments insurreccionals del duet Daniel Cardona-Francesc Macià, els principals líders del moviment, havien estat rebutjats per ser massa radicals. Així, entre el juliol i el novembre de 1922 el separatisme es reorganitzaria sota

4. *Ibid.*

5. Isidre MOLAS (1972), «Federació Democràtica Nacionalista (1919-1923)», *Recerques*, núm. 2, p. 137-153.

6. Fermí RUBIRALTA (2016), «Il processo di formazione del separatismo catalano nel primo decennio del XX secolo: l'impatto della repressione e l'emergere delle prime istanze indipendentiste a Santiago di Cuba», *Nazioni e Regioni*, núm. 8, p. 67-86.

7. BARAS (1984), p. 11-41.

les sigles d'Estat Català (EC). EC constituïa un partit-milícia independentista —l'exèrcit d'alliberament de Catalunya, a imatge de l'Aixecament de Pasqua irlandès de 1916— i proposava, inequívocament, la ruptura violenta amb Espanya i la creació d'una «República Catalana». EC ofería un separatisme nítid i una ideologia *sui generis* que combinava nacionalisme radical i «qüestió social», amb una base social de classe mitjana i de joves treballadors de coll dur, sobretot oficinistes i botiguers.⁸

Mentre els espais polítics de la Restauració estaven en una paral·lela descomposició i transformació, un canvi generacional i ideològic es va produir en amplis sectors de la societat catalana.⁹ Molts nacionalistes, especialment la generació que pujava —nascuts a la dècada de 1890 i principis de la de 1900—, van començar a prendre posicions d'una creixent agressivitat verbal, fascinats per l'estètica i l'acció paramilitar que aleshores amarava la política del Vell Continent, tant d'esquerres com de dretes, després de la Gran Guerra. Així doncs, si bé la radicalització tenia unes causes d'arrel catalana i espanyola, aquesta era una tendència que entre el 1919 i el 1922 surava també en la política de tota aquella Europa encara per pacificar.¹⁰ Pel militant separatista Abelard Tona, partidari de la lluita armada, venint el catalanisme «d'un autonomisme regionalista, teòricament acolorit de nacionalisme, sempre amarat a la idea d'una evolució de

8. Frederic J. PORTA (2022), «Estat Català (1922-1931)», a Tomàs CALLAU; Frederic J. PORTA; Marc SANTASUSANA i Fermí, RUBIRALTA (2022), *Estat Català (1922-2022). Cent anys d'independentisme polític*, Barcelona, Editorial Base, p. 17-51; Jaume COLOMER (1995), *La temptació separatista a Catalunya. Els orígens (1895-1917)*, Barcelona, Columna Edicions, p. 104-124; Fermí RUBIRALTA (2008), *Daniel Cardona i Civit*, Catarroja, Afers, p. 58-60.

9. Enric UCELAY-DA CAL (1987), «Joventut i nacionalisme radical català (1910-1987)», a Enric UCELAY-DA CAL, *La Joventut a Catalunya al segle XX: materials per una història*, vol. 1, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 182-193; Jordi CASASSAS (1984), «La radicalització del catalanisme», *L'Avenç*, núm. 69, p. 56-61; Enric UCELAY-DA CAL (1979), *Estat Català. The strategies of separation and revolution of catalan radical nationalism. 1919-1933*, tesi doctoral, Universitat de Colúmbia, p. 97-110.

10. Els títols dels articles publicats als números de *L'Estat Català. Publicació de Orientació Nacional* (1922-1923) són il·lustratius a aquest respecte: «El plet de la independència», «Envers l'Estat Català», «L'arma al braç», «Clarors d'Alba», «S'acosta el moment», «Catalunya pot viure sense Espanya», «L'ocupació castellana», «La Batalla» o «L'acció directa». PORTA (2022), p. 17-51. Vegeu també: Enric UCELAY-DA CAL (2006), «Entre el ejemplo italiano y el irlandés: la escisión generalizada de los nacionalismos hispanos. 1919-1922», *Ayer*, núm. 63, p. 75-118. I àdhuc: A. TONA i NADALMAI, «La història menuda. La nova saba», *Ressorgiment*, núm. 655, febrer de 1971, p. 6-7.

l'Estat espanyol, entràvem en la nova òrbita, el nacionalisme com a principi i com a pràctica, el qual només tenia un veral: la independència i un mitjà per a conquerir-la: la violència».¹¹ Un altre militant anònim, sota el pseudònim de Solus, recordaria que «ja es respirava una atmosfera prerevolucionària, ja començàrem a reunir eines, i, abandonant el nostre romanticisme i la nostra aversió a la sang, ja estàvem disposats a tots els sacrificis i a totes les actituds més radicals».¹² Els ambients del separatisme serien els únics del catalanisme a plantejar-se l'actuació paramilitar o la violència, fins aleshores més o menys reservada als sectors més radicals de l'anarcosindicalisme o, en grau més baix, del carlisme i el lerrouxisme. Com ha explicat l'historiador Lluís Duran, «l'ús de violència havia quedat circumscrit, fins aquell moment, només a l'acció sindical i revolucionària, en un context internacional en què la presa del poder pels soviets a Rússia seria un esdeveniment». Ara, però, un sector del catalanisme començaria a plantejar-ne l'ús revolucionari.¹³

La sensació general era que, malgrat que els resultats electorals de la FDN havien estat molt dolents, el nou espai nacionalista-separatista era especialment atractiu i dinàmic per a molta gent i que el tipus de militància era diferent de la dels partits polítics tradicionals, especialment la Lliga. Com recordaria anys després Pere Màrtir Rossell Vilar, macianista convençut i separatista:

L'únic partit catalanista que actuava era la Lliga i per això el Catalanisme apareixia exclusivament com una força conservadora [...] Com els altres partits, nosaltres [Federació Democràtica Nacionalista] també feiem propaganda i eleccions. Vàrem prendre part en dues, i en cap d'elles el partit mostrà condicions electorals. Foren dues derrotes absolutes. No obstant, hi havia una cosa que contrastava amb els resultats electorals. Els nostres mítings, a les barriades, sempre eren plens a vessar i molt entusiastes, mentre que els actes de propaganda dels partits que guanyaven les eleccions eren buits i alguns s'havien de plegar.¹⁴

11. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda 2. En òrbita», *Ressorgiment*, març de 1970, p. 6-7.

12. SOLUS, «Batecs», *Nosaltres Sols!*, núm. 154, 17 de març de 1934, p. 3.

13. Lluís DURAN (2020), *Què va ser Palestra*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, p. 25.

14. [Pere] M[àrtir] ROSSELL I VILAR (1932), *Per què sóc macianista. Conferència donada a «Palestra» el dia 30 de desembre de 1931*, Barcelona, NAGSA. Biblioteca de Catalunya.

Aquest tipus de militant, jove i actiu, no participava només en organitzacions polítiques; hem d'assenyalar també l'existència d'«un magma associatiu catalanista que té uns murs de contenció en el CADCI, la UC, l'APEC i Nostra Parla i que s'expressa amb un discurs concís i radical», segons Lluís Duran.¹⁵ El Centre Excursionista de Catalunya oferiria, també, gran quantitat de quadres i militants en el mateix sentit. Dels rengles i de les entitats esmentades, fossin culturals, polítiques o militars, en sortiren gran part de les idees i les persones que protagonitzarien la resistència politicomilitar a la Dictadura de Primo de Rivera.

Per acabar la introducció, val la pena remarcar que la repressió de la Dictadura de Primo de Rivera va ser limitada, centrada sobretot en l'àmbit cultural, i que la població reclusa no es va incrementar gaire respecte del Règim de la Restauració.¹⁶ Que la Mancomunitat fos desballestada lentament, buidant-la de contingut i no prohibint-la directament fins a 1925 —pensem en l'Afer Dwelshauvers (1924)— i que un intent de regicidi —Complot de Garraf (1925)— acabés amb penes lleus de presó, dona compte dels límits repressius de la Dictadura, sobretot en comparació amb l'altra del segle xx, la franquista.¹⁷ Després del Complot de Garraf, precisament, el nacionalisme a l'ombra denunciava en un fullet clandestí que hi havia, en total, 109 catalanistes empresonats, amb noms i cognoms.¹⁸ Encara que pugui semblar paradoxal, el tancament —que es prometia temporal— de les vies electorals amb el cop d'estat de Primo de Rivera va crear una situació molt propícia per al nacionalisme radical i una gran efervescència cultural sense la qual no es poden entendre la Segona República Espanyola i la Guerra Civil a Catalunya.¹⁹

15. Lluís DURAN (2014), «El pensament nacionalista de Manuel Carrasco i Formiguera. Un cristià demòcrata per la República Catalana», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, p. 351-388.

16. Enric UCELAY-DA CAL (1993), «La repressió de la Dictadura de Primo de Rivera», a *II Jornades de Debat. El poder de l'Estat: evolució, força o raó*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 43-85; Josep Maria ROIG I ROSSICH (1992), *La Dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

17. Josep PICH; Jordi SABATER; Frederic J. PORTA (2021) «Georges Dwelshauvers, L'home que va ser utilitzat per començar a destruir l'obra cultural de la Mancomunitat», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, p. 65-90; Joan CREXELL (1988), *El Complot de Garraf*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

18. Fullet *Els presoners catalans* (1925). 5E.II – 911. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

19. La temàtica ha estat estudiada a Enric UCELAY-DA CAL (1983), *El nacionalisme radical català i la resistència a la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1931)*, tesi Doctoral, Universitat

2. LA CLANDESTINITAT SEPARATISTA. AMBIENTS I GRUPS

2.1. Els escamots d'Estat Català

EC s'havia fundat entre un míting al Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (CADCI), la nit del 8 de juliol de 1922, i la sortida del seu portaveu *Estat Català. Publicació de Orientació Nacional*, el 15 de novembre de 1922.²⁰ Segons recordaria Cardona, el nom «Estat Català» se li havia acudit a Manuel Pagès, quan convenien tots dos, amb Macià, que «calia un grup extrem i fora de la política», situat a l'«esquerra» d'AC, en un sentit republicà, nacionalista i revolucionari.²¹ El llenguatge i l'estratègia provenien, en part, de la tradició republicana decimonònica i del catalanisme que havia representat Valentí Almirall, que havia dirigit la publicació *El Estado Catalán* i el grup polític homònim durant els anys del Sexenni Democràtic (1868-1874).²² A principis de la dècada de 1920, de mica en mica, els separatistes havien anat apujant el to de les publicacions, incitant a la via insurreccional per assolir la independència de Catalunya. Aquest escalfament discursiu i d'activitat ja s'havia notat en les batusses amb la policia i els militars durant les manifestacions de la Campanya per l'Autonomia, l'hivern de 1918 a 1919. L'estiu de 1923, EC havia llançat una campanya publicitària que intensificava la duta a terme d'ençà de la tardor anterior, amb la sortida de la seva publicació homònima. Les referències al 1714, a la llibertat de Catalunya i a la via revolucionària i militar eren omnipresents. Al juny, s'havien recomanat llibrets d'estudis militars en francès per «a tots els patriotes que s'interessin per obtenir una lleugera formació militar».²³

Autònoma de Barcelona. El present article aporta abundosa nova informació, sobretot en forma de fonts primàries escrites, en relació amb els escamots, el Grup 1640, l'ORMICA i el Grup dels Set, i una nova interpretació de conjunt.

20. [Sense Autor], «El míting nacionalista de debò», *L'Intransigent. Setmanari Nacionalista d'Esquerra*, any 5, núm. 57, 12 de juliol de 1922, p. 9-10; *L'Estat Català. Publicació de Orientació Nacional*, 15 de novembre de 1922. Sobre el CADCI, vegeu Manuel LLADONOSA (1988), *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

21. VIBRANT [Daniel CARDONA] (1933), *Res de nou al Pirineu...*, Barcelona, Nosaltres Sols!, p. 144-145.

22. PORTA (2022), p. 17-51.

23. *L'Estat Català. Publicació de Orientació Nacional*, 15 de juny de 1923, p. 8.

El primer d'agost, *L'Estat Català* havia sortit al carrer amb un número titulat *Manual del Legionari*, en el qual es feien crides a emular els independentistes irlandesos i Terence MacSwiney, membre del Sinn Féin mort en vaga de fam després de ser empresonat pels britànics:

El legionari de l'Estat Català té de començar exercint la seva vocació heroica per la llibertat de la Pàtria, per ell mateix. El legionari s'imposarà per la voluntat. Serà la voluntat mateixa. [...] —Jove legionari! Espera amb els ulls fets dalt de la carena en aquesta hora venturosa; però esperant-te fes-te digne mentretant d'aquesta vocació heroica que penses assolir. Endavant! Endavant sempre!²⁴

També es publicaria un *Catecisme del jove patriota*, que serviria com a breviari per als nous reclutes de la milícia que de mica en mica es volia construir.²⁵ A redós d'EC es van anar organitzant els anomenats «escamots», que, com ha explicat l'especialista Fermí Rubiralta, estaven «dedicats a tasques d'agitació política dins la formació separatista, cercant afiliats, repartint segells de cotització o la premsa partidària, però que, fonamentalment, seguint l'exemple del moviment d'alliberament txec i, en menor grau, del moviment irlandès, responien a un objectiu bàsicament paramilitar».²⁶ El nom dels escamots l'havia triat, segons Ucelay-Da Cal, Salvador Salat, i els precedents més immediats els podríem trobar en el grup del doctor Xalabarder, que de 1921 fins a la seva mort el 1922, havia entrenat grups a la serra de Collserola, tot i que els grups del nacionalisme radical ja havien estat pensant en insurreccions, almenys, d'ençà de la temptativa fallida d'intervenció a la política governamental espanyola l'estiu de 1917. L'estratègia insurreccional, emperò, havia estat present en el separatisme des del seu naixement.²⁷

24. *L'Estat Català. Publicació d'Orientació Nacionalista*, any 2, núm. 18, Primer d'agost de 1923, p. 1-2. En el número 17, *L'Estat Català. Publicació de Orientació Nacional* passà a denominar-se *Publicació d'Orientació Nacionalista*, apostrofant, ara sí, la preposició de davant d'«Orientació».

25. Carpeta «Manifest, catecisme i altres escrits» disponible a la Biblioteca del Parlament de Catalunya.

26. Fermí RUBIRALTA (2011), *Miquel Badia. Vida i mort d'un líder separatista*, Barcelona, Fundació Irla, p. 31.

27. Solé i Pla i Francesc Macià, el segon en transició ideològica cap a postulats separatistes i socialment revolucionaris, havien estat organitzant una conspiració insurreccional. Es van reclutar

El cop d'estat de Primo de Rivera del 13 de setembre de 1923 trobaria, doncs, un nacionalisme català en plena transformació. Però a banda de l'organització dels escamots i per molt que el llenguatge convidés al combat, la realitat era més complexa, i EC trigaria encara mesos a quallar. Els independentistes van haver de superar nombroses dificultats, ja del cop d'estat ençà, abans de poder articular una resistència coherent a la Dictadura. De fet, més que una força cohesionada, el separatisme era, a setembre de 1923, un moviment polític molt jove. EC era un marc referencial, com ho havia estat la Unió Catalanista de 1891 ençà, i la cultura política catalana encara funcionava, en general, per nuclis i casals més que no pas per militància individual. Tampoc no hi havia un programa concret o estructurat, ni existien teòrics propis diferents dels del gruix del catalanisme. En concebre's a si mateixos com l'avantguarda del catalanisme, els líders del separatisme se centraven més en l'estratègia que en la teoria política, basada encara a grans trets en el nacionalisme de Prat de la Riba i el socialisme humanista de Domènec Martí i Julià. Com ja va assenyalar Ucelay-Da Cal, era «un moviment basat menys en un programa concret o estructurat que en un conjunt de símbols força elaborat i altament emotiu».²⁸

Certament, EC amb prou feines havia estat constituït, i a despit dels discursos exaltats, la feina a fer era encara enorme. Per acabar-ho d'adobar, Macià s'havia vist obligat a emprendre el camí de l'exili una setmana després del cop i a l'interior a molts se'ls va posar la por al cos. Malgrat que el separatisme estigués acostumat a treballar en la semiclandestinitat i sota la pressió de les autoritats, el context continuava tenint elements de novetat remarcables, sense que hi hagués una estratègia clara de qui havia de portar la iniciativa. Tot i això, el tancament de les vies electorals els va situar en una situació privilegiada, com hem tingut ocasió de comentar, i amb el temps esdevindrien el marc de referència de la resistència catalanista al règim dictatorial. A finals de 1923 eren ja tres els teatres d'acció del moviment: l'exili francès, les organitzacions polítiques de la diàspora catalana a Amèrica i, finalment, l'interior del país, l'objecte d'estudi del present article.²⁹

joves al Centre Excursionista de Catalunya i s'hi va aconseguir que «el jovent de sang bullible» s'hi sumés, «amb entrenament previ per la ciutat i la muntanya i amb metges» com el mateix Solé i Pla i Soler i Damians. També es comptava amb els nois de la Unió Catalanista i Solé i Pla anotà que a les reunions a Ciutat Vella «hi eren tots els qui devien ser-hi, del primer a l'últim». Joan ESCULIES (2011), *Joan Solé i Pla. Un separatista entre Macià i Companys*, Barcelona, Edicions de 1984, p. 117-127.

28. UCELAY-DA CAL (1983), p. 562-564.

29. PORTA (2022), p. 17-51.

A Catalunya, Daniel Cardona va treballar amb Vicenç Albert Ballester, Salvador Salat i Manuel Pagès per transformar EC en una «organització de lluita» al més aviat possible. Com afirmava Cardona mateix, «ja s'havia acabat el parlotejar bèl·lic dels mítings i la literatura truculenta. Era l'hora dels catalanistes radicals. Calia aprofitar-la. I sobretot calia per dignitat personal i col·lectiva fer cara a l'enemic».³⁰ L'estratègia, fracassades primer i barrades després, per l'establiment de la dictadura, les opcions electorals, era ara militar. Com explicaria anys després un dels seus líders organitzadors, Manuel Pagès, els escamots cercaven emular els grups apareguts «per una necessitat imperiosa quan una allau famolenca de tropes de Felip IV, cometent tota llei d'excessos, envaïren el país durant la guerra de [Separació (1640-1652)]. Cada Escamot formava un petit nombre d'homes armats que, escampats pel pla i la muntanya, es bateren sense treva per espai de trenta anys, per la causa de Catalunya». Els escamots reapareixerien, sempre segons Pagès, durant la Guerra de Successió (1701-1713/5).³¹ Les referències al Corpus de Sang, la Guerra dels Segadors i la República Catalana eren molt presents als fullets de propaganda clandestina, com també ho eren les referències i comparacions amb la situació d'Irlanda.³² Les recents independències de Txecoslovàquia, Polònia i, en menor mesura, Sèrbia, Hongria, Armènia i Albània també inspiraven els nacionalistes radicals del moment.³³

Els escamots eren conduïts per un cap de grup, que obeïa les indicacions d'un comandament general. Els dirigents n'eren Cardona, el seu inseparable amic Manuel Pagès, i, tal vegada, també, Salvador Salat i Ferrando. Els joves separatistes, com recordaria un dels seus integrants més destacats, Marcel·lí Perelló, «realitzaven concentracions setmanals entre muntanyes, on hi acudien per distints camins, on cada escamot portava una camisola de distint color» i feien marxés excursionistes que els servien d'entrenament físic i de coneixement de la geografia del país, i pràctiques i instrucció militar.³⁴ Com recordaria Miquel

30. RUBIRALTA (2008), p. 84.

31. Pagès escriu «de Successió», però es refereix a la Guerra de Separació o dels Segadors (efectivament, l'anomena «de Separació» al paràgraf següent). Corregim l'errada. Manuel Pagès, «Tropa d'Escamots», *Nosaltres Sols! Publicació adherida a la Unió Catalanista*, 19 de novembre de 1932, p. 2.

32. Vegeu, a tall d'exemple, *Corpus de Sang* [Fullet] 5E.II – 902; *Catalans!* [Fullet] 5E.II – 932. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

33. Joan CARRERAS I PALET, «Les lliçons dels fets V», *Ressorgiment*, juny de 1959, p. 10-11.

34. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló].

Badia, «el que més admirava i em seduïa eren les excursions i concentracions que feiem gairebé tots els diumenges [...]. A mi una de les coses que més m'agradava era quan ens feien desplegar, semblant un atac, en guerrilles...».³⁵ Cap a l'octubre de 1924, els escamots tenien un total de 643 membres, 169 dels quals provinents de Barcelona i 474 de trenta-tres altres poblacions, segons els organitzadors, i vorejaven els 1.000 militants en total.³⁶ Segons Manuel Pagès, s'havia arribat als 1.800 a finals d'aquell any.³⁷ Rossell i Vilar comentaria que hi havia més de 3.000 militants, i que només en frenava l'operativitat la manca de diners.³⁸ Totes tres xifres eren, molt probablement, exagerades, encara que els membres dels escamots van anar augmentant entre 1924 i 1926, abans del fracàs de la temptativa de Prats de Molló.³⁹

Com recordaria un militant anònim una dècada després, el 1933, «els nois de llavors [1922], entre els quals n'hi havia de totes les tendències, no es podien considerar ni republicans ni altra cosa que no fos el fet lògic d'ésser nacionalistes, res més que nacionalistes, i, per tant, separatistes de l'Estat que encara avui ignominiosament detenta la nostra llibertat; érem ahir com som avui separatistes d'Espanya». Pel que fa a l'organització, «el cap era nomenat per la resta dels elements que componien el mateix grup, i, generalment, el nomenament requeria sempre damunt l'individu que tenia més anys, o bé que feia més temps que actuava, o bé, en altres casos, era elegit el que a judici de tots resultava posseïdor d'uns dots i una energia tals que moralment el situava per damunt dels altres companys; un cop elegit el cap, tot el grup obeïa les seves ordres a cegues, i sols es discutien els procediments a seguir durant les reunions que de tant en tant tot el grup efectuava amb aquest objecte. Les discrepàncies dintre els grups sorgien sovint, però sempre eren degudes a les mateixes causes; en tots els grups hi havia un o més dels seus components que sempre creien que es feia poc».⁴⁰

35. RUBIRALTA (2011), p. 33.

36. *Acta, 12 d'octubre de 1924*. Fons Francesc Macià i Llussà. Arxiu Nacional de Catalunya. Citat a RUBIRALTA (2011), p. 33, i a Marc SANTASUSANA (2016), *Quan la CNT cridà independència*, Barcelona, Editorial Base, p. 37-38 i 93-99.

37. Manuel PAGÈS, «Tropa d'Escamots», *Nosaltres Sols! Publicació adherida a la Unió Catalana*, 19 de novembre de 1932, p. 2.

38. ROSSELL I VILAR (1932).

39. Sobre Prats de Molló, vegeu Giovanni CATTINI (2021), *L'aixecament de Prats de Molló*, Barcelona, Rosa dels Vents.

40. H i D., «Cal crear una disciplina», *Nosaltres Sols!*, núm. 119, 15 de juliol de 1933, p. 2.

A l'interior, Cardona estructurava els escamots, repartint llibres de formació militar pels caps, com el manual impulsat per la Societat d'Estudis Militars (SEM) i després recuperat per EC, *Marxes i campaments*, de dotze pàgines, en què se n'explicava l'abillament, el material, la disciplina i les característiques.⁴¹ Segons recordaria Badia, «cada cap d'escamot tingué l'encàrrec d'explicar a la seva gent el paper que jugarien aquests homes dels grups secrets i preguntar-los-hi quins d'ells s'hi volien inscriure. A Barcelona, en un principi, foren uns 60 els inscrits».⁴² Els noms dels escamots els triaven els militants mateixos segons referents històrics, localització geogràfica o ideologia, amb noms com «Cadena», «Tamarit», «Lleidatans», «Clínic», «Llibertat», «Fermes», «Nyerros» o «Roc Guinart», entre d'altres.⁴³

A l'exili, primer a Perpinyà i després a París, Macià maldava per llançar una publicació d'EC, reunint-se també amb dirigents d'AC exiliats, mentre d'Amèrica els catalans de la diàspora feien arribar els primers mil francs per sufragar la causa. Com que l'exili encara no oferia un lideratge i una estratègia nítids, la iniciativa pertanyia ara als joves de l'interior.⁴⁴ Miquel Badia recordaria a les seves memòries que «ens decidírem a fer els grups secrets compostos d'homes d'acció i dedicats a l'acció directa i la nostra tasca fou la de posar banderes separatistes, cartells i pegar alguna pallissa».⁴⁵ Aquests grups secrets o de vegades anomenades «rondes volants» es reunien al 2n 2a del número 4 del carrer de Bertrellans de Barcelona, aprofitant l'existència d'un grup excursionista tapadora amb el nom de Serra del Cadí i una entitat de nom Agrupación Cultural Cervantes. A més «de pegar alguna pallissa», com la que van propinar al canonge Boada, al claustre de la catedral de Barcelona, per haver estat l'autor moral de l'ordre de predicar en castellà, van emprendre altres accions.

Es va llançar una campanya contra Dionís Conde, per exemple, dirigent de la Unión Monárquica Nacional nomenat per la Dictadura diputat de la

41. La segona part del fullet, que havia de ser *Tir i llançament de granades*, tot i ser anunciat, segurament no va ser realitzat a causa de la detenció de Baltà. Se'n conserva una còpia a la Biblioteca de Catalunya. Vegeu també Joan CREXELL (1978), *Textos militars catalans. 1924-1926*, Barcelona, edició de l'autor, p. 237.

42. RUBIRALTA (2011), p. 37.

43. Vegeu tots els noms coneguts i la seva localització geogràfica a SANTASUSANA (2016), p. 95-99.

44. PORTA (2022), p. 17-51.

45. RUBIRALTA (2011), p. 31-32.

Mancomunitat, amb fulls volanders denunciant la seva actuació «botiflera».⁴⁶ Un altre escamot format, entre d'altres, per Rafael Dalmau i Farreres i Manuel Blasi i Mora i Abelard Tona i alguns altres separatistes van acostar-se als grans magatzems El Siglo, del qual Conde era propietari, en l'hora de màxima afluència. Hi van entrar per parelles i mentre caminaven deixaven caure a terra i trepitjaven dissimuladament ampolletes de líquid pestilent elaborat amb àcid muriàtic —altres fonts parlen també de líquids inflamables.⁴⁷ La clientela va sortir dels magatzems fastiguejada i els responsables de l'acció, dirigida per Miquel A. Baltà, un dels caps de la resistència a l'interior, de qui parlarem després, van enviar una comunicació a la gerència de l'establiment comunicant les raons de l'acció.⁴⁸ També es publicarien octavetes de propaganda cridant al boicot: «Catalá: trepitjant els sentimentz [sic] de la Ciutat que l'ha enriquit, En Dionís Conde, dels "Almacenes El Siglo, S. A." ha acceptat un lloc entre'ls diputats esquiroles que han de sustituir a la veritable representació del poble en la Mancomunitat de Catalunya. Ens permetem recordar que fou a Irlanda amb motiu semblant i contra un subjecte anomenat Boycott, on per primera vegada va fer-se el vuit per tots els bons patriotes a qui representava un escarni contra els sentiments de la terra».⁴⁹ Poc després de l'acció de les ampolletes pestilents, Conde va dimitir del seu càrrec.⁵⁰

De mica en mica, EC vertebrava una xarxa clandestina amb gent de provinença diversa que duia a terme accions de propaganda nacionalista. Sempre que podien, els militants arriaven banderes espanyoles i les substituïen per estrelades, i fixaven cartells propagandístics de tota mena. Les activitats es finançaven amb donacions, aportacions particulars, la venda de segells de cotització i

46. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló]; Emili GRANIER-BARRERA (1994), *Una vida plena. Memòries d'un periodista abans i després de la guerra*, Barcelona, Editorial Hacer, p. 45.

47. RUBIRALTA (2011), p. 37.

48. Miquel FERRER (2008), *Memòries (1920-1970). 50 anys d'acció política, social i cultural catalana*, Barcelona, Fundació Josep Comaposada, p. 51-55; A. TONA I NADALMAI, «La Llibreria Italiana», *Ressorgiment*, juliol de 1970, p. 8-9; A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Iniciació a l'acció», *Ressorgiment*, març de 1971, p. 7-8.

49. [Sense títol] [Fuller]. 5E.II – 800; 5E.II – 801; 5E.II – 802; 5E.II – 804. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

50. FERRER (2008), p. 51-55; A. TONA I NADALMAI, «La Llibreria Italiana», *Ressorgiment*, juliol de 1970, p. 8-9; A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Iniciació a l'acció», *Ressorgiment*, març de 1971, p. 7-8.

amb el repartiment del butlletí d'EC que es publicaria a l'exili.⁵¹ De gent no en faltava: moltes associacions catalanistes havien hagut de clausurar amb l'adveniment de la Dictadura i els seus membres s'havien radicalitzat. Els que no havien decidit plegar havien passat a la clandestinitat, sobretot els joves. Efectivament, amb el pas de les setmanes i els mesos, la desfeta i desaparició pràctica dels partits polítics i de les institucions i associacions anteriors a 1923, inclosa la Mancomunitat, havia deixat EC com a pal de paller de la resistència nacionalista.⁵²

Un interessant episodi aboca una mica de claror sobre aquest món a la penombra. El 18 juliol de 1924 havia mort Àngel Guimerà, fornidor pel separatisme, com del catalanisme, de gran part del seu bagatge simbòlic. El dramaturg, juntament amb el periodista Pere Aldavert, havia liderat també una de les dues ànimes de la UC, la més intransigent en l'oposició a la participació en el sistema polític de la Restauració. Així, l'enterrament del mestre havia de suposar una mostra de dol del conjunt de la societat catalana que el separatisme podria aprofitar, com havia fet el 1919 durant la Campanya per l'Autonomia. La vigília del sepeli, a l'Ateneu Barcelonès es van reunir Cardona, Batista i Roca, Pagès, Ventura Gassol i algun altre representant d'EC, i Magí Sandiumenge. A la trobada es va plantejar el pas a la lluita armada: si en sortir el fèretre de Guimerà amb la senyera, aquesta era retirada per la policia, els escamots obririen foc contra la presidència del dol, composta per autoritats de la Dictadura. Sorprenentment, a l'acte no hi va passar res de remarcable i el poeta va ser enterrat en pau, senyera inclosa, entre les entonacions d'*Els Segadors*, mentre la Guàrdia Civil s'ho mirava sense intervenir.⁵³

Després d'aquesta acció, que no va sortir com s'esperava, Cardona havia hagut de marxar cap a l'exili, perseguit per la policia, que li seguia la pista. A París es va retrobar amb el seu *alter ego*, l'altre cabdill del separatisme i d'EC, Francesc Macià. Les seves diferències, que no trigarien a emergir, no eren només generacionals, sinó tàctiques i ideològiques. Cardona, nascut el 1890, tenia com a referent l'aixecament de Pasqua irlandès de 1916 i pensava en una insurrecció més aviat urbana, en què un grup armat de catalans realitzés un *blood sacrifice*

51. Marcel·lí PERELLÓ (?), *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló]; A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Iniciació a l'acció», *Ressorgiment*, març de 1971, p. 7-8.

52. PORTA (2022), p. 17-51.

53. VIBRANT (1933).

que empenyés l'opinió pública, després de la previsible onada de repressió, cap al separatisme. Macià, nascut el 1859, tenia un altre imaginari, més proper al món decimonònic, el mite de Garibaldi i de l'exèrcit sollevat que envaeix un país i allibera pobles i comarques, tot sumant suports entre la població.⁵⁴

A finals de 1924, Macià va reforçar la seva posició per sobre les tesis de Cardona, que van ser arraconades dins d'EC. Tot i les discrepàncies, Cardona va continuar ajudant a estructurar el partit-milícia amb vista a una hipotètica intervenció armada contra la Dictadura de Primo de Rivera. Fos com fos, però, ja havia passat un any i mig d'ençà de l'adveniment del nou règim i encara no s'havia produït cap cop d'efecte per part del separatisme, ni res de remarcable que vingués dels entorns de la clandestinitat a l'interior. Cardona va anar quedant cada vegada més marginat dins la direcció d'EC i, sempre pensant en l'acció directa, hi va impulsar una suborganització, la Bandera Negra. Santa Germandat Catalana, que tindria un paper de primeríssim ordre en el que va passar a la posteritat com a Complot de Garraf i que estudiarem en l'apartat corresponent.⁵⁵

2.2. La Societat d'Estudis Militars

El novembre de 1922 havia aparegut en el si d'AC una organització gairebé paral·lela amb clara vocació militar, la Societat d'Estudis Militars (SEM), que anava més enllà de la vocació electoral del partit. Precisament seria la SEM el sector més actiu després del cop d'estat de Primo de Rivera. La SEM es distingia dels escamots d'EC en tant que volia convertir-se en l'oficialitat d'un Exèrcit Català i reservava implícitament per als escamots el paper de ser-ne els soldats rasos —o almenys aquesta era la visió dels que assistien als cursos de l'organització.⁵⁶ Totes dues organitzacions, aclaria Cardona, estaven «expectants l'una davant de l'altra, però no precisament enfrontades».⁵⁷ Un dels militants de la clandestinitat, Carreres i Palet, recordaria que «totes les organitzacions, sense barrejar-se ni confondre's, actuaven en un pla de conjunt i s'entenien perfectament

54. PORTA (2022), p. 17-51.

55. *Ibid.*

56. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. 1. Camil», *Ressorgiment*, núm. 643, febrer de 1970, p. 4.

57. *L'enterrament de Guimerà* a VIBRANT (1933).

perquè sols perseguien un ideal: Alliberar Catalunya».⁵⁸ De la SEM, inicialment en formaven part professors, enginyers, químics, arquitectes, estudiants, obrers i dependents del comerç: hi destacaven els noms de Lluís Nicolau d'Olwer, Magí Sandiumenge i Ferran Cuito, que formaven una mena de consell directiu, els novel·listes Alfons Maseras i Cèsar August Jordana, el director del Servei d'Arbres Fruiters de la Mancomunitat de Catalunya August Matons i el director dels Serveis de Ramaderia de la Mancomunitat Pere Màrtir Rosell Vilar, tots ells coneguts públicament.⁵⁹ Com ha explicat Lluís Duran, la SEM «no deixava de tenir un cert to intel·lectual i elitista».⁶⁰

En alguna reunió apareixerien Àngel Foix, Màrius Monteys, Ramon Fabregat, Joan Carreres i Palet, Marià Foyé, Antoni Armangué, Enric Fontbernà, Ignasi Armengou, Joan Boladeres, Josep Rovira-Canals, Rossend Llates, Carles i Josep Maria Pi Sunyer o Ramon Maria de Segarra, a més d'algú de cognom Font, Rahola, J. Mirambell, Ramon Turró, Josep Maria Bassols, Àngel Morera, Miquel Ferrer i Miquel A. Baltà. Alguns d'aquests noms tindrien un paper rellevant en la política i la cultura catalanes durant la Segona República i la Guerra Civil. Molts d'ells tenien una relació prèvia entre ells, fos de militància o d'amistat. No debades eren, majoritàriament, catalans de famílies de classe mitjana o acomodada i intel·lectualment importants: en total, la SEM comptava originalment amb una trentena de membres,⁶¹ si bé a molts d'ells «se'ls va arronsar el melic» amb el cop d'estat de Primo de Rivera i van plegar, com recordaria Abelard Tona.⁶²

La SEM va anar fent les seves activitats, excursions, conferències, cursos i exercicis militars durant tot l'any 1924. Hi havia joves «*missaires* i no *missaires*», «universitaris i no universitaris», recordaria Tona.⁶³ Jordi Subirats es pronunciaria

58. J. CARRERES I PALET, «Les lliçons dels fets. V.», *Ressorgiment*, juny de 1959, p. 10-11.

59. INDÍBIL, «Ha mort el doctor Miquel A. Baltà», *Ressorgiment*, any 50, núm. 582, gener de 1965, p. 6; A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Iniciació a l'acció», *Ressorgiment*, març de 1971, p. 7-8.

60. Lluís DURAN (2007), *Intel·ligència i caràcter. Palestra i la formació dels joves (1928-1939)*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, p. 29.

61. A. TONA I NADALMAI, «La Llibreria Italiana», *Ressorgiment*, núm. 648, juliol de 1970, p. 8-9; A. TONA I NADALMAI, «La història menuda, 3. La S.E.M.», *Ressorgiment*, núm. 645, març de 1970, p. 10-11; Miquel FERRER (1978), «S.E.M. Societat d'Estudis Militars (1923-1926)», *L'Avenç*, núm. 10, novembre, p. 53-57.

62. *Ibid.* Vegeu també: CREXELL (1988), p. 125.

63. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Iniciació a l'acció», *Ressorgiment*, núm. 656, març de 1971, p. 7-8. Sobre la importància dels intel·lectuals a Catalunya i en relació amb el

en termes similars: «Format el nucli amb una majoria d'universitaris, els de l'ala esquerra, universitaris o no, convivíem a la perfecció amb l'ala catòlica o confessional, el contacte de la qual arribava fins al canonge Carbó [Cardó?].»⁶⁴ Els ambients universitaris, doncs, a més dels obrers de coll dur, proporcionaven saba per al separatisme a la clandestinitat. El professor de la Universitat de Barcelona Josep Maria Batista i Roca, per exemple, va ajudar els joves de la SEM a adquirir tendes de campanya per a les excursions pel territori, amb vista a preparar la infanteria d'un exèrcit. Amb aquest objectiu, els membres actius de la SEM van fundar aleshores l'entitat pantalla Càmping Club de Catalunya per dur a terme cursets i conferències de caràcter militar sense aixecar gaires sospites.⁶⁵ Entre el grup que feia les sortides, Abelard Tona recordaria «Sandiumenge, Ferrer, Foix, Coromines, Baltà, Font, Monteys, Carreres, els cosins Llimona, fills de Joan i de Josep, Ponsa, Granados i algun altre que no em ve a la memòria». Sense adonar-se'n estaven introduint la pràctica de l'acampada a Catalunya, i estaven establint el principi del que després seria l'escoltisme català, el renovellament de l'excursionisme i les organitzacions ÒRMICA i Palestra, que estudiarem en l'apartat corresponent.⁶⁶

Si bé els integrants de la SEM inicialment havien fet volar coloms, proposant grans disquisicions sobre com hauria de ser un exèrcit català, preparant-ne les diverses branques i creant fins i tot una secció d'aviació, el realisme va acabar-se imposant i van pensar en accions més pragmàtiques.⁶⁷ Com recordaria Abelard Tona, «s'havia començat somiant amb marina, aviació i canons i tot s'anava reduint a dues tendes del càmping. La veritat és que ben sospesades les coses s'hauria pogut fer alguna cosa més. Ens trobàvem, doncs, en una

catalanisme, vegeu Jordi CASASSAS (1989), *Intel·lectuals, professionals i polítics a la Catalunya contemporània (1850-1920). Estudis sobre les bases culturals i estratègiques del catalanisme*, Sant Cugat del Vallès, Els Llibres de la Frontera. Un resum de la figura de «l'intel·lectual-professional» a Jordi CASASSAS (1978), *La configuració del sector intel·lectual-professional a la Catalunya de la Restauració. A propòsit de Jaume Bofill i Mates, Recerques: història, economia, cultura*, núm. 8, p. 103-31.

64. Jordi SUBIRATS, «Entorn de la figura de Francesc Cambó», *Ressorgiment*, núm. 372, juliol de 1947, p. 8.

65. Apareix en premsa l'any 1925, no el 1923, però Abelard Tona no recorda si l'arribaren a registrar. Abelard TONA (1994), *Memòries d'un nacionalista català. Del nacionalisme radical al comunisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 57-69; Josep CASALS; Ramon ARRUFAT (1933), *Catalunya, poble dissortat*, Barcelona, J. Vila Fontserè, p. 105-107.

66. A. TONA I NADALMAI, «El Càmping Club de Catalunya», *Ressorgiment*, novembre de 1970, p. 3-4.

67. UCELAY-DA CAL (1979), p. 282-298.

liquidació forçosa d'inflacions imaginàries». ⁶⁸ Poc temps després, Lluís Nicolau d'Olwer havia marxat a l'exili per la seva relació amb la clandestinitat, i la SEM es va trobar decapitada i sense patrocïnadors, passant la direcció efectiva al químic i farmacèutic Miquel Arcàngel Baltà, àlies *Papà Baltà*, de qui se suposava que, per la professió, sabia preparar bombes. Baltà, a més, comptava amb un gran prestigi entre els nacionalistes radicals i una àmplia llibreria de temàtica d'estudis militars, sobretot publicacions franceses. ⁶⁹

De fet, Baltà dirigia aleshores el Laboratori Químic Municipal de Barcelona ⁷⁰ —com molts dels líders nacionalistes, ocupava llocs de responsabilitat en institucions relacionades amb la Mancomunitat— i la seva farmàcia, situada a la cruïlla entre la rambla de Catalunya i la ronda de la Universitat, era un punt neuràlgic dels ambients del nacionalisme radical de l'època. ⁷¹ També ho va ser l'establiment El Oro del Rhin, un cafè inaugurat feia poc, on es reunien, paradoxalment, d'una banda, funcionaris, policies i militars espanyols i, de l'altra, els minyons del nacionalisme radical. Abelard Tona recordaria que «ens semblà molt adequat per a passar inadvertits i conspirar alegrement. A més, el cafè que donaven era bo i s'hi estava molt còmode. Qui hauria pensat que estàvem allà amb propòsits terroristes?». ⁷² Val a dir, però, que el veritable cor de la SEM era la Llibreria Italiana, regentada per l'obrer autodidacta Miquel Ferrer. ⁷³ La llibreria havia estat establerta a finals de 1923, probablement pel desembre, per Ferrer i l'advocat Magí Sandiumenge, d'AC, en un antic establiment d'automòbils —després de pneumàtics russos d'importació—, vingut a menys. ⁷⁴

68. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. El Càmping Club de Catalunya», *Ressorgiment*, núm. 652, novembre de 1970, p. 3-4.

69. FERRER (2008), p. 64-69; TONA (1994), p. 90-91; UCELAY-DA CAL (1979), p. 282-298; FERRER (1978), p. 53-57.

70. Vegeu també la carta de Josep Maria Batista i Roca a Miquel A. Baltà (Barcelona, 1918). Fons Víctor Castells de l'ANC (ANC-1-129-T29).

71. INDÍBIL, «Ha mort el doctor Miquel A. Baltà», *Ressorgiment*, núm. 582, gener de 1965, p. 6; FERRER (2008), p. 51-55.

72. TONA (1994), p. 72-73.

73. UCELAY-DA CAL (1979), p. 282-298. Escolteu també la gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384).

74. Apareix en registres de premsa a partir del desembre de 1923. La primera vegada a *La Publicitat*, any 45, núm. 15593, 20 de desembre de 1923, p. 7. Apareix amb seu a la rambla de Catalunya, 45, suposem que per error. A partir del gener, torna a aparèixer a *La Publicitat*, any 46, núm. 15609, 6 de gener de 1924, p. 3, ara ja amb la seu a la Rambla de Catalunya, 125.

Sandiumenge hi representava el sector activista d'AC, agombolat per la SEM, i Ferrer representava el Grup dels Set, que tindrem ocasió de comentar en l'apartat corresponent, tot i que com a fundadors hi figuraven només Batista i Roca, Josep Maria de Casacuberta i Sandiumenge.⁷⁵ La Llibreria Italiana es va traslladar un any després del número 125 de la rambla de Catalunya al 5 del carrer de Petritxol. S'hi establiria, a més de l'Editorial Barcino, la flamant Editorial Diana, que va publicar obres com ara *Coses vistes*, el primer llibre de Josep Pla, el 1925, o *L'anell del nibelung*, de C. A. Jordana, que participava a la SEM.⁷⁶

Com recordaria Ferrer, la Llibreria Italiana tenia el sobrenom de «L'Acadèmia» —mig seriosament, mig de broma— perquè proporcionava formació als joves, entre ells els que participarien en el Complot de Garraf o a Prats de Molló.⁷⁷ Efectivament, la Llibreria Italiana havia esdevingut punt de reunió dels nacionalistes radicals i s'hi celebraven nombroses tertúlies. S'havia convertit també en un centre de cultura i literatura on diversos editors i impressors, com Barcino, tenien llurs dipòsits de llibres. El seu renom va arribar a ser tal que seria clausurada per les autoritats de la Dictadura la primavera de 1926, tot i que temporalment, per ser un focus d'activitats separatistes. El tancament

Ferrer afirma a les seves memòries que el negoci amb els pneumàtics russos anava de capa caiguda. Vegeu FERRER (2008), p. 32-36. Abans de tenir a veure amb pneumàtics, va ser el local d'una societat de Magí Sandiumenge, que va anar canviant de soci. El juny de 1922 es deia Sociedad General de Automóviles Sandiumenge y Monteys i participà en el Saló de l'Automòbil de Barcelona. *La Veu de Catalunya*, any 32, núm. 8178, 3 de juny de 1922, Ed. Vespre, p. 13. El 7 d'abril de 1923 encara existia la societat, però és el darrer cop que apareix a la premsa. Vegeu *La Veu de Catalunya*, any 33, núm. 8426, 7 d'abril de 1923, Ed. Vespre, p. 1.

75. El juliol de 1924, Sandiumenge va decidir plegar i la Llibreria va ser refundada; quedà restablerta l'octubre de 1924 i registrada el gener de 1925. Sandiumenge aportava una petita quantitat, 5.500 pessetes, suposem que abans de plegar. Durant els mesos següents Batista hi va aportar 12.500 pessetes i Casacuberta 32.250 [sic], tot i que devien ser 32.000 a jutjar per la xifra total (50.000 pessetes del capital inicial). TONA I NADALMAI, «El despatx "Andrés Pla"», *Ressorgiment*, núm. 661, agost de 1971, p. 7-8; FERRER (2008), p. 47-71; «Registre Mercantil», *La Veu de Catalunya*, any 35, núm. 8927, 20 de gener de 1925, Ed. Matí, p. 9; «Els llibres», *La Publicitat*, any 48, núm. 16160, 16 de gener de 1926, p. 3; «L'aperitiu», *Mirador*, any 2, núm. 89, 9 d'octubre de 1930, p. 2.

76. Albert MANENT (1993), «Ignasi Armengou i edicions Diana», *Lletra de Canvi*, núm. 35, p. 27-30. Sobre Barcino hi ha cartes al Fons Nicolau d'Olwer de l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat. Vegeu també Albert MANENT (2011), «Josep Maria de Casacuberta i l'Editorial Barcino», Barcelona, Barcino.

77. Miquel FERRER (1978), p. 53-57.

no va impedir, de totes maneres, que les reunions hi continuessin tenint lloc.⁷⁸ Durant els primers mesos de la Dictadura, Baltà hi organitzava, molt probablement ajudat per Batista i Roca, classes teòriques sobre temes militars, com ara la infanteria, que se celebraven en cases particulars, en sales discretes de l'Ateneu Barcelonès de vuit a deu del capvespre o, almenys les de la SEM, en uns magatzems del carrer de Rosselló propietat d'Enric Fontbernat, on es duïen també a terme exercicis de pràctica militar.⁷⁹

A l'Ateneu Barcelonès, per exemple, s'hi van fer tres sessions dels historiadors Ferran Soldevila, d'AC, que parlava sobre la Guerra Civil catalana, la Guerra dels Segadors i la Guerra de Successió; Josep Llord, un vell historiador carlí que coneixia molt bé la Guerra dels Matiners (1846-1849), i Frederic Camp, més aviat afí al règim de Primo de Rivera, que va parlar sobre les Guerres Napoleòniques (1803-1815). Camp, en veure que els assistents no estaven pas interessats en la història, sinó a aprendre lliçons per utilitzar-les per combatre la Dictadura, va donar per acabat el seu curs. Potser per queixa seva, l'Ateneu va suspendre les conferències, que van passar a fer-se a la casa de Font, al carrer de Capellans, i després a uns baixos llogats del carrer de Còrsega, tocant a plaça de la Universitat, molt a prop de la Llibreria Italiana. Per complementar les classes més teòriques es feien pràctiques de moviment al Pla d'Ardenya, i de tir al Tiro Nacional i al parc esportiu de la Salut. Carreres i Palet, que havia fet el servei militar com a artiller, ensenyava a muntar i desmuntar les espoletes de les granades.⁸⁰ I fins i tot Llord, l'historiador carlí, de tant en tant els acompanyava a les sortides que es feien cada dissabte, a les quals assistien també, segons recordaria Cardona, membres dels escamots.⁸¹ Marcel·lí Perelló rememoraria com, d'amagat, anaven acumulant cartutxos del Tiro Nacional, de Montjuïc, on pujaven cada dia un grup de quatre diferent, i com anaven creant un arsenal al carrer de Bertrellans. I de com Pagès,

78. FERRER (2008), p. 47-71; I. Armengou, «Senyor Director de la *Revista de Catalunya*», *Revista de Catalunya*, núm. 30, desembre de 1926; «Clausura de la Llibreria Italiana», *Ressorgiment*, núm. 119, juny de 1926, p. 5.

79. Ramon BATALLA (2010), *Jaume Miravittles i Navarra. Intel·lectual, revolucionari i home de govern. Els anys joves, 1906-1939*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, p. 70-79. Sobre els magatzems de Fontbernat, propietari d'una empresa relacionada amb les instal·lacions elèctriques, escolteu la gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384).

80. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Conferències i cursets», *Ressorgiment*, núm. 654, gener de 1971, p. 9.

81. FERRER (1978), p. 53-57; VIBRANT (1933), p. 144-145.

dels escamots, els proporcionaria una maleta amb vint pistoles Parabellum, possiblement excedents alemanys de la Gran Guerra.⁸²

Així, a redós de la SEM, tota una xarxa clandestina de nacionalistes armada havia estat formada. Se celebraven fins i tot sessions de cinema per recaptar diners, amb pel·lícules patriòtiques projectades, segons evocaria Batista i Roca, «per mantenir el caliu».⁸³ El mateix Batista i Roca col·laborava amb Miquel Ferrer i González Alba a la Llibreria Italiana en la difusió d'un butlletí clandestí batejat com *La Cadena*, editat per Batista mateix. *La Cadena* va aparèixer durant la primavera i l'estiu de 1924, cada setmana, de manera regular.⁸⁴ «Tenia molta difusió», recordaria Batista i Roca dècades després. En un moment de censura als mitjans, molts catalans s'informaven a través de fulls volants, fullets i butlletins com *La Cadena*, que van acabar sent molt difosos.⁸⁵ El primer exemplar data de finals d'abril de 1924 i valia 30 cèntims. La publicació constava com editada a Leipzig, però ben segur que era impresa clandestinament a Barcelona. El darrer número és de la segona quinzena de juliol de 1924.⁸⁶

Durant la seva curta vida, *La Cadena* va servir per comentar els principals esdeveniments polítics a Catalunya, tot proporcionant les informacions censurades per la premsa. Al primer número, per exemple, s'explicava la diferència essencial entre la Mancomunitat instituïda el 1914 i la que es mantenia aleshores, de 1923 ençà, controlada pel règim. Hi abundaven les notícies curtes sobre successos, i apunts sobre la premsa internacional, sobretot aquelles informacions que es consideraven negatives per al règim de Primo de Rivera, i que havien estat silenciades. Es relataven també les clausures de diversos centres i associacions catalanistes i els incidents i accions polítiques que tenien lloc ocasionalment arreu del territori. En el primer número, per exemple, també s'anunciaven llocs on

82. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló].

83. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya. No parla explícitament de la Llibreria Italiana, però creiem que el 1640 celebrava sessions allà per la relació de Batista amb l'entitat.

84. Tots els exemplars es troben a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

85. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya; «La mort heroica de Manuel G. Alba», *Ressorgiment* Any 20, núm. 226, maig de 1935, p. 7.

86. Joan CREXELL (1987), *Prensa catalana clandestina i d'exili. 1917-1938*, Barcelona, El Llamp, p. 64.

s'havien hissat estelades, com ara la plaça del Pi o la catedral de Barcelona. I s'aprofitava per oferir models de fulls volants que els lectors podien copiar i enviar als seus contactes, amics i coneguts. En el primer número de *La Cadena*, per exemple, hi havia el full volant que cridava al boicot als magatzems El Siglo, que hem comentat. També es permetien fer bromes i comentaris humorístics sobre l'actualitat.⁸⁷

Paral·lelament, en moments clau es feien circular els anomenats «fulls grocs», octavetes clandestines que comentaven els fets i les notícies del moment, i que tenien molt d'èxit de difusió. La seva distribució va arribar a un punt àlgid cap a 1928 i 1929.⁸⁸ Josep Maria Ribalta, d'AC, va deixar a Batista i Roca, Ferrer i González Alba la clau d'un local a la Diagonal de Barcelona per emprar-lo com a magatzem per als fullets. Després, passava algú de confiança a recollir-los.⁸⁹ Per dissimular el fet que a la Llibreria Italiana s'hi duïen a terme nombroses activitats *subversives* com aquella, però també per millorar-ne la posició econòmica, Ferrer i Sandiumenge havien decidit d'imitar la Llibreria Francesa i importar totes les novetats editorials de França, però també d'Itàlia. Segons afirmaria Ferrer, va ser per aquest motiu que la policia, pensant que es tractava d'interessos estrangers, els va deixar estar, si més no els primers mesos.⁹⁰ Els prestatges plens de la Llibreria Italiana van ser testimonis d'incomptables reunions en les quals es decidien les accions que van emprendre els joves separatistes, com l'afer dels magatzems El Siglo.⁹¹

La SEM va créixer, doncs, durant tot l'any 1924, aprofitant el *momentum* polític, realitzant accions de propaganda, instruint joves en lliçons teòriques d'història i pràctiques de formació militar, despenjant banderes espanyoles de nit, penjant cartells reivindicatius i passant fullets.

87. *La Cadena*, any 1, núm. 1, abril de 1924, p. 1. Disponibles tots els números a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

88. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya; «La mort heroica de Manuel G. Alba», *Ressorgiment*, any 20, núm. 226, maig de 1935, p. 7.

89. Fullet mecanografiat de Miquel Ferrer. Fons Víctor Castells de l'ANC (ANC-1-129-T19); FERRER (2008), p. 83.

90. FERRER (2008), p. 51-55.

91. A. TONA I NADALMAI, «La Llibreria Italiana», *Ressorgiment*, any 55, núm. 648, juliol de 1970, p. 8-9; A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Iniciació a l'acció», *Ressorgiment*, núm. 656, març de 1971, p. 7-8; FERRER (2008), p. 51-55.

2.3. El Grup 1640

Un dels primers a començar una activitat nacionalista clandestina havia estat Josep Maria Batista i Roca, etnòleg i professor a la Universitat de Barcelona.⁹² Malgrat no formar part directament d'EC, ni d'AC, tot i que estava en l'òrbita dels dos partits, el seu cas ajuda a delimitar i entendre els ambients clandestins del separatisme durant la dècada dels vint. Ja cap a finals de 1923, Batista i Roca havia aconseguit posar en marxa un nucli anomenat Grup o Organització 1640, enllaçat molt pròximament amb Cardona i el Directori Interior d'EC. El nucli de Batista dirigia militants provinents de la ciutat comtal i rodalia, fins a Sabadell, que eren més aviat conservadors i catòlics. A més a més, ben connectats amb la jerarquia eclesiàstica, podien arribar a obtenir un nodrit suport de clergues nacionalistes descontents amb el règim. De fet, el seu objectiu era aquest: atraure els sectors més catòlics al nacionalisme radical i la resistència contra Primo de Rivera, donar suport als presos polítics i fer proselitisme i tasca de suport en general.⁹³ En tenim dos exemples: quan es van produir les detencions pel Complot de Garraf, el Grup 1640 va donar suport als presos;⁹⁴ i segons Joan Crexell és de 1923 i editat per Batista i Roca un extracte del *Compendi de la doctrina catalanista* de Prat de la Riba, publicat en forma de fullet volant amb el nom de *La Pàtria*.⁹⁵

Batista i Roca havia militat sempre en els rengles del separatisme, a la Unió Catalanista, i pensava renovar el conjunt del nacionalisme català a través d'un nacionalisme més militant i rigorós, per mitjà de la formació de la consciència

92. Preparem un llibre sobre el personatge, que suposa una revisió i ampliació de la nostra tesi doctoral: Frederic J. PORTA, *Josep Maria Batista i Roca. Biografia del primer intel·lectual independentista*, tesi doctoral dirigida per Josep Pich i Mitjana, Universitat Pompeu Fabra, 2021.

93. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya; CREXELL (1988), p. 125. Curiosament, Joan Crexell va citar les memòries d'Abelard Tona, inèdites aleshores i que no es publicarien fins al 1994. A la versió publicada no hem trobat els noms de les germanes Assumpció i Concepció Batista i Roca. En canvi, J. CASALS; R. ARRUFAT (1933) les esmenten totes dues. Castells comenta que Joaquim Fons li va explicar que Joan Batista i Roca, germà petit dels Batista i Roca, freqüentava les reunions de l'Òrmica, creada mesos després. Quan mor Assumpció Batista i Roca es recorda el seu paper d'ajut econòmic als presos: «A la memòria d'Assumpció Batista i Roca», *Esplai*, núm. 121, 25 de març de 1934, p. 17.

94. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya.

95. CREXELL (1987), p. 238-240.

nacional i, més endavant, per la forja del caràcter. Per aquells mesos, estava també en contacte amb el món intel·lectual catòlic agombolat entorn de la revista *La Paraula Cristiana*. Com recollia el manifest del 1640, amb el punt càustic i sarcàstic que caracteritzava Batista i Roca, «no mereixeran els dos milions i mig de catòlics de Catalunya que s'els [sic] digui autoritzadament que l'ideal nacionalista català no és compatible amb la fe cristiana?». Batista i Roca pretenia acostar-se als ambients catòlics aprofitant el descontentament que havia provocat que molts capellans haguessin estat empresonats o multats per predicar en català o per fer sermons suposadament subversius. De fet, conflictes d'aquesta mena arribaven fins a dalt de tot de la jerarquia eclesiàstica. I l'independentisme, també.⁹⁶

Si el doctor Jaume Aiguader, acabat d'incorporar a EC, servia d'enllaç amb la Confederació Nacional del Treball (CNT), l'advocat Manuel Carrasco i Formiguera, que formaria part del directori de Barcelona, tenia bons contactes amb el món dels cercles catòlics i esportius, i Batista i Roca estava connectat amb el mitjà universitari, alguns altres cercles catòlics, la burgesia i l'excursionisme.⁹⁷ En almenys una ocasió, per exemple, aconseguiria finançament de Francesc Cambó per a les activitats separatistes, cosa que posa en relleu el paper que havia agafat el moviment després de 1923.⁹⁸ Entre tots obtenien també diners d'altres mecenes dels quals desconexem els noms.⁹⁹

El 1640 va arribar a constituir una veritable «societat secreta» que realitzava tasques de propaganda i espionatge amb gent de tots els colors i partits polítics

96. UCELAY-DA CAL (1983), p. 601-602. Vegeu TONA (1994), p. 140-141; «La Paraula Cristiana», *La Publicitat*, any 46, núm. 15831, 14 de desembre de 1924, p. 8; «La Paraula Cristiana», *La Veu de Catalunya*, any 34, núm. 8909, 30 de desembre de 1924, Ed. Matí: 1; *La Paraula Cristiana*, any 1, núm. 1, gener de 1925. S'anuncia la col·laboració de Guglielmo della Rocca, professor a la Universitat de Nàpols i diputat a Corts pel Partit Popular Italià, un partit democristià.

97. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Jaume Aiguader i Miró», *Ressorgiment*, novembre de 1971, p. 10; SANTASUSANA (2016), p. 37-38.

98. «—Si no hi teniu cap inconvenient —deixà anar [Batista i Roca] pausadament a Ferrer, m'ofereixo per anar a visitar Francesc Cambó i altres homes de la Lliga, perquè cal que donin i, no en tingueu cap dubte, donaran. [...] I vet aquí, quina seria la nostra sorpresa quan, dos o tres vespres passats, se'ns presenta amb un bitllet de mil pessetes, donatiu de Cambó: —Teniu, i m'ha dit [que] quan se us acabin, torneu. Després d'això, és clar, vam pensar que la missió de l'ajuda se li hauria de confiar; nosaltres ens posaríem en un pla de col·laboradors, la qual cosa, en ser-li proposada, va rebre amb visible satisfacció, potser prenent-ho com l'obsequi d'un vestit fet a mida». TONA (1994), p. 140-141.

99. ROSSELL I VILAR (1932).

contraris a la dictadura. Els membres, sobretot provinents de l'entorn d'AC, desconeixien els noms dels altres integrants perquè tots tenien un àlies, amb una xifra assignada. La societat secreta funcionava seguint un model de cèl·lules clandestines —que tampoc no es coneixien entre elles— i Batista només tenia contacte amb alguna. Les cèl·lules tenien una estructura batejada metafòricament amb referències a la sega, mentre que el nom, *1640*, al·ludia clarament a la revolta dels Segadors. Internament, l'entramat s'organitzava en «garbes». Aquestes «garbes» tenien *lligades* set «espigues» de set membres, i cada «garba» només coneixia els caps de cadascuna de les «espigues». D'aquesta manera, Batista i Roca havia posat en funcionament una organització secreta i compartimentada, que podia ser difícil de desmantellar per les forces policials.¹⁰⁰

El món del nacionalisme radical a la clandestinitat era, doncs, molt boirós i les línies divisòries entre organitzacions i grups eren sovint indistingibles.¹⁰¹ Molts separatistes tenien militància múltiple mentre mantenien llaços més o menys formals, de vegades per coneixences o a través de colles d'amics, amb altres individus o organitzacions, fins i tot de signe ideològic divers al seu. Al Grup 1640 de Batista i Roca hi havia, per exemple, molta gent d'AC, però estaven en contacte amb els d'EC a través d'intermediaris o de militants compartits, com hem anat veient. També hi havia, com hem tingut ocasió de comentar, capellans nacionalistes.¹⁰² Els grups a la clandestinitat van establir lligams amb EC també a través de la societat Andrés Pla, creada pels militants Joan Boladeres i Abelard Tona i dedicada en teoria al comerç de formatges. En realitat, però, actuava d'enllaç entre la direcció a l'exili i els nuclis de l'interior. L'oficina es trobava en un local al carrer de Muntaner, entre els de la Diputació i el Consell de Cent, en un pati interior molt privat.¹⁰³ Per la seva banda, Baltà, considerat pel

100. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Hi ha un document al Fons Cardona de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (DC.166a-b) que parla de l'estructuració d'una organització separatista secreta, amb noms també metafòrics, referents a les flors i les abelles (ruscam, eixams, ginesta, romaní...). El document no té data, però és del període 1923-1930. Podria estar relacionat amb Batista d'alguna manera? Podria ser un projecte anterior...? O una proposta dels catalans d'Amèrica?

101. Traduït del castellà per l'autor. Fermí RUBIRALTA (2020), *Historia del independentismo político catalán. De Estat Català al 1 de octubre*, Tafalla: Txalaparta, p. 74.

102. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya.

103. UCELAY-DA CAL (1983), p. 630-653; FERRER (2008), p. 71.

jove Jaume Miravittles com el «cap de la Resistència catalana», és a dir, d'aquesta xarxa separatista a l'interior del país, va visitar Macià a París a finals de 1924.¹⁰⁴ Delimitar on acabava una organització i on començava una altra és una tasca difícil. De mica en mica, per les necessitats mateixes del context polític, tots els grups a la clandestinitat van anar prenent una certa unitat d'acció.¹⁰⁵

2.4. El Grup dels Set i la Bandera Negra

Com va explicar Ucelay-Da Cal, els primers mesos de la Dictadura, entre finals de 1923 i finals de 1924, van ser «per als nacionalistes radicals un període de desorganització i reforma. Durant aquest temps hi hagué diferents centres d'atracció de militància potencial, i dins les organitzacions polítiques pròpiament dites —Acció Catalana i Estat Català— existia una important discussió interna pel que feia al camí de l'acció a prendre». Alguns reclamaven efectuar la pressió a l'exili i d'altres consideraven que s'havia de passar a l'acció armada a l'interior. Aquests últims guanyarien inicialment el debat.¹⁰⁶

Molts dels membres més actius de la clandestinitat estaven tips de les elucubracions teòriques de la Lliga i de les grans paraules que quedaven en un no res. Així, la resistència a l'interior va prendre una tendència antiintel·lectual, atès que, segons el militant Abelard Tona, «mancaven els homes d'acció. [...] Homes fermes, disciplinats, que ajudessin sempre els seus companys» i que gosessin arriscar-se a penes de presó o la mort per l'ideal. Els d'EC, també a l'estranger, compartien aquest capteniment.¹⁰⁷ Cada vegada més involucrats en activitats clandestines, els joves que inicialment havien format la SEM en el si d'AC van acabar desentenent-se del partit durant els primers mesos de la Dictadura, en creure que ja no hi podien comptar. Es va formar aleshores una mena d'escissió, el Grup dels Set, format per Miquel Ferrer, Abelard Tona, Enric Fontbernat, Ramon Fabregat, Antoni Argelaguet, Ramon Seguer i Bertran —el qual tenia militars espanyols entre la família i va tenir-hi un embolic— i hi participarien també, més aviat esporàdicament, Àngel Foix, que tenia coneixements de

104. Jaume MIRAVITLLES (1980), *Gent que he conegut*, Barcelona, Destino, p. 38 i 53; CREXELL (1988), p. 50.

105. TONA I NADALMAI, «El despatx "Andrés Pla"», *Ressorgiment*, núm. 661, agost de 1971, p. 7-8.

106. UCELAY-DA CAL (1983), p. 562-587.

107. TONA (1994), p. 101-102.

química i amics especialistes, un obrer mecànic de nom Tàpies i C. A. Jordana, que pertanyia també a la SEM i era fill d'un propietari d'una pedrera de calcària en explotació i d'un forn de calç a Montgat, amb explosius disponibles.¹⁰⁸

El Grup dels Set era molt més radical que la SEM: fermes creients en la lluita armada, i convençuts que calia canviar l'estratègia, van passar directament a fabricar bombes. Com recordaria Tona, «teníem els ulls i els sentits oberts a la realitat dels fets. La trajectòria parsimoniosa dels estudis militars, per a la formació d'un exèrcit català amb tots els ets i uts, hauria estat bona abans de la Dictadura primoriverista, però després urgia de respondre a les ofenses quotidianes contra la catalanitat d'una manera immediata». Una situació similar s'havia produït entre els escamots; la manca de disciplina general havia permès l'aparició d'alguns «grups de xoc que es donaren el nom de Bandera Negra», impulsats per Cardona, qui tenia un gran ascendent sobre molts joves.¹⁰⁹

La iniciativa del moviment general a l'interior, amb Macià i Cardona i tants altres a l'exili, va passar a mans del Grup dels Set els membres del qual, a diferència del gruix de la SEM, no creien que calgués esperar una invasió per part de les forces a l'exili, sinó que calia començar campanyes de propaganda armada a l'interior.¹¹⁰ El Grup dels Set connectava amb Cardona i Pagès, ja abans que aquests pleguessin d'EC, amb Batista i Roca i amb el grup de Bertrellans, tot i que, a través de Baltà, mantenien lligams amb el que quedava d'actiu de l'AC i la seva SEM. Amb el temps, entrarien a EC. Aquest embolc orgànic és difícil de seguir, però obeïa més a raons estratègiques que no pas personals o ideològiques.¹¹¹ Miquel Ferrer, segons recordaria Abelard Tona, «deixant-se endur per la influència de les seves observacions i lectures sobre la lluita per la independència irlandesa, suggeria un pla d'acció semblant al del Sinn Féin: desarmament de policies, cops de mà damunt de les delegacions de policia, amb l'ocupació momentània i destrucció amb explosius o incendis», tot i que «no

108. FERRER (2008), p. 75-79. Vegeu A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Els primers artefactes», *Ressorgiment*, maig de 1971, p. 7-8; A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Els set», *Ressorgiment*, abril de 1971, p. 9-10; GRANIER-BARRERA, «Carta oberta a Abelard Tona», *Ressorgiment*, octubre de 1971, p. 9-10.

109. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Els set», *Ressorgiment*, abril de 1971, p. 9-10; RUBIRALTA (2008), p. 93-99.

110. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. "Jaume"», *Ressorgiment*, setembre de 1971, p. 4-5.

111. UCELAY-DA CAL (1983), p. 588.

passàvem d'aquí, del cavil·lar i del departir, car només érem set gats» i l'abast del que van acabar fent va ser més aviat limitat. La primera bomba d'àcid pícric va ser un assaig: «Foix ens en va facilitar una partideta, la suficient per omplir una ampolla d'octau de litre, i un diumenge al matí, vam anar a fer-la esclatar, posant-li una metxa, a Sant Pere Màrtir. L'efecte va ser magnífic».¹¹²

Fetes les provatures, la primera bomba del Grup dels Set contra un objectiu concret la va preparar Enric Fontbernat, tot i que li faltaven materials, i es va enviar per correu al governador civil de Girona, Prudencio Rodríguez Chamorro, més amb la intenció d'espantar-lo que de causar-li danys. La bomba era esfèrica, però de metxa, i es va enviar sense temporitzador, de manera que era impossible que esclatés per si sola. El governador va obrir el paquet i va fer evacuar l'edifici, molt nerviós, provocant un escàndol —es va arribar a escampar el rumor que se l'havia posada ell mateix per treure'n rèdit polític—, sense que s'aconseguís trobar els culpables. Executada aquesta actuació, en van seguir d'altres, amb la preparació de dotze artefactes cilíndrics, gràcies a la participació del mecànic Josep Tàpies i d'un amic d'Àngel Foix que era dependent d'una farmàcia i els podia procurar àcid pícric. «D'aquesta sèrie, el primer artefacte el vam destinar a la Unión Patriótica Española, que tenia el local social en un principal de la rambla de Catalunya. Martí Ferreres —circumstancialment a Barcelona—, amb l'agilitat d'un granader, el va llançar, a la manera d'una bomba de mà, a la balconada. L'explosió va trencar vidres i ocasionà alguns altres desperfectes, però no es va fer gens de soroll al seu volt. D'aquesta manera, enmig del silenci oficial, se'n van col·locar dues o tres més en punts estratègics, sempre sospesant que no ocasionessin víctimes innocents», recordaria Abelard Tona.¹¹³ La idea era distanciar-se del pistolerisme anarquista i dels seus atemptats personals: «No era aquesta la nostra ruta, sinó la formació d'un cos d'oficials amb honor i disciplina militar, capaços de portar la lluita per la independència de Catalunya al camp de batalla».¹¹⁴ Aquesta era, també, la visió de l'Òrmica, que explicarem en l'últim apartat.

112. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Els set», *Ressorgiment*, abril de 1971, p. 9-10

113. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Els primers artefactes», *Ressorgiment*, maig de 1971, p. 7-8. Tona comenta que es tracta de Carlos de Lossada y Canterac, però Granier Barrera recordava, efectivament, que el governador civil de Girona era en aquell moment Rodríguez Chamorro. GRANIER-BARRERA, «Carta oberta a Abelard Tona», *Ressorgiment*, octubre de 1971, p. 9-10.

114. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Iniciació a l'acció», *Ressorgiment*, núm. 656, març de 1971, p. 7-8.

Tots els membres del Grup dels Set eren molt joves; la majoria, excepte Fabregat (nat el 1894), menors de vint-i-cinc anys. El nom de la colla provenia del conte *Els set penjats* de Leonid Andrejev, pare de l'expressionisme rus, que tots havien llegit. Els fascinava també l'Aixecament de Pasqua irlandès i molts nois de l'entorn vestien gavardina o *trench-coat* a imitació dels sollevats de l'illa hiberniana.¹¹⁵ A més, creien que havien de combinar l'acció armada amb l'acció propagandística —sense fer volar coloms com la Lliga o l'AC—, perquè, segons Tona, «una ploma destra pot fer més mal que un artefacte o que un raig de trets». Així, van decidir fabricar un discurs fals d'Alfons Sala i Argemí, home de confiança d'Alfons XIII a Catalunya i president de la Mancomunitat nomenat per Primo de Rivera. L'escrit, redactat per Joaquim Ventalló, era una queixa pública d'Alfons Sala per les limitacions governatives a la Mancomunitat i la seva actuació. El Grup dels Set en va imprimir un centenar de còpies amb una multicopista i van obtenir, a través d'amics oficinistes de la Mancomunitat, sobres oficials que en duïen l'escut i el nom. Se'n van enviar còpies al capità general de Catalunya, Emilio Barrera, al governador civil, Joaquim Milans del Bosch, a l'alcalde de Barcelona Darius Rumeu, a altres personalitats, i també a la premsa de Barcelona i Madrid. En fer-se pública l'endemà, l'escàndol polític va ser majúscul i tothom va pensar que es tractava d'un document oficial, fet pel qual va ser obligat a dimitir. La seva dimissió com a president de la Mancomunitat —i el seu nomenament com a president de la Diputació de Barcelona— a finals de març comportaria la supressió directa de la Mancomunitat de Catalunya, que ja havia estat desproveïda de poder real arran de l'Afer Dwelshauvers, l'any anterior.¹¹⁶

També publicarien, clandestinament, un escrit sobre un crim del carrer Dormitori de Sant Francesc. Una prostituta, Lolita Bernabeu, havia estat llançada daltabaix d'un quart pis que servia de bordell, i la premsa només n'havia publicat la nota de la mort, breument. Jordana, el literat del Grup dels Set, va recollir tota la informació que va poder de l'afer, en el qual semblava que havien estat implicats, en estat d'embriaguesa o sota els efectes d'estupefaents, el jutge militar Fernández Valdés, el fill del capità general de Catalunya Emilio Barrera i altres

115. TONA (1994), p. 71-75.

116. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Intel·lectuals en acció», *Ressorgiment*, juliol de 1971, p. 6-7. Un repàs a la premsa del moment, a la secció d'informacions sobre la Mancomunitat, sovint censurada, dona una impressió vaga dels canvis que s'estaven produint entre bambolines després de l'escàndol. Vegeu també PICH; SABATER i PORTA (2021), p. 65-90.

persones de relleu de les altes esferes de l'Estat espanyol. Jordana va reconstruir la història, acusant els autors. «La hipòtesi Jordana es degué acostar molt a la realitat dels fets i posava en evidència un crim, un vulgar crim de pinxos. L'imprès circulà i era cercat per enemics i amics de la situació», rememoraria Tona.¹¹⁷

Envalentits pel creixement de l'organització, la primavera de 1925 el separatisme va emprendre una campanya de propaganda armada arran d'un discurs d'Alfons XIII, pronunciat davant un miler d'alcaldes nomenats per ell. En la proclama, el monarca va defensar el regnat de Felip V, cosa que va caure com una bufetada a molts catalans, no sols entre els separatistes.¹¹⁸ L'ofensa se sumava al trasbals que va provocar l'arribada de notícies sobre un atemptat amb bomba per part dels comunistes contra el govern búlgar a la catedral de Sant Nedelya de Sofia. L'acció havia causat més de cent morts i centenars de ferits, tot i que els ministres n'havien sortit il·lesos. Igualment, l'acció va causar una gran impressió a tot Europa, i especialment també entre el separatisme català a la clandestinitat.¹¹⁹ Inspirats per l'esdeveniment, el Grup dels Set va acordar col·locar una bomba al governador civil de Girona, que ja hem comentat, i se'n va posar una altra en una finestra del darrere del palau de la baronessa de Maldà durant una recepció del rei i la reina el 26 de maig de 1925. Cap de les dues accions, però, no pretenia causar víctimes mortals.¹²⁰

Aquell mes, un altre grup de separatistes, el del carrer de Bertrellans, decebut amb la direcció d'EC, van formar el «subgrup» Bandera Negra sota el lideratge —més nominal que altra cosa— de Daniel Cardona, exiliat a Perpinyà. Aquest grup va celebrar, com els altres, alguna reunió a la Llibreria Italiana.¹²¹ Inicialment, el grup que conformaria la Bandera Negra tenia el nom del carrer on es reunien sovint, Bertrellans. «Nosaltres no érem partidaris d'un home ni seguidors d'un nom. Érem soldats de Catalunya que ens consideràvem en estat de guerra vers Espanya. No ens interessava el predomini personal de ningú. Només ens interessava Catalunya i res més», recordaria el seu dirigent Marcel·lí Perelló.¹²² La idea era servir, alhora, d'avantguarda exemplar i de guardians de les essències dels escamots

117. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Intel·lectuals en acció», *Ressorgiment*, juliol de 1971, p. 6-7. Vegeu també FERRER (2008), p. 98-101.

118. FERRER (2008), p. 85-87; *La Cadena*, any 1, núm. 3, maig de 1924, p. 4.

119. BATALLA (2010), p. 86-94.

120. UCÉLAY-DA CAL (1979), p. 282-298.

121. FERRER (2008), p. 70-71.

122. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló].

d'Estat Català a mesura que les discrepàncies a l'exili i la manca d'una estratègia tensaven l'organització i els seus membres, mecenes i líders. «L'objecte de la Bandera Negra (Santa Germandat Catalana) és de defensa nacional segons el mètode de l'Organització d'Estat Català, essent-ne una suborganització que vetllarà perquè aquesta no abandoni els principis essencials lliberadors, ni modifiqui en el curs de les incidències per la Pàtria la seva base doctrinal, que és el sacrifici heroic».¹²³

El Grup de Bertrellans [escrit Vertrellans en algunes memòries] estava conformat per Jaume Compte (organització), Miquel Badia, Roc Boronat (finances) i Marcel·lí Perelló com a director. El novembre de 1924 ja s'havien reunit amb Pagès, dels escamots, i amb altres caps per preparar un alçament armat per a aquell mes. «La impaciència juvenívola es desborda, tots volen fer coses. Costa convèncer-los que encara no és hora, que cal enrobustir l'organització per tal de no fer un pas en fals que ens inutilitzi per a l'alçament que tenim previst», recordaria Perelló. Abans que Pagès marxés a l'exili, va introduir Ventura Gassol al grup. I, a despit de les crides a la calma, no van trigar gaire a contactar amb un amic que tenia una pedrera, probablement el mateix que ajudava el Grup dels Set, i van obtenir cartutxos de dinamita. Una de les primeres accions públiques del grup va consistir a fer-los esclatar quan Alfons XIII, de visita a Barcelona, sortís d'una funció al Liceu. «Des de la sortida del Liceu fins a la cruïlla del passeig de Gràcia - Diagonal l'espetic dels petards cobrí la carrera del Borbó». Els anaven llançant, aprofitant la metxa llarga, des de la plataforma dels tramvies. Ningú no va sospitar d'ells, i l'acció es va atribuir als anarquistes.¹²⁴ També aquells dies, Badia i Granier-Barrera acompanyarien Compte en la campanya per rebentar sistemàticament les plaques de marbre amb els noms dels carrers en castellà a les cantonades de Barcelona.¹²⁵

En una altra ocasió, després de l'enterrament de Guimerà que hem comentat, un escamot liderat per Perelló va proposar-se alliberar dos sindicalistes tramviàries, Montejo i Llàcer, que havien estat condemnats a mort per un atemptat. Els sindicalistes, de grups clandestins de la CNT —aleshores aliats amb els separatistes—, pretenien també rescatar-los de l'execució. A través d'un militar de nom Taltavull, cap d'escamots, que enllaçava els dos grups, es va proposar un assalt a la Model. Taltavull els va proporcionar unes armes de foc petites que tenia en una caseta prop del castell d'Eramprunyà. Els del grup de Bertrellans

123. CASALS; ARRUFAT (1933), p. 105-107.

124. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló].

125. GRANIER-BARRERA (1994), p. 43-93.

s'hi va presentar, però ni els altres escamots ni els sindicalistes van acabar apareixent i els dos condemnats van ser executats. Desenganyats del suport dels escamots i molestos amb Ventura Gassol, qui s'exiliaria dos dies després d'aquesta acció, perseguit per la policia tot i no haver-hi participat, el Grup de Bertrellans va procedir a crear Bandera Negra, una organització independent. Amb Cardona, Pagès i Gassol a l'exili, la desmoralització i la desorganització van començar a campar en la clandestinitat.¹²⁶

El Grup de Bertrellans, com recolliria la policia, segons la declaració que va fer Miquel Badia arran de la seva detenció pel complot de Garraf, a més de sotmetre's a un tribunal que podia imposar càstigs fins a arribar a la condemna a mort a qui no fos fidel a la causa:

Para ingresar en la ronda era indispensable firmar un papel en blanco que se conservaba en la sociedad, después de enterar al interesado del objeto de esta firma que no era sino el de poderlo utilizar en caso de cobardía, traición, desobediencia o indisciplina de algún asociado, al que se le asesinaría colocándole después dicho papel en un bolsillo para que se supiese que se trataba de un suicidio.¹²⁷

Fins i tot «les germanes de Miquel Badia ens van confeccionar unes bates negres, amb caputxa i tot, com les dels antics inquisidors i que mai no férem servir», recordaria Perelló.¹²⁸ Aquest és un exemple del paper femení a la clandestinitat de l'independentisme català. Les dones participaven en la recerca de finançament, en el suport als presos i en el repartiment d'octavetes i d'informacions, i la seva activitat era sobretot de suport logístic, emocional o informatiu als seus companys masculins. En aquest sentit, famílies com els Batista i Roca tenien diversos membres, masculins i femenins, participant en les accions polítiques.¹²⁹

La marxa dels dirigents a l'exili, la pressió de la policia i el descontentament amb la inacció continuava accelerant l'espiral de radicalització. Com recordaria

126. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló].

127. RUBIRALTA (2011), p. 35.

128. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló].

129. Enric UCÉLAY-DA CAL (2021) «Women in Catalan Nationalism: A Short Essay», comunicació per al Workshop *Defenders of the Motherland: Masculinity and Femininity in Catalan Nationalism*, Berlín, Humboldt-Universität zu Berlin, 3 de desembre de 2021. Vegeu també CASALS; ARRUFAT (1933), p. 12-14 i 99-107.

Perelló: «Dels catalans exiliats a França començà a arribar-nos fum en lloc de llum [...]. Ens trobarem, per tant, sense altre consell i sense altra direcció que la nostra bona fe i la manca de gent qualificada políticament».¹³⁰ Com ha explicat Fermí Rubiralta, la radicalització d'aquests grups clandestins, decidits a «venjar els ultratges a Catalunya», va generar l'aparició de les primeres insinuacions a favor d'atemptats mortals contra persones en el grup Bandera Negra. Aprofitant una visita d'Alfons XIII anterior al fracassat complot de Garraf del maig de 1925, es va proposar «de matar el primer opressor de Catalunya». La proposta va ser desestimada finalment, com explicaria Miquel Badia, per una ordre explícita rebuda el dia anterior del Directori de París —i de segur que en contra del parer de Daniel Cardona, distanciat de les tesis de Macià—, en la qual es deia «que no es fes res contra la vida de ningú».¹³¹

A l'oficina del carrer de Bertrellans anaven arribant projectes dels militants. Un d'ells consistia a assaltar el magatzem del Tiro Nacional de Montjuïc, on feien pràctiques altres grups, i apoderar-se de les armes i municions. Un altre escamot proposaria assaltar, al Pla d'Ardenya, prop d'Ordal, la caserna de la Guàrdia Civil de Vallirana amb l'objectiu de dominar una zona estratègica i de difícil accés per a les forces policials o militars espanyoles. Des d'allà s'iniciaria una revolta que abastés tot Catalunya. La segona operació consistiria a obrir un front prop del poble de Setcases, al Ripollès, molt a prop de Molló, per on voldrien passar els conjurats de Prats de Molló en el Complot de 1926. El Grup de Bertrellans va entrar també en contacte amb Baltà, de la SEM i el Càmping Club, però no es va avisar Macià. Entre altres projectes, imaginatius però difícilment realitzables, hi havia el de segrestar un submarí. I també es parlaria d'apallissar, segrestar o fins i tot d'assassinar el batlle de Barcelona, el baró de Viver, Darius Rumeu. Tanmateix, algú de l'entorn d'AC s'acostaria al Grup de Bertrellans tot oferint una recompensa de sis mil pessetes pel cap del batlle de Barcelona. Això va fer esborrar Rumeu de la llista d'objectius, atès que el Grup de Bertrellans no volia servir de pistolers a sou per a maniobres polítiques d'aquesta mena —a excepció de Badia, que volia matar-lo ell mateix, a despit d'això i encara que no tingués suport de cap mena».¹³²

130. CREXELL (1988), p. 32-33.

131. RUBIRALTA (2011), p. 37.

132. Marcel·lí PERELLÓ, *Complot de Garraf. Antecedents* [Memòries de Marcel·lí Perelló].

Impacient per actuar, Bandera Negra es va llançar a preparar un atemptat contra el monarca Alfons XIII de cara a la seva següent visita. La primera temptativa va consistir en uns plans per instal·lar una càrrega explosiva a les vies del tren de Garraf, però no es dugué a terme. La segona temptativa va tenir lloc a la Rambla, però Jaume Julià, el jove pistoler que havia d'executar-lo va ser retingut a casa pel seu pare, qui es va ensumar que el seu fill en portava alguna de cap. La tercera temptativa va consistir a instal·lar una càrrega explosiva per fer-la detonar quan passés el tren en què viatjava el monarca el 30 de maig de 1925. L'acció també va fracassar i Miquel Badia, Emili Granier-Barrera, Deogràcies Civit, Josep Garriga, Jaume Compte, Francesc Ferrer, Jaume Julià, Marcel·lí Perelló i Antoni Argelaguet foren detinguts i empresonats. Tots ells eren molt joves. Granier-Barrera, per exemple, tenia amb prou feines disset anys. La triple temptativa va rebre el nom de «Complot de Garraf» i ha estat estudiada per Joan Crexell.¹³³

A més, la descoberta fortuïta de l'arxiu secret de Baltà per part de la policia va comportar també una altra onada de detencions a l'òrbita de la SEM, que explicarem en el següent apartat. A causa d'aquests dos episodis, EC i el separatisme en la clandestinitat van quedar reduïts a la mínima expressió —tan sols quatre líders d'EC continuaven actius dins de Catalunya a finals de 1925. Pels separatistes, l'escenari de l'interior abaixava, de moment, el teló. A l'exili, Macià prepararia el que acabaria coneixent-se com a Fets de Prats de Molló, que han estat estudiats per Giovanni Cattini.¹³⁴

2.5. L'Organització Militar Catalana, l'excursionisme i l'escoltisme

Si l'any 1924 havia estat de replantejament de l'estratègia i reorganització, 1925 va ser un any de moltes accions, com hem anat veient. L'estiu de 1925, tanmateix, el nacionalisme radical a la clandestinitat rebria un cop quasi definitiu. El 17 d'agost era detingut el seu cervell, Miquel A. Baltà. Sobre les causes de la detenció, directament relacionada amb el Complot de Garraf, van córrer diverses històries. Una conta que, mentre consultava materials de la SEM en un apartament pagat de la seva butxaca, al carrer de Balma, prop de Sarrià, on arxivava tots els fitxers de l'organització, la policia, cercant una banda d'estafadors, va picar a la

133. Vegeu CREXELL (1988); RUBIRALTA (2011), p. 41-60; UCELAY-DA CAL (1979), p. 305-312; RUBIRALTA (2008), p. 93-99; TONA (1994), p. 84-87.

134. CATTINI (2021).

porta i el va descobrir per casualitat. Una altra versió relata que la portera de l'edifici va sospitar de tants nois entrant i sortint amb paquets i va avisar l'amo, que va contactar immediatament la policia. En arribar i descobrir l'arxiu de Baltà, van fer guàrdia per esperar-lo i el van detenir. Tanmateix, hi ha encara una tercera versió que ens apareix com la més convincent, també perquè la defensarien anys després Concepció Batista, germana de Josep Maria Batista i Roca i muller del mateix Baltà, i idènticament Joaquim Fons, molt proper a Batista i Roca en aquells anys. El cas és que es va produir una inundació fortuïta del pis quan Baltà no hi era, la portera va adonar-se de les goteres i va avisar el senyor que en constava com a propietari. Aquest, desconexidor que tenia un pis llogat al seu nom —els de la SEM li havien robat un document d'identitat—, va personar-se ràpidament a l'immo-ble. En trobar-se en una situació tan sospitosa, la portera va avisar la policia.¹³⁵

Baltà va passar seixanta-cinc dies en confinament solitari i tres anys de presó regular. El procés contra ell el va instituir el jutge militar Fernández Valdés, *El Chato*, conegut per la seva duresa —i que havia estat atacat amb fulls volanders pel Grup dels Set, com hem vist. La SEM i el Càmping Club, que comptava amb vora una trentena de membres, més o menys actius, havien estat desarticulats. Ultra les detencions al seu si, se'n van produir d'altres: cent fitxes amb noms, adreces, estudis i experiències derivades del servei militar van ser confiscades i utilitzades per practicar detencions.¹³⁶

De la clandestinitat nacionalista, ja només quedarien actives les restes de la SEM i d'EC, però no per gaire temps. El 6 de novembre de 1925 el doctor Jaume Aiguader, l'home de Macià a l'interior, havia participat amb les restes dels escamots d'EC i anarquistes en un assalt fallit a la caserna de les Drassanes i la Mestrança de cavalleria de Barcelona, que va acabar amb morts i dos executats.

135. CREXELL (1988), p. 103-105; Fullet «Els presoners catalans» 5E.II-0911 [1924] (el document és de 1925) a l'AHCB. Segons aquesta versió, explicada a la gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384), Baltà havia llogat el pis amb una cèdula (una mena de carnet d'identitat) robada a un membre del Club Natació de Barcelona mentre es banyava. Un dia que Baltà no hi era i es produïren les goteres esmentades, la portera avisà l'individu de la cèdula, qui advertí que ell no havia llogat aquell pis. En tornar Baltà, la portera telefonà a la policia i s'endugueren detingut el cervell de la SEM. Vegeu també A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Conferències i cursets», *Ressorgiment*, núm. 654, gener de 1971, p. 9.

136. FERRER (2008), p. 166-167. A. TONA I NADALMAI, «La història menuda. Conferències i cursets», *Ressorgiment*, núm. 654, gener de 1971, p. 9.

Aquest fracàs, que se sumava al del Complot de Garraf i a les detencions relacionades amb la SEM, havia empitjorat encara més la situació a l'interior.¹³⁷ Davant d'aquesta situació de desarticulació de la xarxa del nacionalisme radical a la clandestinitat, i empès per les circumstàncies, el professor de la Universitat de Barcelona Josep Maria Batista i Roca es va decidir a recollir les restes de la SEM per refundar-la com a Organització Militar Catalana (Òrmica), la qual es constituïria a la clandestinitat l'any següent, el 1926.¹³⁸

Del grup només, de moment, restà en llibertat Joan Carreres i Palet, per bé que en rebel·lia. Junt amb aquest, Batista i Roca i Ferran Cuito, que era secretari de la SEM, van recollir l'obra de Baltà i les conferències i els cursets es van poder reprendre, a mesura que els joves presos eren posats en llibertat, en un centre catòlic del carrer del Peu de la Creu, amb les habituals pràctiques al Pla d'Ardenya i de la Calma. Carreres hi explicà topografia; Pau Vila, geografia de Catalunya; el doctor Gabarró [...], medicina i primers auxilis; Foix [Foyé?], rudiments d'aviació, etc. Tinc entès que aquests ensenyaments continuaren donant-se, temps en el qual jo no hi era. Joan Carreres i Palet em digué un dia: quan vosaltres féreu l'intent de Prats de Molló, estàvem preparats ací per a ajudar-vos». De resultes, però, es van haver de suspendre els ensenyaments almenys fins a la fundació de Palestra.¹³⁹

Sembla que Nicolau d'Olwer també hauria estat relacionat amb la refundació.¹⁴⁰ Així, el novembre de 1926, quan Francesc Macià —qui prèviament havia visitat l'URSS a la recerca d'ajuts—¹⁴¹ va llançar finalment la fracassada

137. Manuel PÉREZ NESPEREIRA (2018), *Jaume Aiguader. La nació popular*, Barcelona, Fundació Irla, p. 64.

138. *Ibid.* Escrivim Òrmica amb accent perquè així l'hem sentit pronunciar pels testimonis conservats a la Fonoteca Jaume Font de l'ANC. El nom l'escrivim en minúscula perquè es tracta d'un acrònim.

139. TONA (1994), p. 62-64. Sobre Gabarró, vegeu Alfons ZARZOSO (2009), «El doctor Pere Gabarró i els temps difícils del segle XX», *Revista d'Igualada*, núm. 33. Sobre la formació de l'Òrmica, escolteu també la gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384).

140. DURAN (2007), p. 31.

141. Sobre la visita de Macià a l'URSS, vegeu Enric UCELAY-DA CAL; Joan ESCULIES (2015), *Macià al país dels soviets*, Barcelona, Edicions de 1984.

temptativa de Prats de Molló, l'Òrmica ja estava en ple funcionament.¹⁴² L'Òrmica havia rebut aquest nom «per raons de seguretat», suposem, en tant que calia distanciar-se nominalment, almenys, de l'organització anterior, desarticulada per la policia.¹⁴³ No hem de fer-nos una idea equivocada sobre l'objectiu del grup, segons Joaquim Fons:

Em sembla necessari i considero molt important explicar quina era la teoria o la doctrina de les persones que havien ideat la creació d'aquestes societats clandestines. Aquestes persones no pensaven pas que els voluntaris que venien a aprendre una mica l'art militar estaven destinats a provocar ells un alçament armat amb finalitat d'obtenir la independència de Catalunya. Tots teníem la visió claríssima que no teníem ni el nombre, ni els armaments, ni els equipaments, ni les infraestructures necessàries per poder fer un moviment militar. El que volíem era tenir gent per si en un moment determinat es produïa una situació en la qual podia ser avantatjós que Catalunya tingués uns homes preparats en les arts militars. Era molt més important que si ens trobàvem en una situació en què ens hauríem hagut de refiar de militars no catalans. Aquesta era la realitat que tots vèiem claríssima. [...] L'únic que es feia era crear un estat d'opinió d'aquesta gent perquè pensessin que un dia potser la Pàtria els demanaria de sacrificar-se per defensar-la. I això és el que s'ha produït més tard, el 1936 [...]. Per comprendre la mínima importància d'aquests grups guerrillers, hem de tenir en compte en quines circumstàncies es trobava el nostre poble al començament de la dècada dels anys vint. A les escoles pràcticament només s'ensenyava el castellà. La gent no tenia una idea exacta ni aproximada del problema de Catalunya. Era una minoria molt petita la que realment es preocupava d'aquesta situació. L'únic que hi havia, és que, per exemple en el meu cas, ja de molt petit em vaig adonar que hi havia una situació anormal [...]. Com voleu que en aquestes circumstàncies hi hagués gent que tingués consciència de quina era realment la situació de

142. Sobre Prats de Molló, vegeu, a tall d'exemple UCELAY-DA CAL (1979), p. 225-268; Josep FONTBERNAT (1930), *La batalla de Prats de Molló*, Barcelona, Proa, 1930; Josep CARNER-RIBALTA (1987), *El Complot de Prats de Molló*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1987; CATTINI (2021).

143. Joaquim FONS, «Guies i minyons», *Avui*, 14 de desembre de 1978, p. 10.

Catalunya! Era realment una cosa molt difícil i només es produïa en casos molt estranys o molt poc nombrosos.¹⁴⁴

Així doncs, l'estratègia de l'Òrmica era diferent que la dels grups anteriors que havien caigut a les mans de la policia, i de la de Macià a l'exili. Si els grups de l'interior, i també Cardona, eren més partidaris d'atemptats a l'estil irlandès, o fins i tot anarquista —tot i que es volguessin distanciar del pistolisme—, Macià tenia al cap, i Prats de Molló en seria la prova fefaent, l'imaginari de la unificació italiana i Garibaldi. L'Òrmica de Batista i Roca optaria per una tercera opció, que anirem desgranant en el present apartat.

Ja constituïts, els joves de l'Òrmica van publicar una traducció que va fer Baltà, abans d'ésser detingut, d'un manual militar de l'exèrcit francès. L'estudi introductori, «preliminars», era obra, tot i que sense signar, de Batista i Roca, qui el va acabar publicant. En la redacció també havia participat Carles Llopis, provinent de la SEM, una nova evidència de la continuïtat entre les organitzacions. De fet, *Reglament de la maniobra de la infanteria per a grup, secció i companyia i organització del terreny* va ser una obra molt reeixida, i tots els membres de l'organització en tenien una còpia a màquina.¹⁴⁵

Una de les característiques més interessants de l'Òrmica va ser que sintetitzava diverses idees i necessitats de l'espai separatista. En aquell moment entre 1925 i 1926, després del fracàs de tantes temptatives i les detencions, es va produir un moment de catarsi, en la qual van participar diversos intel·lectuals de l'entorn d'AC. Per Batista i Roca era intolerable que només un grapat de centenars de catalans haguessin gosat arriscar les seves vides en defensa d'uns ideals que la major part de la societat havia votat electoralment fins aleshores. Els engarjolats ascendien al centenar i en les octavetes que circulaven amb els noms i el motiu de la detenció hi havia una acusació, formulada pel mateix Batista i Roca: «Català: mentre tu't dediques als teus negocis o a les teves diversions, els teus germans són agafats cada dia i les presons espanyoles s'omplen de patriotes

144. Gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384),

145. CREXELL (1987), p. 237-238. Existeix una còpia d'una reedició del manual al CRAI, Pavelló de la República de la UB. *Reglament de la maniobra de la infanteria per a grup, secció i companyia i organització del terreny*, Barcelona, 1931, p. I-VI. Creiem, com Crexell, que l'autoria és de Batista. Articles posteriors, per exemple a *La Publicitat*, tracten les mateixes temàtiques amb les mateixes paraules.

catalans». El fullet de 1925 avisava, i no li faltava raó, que després de la descoberta de l'arxiu de Baltà es produirien més detencions per part de la policia, de manera escalada per tal de no generar rebombori. En efecte, a partir del novembre de 1925 van començar a esgraonar-se les detencions.¹⁴⁶

«La gent s'ajupia» davant la Dictadura, va recordar dècades després Batista. «El poble català era un poble moralment desfet, sense columna vertebral». El professor era de l'opinió que calia fer molta feina, donar a la joventut un sentit espiritual, de disciplina i d'ordre.¹⁴⁷

L'objectiu era donar als homes de l'Òrmica una voluntat extraordinària i un esperit i sacrifici màxim. La vida col·lectiva i la pràctica de la muntanya, és a dir, l'excursionisme i les acampades[,] són uns dels mètodes més utilitzats i que donen, ensems, un bon desenvolupament de les forces físiques de l'home.¹⁴⁸

El nou nom, *Organització*, reemplaçant el de *Societat*, denotava també un canvi essencial en la concepció, la finalitat i l'estructuració.¹⁴⁹ Si aquesta havia tingut una trentena de membres, l'Òrmica va aconseguir comptar amb una quarantena. Lògicament, en ser-ne Batista directament responsable, aquesta s'aproximava també més al seu tarannà.¹⁵⁰ Com recordaria Eduard Ferrer dècades després, «en Batista, jo estic convençut que ell va fer una reflexió profunda després de tot el que havia fet la SEM, va creure que era un camí equivocat, i llavors va fundar un moviment d'educació de la joventut, de la formació del caràcter». L'Òrmica, com veurem, esdevindria el preludi de Palestra. L'historiador Lluís Duran, especialista de Palestra, també comenta, seguint les memòries de Manuel Folguera i Duran, que hom notava l'esgotament d'una generació

146. Fullet «Els presoners catalans», 5E.II - 0911 [1924] (el document és de 1925) a l'AHCB. Crexell també apunta, segons hem comprovat després, a l'autoria de Batista i el 1640: CREXELL (1988), p. 93-107.

147. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya.

148. Joaquim FONS, «Guies i minyons», *Avui*, 14 de desembre de 1978, p. 10.

149. Ens apareix molt més proper al capteniment de Batista, més propens a l'acció i l'organització que no al debat i l'elitisme, com denotava la SEM en el seu nom i en la seva actuació.

150. Gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384).

feble i la necessitat de reemplaçar-la.¹⁵¹ Amb tots els líders a l'exili i la major part dels joves a la presó, la iniciativa a l'interior passava a mans del «nucli separatista ferm» que ja s'esbossava el 1920 i que ara liderava Batista i Roca.¹⁵²

Virava, per tant, l'estratègia, que es repensaria després de les experiències fallides i d'un debat curiosament públic. El 3 de març de 1926 Batista publicava un interessant article a la portada de *La Publicitat*, el diari d'AC pel qual va desfil·lar, al llarg dels seus quinze anys de vida, el més granat dels intel·lectuals del període d'entreguerres català: els germans Carles i Ferran Soldevila, Nicolau d'Olwer, Rovira i Virgili, Capdevila, Riba, Foix i els corresponsals a l'estranger Carner-Ribalta, Pla, Sagarra i Josep M. Planas, entre d'altres. En el seu primer article al rotatiu, Batista lloava el caràcter dels britànics, n'il·lustrava l'enaltiment amb exemples històrics i defensava que el més rellevant per al triomf de Catalunya era el caràcter. Entre exemples històrics de la tenacitat britànica i una lloança, també, als irlandesos que els havien resistit, Batista i Roca assenyalava el moll de l'os de la qüestió: «La crisi que ara es travessa és, en definitiva, una crisi de caràcters, i això ens indica que quelcom hi ha d'haver de tarat en l'educació rebuda».¹⁵³

A principis de 1926, amb l'Òrmica ja en marxa, Batista va emprendre una incursió als ambients de l'excursionisme associatiu, a la recerca de nous membres.¹⁵⁴ Aquesta entrada va anar augmentant quantitativament i qualitativa al llarg de la segona meitat de la Dictadura, i culminà el 1928 amb els importants debats a *La Publicitat*, estudiats per Lluís Duran, en què molts dels intel·lectuals esmentats en el paràgraf anterior debatien sobre la preeminència, en la formació de la joventut, entre la Intel·ligència o el Caràcter.¹⁵⁵ Per la primavera de 1926, Batista ja havia impartit dues conferències, a Girona i al Centre

151. Entrevista de Lluís Duran a Eduard Ferrer de 1988, citada a DURAN (2007), p. 33. Manuel FOLGUERA (1996), *Una flama de la meua vida: memòries*, Sabadell, Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres, p. 317.

152. Carta de Josep Maria Batista i Roca a Josep M. de Casacuberta, Dresden, 26 de novembre de 1920. Fons Víctor Castells de l'ANC.

153. J. M. BATISTA I ROCA, «La tenacitat i el compliment del deure», *La Publicitat*, any 48, núm. 16208, 3 de març de 1926, p. 1.

154. *L'Esport Català*, núm. 47, 26 de febrer de 1926, p. 12; «Cursos. Conferències. Cultura», *La Veu de Catalunya*, any 36, núm. 9277, 22 de febrer de 1926, p. 7; «Excursionisme», *La Publicitat*, any 48, núm. 16602, 24 de febrer de 1926, p. 5.

155. DURAN (2007), p. 17-32.

Excursionista de Catalunya (CEC), emmarcades dins aquest moviment d'incipient renovació de l'excursionisme.¹⁵⁶ La policia ja s'ensumava alguna cosa i havia escorcollat el CEC diverses vegades, segurament seguint la pista d'organitzacions i persones relacionades amb la SEM. Els integrants van haver de traslladar documents, com a mínim d'activitats culturals, a cases particulars per evitar-ne la requisita.¹⁵⁷

Efectivament, la policia no anava mal encaminada, car la relació entre Batista i el CEC que presidia el seu amic Francesc Maspons i Anglasesell, també separatista, s'havia intensificat i estava a punt de donar els primers fruits, com veurem tot seguit. Que l'activitat a l'interior no s'havia acabat i que continuaven les detencions i la pressió policial ho palesaria, també, la detenció de Miquel Ferrer l'abril de 1926 i el tancament de la Llibreria Italiana. El gener de 1927 se li va fer un consell de guerra «per organitzar partides armades».¹⁵⁸ La detenció de Ferrer i la clausura de la Llibreria Italiana no van fer desistir el professor Batista i Roca del seu propòsit. Seguint el fil de l'article abans esmentat, va presentar una conferència sobre el caràcter dels anglesos a l'Ateneu d'Antics Alumnes del Col·legi de Sant Josep a principis d'estiu de 1926.¹⁵⁹

Uns mesos més tard, al començament de l'estiu de 1927, a l'Associació d'Alumnes Obrers va celebrar-se la conferència «pel millorament de la cultura dels nostres pobles», en què Batista i Roca defensava la influència decisiva de les associacions culturals.¹⁶⁰ Aquests esforços visibles havien tingut ja una primera fita el gener de 1927, amb la publicació del llibre *Manual d'excursionisme*, obra de Batista i Roca que inauguraria una sèrie de llibres relacionats amb l'excursionisme i l'escoltisme i la seva modernització. El llibre es publicava a l'Editorial Barcino, que dirigia Josep Maria Casacuberta, de la qual Batista era assessor

156. «Girona», *La Veu de Catalunya*, any 36, núm. 9329, 25 d'abril de 1926, p. 4; «Cursos. Conferències. Cultura», *La Veu de Catalunya*, any 36, núm. 9349, 19 de maig de 1926, Ed. Matí, p. 1.

157. Rafael Patxot, *Dietari*, entrada del 18 de juny de 1926.

158. Josep Pla, «La qüestió del llibre», *La Publicitat*, any 49, núm. 16519, 27 de febrer de 1927, p. 1; «Consell de guerra», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9553, 12 de gener de 1927, Ed. Matí, p. 2.

159. «Cursos. Conferències. Cultura», *La Veu de Catalunya*, any 36, núm. 9368, 9 de juny de 1926, Ed. Vespre, p. 2.

160. «De les terres catalanes», *La Veu de Catalunya*, any 36, núm. 9382, 25 de juny de 1926, Ed. Vespre, p. 4.

d'ençà del primer moment i que tenia inicialment situada la seu a la Llibreria Italiana, com hem vist.¹⁶¹ També es publicarien, els anys següents, *Nocions de topografia per a ús i utilitat dels excursionistes* de Joan Carreres i Palet, *Itineraris gràfics i d'excursions* de Batista i Roca, els dos volums de *Com auxiliar un ferit* de Pere Gabarró, la sèrie *Resum de geografia de Catalunya* de Pau Vila (que es projectava inicialment amb coautoría de Batista i Roca) o, més tard, *L'exemple de Txecoslovàquia* d'Amadeu Serch.¹⁶²

A banda de constituir el primer manual excursionista en català, d'enorme èxit i popularitat mantinguda durant anys, al *Manual d'Excursionisme* Batista i Roca reivindicava la pràctica com una escola de caràcter. Hi defensava una vocació civiopatriòtica, com la dels *boy-scouts*. «Amb les fadigues de la marxa, amb la cordial camaraderia amb els companys i amb l'obediència al cap de colla, és, encara, una escola per a l'educació del caràcter i per a infondre-li una sèrie de nobles virtuts».¹⁶³ Batista i Roca estava planificant impulsar una metamorfosi de l'excursionisme per convertir-lo en una forja del caràcter, en

161. La relació amb la Llibreria Italiana i l'Òrmica era, doncs, òbvia. De fet, la col·lecció «Els nostres clàssics» de Barcino tenia com a adreça la Llibreria Italiana. «Avis als subscriptors», *La Veu de Catalunya*, any 34, núm. 8856, 30 d'octubre de 1924, Ed. Matí, p. 5; «L'obra de l'Editorial Barcino», *La Publicitat*, any 49, núm. 16498, 4 de febrer de 1927, p. 1. Sobre els aspectes mèdics del manual, vegeu Jesús SABATÉ (2012), «Aspectes mèdics del "Manual d'Excursionisme" d'en J. M. Batista i Roca», *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, vol. 58. Sobre Batista i Barcino, vegeu Carta de Josep Maria Batista i Roca a Casacuberta, Barcelona, 24 de juliol de 1923. Fons Víctor Castells de l'ANC.

162. J. M. BATISTA I ROCA (1927), *Manual d'Excursionisme*, Barcelona, Editorial Barcino; Joan CARRERES I PALET (1927), *Nocions de topografia per a ús i utilitat dels excursionistes*, Barcelona, Catalònia; Pau VILA (1928-1936), *Resum de geografia de Catalunya*, Barcelona, Editorial Barcino. Obra en nou volums; C. E. RAFEL DE CASANOVA; C. E. MINERVA [Pròleg i possible autoria de J. M. Batista i Roca] (1928), *Itineraris gràfics d'excursions*, Barcelona, Edicions C. E. Rafel de Casanova i C. E. Minerva; Pere GABARRÓ (1930-1931), *Com cal auxiliar un ferit*, Barcelona, Editorial Barcino. Obra en dos volums; Amadeu SERCH (1932), *L'exemple de Txecoslovàquia*, Barcelona, Editorial Barcino. Pròleg de Batista i Roca. L'entorn de Batista i Roca també publicaria en altres editorials: F. PUJOL I ALGUERÓ (1930), *Excursionisme i ciutadania*, Barcelona, Edicions Gost; F. PUJOL I ALGUERÓ (1931), *Del nostre excursionisme*, Barcelona, Llibreria Espanyola.

163. A la premsa de la Segona República hi continua apareixent. A tall d'exemple «Excursionisme i patriotisme», *La Veu de Catalunya*, any 43, núm. 11669, 7 de novembre de 1933, Ed. Matí, p. 7; «Per als excursionistes», *La Publicitat*, any 55, núm. 18564, 7 de febrer de 1934, p. 2, «Llibres d'actualitat», *La Veu de Catalunya*, any 44, núm. 11750, 9 de febrer de 1934, Ed. Matí, p. 9; «La tasca de la «Col·lecció Popular Barcino», *La Humanitat*, any 4, núm. 1073, 3 d'agost de 1935, p. 4.

un planter de futurs dirigents pel país. La idea era una evolució de l'avantguarda militar que havien cercat els anys anteriors, ampliant-ne l'abast amb una idea cultural i cívica, anant a cercar les causes profundes del daltabaix o el cop de realitat que havia suposat, a ulls de Batista i Roca, l'establiment relativament poc contestat de la Dictadura el 1923.

L'objectiu ocult de la incursió en l'excursionisme era formar una oficialitat militar dins l'Òrmica, però també se cercava forjar dirigents que no es vinclessin fins a assolir la independència. Aquesta era una idea que havia rondat ja a Batista i Roca quan tenia disset anys, el 1913. En un article a *Renaixement*, òrgan de la Unió Catalanista on escriviem molts separatistes, havia encoratjat als joves com ell a practicar «sports violents» pel «bé de la Pàtria». La seva visió era compartida, especialment després de l'Aixecament de Pasqua, en els ambients de l'independentisme. Tanmateix, ara es comptava amb una estratègia que es podia concretar i que, detinguts els membres més abocats a l'acció immediata, se centraria en el mitjà-llarg termini, aprofitant els exemples dels *boy-scouts* britànics i el Sokol txecoslovac.¹⁶⁴ En termes generals, podríem dir que Irlanda quedava reemplaçada pel Regne Unit i Txecoslovàquia com a miralls de l'independentisme actiu.

Amb vista a consolidar i ampliar l'abast de l'excursionisme a Catalunya, Batista i els intel·lectuals del seu entorn van emprendre una tasca d'investigació i de traducció dels manuals i textos excursionistes de l'estranger. Així, amb els anys aconseguïren «deslliurar l'escoltisme de l'aire d'importació estrangera mal traduïda» i poder-lo presentar com «una institució arrelada a Catalunya, talment com si hi hagués nascut», com expliquen els experts Balcells i Samper.¹⁶⁵ Paral·lelament, Batista va continuar també amb els cursos d'etnografia a l'Ateneu Enciclopèdic Popular, amb un esforç continuat de tres sessions sobre «Història i Excursionisme», molt anunciats a premsa.¹⁶⁶ Alhora, va iniciar una

164. BATRO [Batista i Roca], «Catalanisme i Moralitat», *Renaixement* Any 4, núm. 119, 20 de febrer de 1913 (20/II/1913): 7.

165. ALBERT BALCELLS; GENÍS SAMPER (1993), *L'escoltisme català (1911-1978)*, Barcelona, Editorial Barcanova, p. 90-92.

166. «Els cursos de l'Ateneu Enciclopèdic Popular», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9548, 5 de gener de 1927, Ed. Vespre, p. 7; *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9640, 24 d'abril de 1927, Ed. Matí, p. 2; «Cultura popular», *El Diluvio*, any 70, núm. 97, 24 d'abril de 1927, p. 18; *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9641, 25 d'abril de 1927, Ed. Vespre, p. 1; «La Cultura», *La Publicitat*, any 49, núm. 16.567, 16 d'abril de 1927, p. 6; «Cursos. Conferències. Cultura», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9646, 1 de maig de 1927, Ed. Matí: 9; «Gacetilla»,

ofensiva per posar en contacte i ordenar les actuacions dels diversos centres excursionistes ja existents. A tall d'exemple, va impartir lliçons al Centre Excursionista Barcelonès.¹⁶⁷ La publicació de la nova revista *Excursionisme* serviria també per presentar aquestes idees als integrants del moviment.¹⁶⁸

L'estratègia del separatisme actiu havia canviat, i els noms de les conferències de Batista i Roca el 1927 parlen per si sols. Al març, per exemple, en celebrà una al Poblenou, a l'Associació Excursionista Júpiter, titulada «L'educació del caràcter per mitjà de les agrupacions excursionistes».¹⁶⁹ Batista i Roca va visitar també els casals i centres excursionistes del barri de Gràcia, amb conferències que versaven sobre les «noves orientacions de l'excursionisme».¹⁷⁰ A l'estiu de 1927 va visitar el Centre Excursionista Rafael Casanova per explicar l'educació del jovent en altres països, una temàtica que coneixia i que divulgà encara en altres conferències.¹⁷¹ També parlaria sobre excursionisme infantil al Centre Excursionista Barcelonès, tot plegat mentre preparava la creació del que serien els Minyons de Muntanya.¹⁷²

D'entre tantes conferències, en destaca especialment una del juliol de 1927 al CEC. Batista i Roca hi va repassar tres dels moviments juvenils de l'Europa del moment: el Sokol txecoslovac, els *balilla* de la Itàlia feixista i els *boy-scouts* anglesos, mentre amb un projector d'imatges il·lustrava les idees que volia transmetre.¹⁷³ Aquesta conferència va ser d'importància extrema, atès que s'hi «posaren els fonaments de les Germanors de Minyons de Muntanya i de Guies

El Diluvio, any 70, núm. 104, 3 de maig de 1927, p. 11; «Gacetilla» *El Diluvio*, any 70, núm. 121, 22 de maig de 1927, p. 18.

167. «*Geografia de Catalunya*», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9548, 5 de gener de 1927, Ed. Vespre, p. 7.

168. Vegeu els números a la Biblioteca de Catalunya.

169. «Cartell poblenoví d'actes i festes», *Poble Nou. Revista*, núm. 51, 13 de març de 1927, p. 18. Finalment, sembla que no va celebrar-se perquè Batista i Roca no era a Barcelona. «Carnet de noves», *Poble Nou. Revista*, núm. 52, 27 de març de 1927, p. 17.

170. «La cultura», *La Publicitat*, any 49, núm. 16596, 29 de maig de 1927, p. 6; «Conferència del senyor Josep M. Batista i Roca...», *La Publicitat*, any 49, núm. 16600, 3 de juny de 1927, p. 6.

171. «Cursos. Conferències. Cultures», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9697, 29 de juny de 1927, Ed. Vespre, p. 7; «Conferència d'En Josep M. Batista i Roca», *La Publicitat*, any 49, núm. 16631, 9 de juliol de 1927, p. 5.

172. «Conferència», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9709, 13 de juliol de 1927, p. 7.

173. «Cursos. Conferències. Cultures», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9703, 7 de juliol de 1927, Ed. Matí, p. 7.

Excursionistes». ¹⁷⁴ L'escoltisme que proposava Batista naixia de l'excursionisme català, però amb inspiració dels *boy-scouts* —el famós *be prepared*— i, en menor mesura, del Sokol, mantenint sempre les distàncies amb els Exploradores de España, que eren vistos amb recel pels catalanistes en ser considerats espanyolistes. ¹⁷⁵ Si bé els anteriors intents de federar els centres excursionistes havien estat aturats per l'adveniment de la dictadura, Batista, apassionat i experimentat excursionista, va començar, de mica en mica i al llarg dels tres anys següents, a assolir aquest objectiu. ¹⁷⁶

A l'estiu de 1927, el cap de Batista bullia amb aquestes idees. I en l'ambient del separatisme, era un dels pocs líders que encara podia fer alguna cosa sobre el terreny: els altres o eren a l'exili o a la presó. Al setembre va proposar als seus amics Cusserres, Gabarró i Coromines, tots d'edat similar, donar un curs de quinze lliçons, una a la setmana, a tots els centres excursionistes que poguessin portar vint joves matriculats. Serien ensenyats a ser bons guies i a obtenir la capacitat d'entrenar altres companys. ¹⁷⁷ Com han explicat Balcells i Samper, «les primeres promocions de Guies Excursionistes oferiren els primers quadres a les seccions de la Germanor de Minyons de Muntanya». ¹⁷⁸ A primera vista, aquesta iniciativa tenia ben poc de perillós, però en realitat contenia la intenció oculta que hem anat comentant en el present apartat. Si bé és possible de resseguir l'activitat pública de Batista i Roca, sota la superfície passaven coses que no apareixien en premsa i que resulten molt difícils d'ordenar i explicar, no només per la censura, sinó per llur naturalesa secreta. En resum, la meta oculta de tot el moviment en els ambients de l'excursionisme i l'escoltisme era també nodrir de joves l'Òrmica. Els cursos eren un ham perquè hi piquessin els joves més disposats. Com recordaria Joaquim Fons:

Al seu costat [de Batista] hi havia patriotes de diversos orígens: intel·lectuals en gran part, però també obrers i empleats. Aquests darrers, molts d'ells actuaven en entitats excursionistes. El reclutament era difícil

174. Entrevista de Lluís Duran a Eduard Ferrer de 1988, citada a DURAN (2007), p. 33.

175. Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya.

176. BALCELLS; SAMPER, *L'escoltisme català*, p. 55-79.

177. Dr. RIERA I PUNTÍ, «L'excursionisme», *La Nova Revista*, núm. 9, setembre de 1927, p. 91.

178. BALCELLS; SAMPER, *L'escoltisme català*, p. 86-98.

i limitat pel caràcter clandestí de l'organització. Els responsables de l'Òrmica, seguint les idees de Batista i Roca, acceptaren la proposta de fomentar la creació de colles, dins les entitats excursionistes, formades per joves que haguessin seguit uns curssets de preparació tècnica. Per aconseguir-ho, Batista i Roca promogué la creació del Secretariat de Coordinació Excursionista. Aquest convocà els seguidors a uns curssets al Centre Excursionista de Catalunya. Els professors foren Joan Coromines (Geografia), Joan Carreres i Palet (Topografia), J. M. Batista i Roca (Excursionisme), doctor Pere Gabarró (primeres cures) i Ferran Cuito (Càmpings). La primera lliçó tingué lloc el 6 d'octubre del 1927.¹⁷⁹

Potser la idea de realitzar el mateix que la SEM, però a plena llum del dia, en ambients excursionistes ja establerts, era millor a l'hora d'evitar detencions com la de Baltà o Ferrer. Al cap i a la fi, ensenyar història o excursionisme no havia de ser il·legal. Així doncs, mentre continuava amb les conferències als centres excursionistes, aparentment inofensives, el grup arrenglerat al voltant de Batista aprofitava els contactes i el prestigi per atreure joves cap a l'Òrmica, per dotar-los d'una formació militar, de caràcter, disciplina i esperit patriòtic. Abans d'atraure'ls, se'ls sondejava ideològicament.¹⁸⁰ Com rememoraria Joaquim Fons:

De la primera promoció en sortiren els homes de les colles inicials dels Guies Excursionistes, els quals foren els primers instructors de les seccions de Minyons de Muntanya (primavera de 1928). Batista i Roca coneixia molt bé el que representaven els *boys-scouts* anglesos i el Sokol txecoslovac. Utilitzà els mètodes d'aquestes dues organitzacions per fundar un moviment educatiu de la joventut catalana. Així començaríem per resistir a la

179. Joaquim FONS, «Guies i minyons», *Avui*, 14 de desembre de 1978, p. 10. Fons també en parla a la gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384).

180. Va participar, a tall d'exemple, a la trobada sobre el «Concepte de l'excursionisme» al Centre Excursionista Minerva de la Barceloneta amb presència de representants de nombroses entitats excursionistes de Barcelona i rodalia. Vegeu «Sociedades», *El Diluvio*, any 70, núm. 256, 26 d'octubre de 1927, p. 21; «L'actualitat esportiva», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9805, 2 de novembre de 1927, Ed. Vespre, p. 2; «L'actualitat esportiva», *La Veu de Catalunya*, any 37, núm. 9804, 2 de novembre de 1927, Ed. Matí, p. 2. Sobre el C. E. Minerva, vegeu Francesc ROMA (1996), *Història social de l'excursionisme català. Dels orígens a 1936*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau, p. 259-266. Fons també en parla a la gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384).

persecució cultural de la Dictadura —fins els Pomells de Joventut havien estat prohibits el 1923— i prepararien uns ciutadans que pel seu nou esperit de germanor, disciplina i decisió assegurarien un futur millor per a Catalunya.¹⁸¹

Mentrestant, també es van continuar duent a terme tasques d'ajut als presos del Complot de Garraf, dels quals el moviment separatista no s'oblidava. Deogràcies Civit, un dels empresonats, volia aprofitar les llargues hores mortes al presidi per estudiar, però les autoritats no li ho permetien. Batista i Roca, amb el seu creixent renom, la plaça de professor a la Universitat, les coneixences i la seva formació de jurista, «feu alguna gestió en aquest sentit» i va sortir-se'n.¹⁸² El seu entorn i el de l'Òrmica també portava queviures i objectes diversos a uns presos que, maltractats, sovint passaven gana, fred o penúries de tota mena, fossin de grups independentistes o catalanistes.¹⁸³ Les cartes no van ser l'única de les maneres de recaptar fons; van celebrar-se àdhuc concerts benèfics¹⁸⁴ i festivals amb aquest propòsit. Es van recollir diners en sessions al Coliseum i funcions a l'Olympia i altres teatres, però també en concerts a l'Orfeó Gracienc. Aquesta seria una tasca a la qual Batista va abocar-se de ple, ajudat pel Comitè Pro-Presos, una iniciativa engegada inicialment per Baltà i liderada també per Gessé i Ferrer, a la qual se sumarien moltíssimes dones relacionades amb els homes que participaven en els diversos grups de la clandestinitat.¹⁸⁵ De fet, com recordarien Casals i Arrufat, «si bé l'ajut que prestà la dona, mirat des del

181. Joaquim FONS, «Guies i minyons», *Avui*, 14 de desembre de 1978, p. 10.

182. Joan SACS, «Per la revisió de la causa anomenada de Garraf», *La Rambla de Catalunya*, núm. 6, 17 de març de 1930, p. 11.

183. CASALS; ARRUFAT (1933), p. 12 i 99-107.

184. Batista reservava llotges a tal propòsit. Vegeu, a tall d'exemple, Cartes de JMBR a Mtre. Pujol, Barcelona, 30 i 31 de gener i 22 de febrer de 1928. També una carta sense destinatari, probablement per enviar a diversos possibles mecenes, Barcelona, 2 de juny de 1929. Batista possiblement enviava algunes de les cartes amb l'adreça de l'Ateneu Barcelonès per no aixecar sospites i passar la recollida de diners com si es tracés d'actes culturals. Fons Víctor Castells de l'ANC (ANC-1-129-T29).

185. FERRER (2008), p. 172-173. Vegeu un exemple de petició de donació a *Carta sense destinatari*, 2 de juny de 1929, conservada al Fons Víctor Castells de l'ANC; Ferran MASCARELL (1978), *Entrevista a Batista i Roca*, Fonoteca Jaume Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Casals va ser tresorer del 16 de juny de 1925 al 30 de novembre de 1925 i després va tornar en una segona etapa a partir del desembre de 1927. CASALS; ARRUFAT (1933), p. 12-14 i 99-107.

punt d'albir ideològic era una honrosa tasca, pràcticament, era una feina molt ingrata. Estat Català en molts dels moments de la seva actuació va trobar-se amb les portes tancades per tot arreu, i gràcies a l'actuació de la dona pogué sortir-se del pas». Entre elles, destacaven els noms de Mercè Oliveras, Dolors Baltà i les germanes Concepció i Assumpció Batista i Roca. Més tard s'hi sumarien també Carme Cot, Carmeta, popular taquillera del cinema Walkíria.¹⁸⁶

Per la seva banda, l'Òrmica aniria fent la seva tasca oculta fins a l'any 1932, en què quedaria dissolta en els mesos de discussió i aprovació de l'Estatut de Núria.¹⁸⁷ A partir de l'any 1930 es revestiria d'una organització exterior pensada per enfortir el caràcter i formar els dirigents del demà: seria Palestra, que ha estudiat en profunditat per Lluís Duran.¹⁸⁸

CONCLUSIONS

L'adveniment de la Dictadura de Primo de Rivera va canviar la posició del dinàmic moviment independentista en la relació de forces de la política catalana i acabaria esdevenint, juntament amb l'anarcosindicalisme, l'única força política que va oferir una resistència activa al nou règim a Catalunya. La desaparició pràctica dels principals partits del catalanisme i la intervenció i posterior liquidació de les institucions autonòmiques per part del nou règim militar va obrir el camí a grups que fins aleshores havien estat electoralment poc rellevants. Les dinàmiques de la política van canviar completament amb la repressió, i van afavorir el moviment separatista o independentista, acostumat a treballar als marges de la llei. Tot i això, el moviment era jove i encara havia d'estructurar-se, si bé comptava amb l'aprovació tàcita de la major part del catalanisme, inclòs el conservador, i les institucions de la Mancomunitat. Els límits de les accions i el fracàs inicial de moltes d'aquestes, especialment les violentes, però, posen en relleu l'encara incipient preparació i penetració ideològico-social de l'independentisme.

186. CASALS; ARRUFAT (1933), 99-107.

187. DURAN (2007), p. 107; Carta d'Eduard Ferrer a Jaume Font, Banyoles, 31 de desembre de 1997. Disponible al Fons Víctor Castells de l'ANC.

188. DURAN (2007); DURAN (2020). Sobre els precedents de Palestra, reconeguts per un dels organitzadors, vegeu Joan CARRERES I PALET, «Què fou i que va representar Palestra», *Xaloc*, núm. 14, juliol-agost de 1966, p. 48-49.

Sobre l'estat general de la clandestinitat, ja va explicar Ucelay-Da Cal que «cada grup originava “satèl·lits” —un parell de militants ací o allà amb ganes d'actuar pel seu compte, gairebé sense planificació política (sovint amb gens), escassa seguretat o precaucions, i encara menys coordinació». Així, la «informació sobre activitats era passada d'una forma informal —sovint descuradament— per mitjà d'amistats, a les “tertúlies” o trobades ocasionals, o tot senzillament quan dos coneguts es trobaven al mig del carrer». Miquel Ferrer recordaria que «tot ho fèiem de broma, amb optimisme, amb una manca de responsabilitat absoluta».¹⁸⁹ Aquesta va ser la tònica entre 1923 i 1926, entre l'adveniment de la Dictadura i les diverses onades de detencions.

Realment, molt poques diferències separaven els militants de la SEM dels membres dels escamots, i de vegades els noms es repeteixen en diverses organitzacions. Tots eren amics o coneguts, o havien sentit a parlar els uns dels altres, i combatien per interessos o objectius similars. Les relacions eren, en aquest sentit, enormement dinàmiques i flexibles. Aquesta era una de les riqueses i les fortaleses del moviment separatista.¹⁹⁰ De fet, tot i la multiplicitat d'organitzacions, la majoria dels líders separatistes es trobaven en la Guàrdia Cívica Republicana que va plantejar-se les hores posteriors a la proclamació de la República Catalana el 14 d'abril de 1931.¹⁹¹

189. UCELAY-DA CAL (1983), p. 586-587.

190. Només a tall d'exemple: Batista i Roca i Baltà serien cunyats, Cardona i Batista i Roca eren amics de feia anys, però Baltà no tolerava Cardona. Tot i això, Cardona proposaria Baltà per dirigir la Guàrdia Cívica Republicana el 15 d'abril de 1931. Ferrer s'avenia amb Baltà, però creia que Batista i Roca era massa catòlic. Cardona creia que els d'AC eren el mateix que la Lliga a la pràctica, però Batista i Roca hi tenia molt de contacte i confiança. Fins i tot, després d'haver-lo criticat, Batista i Roca aconseguiria diners de Francesc Cambó per finançar el separatisme en la clandestinitat. Per la seva banda, Cardona estava barallat amb Macià, però Baltà hi estava en contacte i Batista i Roca, també.

191. Sobre la Guàrdia Cívica Republicana, vegeu VIBRANT (1933), p. 157-160; Daniel LÓPEZ I BRIBIAN (1983), *Glossari anecdòtic*, Barcelona, 1983; Ferran SOLDEVILA (1977), *Història de la proclamació de la República a Catalunya*, Barcelona, Curial, 1977, p. 24-63; Joan MALUQUER (1934), *Una mica d'història*, Barcelona, Lluís Gili, p. 177-178; Enric UCELAY-DA CAL (1978), *La crisi dels nacionalistes radicals catalans (1931-1932)*, *Recerques*, núm. 8, p. 159-206. Vegeu també Daniel LÓPEZ, «En Batista i Roca», *Avui*, 29 d'agost de 1978, p. 3-4.; gravació de Joaquim Fons a la Fonoteca Jaume Font (ANC1-563-N-384); TONA (1994), p. 283-285; Enric JARDÍ (1981), *Francesc Macià. President de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 20-35 i 48-51. Escolteu també l'entrevista a Miquel Coll Alentorn a la Fonoteca Històrica Jaume Font. ANC1-563-N-264; Raimon GALÍ (2001), *Signe de contradicció. 2. La Catalunya*

Inicialment, havia predominat en el separatisme a la clandestinitat una estratègia irlandesa, insurreccional, basada en el curt termini i en la imatge idealitzada que havia deixat l'Aixecament de Pasqua de 1916 i, abans, la Guerra de Cuba de 1895 a 1898. Més tard, a partir dels fracassos de les diverses temptatives revolucionàries o de lluita armada, l'estratègia paramilitar es va ampliar cercant la transformació de diversos espais culturals, com l'excursionisme, l'escoltisme i els estudiants. Els sectors que van quedar operatius a l'interior optarien pel model gradual txecoslovac, de construcció cívica de la nació, combinat amb la pervivència de la vocació militar a mitjà-llarg termini. Els independentistes cercaven enfortir el moviment a l'espera d'una crisi de l'Estat espanyol. Aquesta seria també una estratègia de més abast, que va anar precedida i acompanyada d'un debat intel·lectual públic i privat. Es va cercar transformar la cultura del país en el sentit més ampli, i pensant en la creació de planters de joves i la formació del caràcter i la intel·ligència dels dirigents del demà. Nicolau d'Olwer recordaria que ja pels anys de la Dictadura «no trobaven gent o la trobaven i no podien organitzar-la, o l'organitzaven i l'organització era invariablement descoberta» i que, per tant, calia canviar d'estratègia.¹⁹² L'any 1927, l'estabilització aparent del règim i les circumstàncies internes del moviment després dels fracassos del 1925-1926 van comportar un canvi de rumb en les estratègies del nacionalisme català i de la seva avantguarda independentista.

Així, durant els últims anys de la Dictadura, el separatisme optaria per una estratègia diferent, proposada i capitanejada sobretot pels intel·lectuals i organitzadors arrelats al voltant de Josep M. Batista i Roca. Mentrestant, Macià va emprendre un viatge per Amèrica i Cardona va quedar bloquejat a l'exili francès, sense gaire possibilitat d'operar. D'aquesta manera, el final de la SEM, del Grup dels Set i de Bandera Negra, però també dels escamots, i el principi

d'en Macià. 3. L'avantguerra, Barcelona, Barcelonessa d'Edicions, p. 128-133. Vegeu també Joan ESCULIES, «La guàrdia pretoriana catalana», *El País*, 25 d'abril de 2019 [Consultat el 2 de maig de 2022. Disponible a: https://cat.elpais.com/cat/2019/04/25/cultura/1556177650_730221.html]. Sobre les JEREC de Dencàs i Badia, Maria Dolors IVERN I SALVÀ (1989), *Esquerra Republicana de Catalunya (1931-1936)*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 35-75. Sobre Dencàs vàrem realitzar un treball final de màster i preparam amb Fermí Rubiralta i Fèlix Villagrasa una obra biogràfica de pròxima aparició. D'obres publicades sobre Dencàs només n'hi ha una: Jordi RABASSA (2006), *Josep Dencàs. El nacionalisme radical a la Generalitat*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2006.

192. DURAN (2007), p. 107-108.

de l'Òrmica i Palestra va significar el pas d'una estratègia totalment clandestina i militar a una de doble, militar-clandestina i cultural-pública, que aniria qual·lant i esdevindria definitiva fins a la primavera de 1931. La formació i posterior victòria electoral de la coalició catalanista i republicana Esquerra Republicana de Catalunya, amb Estat Català com a corrent fundacional, i la proclamació i posterior renúncia a la República Catalana, generaria un nou viacrucis a l'independentisme i tornaria a fer variar estratègies i organitzacions.¹⁹³

193. UCELAY-DA CAL (1978), p. 159-206.

ELS ÚLTIMS DIRECTORS DE DIARIS DE LA BARCELONA REPUBLICANA

GIL TOLL¹

Universitat Autònoma de Barcelona

Article lliurat el 12 de gener de 2022. Acceptat el 30 de setembre de 2022

RESUM

Els diaris de la ciutat de Barcelona van viure la Guerra Civil amb la confiscació de les empreses editores per part de la Generalitat, partits polítics i sindicats. Els nous responsables dels diaris van nomenar noves direccions que treballessin al seu gust. La comunicació es fixa en els perfils dels professionals que van assumir aquestes funcions i la seva sort en acabar el conflicte. L'exili va ser l'opció unànime dels directors i es va produir una diàspora dels periodistes catalans pels territoris d'Europa i Amèrica. Però poc temps després de la fi del conflicte va començar el retorn a Espanya d'alguns d'aquests periodistes, que van tenir sort diversa. Alguns dels casos resulten xocants per la plàcida trajectòria que van tenir en tornar a un territori dominat per una dictadura que afusellava i empresonava les persones més significades del règim republicà. Amb l'objectiu de posar llum en aquest fenomen s'analitzarà la bibliografia de memòries sobre el tema, s'examinarà la documentació disponible als arxius històrics i s'intentarà establir patrons de comportament per mirar de comprendre les diferències que es van produir entre uns i altres.

PARAULES CLAU

Guerra Civil, exili, diaris de Barcelona, franquisme, repressió, directors.

1. E-mail: gil.toll@uab.cat

The last newspaper editors of the Republican Barcelona

ABSTRACT

The newspapers of the city of Barcelona experienced the civil war with the confiscation of the publishing companies by the Generalitat, political parties and unions. New newspaper publishers appointed new editors to work to their liking. The communication focuses on the profiles of the professionals who took on these roles and their luck at the end of the conflict. Exile was the unanimous choice of the directors, and there was a diaspora of Catalan journalists in the territories of Europe and America. But shortly after the end of the conflict began the return to Spain of some of these journalists, who had different luck. Some of the cases are shocking because of the placid trajectory they had when returning to a territory dominated by a dictatorship that shot and imprisoned the most significant people of the republican regime. In order to shed light on this phenomenon, the bibliography of memoirs on the subject will be analyzed, the documentation available in the historical archives will be examined and attempts will be made to establish patterns of behaviour to try to understand the differences that occurred between others.

KEYWORDS

Exile, Barcelona newspapers, Francoism, repression, editors.

I. INTRODUCCIÓ

La guerra és una situació excepcional en la vida dels països durant la qual es restringeixen les llibertats civils per aconseguir la victòria militar. Aquest va ser el cas també de la Guerra Civil espanyola, que va implicar una intervenció en els mitjans de comunicació per part dels contendents per controlar la informació. En la majoria dels casos, això va significar una confiscació dels diaris per agents polítics o governamentals. L'estudi de la premsa durant la Guerra Civil ha estat abordat en diversos treballs monogràfics. Sobre la premsa barcelonina cal esmentar, en primer lloc, el breu treball de Pedro Voltes sobre *La Vanguardia* (Voltes, 1974) i el de Maria Campillo que cataloga més de cinc-centes publicacions periòdiques (Campillo, 1979). L'Associació de la Premsa de Barcelona va

compilar en dos volums els testimonis d'alguns veterans professionals que van viure la guerra (Cadena, 1986). El treball de Josep M. Figueres presenta una síntesi d'abordatges anteriors, propis i aliens, que ofereix un conjunt fragmentari i heterogeni sobre les confiscacions de diaris, el paper de Ràdio Barcelona i el del Comissariat de Propaganda de la Generalitat (Figueres, 2010). Malgrat aquestes aportacions, resten moltes incògnites per resoldre sobre la marxa dels diaris durant la guerra i també sobre la sort dels periodistes exiliats un cop van sortir del país.

La confiscació dels diaris conservadors a la ciutat de Barcelona es va produir de forma molt ràpida. El 25 de juliol es va crear la Comissaria de Premsa de la Conselleria de Governació amb la missió de *controlar* totes les empreses periodístiques de Catalunya.² *La Vanguardia* va ser confiscada per la Generalitat de Catalunya i va passar a ser gestionada per un comitè obrer; *Diario de Barcelona* va ser confiscat per Estat Català (EC); *El Correo Catalán* va quedar en mans del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM); *El Matí* va desaparèixer i a les seves instal·lacions es va editar *Treball*, òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC); *L'Instant* va passar a la sindical anarquista CNT, però tancaia aviat; *La Noche* sí que va quedar en mans de la Confederació Nacional del Treball (CNT), igual que *Diario de la Marina*; *Las Noticias* va ser confiscat per la Unió General dels Treballadors (UGT), i *El Día Gráfico* va passar a Esquerra Republicana de Catalunya (ERC). Finalment, *La Rambla* se'l quedà la Joventut Socialista Unificada de Catalunya (JSUC) després que el seu editor i diputat per ERC al Congrés dels diputats, Josep Suñol, fos afusellat l'agost de 1936 al camp franquista.

Els diaris que ja estaven vinculats a algun partit republicà van continuar igual, com *La Humanitat* i *Última Hora* d'ERC; Solidaritat Obrera, de la CNT; *La Publicitat*, d'Acció Catalana Republicana (ACR), i *Renovación*, del Partit Republicà Radical (PRR). Entre els diaris independents de la ciutat van continuar així *El Noticiero Universal* i *El Diluvio* (Huertas, 2006: 96-98). En el cas d'*El Noticiero* cal anotar que es va produir un canvi en la direcció, que va assumir Enric Tubau, redactor del diari i home d'Esquerra Republicana. Pel que fa a *El Diluvio*, cal ressenyar l'intent del POUM d'aconseguir-ne el control el gener de 1937 i el cop de força del govern de la República el març

2. DOGC, 25 de juliol de 1936, p. 707.

de 1938 que va acabar amb la presa de control per part de la UGT del País Basc (Toll, 2021: 290).

A tots els diaris es van formar comitès de control obrers, que assumirien funcions organitzatives. Per exemple, *El Diluvio* va informar el setembre de 1936 de la formació d'un comitè de control obrer que tindria competències sobre el règim de la feina del diari. El van formar dos redactors, un treballador de l'administració i quatre de tallers. El cap de redacció, Frederic Pujulà, va ser triat delegat de l'Agrupació Professional de Periodistes en la Redacció.³

La censura prèvia s'havia establert a Espanya des de les eleccions de febrer de 1936, quan es va produir un parèntesi per a la campanya electoral. El Ministeri de la Governació era l'encarregat de la censura, i els diaris havien d'enviar-hi les galeres dels seus articles abans de la publicació. Sovint apareixien blancs en les pàgines dels rotatius, unes vegades perquè la falta de temps impedia esperar el censor, i altres com una forma de denúncia d'aquest control.

La censura de premsa a Barcelona durant la guerra va estar en mans de dues conselleries de la Generalitat els primers mesos. La censura de caràcter polític l'exercia la Conselleria de Seguretat Interior, mentre que la censura de caràcter militar l'exercitava la Conselleria de Defensa. L'octubre de 1936, un decret acabà amb la censura política i es concentrà la intervenció de la premsa als temes militars.⁴ El 30 d'octubre la «Crònica» diària d'*El Diluvio* qualificava de vexació la censura prèvia i deia que no tenia sentit, ja que no hi havia a Barcelona periòdics contraris a la República.

Está visto, aquí mande quien mande, la víctima, el último mono, ha de ser siempre la Prensa. ¡Y pensar que quienes con más desprecio la tratan y más encono la persiguen, no precisamente a sus personales merecimientos, sino a las propagandas y a los bombos de la Prensa deben todo lo que son!⁵

Poques setmanes més tard, el mateix diari insistia a criticar la censura de premsa amb els arguments ja utilitzats anteriorment. S'afegia que en una reunió del cap del consell de la Generalitat, Joan Casanovas, amb els directors de tots

3. *El Diluvio*, 10 de setembre de 1936, p. 1.

4. *DOGC*, 17 d'octubre de 1936, p. 226.

5. *El Diluvio*, 30 d'octubre de 1936, p. 3.

els diaris locals s'havia decidit limitar la censura als temes militars. No obstant això, posteriorment es va ampliar a una llista de 21 punts que equivalia a tot el que interessava a l'opinió pública.

Y así estamos. Menos mal que cada cual hace lo que se le antoja. Unos diarios obedecen las órdenes de censura y otros, como si tal cosa, las quebrantan. Pero esto no tiene ni pizca de seriedad y deja muy malparados a los gobernantes que lo soportan.⁶

En un text annex es posaven com a exemples d'informacions censurades unes amenaces de Franco a Barcelona i un reportatge sobre el «vaixell pirata» a Palamós. Els periodistes, escandalitzats, haurien trametut l'ardit de dur a composició un article de *Le Populaire* (París) que havia subministrat l'oficina de premsa de la Generalitat, amb el resultat que va ser censurat. El text assenyala el responsable de l'oficina i l'identificava com el secretari del marquès de Foronda en l'Exposició de Barcelona de 1929, Joaquín Montaner.⁷

Control dels continguts i control de l'organització de les empreses per part del poder polític. Aquesta és la situació que van viure els diaris de la ciutat de Barcelona durant el conflicte. En acabar, l'opció de l'exili va ser l'escollida de forma majoritària pels periodistes que treballaven a la ciutat de Barcelona i la resta de Catalunya. Només alguns van decidir quedar-se i van patir presó o van ser afusellats, com Carles Rahola (Costa, 2005) i Manuel Carrasco de la Rubia (Fabre, 2017).

L'exili dels periodistes és una temàtica en què s'han fet importants aportacions amb vocació enciclopèdica, com el diccionari biogràfic que va dirigir Juan Carlos Sánchez Illán (Sánchez Illán, 2011). També és molt rellevant l'estudi de Luis Díez sobre l'exili periodístic a Mèxic (Díez, 2010), el país americà que va rebre un major nombre d'exiliats republicans espanyols. Amb aquest llibre se supleix d'alguna manera el dificultós accés a l'obra molt anterior de Luis Suárez a la qual també es traçaven semblances dels periodistes exiliats a Mèxic (Suárez, 1982). Entre els estudis monogràfics cal assenyalar els dos que fins ara ha merescut Fernando Vázquez Ocaña, també diputat socialista a les Corts republicanes (Expósito, 2016, 2019). Les periodistes espanyoles exiliades a Mèxic també han

6. *El Diluvio*, 24 de novembre de 1936, p. 3.

7. *Id.*

tingut la seva repercussió amb estudis sobre Isabel de Oyarzábal (Nieva de la Paz, 2017), Dolors Masip (González de Garay, 2016) i també sobre la catalana Anna Murià (Güell, 2017).

L'objectiu d'aquest treball és, doncs, presentar una aproximació a les figures dels darrers directores republicans dels diaris de la Barcelona en guerra. Comprovar quin era el seu perfil professional, conèixer la seva sort després de la fi de la guerra i intentar trobar patrons comuns. A més de la bibliografia disponible, s'ha cercat documentació en arxius històrics oficials i també personals. En aquest sentit, s'ha fet una recerca sobre familiars i empreses relacionades amb els periodistes estudiats, que han aportat informació significativa.

2. ELS DARRERS DIRECTORS DE DIARIS DE LA BARCELONA EN GUERRA

La Vanguardia

Agustí Calvet, *Gaziel*, va sortir de Barcelona cap a l'exili els primers dies de la guerra, poc després que ho fes el comte de Godó amb la seva família. El director de *La Vanguardia* va anar a París, on va establir contacte amb el corresponsal Juan Aramburu i també amb Augusto Assía, que era l'home de *La Vanguardia* a Londres. Assía li va dir que se n'anava a l'Espanya de Franco, i més tard li va advertir que no entrés, perquè es podia trobar amb un escamot d'execució. Després d'un breu pas per Colòmbia, *Gaziel* va aterrar a Brussel·les, on va fer d'agregat cultural de l'ambaixada franquista, dirigida per Eduardo Aunós (Huertas, 2006: 98-99). El 1940 va tornar a Espanya i va afrontar un procés de responsabilitats polítiques en el qual es va encarar amb el comte de Godó, que l'havia deixat a l'estacada a l'inici de la guerra. *Gaziel* va exhibir un contracte en què es deia que la línia política del diari seria la del propietari. Finalment, tots dos van ser absolts. Agustí Calvet no tornaria a fer de periodista i va viure a Madrid, on va dirigir una editorial.

La marxa de *Gaziel* a l'exili va portar al nomenament com a directora de María Luz Morales, la primera dona que accedia a la màxima responsabilitat en un diari a Espanya. Morales va acceptar el càrrec de forma provisional mentre no es trobava una altra persona que fos més adequada i es va voler abstenir de marcar la línia política. La primera dona directora va deixar de ser-ho al cap de sis mesos, quan ella mateixa va recomanar per ocupar el càrrec Paulino

Masip, director de *La Voz*, diari de tarda de Madrid. El nou director era afiliat a Izquierda Republicana (IR), el partit de Manuel Azaña, i sí que tenia interès a interpretar la situació política del país, a diferència de Morales. Per aquesta raó, quan es va instal·lar el govern de la República a Barcelona la tardor de 1937, provinent de València, a *La Vanguardia* es van produir novament canvis en la direcció (Huertas Claveria, 2006: 107).

Fernando Vázquez Ocaña va ser l'últim director del diari durant la guerra. Era un periodista de llarga trajectòria a Andalusia i un pes pesant del socialisme, secretari polític de Juan Negrín, el cap del govern. Havia dirigit el diari *El Sur* de Còrdova, va ser redactor en cap d'*El Socialista* a Madrid, i també va dirigir *El Mercantil Valenciano* durant la guerra. Havia estat diputat del PSOE i, a més d'assegurar una línia oficialista, va aportar col·laboradors com Antonio Machado, María Zambrano i Ramón J. Sender. Va marxar a l'exili quan ho va fer el govern de la República i, després d'una estada a París, el 1940 va embarcar al vaixell *Cuba* rumb a Mèxic. Allà va dirigir l'agència informativa España, l'edició mexicana d'*El Socialista* i *República Española*. Va ser cap de redacció a *El Imparcial*, subdirector a la revista *La Semana Ilustrada* i va col·laborar a *Hoy, Uno, ¡Siempre!* i *El Nacional* (Sánchez Illán, 2011: 564-565).

El Diluvio

Jaime Claramunt va ser director d'*El Diluvio* durant vint anys, des de 1918 fins a 1938. Nasqué a Cuba, escrivia l'article editorial del rotatiu, «Crónica Diaria», que es va publicar a portada durant bona part de l'etapa republicana. Durant la guerra va continuar com a director en superar un intent del POUM d'apoderar-se de la publicació. Més tard va arribar a un acord amb la Unió Republicana (UR) de Diego Martínez Barrio per posar *El Diluvio* sota la seva protecció. No obstant això, el 1938 l'empresa no va poder resistir la pressió del govern de la República, que va cedir el diari a la UGT del País Basc. Claramunt es va recloure a casa seva fins que va acabar el conflicte i llavors va marxar a l'exili amb la seva esposa, Anna Guix. Es va establir a Cuba, on van ser ben rebuts per la comunitat periodística, amb la qual Claramunt tenia lligams (Toll, 2021: 299). Va col·laborar amb *Diario de la Marina* i amb CMZ Radio, una emissora del Ministeri d'Educació en què va explicar les seves experiències al capdavant d'*El Diluvio*. L'any 2016 es van recuperar aquests papers i es van editar amb el títol *El Diluvio, memorias de un periódico republicano y federalista 1858-1939*.

Antonio Huerta va substituir Claramunt al capdavant del diari quan aquest va entrar en l'òrbita socialista per decisió del govern Negrín. Havia començat com a treballador de tallers a la premsa guipuscoana per passar després a fer de periodista esportiu. Com a director d'*El Diluvio* va fer una actualització del diari amb nous col·laboradors, com Julián Zugazagoitia, que firmava amb el pseudònim *Félix Mendieta*. Era membre de la comissió executiva del PSOE. Va marxar a l'exili després de la guerra i es va traslladar a Mèxic el 1942. Allà va tornar a fer crònica esportiva i va dirigir el diari esportiu *Esto* (Sánchez Illán, 2011: 339-340).

Las Noticias

Gabriel Trillas era redactor de *Las Noticias*, especialitzat en informació esportiva, i havia estat corresponsal a Barcelona de les revistes *Crónica* i *Estampa* de Madrid. També era el president de l'Agrupació Professional de Periodistes de Barcelona, vinculada a la UGT. Quan va esclatar la Guerra Civil i aquest sindicat va confiscar el diari, Trillas va passar a ser-ne el director. En acabar la guerra, Trillas va marxar a l'exili i des dels camps de concentració francesos va aconseguir un passatge per viatjar a Colòmbia gràcies al també periodista Carlos Sampelayo. Allà va fer de redactor dels diaris *El Liberal* i *Tiempo* de Bogotà, redactor en cap de la revista *Cromos* i comentarista a Radio Cristal. Va fundar la revista *España* de l'ateneu espanyol de Bogotà, i va ser secretari del Partit Comunista d'Espanya (PCE) a Colòmbia. Més tard, es va dedicar a l'apicultura i va fer fortuna amb la venda de gelea real. Va morir el 1961 (Sánchez Illán, 2011: 557).

Ferran Bertran Aumatell, periodista esportiu, va accedir a la direcció del diari després d'una primera etapa de direcció de Gabriel Trillas. Igual que aquell, Bertrán era membre de l'Agrupació Professional de Periodistes de la UGT de Barcelona.⁸ Es va exiliar a Mèxic, on va mantenir relació amb dirigents socialistes com Indalecio Prieto.

La Publicitat

Carles Capdevila va ser el director de *La Publicitat* des de 1928 i fins que va morir d'una broncopneumònia el 1937 (Suñé, 2014: 148). Llavors el va

8. CDMH DNSD - SECRETARIA, fitxer 7, B0066419.

substituir Antoni Vilà i Bisa, veterà redactor del periòdic, del qual en va ser l'últim director. Havia destacat com a periodista esportiu. Va fundar el setmanari *L'Esport Català*, on s'encarregava de la crítica de boxa amb estil literari sota el pseudònim de *Critias*. Va alternar la direcció de *La Publicitat* amb el càrrec de comissari de premsa del govern de la Generalitat, en rellevar el seu germà Joaquim quan aquest va morir en un bombardeig el 1937 i fins a la fi de la guerra. Es va exiliar a França, però va tornar el 1940, aparentment sense problemes. Va tornar a la seva professió de marí mercant de formació per centrar-se en el món portuari, on va dirigir el servei de remolcadors. Amb motiu de la mort d'un fill es va publicar una necrològica a *La Vanguardia* en què es consignava l'assistència al funeral d'alts càrrecs del franquisme de Barcelona, com el delegat de sindicats o un regidor de l'Ajuntament.⁹ Aquesta circumstància se suma a l'absència de processament de Vilà i Bisa en tornar de l'exili al mateix temps que el president de la Generalitat, Lluís Companys, era afusellat als fossars de Montjuïc. Tot plegat compon un panorama xocant que la documentació disponible fins ara no ha pogut explicar. En els seus últims anys, Vilà i Bisa va fer algunes traduccions i va publicar els llibres *Ocho combates de boxeo* i *Pugilismo*.

La Humanitat

Josep Maria Massip era el director de *La Humanitat*, diari portaveu d'ERC des de 1931, quan va esclatar la guerra, però aquest destacat periodista i home de pes dins el partit va passar la frontera francesa a la tardor de 1936. El va substituir Marià Rubió i Tudurí, que seria destituït la primavera del 1938, després d'haver-se guanyat l'animadversió de Juan Negrín a causa de les negociacions oficioses que Rubió portava a terme amb personalitats de França i Gran Bretanya per cercar una pau pactada a la guerra (Huertas Claveria, 1995: 420). ERC va posar al capdavant del diari Josep Roig i Guivernau, autor de teatre que havia treballat inicialment de redactor esportiu a *Las Noticias* i *El Matí*. El novembre de 1931 s'havia incorporat al diari de Lluís Companys (*La Humanitat*), on va fer de compaginador. Els primers mesos de la guerra va dirigir el també diari d'ERC Última Hora fins que va desaparèixer, el 1938. Llavors va passar a dirigir *La Humanitat*. També havia dirigit el setmanari *Catalans!*

9. s.a. «Necrològica Alberto Vilà de Avilés», *La Vanguardia*, 7 d'abril de 1961, p. 25.

En la declaració que Roig va fer al consell de guerra que el va jutjar, va afirmar que el seu càrrec era de director tècnic i que els temes polítics els decidia el diputat Joan Sauret,¹⁰ que aleshores era a l'exili. Malgrat el seu paper a la premsa republicana, no havia abandonat Catalunya. Es va quedar al poble de Cadaqués mentre la major part dels republicans passaven la frontera. Va ser detingut a Barcelona el maig de 1939, i jutjat en consell de guerra, que el va condemnar a vint anys de presó, dels quals en va complir set. A favor seu va declarar un falangista, Francisco Gispert, que havia estat acollit pel periodista tres mesos. Segons testimonis de companys de penes, Roig es lamentava de la seva sort mentre que altres eren al carrer havent tingut més rellevància. Roig s'havia dedicat a la crítica teatral i a la compaginació i considerava que el seu accés a la direcció havia estat accidental per la falta de professionals més solvents. En sortir de la presó va passar per moltes dificultats fins que va aconseguir una feina dirigint la revista *El Mueble* de l'empresa Muebles La Fábrica.¹¹ El 1971 deixava constància de la seva vida desimbolta en un condol per la mort de Pere Català Pic, en el qual es refereix a unes vacances que havia fet a diverses ciutats del sud de França.¹²

El Noticiero Universal

Enric Tubau Perelló era un periodista que havia començat a *El Progreso* d'Alejandro Lerroux i que va evolucionar cap a posicions catalanistes. Durant la Segona República es va casar amb Enriqueta Gallinat, militant del Partit Republicà Radical de Catalunya, i més tard d'ERC, i a la qual portava vint anys de diferència. Va ser redactor d'*El Noticiero Universal* i quan va esclatar la guerra en va esdevenir director, càrrec que va mantenir fins al final del conflicte a Barcelona. Quan les tropes franquistes s'apropaven a la ciutat, Tubau i Gallinat van anar a la frontera i van poder passar sense problemes gràcies a un guàrdia d'assalt amic que els va facilitar un salconduit. Van evitar els camps de concentració perquè tenien família a Perpinyà i allà van sobreviure fent actuacions teatrals. Més tard residirien a Montpeller, Valrans i Ocejà mentre treballaven a la verema o rebien diverses ajudes. L'entrada dels nazis a França els

10. Sumari Consell de guerra TMT3: 003041. Arxiu Tribunal Militar de Barcelona.

11. Informació confirmada per la mateixa empresa per correu electrònic.

12. ANC1-1248-T-685.

va alterar profundament, però el cop més fort va ser la detenció i afusellament de Companys per l'estreta relació que hi tenien. La possibilitat que detinguessin l'Enriqueta, que figurava en una llista de persones jueves, els va decidir a tornar a Espanya. Primer ho va fer ella, amb només un breu pas per la presó gràcies a les gestions de periodistes d'*El Noticiero*. Ells mateixos van preparar el terreny per a la tornada d'Enric Tubau, que va passar set mesos a la Model, des de l'octubre de 1943 fins al mes d'abril de l'any següent. Un cop alliberats, ella va treballar de traductora, Enric Tubau va fer feines publicitàries, i després van tenir un negoci de repartiment de correu comercial. L'amistat de Tubau amb el director del *Ciero*, Luis G. Manegat, va fer possible que li publicuessin col·laboracions firmades amb el pseudònim *Jorge Moncada*, amb la condició de no tocar temes polítics. Els seus textos feien crítica d'arts plàstiques i altres temes de cultura i costumisme barceloní. Enric Tubau va morir als 81 anys el 1969 (Tubau, 2018).

La Rambla

Manuel Valldeperes, periodista, havia estat secretari de redacció de *La Humanitat* des de la seva fundació el 1931. Va ser funcionari de la Generalitat i simpatitzava amb ACR. Durant la Guerra Civil va treballar a *La Rambla*, la publicació de Josep Suñol que va confiscar el PSUC. Valldeperes es va identificar amb aquesta opció política i va acabar sent el director del diari. El 1939 va marxar a l'exili i, després del pas per França, va establir-se a finals d'aquell any a la República Dominicana, llavors regida pel dictador Rafael Leónidas Trujillo. Allà es va integrar en la vida cultural del país i en la dels exiliats. Només quatre mesos després d'arribar va entrar a treballar al diari trujillista *La Nación* com a corrector, però va ascendir de forma vertiginosa i va acabar sent-ne el director. El seu apropament al règim de Trujillo també va comportar la publicació del llibre *Acción y pensamiento de Trujillo* en un país on els exiliats dissidents corrien perill de desaparèixer, tal com va passar amb el basc Jesús Galíndez i el català Alfred Perenya. Trujillo li va concedir la nacionalitat dominicana i el va nomenar catedràtic especial de l'Escola de Periodisme. Després de la mort del dictador va aconseguir mantenir la seva posició i fou sotsdirector del diari *El Caribe*, en el qual feia també crítica d'arts plàstiques. *Ombres entre tenebres* és el títol del llibre en què va novel·lar la retirada i la primera fase de l'exili als camps de concentració francesos.

Taula 1. Resum de resultats

Director	Filiació política	Perfil professional	Exili/Retorn
Fernando Vázquez Ocaña <i>La Vanguardia</i>	PSOE, secretari de Negrín	Periodista polític de llarga trajectòria, director de diaris	Exiliat a Mèxic
Antonio Huerta <i>El Diluvio</i>	UGT i PSOE, membre de l'executiva	Periodista esportiu	Exiliat a Mèxic
Gabriel Trillas <i>Las Noticias</i>	UGT de Barcelona	Periodista esportiu	Exiliat a Colòmbia
Antoni Vilà i Bisa <i>La Publicitat</i>	Acció Catalana Republicana	Periodista esportiu	Exiliat a França. Torna el 1940
Josep Roig i Guivernau <i>La Humanitat</i>	Esquerra Republicana de Catalunya	Periodista polític i escriptor	No va marxar a l'exili i fou empresonat
Enric Tubau <i>El Noticiero Universal</i>	Esquerra Republicana de Catalunya	Periodista polític	Exiliat a França. Torna el 1943
Manuel Valldeperes <i>La Rambla</i>	PSUC	Periodista cultural	Exiliat a la República Dominicana

Els perfils dels periodistes que van assumir la direcció dels diaris de Barcelona fins al final de la Guerra Civil presenten una gran heterogeneïtat. Fernando Vázquez Ocaña, director de *La Vanguardia*, era un pes pesant del partit socialista, secretari del cap de govern, Juan Negrín, i periodista de llarga trajectòria. També era una personalitat destacada dins el PSOE Antonio Huerta, director d'*El Diluvio*, i membre de l'executiva del partit. Menys rellevant és la figura de Gabriel Trillas, director de *Las Noticias*, dirigent de la UGT barcelonina. La resta dels directors tenien filiació política amb partits catalans, però no ocupaven càrrecs de responsabilitat. Encara més, hi ha casos, com el de Manuel Valldeperes, en què la filiació podria haver estat sobrevinguda per les circumstàncies.

Des del punt de vista professional, ens trobem amb tres periodistes dedicats a la informació política, trajectòria que sembla natural per arribar a la direcció d'un diari, més tenint en compte l'extrema politització que implica la guerra. En contrast amb aquesta idea, trobem tres periodistes dedicats a la informació esportiva

que arriben a dirigir diaris de la ciutat. Com hem vist, en dos dels casos no eren persones de pes polític. Per tot plegat, cal pensar que les opcions de professionals per accedir a la direcció s'havien reduït de forma dràstica i que persones poc adequades per al càrrec podien accedir-hi. El mateix argument es podria aplicar al cas de Manuel Valldeperes, un home de l'àmbit cultural que es va adaptar al canvi sobtat de línia del diari en passar de l'entorn d'ERC al PSUC.

Pel que fa a l'exili, els directors de diaris vinculats al PSOE van anar a parar a Mèxic, on es van establir en el nucli d'exiliats vinculats a les famílies polítiques més poderoses de l'exili republicà. En canvi, els periodistes de diaris vinculats a partits catalans van quedar-se a França per tornar a l'Espanya de Franco al cap d'un temps. En aquest cas, la causa principal fou, sobretot, econòmica, en el dur context polític i vital de la França en guerra. La Generalitat depenia de les subvencions d'organismes d'ajut com la JARE, creada per Indalecio Prieto, líder del PSOE, a Mèxic. Amb l'ocupació alemanya de França el juny de 1940, l'arribada de les subvencions es tornà inestable, i es va agreujar a partir de la tardor de 1942. Per als periodistes vinculats a ERC, ACR o Estat Català, que havien sobreviscut en una bona part gràcies a aquests ajuts i que, com tants altres exiliats, no havien pogut embarcar cap a Amèrica, no hi havia gaires opcions. Alguns varen restar a França tot esperant l'alliberament dels aliats i, en alguns casos, es va optar per tornar a l'Espanya de Franco, confiant en avals i recomanacions per evitar ésser represaliats.

Dels tres directors que van optar per la carta catalana, el cas de Josep Roig i Guivernau, exdirector de *La Humanitat*, és el que presenta característiques més previsibles. Roig no va marxar a l'exili, convençut que no patiria repressió, però va ser condemnat a presó i, quan en va sortir, no va poder exercir en un mitjà de comunicació i es va haver de conformar amb una feina de subsistència en una empresa del ram del moble. Per la seva part, Enric Tubau, exdirector d'*El Noticiero Universal*, presenta un cas d'hàbil utilització dels contactes professionals amb companys del diari que havien quedat en bona situació respecte al nou règim i que li tornaven el favor de la protecció que Tubau devia haver exercit sobre ells en temps de guerra. El pas per la presó va ser breu i el periodista va poder publicar al seu antic diari amb pseudònim per evitar la prohibició franquista. Tot això tenint en compte l'estreta relació del periodista amb Lluís Companys, com demostra la correspondència entre tots dos conservada per la família.

El cas més singular és el d'Antoni Vilà, exdirector de *La Publicitat* i antic cap de premsa de la Generalitat de Catalunya. Vilà va tornar de l'exili al

mateix temps que el president de la Generalitat era detingut, jutjat i executat als fossars del castell de Montjuïc. En canvi, no hi ha constància de processament de Vilà i sí que està documentada la seva feina a l'empresa Remolcadors de Barcelona, al port de la ciutat. Vilà hi va fer de director gerent, és a dir, tenia una posició decisiva en una empresa important d'un lloc tan estratègic com el port de Barcelona en el context de la Segona Guerra Mundial i la subsegüent Guerra Freda entre els EUA i l'URSS, en la qual Espanya va tenir un paper de base militar nord-americana molt rellevant. Vilà i Bisa no va tornar a publicar textos als diaris de la ciutat, però sí que va traduir un llibre sobre boxa i en va escriure un altre que va firmar amb pseudònim.¹³ Com he explicat amb anterioritat, aquesta vida còmoda, discreta i tranquil·la a la Barcelona franquista té el seu colofó en el funeral del seu fill Albert, mort en un accident de cotxe. En aquella ocasió es van presentar a la cerimònia destacades autoritats del règim, com el delegat dels sindicats oficials o un regidor de l'Ajuntament. No hi ha més proves documentals en aquest sentit, però tot indica una aproximació d'Antoni Vilà i Bisa als cercles de poder de l'època per aconseguir una existència sense entrebancs.

4. CONCLUSIONS

La Guerra Civil va trastocar el funcionament de les empreses periodístiques i va empènyer els professionals a adoptar posicions partidistes amb les quals no haurien empatitzat fins aquell punt en circumstàncies normals. Altres periodistes compromesos políticament van tenir responsabilitats en els diaris de més influència i van lligar el seu destí a l'exili als nuclis de poder amb els que estaven relacionats. Molts dels millors periodistes de Barcelona van marxar de la ciutat durant el conflicte i les posicions de màxima responsabilitat van recaure sovint en professionals de menys nivell.

Les opcions que van prendre els periodistes relacionats amb partits catalans en acabar la guerra van basar-se en la proximitat geogràfica, i en la seva decisió va pesar la falta d'una xarxa de suport a l'exterior com la que tenien els militants socialistes. Un cop retornats a Catalunya, els periodistes millor relacionats van

13. Fabricio VALSERRA (1945), *Pugilismo, técnica y reglamentación del boxeo*, Barcelona, Juventud; Fabricio VALSERRA [trad.] (1945), *Ocho combates de boxeo*, Barcelona, Palas.

fer un ús intensiu dels seus contactes per aconseguir una millor resolució dels seus casos. Hi ha indicis que apunten en la direcció de buscar la proximitat amb els cercles de poder franquistes per aconseguir viure amb millors condicions. Un procés d'assimilació, que es va produir també en almenys un dels casos que van romandre a l'exterior i que mostra la tendència de la naturalesa humana a buscar l'acomodament per sobre de les pròpies conviccions.

BIBLIOGRAFIA

- CADENA, Josep M. *et al.* (1986 y 1987). *Annals del periodisme català*. Barcelona: Associació de la Premsa de Barcelona.
- CAMPILLO GUAJARDO, María (1979). *La prensa a Barcelona: 1936-1939*. Barcelona: Centre d'Estudis d'Història Contemporània.
- COSTA, Lluís (2005). «El Autonomista». *Plecs d'Història Local*, núm. 115.
- DÍEZ, Luis (2010). *El exilio periodístico español*. Cadis: Quorum.
- EXPÓSITO EXTREMER, F. M. (2016). «El biógrafo de Lorca, el amigo de Negrín». *Historia y Comunicación Social*. Vol. 21, núm. 2.
- (2019). «Vázquez Ocaña, el olvidado periodista andaluz». *Andalucía en la Historia*, núm. 63.
- FABRE, Jaume (2017). *Periodistes malgrat tot*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- FIGUERES ARTIGAS, Josep M. (2010). *Periodisme en la Guerra Civil 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GONZÁLEZ NEYRA, A. (2010). *Prensa del exilio republicano 1936-1977*. Sant Jaume de Compostel·la: Andavira.
- GÜELL, M. (2017). «Anna Murià, publicista». *Comunicació*. Vol. 21, núm. 2.
- HUERTAS CLAVERIA, Josep M. (1995). *200 anys de premsa diària a Catalunya*. Barcelona: Fundació Caixa Catalunya.
- (2006). *Una història de La Vanguardia*. Barcelona: Angle Editorial.
- SÁNCHEZ ILLÁN, Juan Carlos [dir.] (2011). *Diccionario biográfico del exilio español de 1939. Los periodistas*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- SUÁREZ, L. (1982). *Prensa, libros, periodistas y editores*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- SUÑÉ, Albert (2014). *De 'La Publicidad' a 'La Publicitat'*. Lleida: Pagès.
- TOLL, Gil (2021). *'El Diluvio', la prensa y la Segunda República*. Barcelona: Icaria.

TUBAU, Josep M. (2018). *Enriqueta Gallinat, una barcelonina del segle XX*. Barcelona: Fundació Irla.

VOLTES BOU, Pedro (1974). «*La Vanguardia* durante la Guerra Civil española». *Cuadernos de Historia Económica*. Barcelona: Universidad de Barcelona.

EL PRIMER FRANQUISME CONTRA PAU CASALS

JOSEP MARIA FIGUERES¹

Universitat Autònoma de Barcelona

Article lliurat el 5 de desembre de 2021. Acceptat el 4 d'abril de 2022

RESUM

El treball presenta com l'aparell diplomàtic franquista durant tot el període del règim —des de la Guerra Civil fins al final— seguí l'impacte públic de Casals arreu del món. Gràcies a la documentació de l'Arxiu del Ministeri d'Exteriors (MAE) conservada a l'Arxiu General de l'Administració (AGA), l'autor segueix aquests passos que complementa amb altres arxius que conserven altra acció punitiva del règim com la Llei de responsabilitats polítiques. L'estudi aporta també noves informacions sobre Casals i la premsa del règim, com una altra via que contribuïa a la política d'intoxicació i desinformació.

PARAULES CLAU

Pau Casals, repressió, franquisme, exili, Guerra Civil, música, Catalunya, història contemporània.

The first Francoist actions against Pau Casals

ABSTRACT

The work shows how the Francoist diplomatic apparatus monitored the public impact of Casals around the world throughout the period of the regime

1. E.mail: josepmaria.figueres@uab.cat.

from the Civil War until its end. Thanks to the documentation of the Archive of the Ministry of External Affairs (MAE) conserved in the General Archive of the Administration (AGA), the author follows these steps that complement other archives that conserve yet another punitive action of the regime such as the Political Responsibilities Law. The study also provides new information about Casals and the press of the regime, as another method that contributed to the politics of intoxication and misinformation.

KEYWORDS

Pau Casals, repression, Francoism.

I. INTRODUCCIÓ

El franquisme va considerar Pau Casals un enemic en haver estat favorable a la República i per la seva indiscutible i activa catalanitat, factors cabdals motivadors de la rebel·lió de 1936. Com a personalitat internacional, també era considerat perillós per la capacitat d'influència que podien tenir les seves opinions fora de l'Estat espanyol. En una primera etapa (1939-1945), el règim del general Franco se sent fort a l'ombra de la potència alemanya i secundàriament d'Itàlia, i actua amb impunitat descarada contra els vençuts militarment. Arran de la derrota nazi de Stalingrad serà de pura persecució, càstig i venjança. Acabada la Segona Guerra Mundial, la repressió franquista actuarà més silenciosament —censura, vigilància—, sense la desfermada violència de la primera etapa —consells de guerra, afusellaments—, tot i que l'autoritarisme, la tortura, la presó i les condemnes a mort continuaran sent-hi presents. Pel que fa a Casals, en aquest període 1939-1945, la política oficial és ambivalent. En són una mostra les dues sentències del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques (TRRP). La duresa repressiva conviu amb invitacions tàcites a la submissió: se'l vol atraure amb la velada invitació que encara és a temps de sumar-se a la nova Espanya.² No tornarà, i fins al 1973, data de la seva mort a l'exili, se'l seguirà amb subtileza. El règim no s'hi enfrontarà, el silenciarà i no polemitzarà amb ell.

2. Els atacs del franquisme a Casals no són prou coneguts. Els biògrafs estrangers, especialment Baldock, autor d'una excel·lent biografia, els ignora, i els qui en podrien parlar,

El franquisme actua en relació amb Casals en diversos fronts, que tractarem en els diferents apartats d'aquest article. El primer és el periodístic. Es denigra l'enemic com a justificació moral per al càstig. Són textos especialment virulents. A voltes eren atacs polítics que instiguen així el pas vers el segon front, el judicial, nascut de la nova legalitat (*Vae victis!*) de la repressió. Aquest segon àmbit institucionalitza el càstig amb sentències que podien anar des de l'empresonament en camps de concentració i de treball, pèrdua de béns econòmics, multes, desterraments, i inhabilitacions professionals i per exercir càrrecs públics. El tercer front fou el diplomàtic. Des de consolats i ambaixades es fa el seguiment de la persona o el grup, i s'usa la informació per actuar, si s'escau, en relació amb els exiliats en el seu país d'adopció. El quart front, i últim, constant en les dues etapes, és la censura.

En el present article presentem un episodi de cada cas amb fons documentals arxivístics que, en una part important, no havien estat consultats fins a la data. Per a la persecució periodística hem analitzat una mostra de diversos articles apareguts en la premsa immediata a la fi de la guerra. Sobre la persecució judicial disposem dels dos sumaris dels processos a Pau Casals i el seu germà Lluís localitzats a l'Arxiu del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya (ATSJC) i a l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT). En el tercer àmbit, el diplomàtic, incidim en el seguiment que se li fa des de la maquinària d'ambaixades i consolats, gràcies a la nombrosa documentació conservada a l'Archivo General de la Administración (AGA), que aplega de Pau Casals més informes, notes i memoràndums que de tots els altres exiliats junts. El quart àmbit tracta sobre la censura, sempre omnipotent. Analitzem el control efectuat sobre el llibre de ressonància internacional de Josep M. Corredor, *Converses amb Pau Casals*, que arreu del món ha aparegut íntegre i a Catalunya mutilat en les diverses edicions que ha tingut, primer pel franquisme i segonament en no considerar els curadors que si reimprimien la primera edició catalana ho farien amb la versió censurada. El llibre de Corredor és un bon exemple de com el franquisme actuava prohibint.

Malauradament, no ens ha estat factible, malgrat la persistència, constància i obstinació, disposar dels informes dels cossos policials sobre Casals. Després de provar-ho pels canals habituals, vam acudir a la Delegació de

com el seu germà Enric a les memòries publicades el 1979, també els silencien per altres raons.

Govern de Catalunya on ens repetiren la mateixa resposta que ja m'havien adreçat el 21 de juliol de 2017: que no hi havia cap document. En aquesta avinentesa, el 16 d'abril de 2019 se'ns digué, a més: «Com sabeu, la consulta als arxius és, amb les limitacions que s'estableixi en cada cas, un fet molt habitual en qualsevol administració, i molt freqüent en els fons dels ministeris, però no es tracta, en aquest cas, d'una restricció, perquè no hi ha cap document». Tanmateix, hem pogut accedir a informes policials a través dels fons judicials. Així com varen desaparèixer fons documentals relacionats amb Lluís Companys o, parlant en propietat i essent elegants, no es localitzaren o conservaren, la veritat sura, aparegueren en els fons de l'ambaixada espanyola a París. En el cas de Casals els documents policials no apareixen, però se'n troben en arxius judicials.

2. EL PERIODISME FRANQUISTA CONTRA CASALS

S'entén per periodisme franquista l'aparegut des de la Llei de premsa de 22 d'abril de 1938, quan el govern franquista dictamina el control sobre els mitjans de comunicació amb la voluntat prioritària de limitar la circulació de les idees i obviar la crítica, en coherència amb l'actitud adoptada envers l'ensenyament i l'activitat política. S'entén el periodisme com una de les causes de la intoxicació ideològica de la població, a la qual cal purificar depurant els professionals, limitant les capçaleres a les addictes, i controlant el contingut. Així de senzill. No és només censura, sinó que també només els fidels al Movimiento Nacional podran desenvolupar l'activitat periodística. S'usen els mitjans sense emprar conceptes occidentals moderns com la persuasió, i prenen una dimensió medieval —l'autoritat i prou.

En aquest sentit, i amb notable eficàcia, Queipo de Llano, el general rebel, emet diàriament des de Ràdio Sevilla unes xerrades en les quals parla sense embuts que la tropa pot violar les republicanes, «por más que berreen», i que tallarà les mans a Casals pel seu catalanisme. A l'edició sevillana del diari *ABC*, que transcriu moltes de les xerrades, no apareixen aquestes expressions brutals que enmig del furor radiofònic s'emeten amb tota claredat. Pot ser que la lletra no hi sigui, però sí el to. Tothom ho coneixia i la brutalitat del discurs explica també la massiva resposta d'un exili gegantí. Les expressions se suavitzaren, però la lectura de les emissions de Queipo és d'una feredat que fa escriure

els esperits més freds. No era estrany que Paul Preston arribés a plorar en redactar la seva important obra sobre l'holocaust espanyol.³

Durant els primers anys, la ferotgia periodística contra els vençuts és terrible. Una de les plomes més significatives, en aquest periodisme tacat de sang és la de Fernando Díaz Plaja,⁴ tot i que vint anys després de col·laborar en la secció «Fantasmones rojos», del diari *Solidaridad Nacional*, on es denigra Casals, l'anirà a entrevistar a casa seva a Puerto Rico com si la repressió franquista no hagués passat i pogués parlar-hi de música amb tota naturalitat. Casals encara era a l'exili denunciant l'intent de genocidi cultural català i les privacions dels exiliats. Fins al 1966, és a dir, al llarg de gairebé trenta anys, s'aplicarà una llei de premsa de guerra, que en el seu preàmbul afirmava, entre altres:

Siendo la prensa órgano decisivo en la formación de la cultura popular, y, sobre todo, en la creación de la conciencia colectiva, no podría admitirse que el periodismo continuará viviendo al margen del Estado. Testigos hoy se afanan en la empresa de devolver a España su rango de Nación unida, grande y libre, de los daños que una libertad entendida al estilo democrática había ocasionado a una masa de lectores diariamente envenenada por una Prensa sectaria y antinacional [...] comprenden la conveniencia de dar unas normas al amparo de las cuales el periódico viva en servicio permanente del interés nacional y que levante frente al convencional y anacrónico concepto del periodismo otro más actual y exacto, basado exclusivamente en la verdad y en la responsabilidad.⁵

La llei de premsa de 1938 justifica la impunitat de la repressió franquista contra els mitjans de comunicació, des de l'afusellament, l'empresonament, l'exili i la depuració de periodistes fins a la suspensió, confiscació i limitació de

3. Paul PRESTON (2011), *L'Holocaust espanyol. Odi i extermini durant la Guerra Civil i després*, Barcelona, Editorial Base.

4. Fernando DÍAZ PLAJA, «Fantasmones rojos. Un pseudo historiador. Gonzalo de Reparaz», *Solidaridad Nacional*, 30-VII-1939; «Carta del Caribe. Hablando de música con Pablo Casals en Puerto Rico», *La Vanguardia Española*, 17-I-1964.

5. Llei de premsa de 22 d'abril de 1938 signada pel ministre de l'Interior, Ramón Serrano Suñer, i el cap d'Estat, Francisco Franco, a Enrique GÓMEZ-REINO Y CARNOTA, *Aproximación histórica al derecho de la imprenta y de la prensa en España (1480-1966)*, Madrid, Instituto de Estudios Administrativos, 1977, p. 379-384.

capçaleres, impremtes i estacions radiofòniques, i la sistematicitat del control i la censura dels continguts. Comportarà l'afectació de tot el sistema comunicatiu: empreses, periodistes, continguts i distribució. Un control total, i amb ell, la conformació d'una mentalitat col·lectiva subordinada al nou poder. El silenci serà l'element predominant, ni la mort serà motiu de notícia: així, escriptors o polítics com Lluís Companys o Pompeu Fabra, afusellat el primer, mort a l'exili el segon, tindran el seu nom esborrat de les columnes periodístiques sota vigilància franquista. Casals apareix una sola vegada en el diari *La Vanguardia Española* els anys quaranta amb motiu de la multa d'un milió de pessetes que li imposa *in absentia* el Tribunal de Responsabilitats Polítiques, com veurem més avall. El silenci és general pel que fa als vençuts.

Els atacs a Casals seran presents en diversos articles que el blasmen. Dos apareixen a *Solidaridad Nacional*, el diari falangista que s'apropia de les instal·lacions, la maquinària i els recursos de *Solidaridad Obrera*, el diari que havia estat portaveu de la CNT. Un tercer article apareix a *La Vanguardia Española* i ens hi referim en l'apartat dedicat a la repressió judicial (TRRP), atès que té en aquest procés un paper important. En tindrem en altres tribunes com *Arriba*.

L'autor del primer article a què ens referim és Miguel Utrillo.⁶ Va aparèixer a la secció «Fantasmones rojos» del diari *Solidaridad Nacional*. Els roigs existeixen, però sense presència corpòria i, a més, en diminutiu o, pitjor, en comicitat. La columna, a la pàgina 3, es dedica a insultar i comentar el comportament de personalitats prestigioses i rellevants de la cultura catalana com Pere Bosch Gimpera, Pompeu Fabra, Pere Coromines o Carles Riba, i de periodistes i polítics destacats com Eugeni Xammar, Nicolau d'Olwer, Joan Comorera, i líders com Francesc Macià i Lluís Companys. La secció «Fantasmones rojos» esdevingué una oprobiosa columna destinada a blasmar qui no pot defensar-se ni legalment, ni periodísticament, amb tota mena d'injúries i calúmnies, amb insults i amb comentaris que no són només matèria de delictes en qualsevol societat democràtica o civilitzada, sinó que desdiuen plenament el que en el periodisme ha de ser elegància, informació i cultura.

L'article d'Utrillo aparegué el 22 de juliol del 1939 amb el títol «Pablo Casals» i comparteix el to general de tots els atacs vers els representants d'una

6. Nat a Barcelona el 1912, era fill del pintor i antic redactor dels diaris *La Noche* i *El Día Gráfico*. Després de la Guerra Civil col·laborarà a *Destino*, *El Alcázar*, *El Español*, *El Once* i *ABC*, entre altres.

cultura i una identitat que es vol exterminar. Vegem una mostra del to de l'article:

No es de extrañar, pues, que Pablo Casals estuviera al lado de la horda. El que había sido el primer antifascista de España, tenía que ser alguna vez consecuente. Y se adhirió a la Generalidad. Y luego a la FAI. Dando dinero. Luego haciendo el juego al canalla de Negrín. Y pres-tándose a hacer festivales y enviando potes de leche. Los genios, a veces, son sentimentales. Casals actuó como todos los grandes prohombres de la horda. O sea, huyendo de España. Y una vez en el extranjero, conti-nuar ayudando a los rojos y no solamente ayudándolos materialmente, sino moralmente, haciendo declaraciones que, por ser de quienes venían, podían hacer un doble daño. Pero España, tiene suficiente vitalidad para imponerse y abrirse camino. Se ha visto y se ve claramente. [...] Durante el periodo rojo, Casals fue un reincidente. Fue varias veces reincidente. Y apoyó con todo su descaro a los bandidos que presidía Negrín. [...] ¿Por qué no organiza uno (un festival de música), él que es tan socialista, en honor de los miles de españoles que hacen vida de perro rabioso, por los campos de concentración de Francia? No. Esto Casals no lo hará nunca. Ama demasiado el dinero. Lo ha amado siempre demasiado. Podrá ser el mejor violoncelista del mundo, pero es también uno de los mejores taca-ños que jamás se han conocido. Y además, es masón y judío. Es decir, un genio sencillamente repugnante.⁷

La desconsideració intel·lectual, mentides contra l'indefens, afirmacions sobre conductes hipotètiques, palesen el to del periodisme falangista que només ha passat a la història com a detritus cultural. Insults carregats de maledicència. Casals no era comunista ni maçó, filiacions penades per la Llei contra el comunisme i la maçoneria, però no hi feia res, s'atacava amb arguments o sense. Els jueus, en l'imaginari més ranci de l'espanyolitat tronada, són un enemic a abatre, i s'associa catalanitat i riquesa amb una religió que havia de ser anihilada,

7. Miguel UTRILLO, «Pablo Casals», *Solidaridad Nacional* (22-VII-1939), reproduït per Eu-làlia PÉREZ I VALVERDÚ a *Fastasmones rojos. La vengança falangista contra Catalunya (1939-1940)*, Barcelona, Acontravent, 2009, p. 219-223.

habitual en el periodisme conservador unionista. Ho veiérem els anys trenta al diari *ABC* i en la postguerra.

El segon article és degut a un altre col·laborador del diari, Luis C. de la Peña.⁸ Es titula «El duro “sevillano” de Pablo de Casals», fent al·lusió a la dita «más falso que un duro sevillano»:

No vamos a sacarle más punta al personaje, no merece la pena, ya mi entrañable amigo y compañero, Miguel Utrillo, lo asomó con todas las lacras que le caracterizan a ese «Guignol» que Solidaridad Nacional inauguró con tanto acierto en una de sus páginas con el título llamativo de «Fantasmones rojos». No vamos, pues, a anatemizar; sino, simplemente a informar, impelidos por esta nuestra acendrada vocación periodística, así como por la obligación que tenemos contraída de que en nuestra España resplandece el sol de la verdad.

El text, peça representativa del periodisme franquista, és trufat d'una moralitat on hi nia la impunitat de qui escriu, que no ha de témer res. Presenta un diàleg fictici entre Casals i Companys a partir d'una moneda de cinc pessetes que el músic porta a la jaqueta i que pot preveure el futur. La imatge serveix per blasmar Casals de covard i acomodaticí, atès que durant la Guerra Civil la consulta per veure'n l'evolució, i fins i tot Companys se li adreça (!). El símil cau pel seu pes, perquè si Casals hagués volgut, hauria pogut anar sense cap complicació al camp franquista. L'argument de l'article aspira a la comicitat i serveix per construir una al·legoria dels atributs i el capteniment dels republicans. Peña, a més, cita unes suposades declaracions de Casals en què ataca la reina Maria Cristina, que tant l'havia ajudat.⁹ Cal dir que durant el llarg exili Casals en tot

8. Segurament es tracta de José Luis Peña Ibáñez, advocat i periodista nat i mort a Sant Sebastià (1915-1973) que col·laborà en diversos mitjans i va ser redactor i director de *La Voz de España* (1937-1953) i col·laborador d'*El Alcázar*, *Diario de Barcelona*, *Informaciones*, etc.

9. Casals mantingué sempre un respecte i agraïment constant pels favors —beca, honors, suports— de la monarquia espanyola, fins al punt que rebé crítiques republicanes a l'exili per aquesta identificació que hom no entenia i que era personal i no pas ideològica. Curiosament, tenim el testimoni de Bladé i Desumvila que en la seva biografia de Rafael Moragas reproduïx els seus mots atès que el va tractar molt en l'exili: «Un dia, quan el violoncel·lista ja tenia un nom, emportat per aquella confiança i pels seus sentiments d'amor a la seva terra, va tenir una inspiració: coadjuvar a l'apropament i a l'entesa entre la monarquia i Catalunya. I, segons

moment la respecta i li agraeix sempre —així ho esmenta a tots els biògrafs que l'entrevisten— l'ajuda que li atorgà, fins a l'extrem de fer-se malveure davant sectors de l'opinió pública republicana que consideraven la monarquia indesitjable, si bé les raons de Casals van ser enteses i no hem vist en cap publicació republicana retrets al respecte.

Els apologetes del franquisme justificaran els atacs contra Casals, i els funcionaris i tot l'aparell repressor tiraran endavant una acció contra el músic que —cosa típica d'aquest règim dictatorial— afectarà tota la família al marge de quina hagués estat la seva actuació. Serà el cas, com veurem, dels seus germans Lluís i Enric. De fet, una carta que li tramet Lluís el 23 de gener de 1939 és un bon document per copsar l'atmosfera del moment. La redacta en castellà, obligat per la voluntat de prohibir el català, i perquè sap que la llegiran tercers. D'ací un cert to cautelós i unes al·lusions que semblen extemporànies en una carta íntima, teòricament privada, que envia des de Sant Salvador a Pau:

Querido hermano Pablo: No pocos sufrimientos hemos tenido que pasar antes de estar liberados. Para tu consuelo tengo que decirte que todo ha pasado ya. Como nuestras vidas (al principio) tu casa y tus cosas están salvadas. Todo ha cambiado en pocas horas, orden y disciplina, Seguridad, respeto, existe ahora más que nunca. Mentira y farsa todo cuanto se decía antes de nuestra liberación, no exagero ni nadie me lo hace decir. / Tenemos comida en abundancia, digo en abundancia porque llegan camiones repletos de víveres y se reparten para la población civil gratuitamente (de momento). / Hemos tenido el honor de tener como huésped al General Yagüe y oficialidad, quedando encantados del orden en que todo está colocado. Creo haber cumplido tus órdenes que tiempo ha me diste. / Estoy esperando con ansia tu llegada, siempre teniendo en cuenta lo que pudiera suceder a nuestro hermano Enrique en Barcelona. Creo sería prudente escribir al Generalísimo Franco. / Todo lo que ha pasado me parece

diuen, tan aviat com va poder, va dir a la reina el que ell pensava sobre la qüestió, o sigui que si els catalans obtenien l'autonomia per obra de la monarquia, n'hi hauria molts que deixarien de combatre la dinastia, atès que molts republicans només ho eren pel fet de creure que el règim monàrquic no concediria mai un estatut autonòmic a Catalunya. La suggerència va caure en el buit». Vegeu A. BLADÉ DESUMVILA, *El senyor Moragas, «Moraguetes»*, Barcelona, Pòrtic, 1970, p. 199.

una pesadilla. / Recuerdos a todos. Escribo a Teresina. Tu hermano que te quiere de todo corazón. Luis¹⁰

El periodisme espanyol actua rabiüdament contra Casals per la gran estima que li té el món cultural i per la seva popularitat internacional. En un article publicat a París el 1946 a *La Batalla*, portaveu del POUM, llegim la reproducció i el comentari alhora, sobre una al·lusió a Casals al diari *Arriba*, portaveu de la Falange:

La quinta columna diplomática. Con este título hemos leído en *Arriba* de Madrid, un original artículo. De esta «Quinta columna diplomática» forman parte nada menos que dos grandes artistas internacionales: Toscani y Pablo Casals. Para *Arriba* esto demuestra la enorme influencia que artistas de renombre universal pueden tener incluso en la diplomacia. Y, veladamente, hace un gran elogio de los dos, silenciando la actitud gallarda que, frente al falangismo, ha mantenido siempre el gran artista catalán.¹¹

En vint anys, tanmateix, la percepció variarà. Si els anys quaranta hi ha un odi visceral contra tot el que fa tuf de republicanisme i catalanisme, i liberalisme i basquisme, des de mitjans dels anys cinquanta, i sobretot els seixanta, s'afuixarà la persecució contra Casals tot i que continuarà sent objecte de vigilància i control. En serà exemple Carles Sentís, que primer calla i vint anys després viatjarà a Puerto Rico i l'entrevistarà per a *El Correo Catalán* i per a la televisió espanyola (TVE), mentre es fan gestions perquè torni i així poder neutralitzar la força del símbol internacional.

El 1946, desè aniversari de la sublevació militar, un periòdic local del cor d'Espanya, a Zamora, intitulat *Imperio* i sota el títol «Escasos comentarios periodísticos en Londres en el aniversario del Alzamiento español», inclou un tendenciós subtítol: «Las peticiones formuladas por organizaciones comunistas obedientes a Moscú, recogidas por pocos diarios». Era un comunicat de l'agència EFE distribuït al centenar de diaris que hi havia aleshores a l'estat i que recollen tot el que se'ls enviava amb remarques com aquest text. A la nota només apareix un nom, Pau Casals. La cita és eloqüent encara «En el *News Chronicle* se

10. ANC Fons 367, UI 9.

11. «Cajón de sastre. La Quinta Columna», *La Batalla*, núm. 19, París, 31-VII-1946.

ha publicado un violento artículo de Pablo Casals». La resta del text sembla la desesperada defensa davant els atacs de l'enemic exterior, atacs que es presenten com l'eco del *diktat* estranger de l'anti-Espanya. És a dir, el lector ha d'entendre aleshores que Casals és un titella del comunisme soviètic (!). Aquest era el periodisme franquista oficial en un moment en què el «cas espanyol» es debatia a l'ONU i els governs republicans a l'exili es mobilitzaven davant les diplomàcies estrangeres cercant suports per posar fi a la dictadura.

La imatge de Casals sota el franquisme també és entelada per particulars. El compositor valencià José Iturbi, entrevistat per Antonio D. Olano al periòdic *Fotos* el maig de 1957 fa tota una declaració de principis a l'antítesi del compromís de Casals. Diu el director d'orquestra en l'entrevista:

Yo mismo invité a Pablo Casals (que cobra buenas rentas de sus casas de Barcelona) a que volviese a España. ¡Que se deje ya de martirologios ridículos! Hay músicos, artistas, que juegan a hacer política. Iturbi los considera equivocados: Yo creo que cada uno debe atenerse a su profesión. Hacer política es verdadero «diletantismo»: se pueden dar opiniones sociales; pero ¡cuidado con la política! Es una profesión más, a la que hay que dedicarse [...] Pablo Casals tiene dinero y casas. Casas en España. El Gobierno español le permite cobrar cada mes la renta. ¿Por qué no nos dejamos ya de la farsa del sufrimiento y de la martirología que se hace en torno a ese señor? [...] Conste que estas observaciones no son un reproche ni mucho menos. Pero me molestan las farsas. [...] ¡Que no nos fastidie Casals con sus martirologios! ¿Quiere ser presidente de una república independiente? Yo mismo me encargué de hacerle la invitación para que viniese a España, en donde tiene la entrada libre. Pero quería imponer también a un par de tipos indeseables que tienen delitos sobre sus conciencias. ¡Tanto «pobre Casals»! Que no nos «amuele», ¡hombre! Estoy harto de encontrarme, en todas partes a las que llego, un festival Casals. Es un gran artista, indudablemente. Respeto hasta sus ideales políticos; pero toda esta gente que se siente tan opuesta, hasta comunista, que practique sus ideales y que no vivan como lo hacen, ¿no?

La desconsideració seguirà. El 1969 el periodista Narcís-Jordi Aragó es queixa del feble resultat de l'entrevista que li feu Carles Sentís a Casals quan el visità a Puerto Rico i només li preguntà per qüestions tangencials i encara molt

breument. Aragó enregistrà i transcriví l'entrevista,¹² i poca feina tingué. No arriba a una columna de les tres que té la pàgina de *Presència*, format foli. Aragó fa un epitafi d'aquella maldestra conversa, tot i el mèrit de ser la primera pública televisiva de Casals, i motiu d'irritació del ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga Iribarne, segons explica el mateix Sentís. Escriu Aragó:

I això fou tot. Suposem que el senyor Sentís posseeix habitualment alguns altres recursos periodístics que els posats de manifest en aquesta conversa. Creiem que Pau Casals, en la seva primera aparició a TVE, mereixia altres honors que els d'aquestes quatre preguntes ridícules. La veritat és que, quan vàrem apagar el televisor, ens sentíem molestos com si ens haguessin gastat una broma. Una broma de mal gust.¹³

3. EL SUMARI CONTRA PAU CASALS

La posició de Casals al llarg de la Segona República destaca per la naturalitat amb la qual assumeix la instauració del règim republicà en el marc de l'Europa democràtica d'entreguerres. La República simbolitzava els anhels de llibertat i justícia social que havien de pal·liar les profundes desigualtats; unes noves estructures territorials, la laïcitat de l'estat, i la voluntat de canvi i d'una vida millor en tots els àmbits. Casals manté la fidelitat al govern republicà durant la Guerra Civil, tot i ser crític amb les autoritats per la manca de fermesa amb els incontrolats de la rereguarda. El franquisme no li ho perdonà i com tants demòcrates patí la repressió. En el seu cas tenia elements que jugaven a favor seu, com ara el prestigi internacional i la seva popularitat a Catalunya i Espanya. Tanmateix, la baula dèbil era la família a l'interior. Aquest fet no l'hem d'oblidar pel que fa al comportament de Casals, atès que era conscient que l'actitud crítica amb la dictadura podria agreujar la situació dels familiars. Sempre serà valent, però ponderat amb els mots. No hi havia el punt d'acritud, virulència o expressions d'odi, sinó fredament, calmosament, el reconeixement d'una injustícia, gosaríem dir, expressada amb un to seriós, distant, àdhuc amb un punt d'academicisme.

12. ARAGÓ, Narcís-Jordi, «Pau Casals a TVE», *Presència*, 199, Girona, 26-IV-1969.

13. Conversa amb Josep M. Casasús (20-XII-2019), el qual reitera el seu escrit «Una televisió destil·lada» (21-IX-2009), enviat al diari *El Punt-Avui* en què ho expressa.

El règim del general Franco usà diverses estratègies contra un símbol internacional de la cultura i de la catalanitat. El càstig cal veure'l com una acció punitiva dins el que serà la llarga venjança de Franco contra els vençuts. S'empra *a posteriori*, contravenint totes les normatives jurídiques, i amb la intervenció de diversos ministeris. Fins i tot a l'exterior, les autoritats franquistes, com veurem, segueixen l'activitat de Casals amb meticulositat i constància.

El jutja *in absentia* un dels nombrosos tribunals especials franquistes. Els més tenebrosos foren els militars, amb consells de guerra: més de cent mil se'n comptabilitzen, només a Barcelona! Altres tribunals especials eren el Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques (TRRP)¹⁴ i el de Repressió del Comunisme i la Maçoneria fins a arribar, més endavant, al Tribunal d'Ordre Públic —TOP— que jutjava la «subversió» seguint els tràmits de la Brigada Político-Social. Les normatives, nombroses, no ofereixen cap escletxa: depuracions laborals, delacions, detencions en camps de concentració i presons arreu del territori estatal, fins hi ha una normativa per als qui no troben feina perquè tenen antecedents penals o són desafectes al nou règim. Una teranyina jurídica per asfixiar els desafectes. Es demanaven documents de tota mena per a totes les activitats públiques. Sense aquests certificats era molt difícil de trobar feina fora de la manual. També la Ley de Vagos y Maleantes podia empresonar els qui no tenien treball. Un contrasentit, beneït amb el silenci del Vaticà, les democràcies europees i els Estats Units, que només podia fer que consolidar el règim pel terror.

El TRRP actua contra Casals. Amb el número d'expedient 283, s'iniciava la causa 3443, de gairebé dos-cents folis.¹⁵ És una documentació molt valuosa per conèixer més dades sobre l'actitud de Casals, la seva projecció i imatge, i el compromís que va tenir amb Catalunya i la llibertat. S'inicia el 28 de febrer de 1940 a Barcelona, i passa a Tarragona amb el jutge instructor Ramón Matosas

14. La Llei de responsabilitats polítiques de 9 de febrer de 1939, amb 89 articles, actuava en cas d'absència, incompareixença o mort de l'acusat, un cop endegat el procés. Els tribunals eren constituïts per «representantes del Ejército, de la Magistratura y de la Falange Española Tradicionalista y de las JONS, que darán a su actuación conjunta el tono que inspira al Movimiento Nacional. Y para conseguir que funcionen con perfecta armonía todos los tribunales y organismos a quienes se encomienda la aplicación de la Ley, se crean un Tribunal Superior y un órgano administrativo, anejo al mismo, que, bajo una sola dirección, y de acuerdo con el Gobierno, imprimirán al conjunto la unidad necesaria para conseguir todos los resultados que en el orden jurídico y en el económico se pretenden» [Preàmbul].

15. AHT, TRRP de Barcelona, Exp. 2443.

Roca. Varen actuar com a secretaris José Rebolledo Legido i José Sales Ibáñez. Es formula la terrible acusació que reproduïm íntegra. Aquest expedient s'ofereix per primera vegada a la llum pública i constitueix un esfereïdor testimoniatge de la visió que tenia el franquisme de Casals.

A l'informe que elaboren els agents, hi ha inexactituds, mentides i tergiversacions. Se l'acusa de formar part d'ERC, el partit majoritari, catalanista i republicà d'aleshores. No està documentat que en fos, segurament no orgànicament, tot i que és possible que en fos simpatitzant. No hi milita, almenys de manera pública. Ara bé, és el partit on té molts amics, una formació política que per la seva estructura federativa era més similar a un moviment, fet que facilità el març de 1931 l'aplegament sota unes mateixes sigles dels catalanistes d'esquerra, la majoria. Davant, la Lliga Regionalista i, la resta, grups minoritaris fins a l'esclat de la Guerra Civil, quan el panorama de partits, tot i no haver-hi eleccions, varia notablement.

A la denúncia s'afirma que interpretà nombrosos concerts a favor de la causa republicana. En realitat, foren només tres. Se l'acusa de donar diners per a la República. Els diners els dona per als ferits de guerra i per als infants que no tenen recursos. I encara per protegir-se davant les velades amenaces que el franquisme de forma constant fa, com exposa tota la correspondència diplomàtica on se'l considera un enemic polític. Se l'acusa de manifestar a la premsa internacional que a la República no es matava ningú. En època de guerra, la informació és censurada i hom no pot dir el que vol en els matisos. Casals coneix prou bé les malvestats dels anomenats incontrolats que actuaven sota el paraigua de les patrulles de control, que també actuen al Vendrell, i ho reprova. Condemna la seva actuació i s'hi posiciona en contra. Fins i tot demana la dimissió dels polítics si eren impotents per garantir el control de l'ordre públic. Entén que la primera responsabilitat d'un govern és protegir la vida dels seus ciutadans. L'acusació, doncs, resta més com una venjança per un pensament, per una actitud i un posicionament, que no pas per actes o activitats punibles legalment contra Casals.

Els agents manifesten que Casals havia declarat als mitjans durant la guerra què en les seves gires internacionals diria que a Catalunya no es matava pels carcers. Efectivament, ho exposa a *La Publicitat* el 12 de novembre de 1936, entrevista que hem publicat en altres estudis.¹⁶ En aquella data, els dits incontrolats

16. L'article és reproduït a dotzenes de periòdics del món. Apareix el novembre a Barcelona i altres diaris locals el reproduïxen i arriba a la premsa estrangera, que també el publica, com a

encara actuen, tot i que són a les acaballes per la protesta general, sorda tanmateix, davant el terror d'una minoria armada contra la majoria silenciosa. El pic més intens és del juliol a l'octubre de 1936. Els combats dels Fets de Maig de 1937 afebliran la posició anarquista per donar pas al predomini comunista. Els morts a la rereguarda després del maig de 1937 seran pocs, molt pocs, tot i la persecució que patiran partits, també marxistes, però heterodoxos davant Moscou —com el POUM per la voluntat de Stalin. Els que sí que moriran seran els pacífics ciutadans bombardejats. A l'Espanya controlada per Franco els assassinats seran continuats, i es produiran fins a la mateixa mort del general, quatre dècades més tard, el 1975. Foren tan nombrosos que es pot parlar d'holocaust, com ha escrit Paul Preston. En cap cas es pot dir el mateix de la República, on els seus executats foren selectius i sota mandat judicial, fora d'uns execrables casos deguts al SIM (Servei d'Intel·ligència Militar) i dels primers mesos de terror. No es pot comparar, ni menys afirmar, com vol la historiografia totalitària, que les dues parts assassina-ven per igual. Una ho fa sobretot durant uns mesos, mentre el franquisme ho fa durant dècades, en guerra i després!, en grans quantitats i amb formació de causa i sense fonaments jurídics. Eren els tristos consells de guerra declarats il·legítims i mancats encara avui de reparació i restitució a les víctimes i els seus hereus quan els altres països totalitaris d'Europa han articular normatives que puguin aportar pau als esperits dels afectats o dels seus descendents, compensar els mals materials i esborrar els efectes legals. Això, fora d'una vàcua declaració d'il·legitimitat sense efectes jurídics, no s'ha produït encara a l'Espanya democràtica.

Paul Preston, al seu estudi sobre Salvador de Madariaga que cita Baldock, només troba dues referències de la relació entre Franco i Casals. La primera, el febrer de 1956, quan Casals demana el passaport, i a la consulta que se li fa, Franco respon que d'acord, però que ho faci en persona. La segona, el juny de 1958, quan el pretendent Joan, fill d'Alfons XIII, visita Nova York i demana a l'ambaixador espanyol de veure Casals. Franco s'hi oposa i qualifica el músic de «separatista». Ja ens hem referit a la vinculació, el respecte i l'agraïment de Casals per la família reial pel suport que li van donar inicialment en els seus

París el desembre. Aleshores succeeix un fet singular: la premsa francesa se segueix amb interès a Barcelona i, quan arriba, els diaris barcelonins tornen a publicar-lo sense recordar que ja ho havien fet. *La Publicitat* explica l'eco d'aquesta entrevista en una nota que reproduïm a *Entrevista a la guerra. 100 converses de Lluís Companys a Pau Casals* en què incloem les diverses entrevistes de Casals amb periodistes (p. 323-348).

estudis. Franco accepta Joan Carles, però no Joan. El nom de Casals encara estaria prohibit uns anys més. Així, l'octubre de 1964, quan Joan B. Cendrós publica un anunci a *Destino* on es reproduïa un autògraf del músic sobre l'editorial Proa quan aquesta era a Perpinyà, es multa la publicació de Josep Vergés amb 25.000 pessetes. La revista costava 1 pesseta. La sanció li fou imposada pel governador civil, Ibáñez Freire, conspicu enemic del país i autor de nombroses barrabassades contra l'Institut d'Estudis Catalans, Òmnium Cultural i activistes com Joan Ballester Canals i Frederic Roda, entre altres.

Casals es va abstenir de fer declaracions públiques de condemna específica del franquisme. No és home de paraula precipitada. Les seves declaracions, com poden llegir-se fàcilment avui, en estar recopilades, són discretes i amb consideracions de caràcter general, moral, quan era habitual a la premsa en temps de guerra d'exposar amb vehemència la condemna als revoltats amb tota mena de qualificatius, cosa que Casals en cap moment no fa. També els agents coneixen bé el patrimoni de Casals, parlen de quadres de valor, de la casa de Sant Salvador, dades per a un tribunal que té fonamentalment una finalitat recaptatòria.¹⁷

3.1. L'informe del Tribunal de Responsabilitats Polítiques

Aquests lligalls, fins avui desconeguts, es conserven als dipòsits judicials catalans. El de Pau i Lluís Casals a Tarragona, i el del seu germà Enric a Barcelona. En el lligall relatiu a Pau (1940 01 19, informe del TRRP), es presenten els informes que han de servir per a *empapellarlo*, terme d'impossible traducció. Aquest *empapellar* volia dir condemnar l'encausat a una vida absent de normalitat, tant pel nombre de tràmits a desenvolupar un cop iniciat el procés, com pels perjudicis que ocasionava en la seva imatge privada i pública. Podia ser des d'un cartell de cerca i captura a una tirallonga de denúncies administratives i/o

17. El preàmbul de la llei indica: «Las sanciones económicas se regulan con una humana moderación, de la que son ejemplo los preceptos encaminados a no coartar las actividades de quienes basan su subsistencia en negocios modestos. Y estas sanciones, en aquellos casos en que se deba prevenir el peligro dimanante de posibles actuaciones futuras de los inculcados, podrán ir acompañadas de otras, que, en rigor, tienen el carácter de medidas de seguridad y que consistirán en la inhabilitación para el ejercicio de determinados cargos y en el alejamiento de los lugares en que se residía anteriormente, llegándose, en ciertos casos de gravedad suma, a declarar la pérdida de nacionalidad de los que no merecen el honor de seguir siendo españoles».

judicials que impossibilitaven la vida laboral i professional o acadèmica i pública. Els sumaris consultats del TRRP consten d'una part documental —informes d'autoritats—, i d'una part testifical —informes de testimonis aportats per la defensa i totes les dades que el jutge instructor requereix. Vegem-ne el contingut cronològicament.

El procés contra Casals s'inicia a Barcelona a finals de febrer de 1940, quan s'ordena citar el músic a declarar, i tindrà dos escenaris principals: el TRRP de Barcelona i el de Tarragona. El 4 de març, el jutge del Vendrell, Josep Giró Bonsons, tramet ordre de compareixença davant el TRRP de Tarragona, i comunica que l'acusat està expatriat i que no disposen de més dades. Mentrestant, Lluís Casals s'assabenta que hi ha causa oberta contra el seu germà i li falta temps per demanar al jutge instructor del TRRP de Tarragona, Matos Roca, que autoritzi un termini per aportar una declaració jurada dels béns del seu germà. El 12 de març el jutge li dona cinc dies de marge.

Els informes segueixen el seu curs, i arriba el torn de la Guàrdia Civil. El 4 de març, el cap de la comandància del Vendrell, Francisco Pérez Martí, informa que Casals militava a ERC «siempre», si bé ignora si hi estava afiliat; que participava en concerts a favor de les milícies roges; que tenia ascendència en el govern, i que col·laborava amb la premsa. El qualifica taxativament d'«ideas separatistas arraigadas» i, afirma sense embuts:

[...] se sabe también de ciencia cierta que desde el extranjero [sic] [h] a avalado personalmente a individuos criminales de esta localidad, financiando algunos viajes para América, y de los bienes que posee se ignoran por ser muchos, pero en el Barrio de San Salvador, o sea en la Playa, posee fincas y un chalet, Museo, que puede valer de 40 a 50.000 duros.

Estranyament, el 24 d'abril, el mateix guàrdia civil, en un document manuscrit afegit a l'expedient, indica el contrari i sobta veure els dos documents, l'11 i el 13, gairebé correlatius amb tants matisos:

1.º Se ignora si estaba afiliado a partidos de izquierdas. 2.º No dio a entender ser de ideas separatistas. 3.º De rumor público se sabe dio algunos conciertos a beneficio de las milicias rojas. 4.º Ignorando también si en alguna ocasión levantó el puño. 5.º Posee en bienes económicos y propiedades aproximadamente la cantidad de seiscientas mil pesetas.

També arriba l'informe de la Falange. És cautelós, i sembla fet per algú que el vol ajudar, tot i que no pot descartar aspectes coneguts que ha d'indicar forçosament per la seva notorietat. Literalment diu que ignora si està afiliat a Esquerra i que ho desconeixen tot:

El darrer informe és el de l'arxipreste de la parròquia de Sant Salvador. S'excusa de manifestar la seva posició al·legant que ha arribat al final de la guerra i que no coneix la conducta politicosocial, «ni siquiera la persona del inculpadado de quien se me piden informes».

Junt amb els informes, s'inclouen diligències i un memoràndum de la Comissaria d'Investigació i Vigilància de la Direcció General de Seguretat datat a Tarragona el 21 de febrer de 1940 que indica que han pres possessió de la vila de Casals a Sant Salvador. La troben precintada i davant els previsibles desperfectes i el patiment pels quadres, «a algunos de los cuales se les concede algún valor», proposen elaborar un inventari. També entre aquesta documentació cal destacar la transcripció de l'entrevista que els agents A. Carreño i A. Triadú transcriuen de la revista *Ressorgiment*, del setembre-octubre de 1938. A l'entrevista, feta a l'escalf del gran concert del 19 d'octubre al Teatre del Liceu, li pregunten a Casals si es quedarà a Catalunya. Ell contesta que l'endemà marxa en gira de dos mesos a Bèlgica, Hongria i Txecoslovàquia, entre altres estats. Quan li diuen si no vol estar més temps ací, la resposta és definitiva: es voldria quedar per sempre, però en la lluita que es manté, tothom hi té un deure a fer i el seu és anar pel món representant un poble que lluita i pateix per una noble causa procurant de convèncer que tothom que sigui humanitari i amant de la llibertat ha d'ajudar sense cap dubte. Aquesta frase, compromesa, perquè situa Casals al costat de la República, serà utilitzada pel franquisme com a element de propaganda i, per tant, d'adhesió a la República, i segons una òptica injusta, haurà de ser, *a posteriori*, castigada.

Als fons consultats hem trobat que Casals compareix davant el cònsol de Perpinyà per defensar-se dels atacs que rebia als diaris.¹⁸ Al document s'especifica que es va dictar sentència contra ell el 22 de novembre de 1940, i que s'havia declarat ferma el 12 de desembre, amb una sanció de 250.000 pessetes. El procurador de Casals, Salvador Lluch i Subiranas, demana el fraccionament de la sanció i ofereix com a garantia la finca de Casals de la rambla

18. ANC. Document al Fons Casals. Inv. 367, caixa 161 (05.02).

EL PRIMER FRANQUISMO CONTRA PAU CASALS

2443/040

12

SALUDO A FRANCO:
¡ARRIBA ESPAÑA!

Falange Española Tradicionalista
y de las J. O. N. S.
TARRAGONA

Delegación Provincial
de Información e Investigación

Departamento de

Núm.

Exp. Nº. 283

PABLO CASALS DEFILLÓ
VENDRELL

Al contestar, hágase referencia al número y Departamento.

INFORME; Se ignora si estaba afiliado a Esquerra Republicana Catalana y si era de ideología separatista. Dió varios conciertos a beneficio de las Milicias rojas, viéndosele el puño en alto en el concierto que dió en el Teatro del Liceo de Barcelona a beneficio de las Milicias rojas y en algún otro sitio. - Se sabe celebró algunas entrevistas con periodistas que escribían en la prensa roja. - Actualmente se encuentra en el extranjero. -

Tarragona 6 de Abril de 1940.
El jefe del Departamento

SECRETARIO PROVINCIAL

SR. JUEZ INSTRUCTOR DEL JUZGADO DE RESPONSABILIDADES POLITICAS
PLAZA

de Catalunya, 94, de Barcelona. El tribunal ho concedeix, i se li diu que les primeres 50.000 pessetes seran efectives en el període de tres mesos i la resta de forma anual durant un màxim de quatre anys també en quantitats de 50.000 pessetes. Aquest document, signat per Conrado Espín i pels membres del tribunal Monclús, De la Maza i Daltabuit, s'acompanya del document del consolat de Perpinyà, que pel seu interès transcrivim íntegre:

D. Pablo Casals Defilló solicita del Sr. Cónsul de España en Perpignan, que en funciones notariales haga constar por acto de presencia que el dicho Sr. se siente en la necesidad de prevenir la posible defensa de su condición de español sincero y leal ante los Tribunales de España de cualquier clase que sean, porque ha podido conocer, gracias al cariño de sus familiares, que *La Vanguardia* de Barcelona correspondiente al 18 de febrero de 1939 y *Solidaridad Nacional* del 1º de Julio del mismo año, dedicaron artículos infamantes por calumniosos y desenfadadamente agresivos, las justas calidades del Sr. Casals. / Le conduce este requerimiento legal a completarlo con el otorgamiento de Poderes a Procuradores para que lo defiendan en el caso de que la resonancia de estos artículos, o la imitación de la conducta de sus autores produzcan una denuncia o varias denuncias encaminadas al mismo daño de que son muestras bien seguras y temibles aquellos artículos. / Del acta así articulada, el Sr. Casals pedirá la correspondiente copia autorizada por el Sr. Cónsul.

Tornem al sumari. Acabats els informes, comencen les proves. El primer document el tramet el procurador de Casals, Salvador Lluch i Subiranas, en virtut del poder atorgat el 5 de febrer al consolat d'Espanya a Perpinyà i legalitzat pel Ministeri d'Afers Estrangers. En aquella data, Casals compareix davant Román Oyarzun, del consolat de Perpinyà, i denuncia, com hem vist, l'ús que es fa dels articles que havien aparegut a *La Vanguardia* i a *Solidaridad Nacional*. El cònsol anota que Casals «considera agresivos, calumniosos e infamantes para su persona y condición de español sincero y leal, hace acto de comparecencia ante mí para protestar del contenido de dichos artículos». Així mateix, Casals també signa al consolat l'escriptura de mandat a sis procuradors, tres de Barcelona i tres de Madrid, perquè el representin davant la justícia espanyola tant en relació amb el sumari incoat com davant els articles crítics que apareixen a la premsa, perquè eren «lesivos a su buen nombre y fama, tanto en el terreno

personal como en el político-social» i els autoritza a «que lo defiendan ante quien corresponda».

Els documents aportats en la seva defensa són o bé validats per autoritats de la Falange o bé legitimats pel notari Antoni Par. Fer-ho en el termini fixat implica una labor titànica per al germà de Pau, Enric, que assumeix la feina amb un mèrit encomiable, i per al procurador Salvador Lluç. Com que no existeix la possibilitat de fer còpies, quan no es troba l'original de premsa que s'aporta (cas, per exemple, de la publicació anarquista *Mi Revista*), s'acut a la certificació jurada. Així ho fan amb el retall del diari *Treball* del 14 d'agost de 1936, en el qual Otto Mayer acusa els músics de prestigi internacional que no donen suport al poble ni han participat en cap subscripció per als ferits, vídues i orfes. El retall de premsa el certifica el director de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona Agustí Duran i Sanpere, i ho legitima el notari Par el 8 d'abril.

Pau està al cas, gràcies a Enric, de tot el procés. Sap que la seva sort és la del seu germà. Demana ampliar el termini, conèixer els càrrecs i poder presentar l'escrit de descàrrecs. El 19 de març, data límit del termini, Salvador Lluç presenta un elaborat i extens escrit, que comença amb la síntesi de les actuacions de les quals s'acusa Casals, per passar després a rebatre-les:

1º Tener gran ascendiente con los componentes del Gobierno de Cataluña, incluso se le veía en las Tribunas de los actos públicos levantando el puño, valiéndose de ello los rojos para su propaganda especialmente en el extranjero.

2º Ser elemento destacado de Esquerra Republicana y de arraigadas ideas separatistas: dando conciertos musicales a beneficio de las milicias rojas, el que era constantemente elogiado por la prensa y radios extremistas.

3º Es de apreciar que en fecha 4 de noviembre de 1936 fueron asesinados gran número de patriotas, y Casals con ocasión de marchar al extranjero, tuvo el cinismo de manifestar que él diría que en Cataluña no se mataba a nadie: contribuía económicamente a la causa roja y a familias izquierdistas. En la actualidad se halla huido al extranjero.¹⁹

19. És un escrit molt extens, un al·legat que sintetitza els altres documents que s'adjunten i que aporten moltes dades biogràfiques sobre Casals, per exemple que amaga la monja Teresa Nellosta, reguiada a la seva casa de Barcelona i l'opinió que ella tenia del comportament de Casals.

Sorprèn poderosament que aquests arguments havien aparegut el 18 de febrer de 1939 en un article al diari de més circulació de Barcelona. Fil per randa tots els arguments. Sembla, però, ja que no l'hem pogut localitzar, que algú del mateix TRRP o vinculat als cossos jurídics militars o dels serveis policials, fos l'autor del text que publica *La Vanguardia Española*. Article i document judicial tenen els mateixos arguments. Els hem acarat per palesar-ne la coincidència i com un bon resum de les acusacions contra Casals. L'autor de l'article en sistematitza tres. Qui s'amaga sota el pseudònim «Tirso Español»? No l'hem pogut identificar. Aquest diu a *La Vanguardia Española*:

Primero: que saludar con el puño en alto después del concierto del Liceo era innecesario, si no quería hacer pública confesión de fe marxista, cosa absurda en usted que es millonario y propietario de tierras y casas de alquiler y que no desea —de esto estamos, seguros todos— que a su vejez, en vísperas de retirarse a disfrutar tranquilamente de un capital tan bien ganado, venga un Lenin, un Stalin o un Negrín, a colectivizárselo.

Segundo: que el no querer tocar en los países fascistas constituye una injusticia mayor que la supuesta, de la que es represalia, y que usted, atribuye a los Gobiernos de Italia y Alemania. Porque si era por la sola razón de ser países fascistas, usted que como antifascista se habrá hartado de decir que los pueblos alemán e italiano no son responsables del régimen que padecen ni están conformes con él, podía negarse a tocar para el Führer o el Duce, pero no tenía derecho a privar de la inefable emoción que la música despierta a aquellos dos públicos, precisamente los más musicales del mundo. Y si —como había usted dicho tiempo atrás, antes de la guerra y de saludar con el puño en alto— la razón era solo la de protestar por la expulsión de Alemania de músicos judíos (en cuyo caso no había por qué negarse ahora a tocar en Italia), la injusticia resulta más patente aún, ya que podrá dudarse si las razones de Estado pueden afectar o no al Arte, pero parece más indudable que el Arte no puede afectar al Estado; podrá discutirse —aunque difícilmente— si el Estado, que es el realizador, si no creador, del Derecho, tiene alguna esfera vedada o no le puede estar vedada absolutamente ninguna, pero lo indiscutible es que el Arte tiene su esfera peculiar y no debe, bajo pena del más atroz de los ridículos, entrometerse en lo político. O sea, que al protestar usted de que el Führer «mezclara la política con la música (de acuerdo al fin y al cabo

con la teoría totalitaria) y negarse, en represalia, a tocar en Alemania, no hizo usted más que «mezclar la música con la política», en desacuerdo con todas las teorías musicales.

El tercer argument que utilitza l'articulista contra Casals és el de fer propaganda a favor del Govern republicà i de ser sensible davant els bombardeigs franquistes i la fam de la població civil, però de no ser-ho davant els assassinats de capellans o patrons pels republicans. La coincidència amb la documentació judicial és plena. L'article apareix a la pàgina 12, la darrera, i no a la secció de col·laboradors habitual en textos d'opinió.²⁰ A més, és publicat al costat de dos textos, un sobre els consells de guerra, en què es demanen penes de mort, i l'altre sobre el dietari d'un brigadista francès, text també procedent de la policia. No sembla forassenyat pensar que aquesta pàgina es va redactar amb dades procedents de les noves autoritats, encara més quan una nota diu que no admetran cap gasetilla que no vagi autoritzada per les autoritats militars d'ocupació. El nou director de *La Vanguardia*, Luis Martínez de Galinsoga, l'han nomenat els franquistes, i no el propietari, comte de Godó.

Els documents que articulen la defensa de Casals són elaborats amb un alt nivell tècnic pel procurador Lluç. Utilitza els arguments que li permet la nova legislació i, fonamentalment, el de l'error. Sosté la defensa sobre la idea que Casals no és un enemic, i ho intenta demostrar minimitzant les acusacions. Aporta dades, noms i fets que demostrin la bondat i falta d'actitud política partidista del músic; matisa entre republicanisme i separatisme; rebut el suport als morts de la República; elimina acusacions o les menysvalora, com ara saludar amb el puny en alt. El procurador, en el llenguatge pompós i barroc que usen les noves autoritats i els agrada, usa a l'engròs els elogis al règim franquista al llarg de deu pàgines. Una altra qüestió és que convenci el tribunal. Selecciona bé els fets que defensa, i argumenta amb bon criteri per difuminar els actes evidents oferint-ne una altra interpretació o motivació.

Per sostenir la defensa, Lluç presenta un reguitzell de testimonis favorables a Casals. El primer, Joan Oliver Durand, metge vendrellenc que l'assisteix arran de la crisi nerviosa que patí pels assassinats de clergues. La personalitat d'Oli-ver és avalada com «adicto al Glorioso Movimiento Nacional» pel representant

20. Tirso ESPAÑOL, «El arte y la política. A Pablo Casals», *La Vanguardia Española*, 18-II-1939.

de la Falange, Josep Alegret Casas. El document manuscrit, del 19 de març, fa l'èmfasi en la dada que coneix el músic des de 1924. Especifica el caràcter impressionable de Casals i com les contrarietats fortes li provoquen símptomes depressius. Esmenta la mort de la seva mare, de resultes de la qual patí una crisi nerviosa i ho compara amb els assassinats del Vendrell. El fet que Casals pateix i és afectat pels assassinats de religiosos és inqüestionable.

En un altre document es presenta el testimoni de Josep Sabater, director de l'Orquestra del Liceu, amb declaració i signatura acreditada davant el notari Antoni Par el 17 de març. Sabater argumenta l'obligatorietat de la salutació amb el puny en alt als teatres, i que no es podia obviar si no es volien mals majors: «Forzosa e inexcusablemente nos veíamos obligados a participar en públicas sesiones, al atacar el himno que la horda llamaba Nacional [l'himne de Riego], saludáramos con el puño cerrado»

Tot seguit s'inclou còpia de la carta que Enric Casals adreça amb data de 28 de febrer de 1940 a Serrano Suñer, aleshores ministre de Governació. És un resum en quatre folis dels deu de l'informe de descàrrec, i consta de 25 punts que desmenteixen les acusacions. Per exemple, al·ludeix que si Casals hagués volgut desitjar articular una acció propagandística a favor de la República ho hauria pogut fer fàcilment, atès que en les seves actuacions a països estrangers fou entrevistat profusament, i en cap declaració manifestà les opinions que se li atribueixen. Diu que foren «fabricades» per premsa de València i Barcelona, i aporta una prova documental del 23 de gener de 1937, en què Casals mateix denuncia que són apòcrifes. Són unes declaracions fetes a *El Día Gráfico* en plena guerra, afirmant que les entrevistes en qüestió no són seves.

Explica la crisi nerviosa de Casals —assistida, com hem vist, pel doctor Oliver— quan s'assassinaren clergues prop de casa seva. Al·ludeix a la correspondència i amistat de Casals amb el rei, així com que no actués a Rússia des de la revolució comunista, ni a Alemanya per una qüestió personal, com l'amistat amb Bruno Walter. També, que usava a l'estranger el nom de Pablo i a Catalunya el de Pau, i com era criticat per aquest fet pels nacionalistes catalans. En resum, molts fets dels quals se l'acusava podien ser interpretats de manera diferent. Era forçós que Casals defensés el seu nom. Els seus germans i família eren a l'Espanya franquista i, a més, hi havia els béns i immobles on vivien familiars. Altres exiliats, com Joaquim Xirau, patiren l'expropiació dels seus béns, com ens ha explicat a Mèxic el seu fill Ramon. S'apropriaren de la seva casa, la qual no ha estat retornada mai. A més, el tràngol d'un procés no és pas una experiència irrellevant.

Enric Casals també al·ludeix a l'article de *La Vanguardia Española* com a font ideològica contra el seu germà en la carta que adreça a Serrano Suñer. Dels 25 punts de descàrrec, destaquem els següents:

1. Pablo Casals (de convicciones monárquicas como se verá) ha sido siempre apolítico.

6. Que cuando SS. MM. los Reyes de Italia visitaron Madrid (pleno régimen fascista en Italia), Pablo Casals fue invitado por SS. MM. los Reyes de España para dar un concierto y Casals se desplazó inmediatamente de Barcelona y dio un recital en palacio en honor de los Augustos Huéspedes.

7. Que ha actuado en Italia hasta el año 1935, siendo por lo tanto falsas las manifestaciones a él atribuidas de no haber querido nunca dar conciertos en países fascistas; y si después de 1935 no los ha dado es por las circunstancias que se desprenden de mi aseveración n.º 23.

15b. Que con motivo de la llegada al teatro, de Companys y las demás «autoridades» aquella bochornosa multitud se puso en pie, y con el puño en alto prorrumpió en gritos, vociferando enardecida toda clase de «Vivas» revolucionarios. Pablo Casals, situado en el lugar más visible (el escenario) ¿podía sin peligro personal dejar de saludar a la usanza de las hordas dominantes?

20. Que si Pablo Casals hubiera dicho algo de lo que se le atribuye, habría sido persona de «influencia» para obtener pasaportes para sus dos hermanos y en este caso, no hubiera tenido²¹ el más remoto deseo de volver a la zona roja. (Tampoco lo tuvo para sacar de la cárcel a un familiar²² próximo suyo de 83 años, persona honorable, el cual fue libertado a los 73 días, justo con los demás presos de Vendrell).

23. Que son patentes los encarcelamientos, malos tratos y hasta torturas de que los rojos han hecho víctimas a los familiares de las personas

21. Com que l'acusació especula sobre intencions, el procurador Lluç també insinua sobre el que hagués pogut passar, fets, lògicament, indemostrables. A la lògica del totalitarisme que articula una justícia a l'inrevés, en paraules del mateix Serrano Suñer era legítim puntualitzar el que hauria pogut passar.

22. És Santiago Vidal, pare de l'esposa del seu germà, el qual també ho fa constar en un document adjunt a la seva declaració confirmant la detenció.

pasadas a la España Nacional. Y que Pablo Casals no podía permitir que lo mismo sucediera a sus hermanos y sobrinos, que son toda su familia. Máxime, porque por su personalidad, no hubiera podido mantenerse secreta la noticia de su incorporación a la España Nacional.²³

S'argumenta que l'entrevista publicada a *Mi Revista*, que s'adjunta en l'expedient de la causa, recull fidelment el pensament de Casals. Fou feta al dictat i, per tant, és fiable. Quan se li pregunta la seva opinió sobre la revolució, comenta: «Soy artista y con mi Arte solo deseo la Paz y la Armonía entre los hombres».²⁴ Per la seva banda, el procurador Lluch juga fort atès que no només hi ha el perill que tota la fortuna de Casals a Espanya passi al nou estat franquista, sinó que poden establir-se antecedents per a altres causes en curs, com la del seu germà Lluís. A continuació, sintetitzem les declaracions dels testimonis, respectant l'ordre en què es presenten en el sumari:

Taula 1. Testimonis favorables aportats a la causa del TRRP contra Pau Casals (1940)

19-III Joan Oliver Durant	Metge	Avala patiment pels assassinats
17-III Josep Sabater	Director Orquestra Liceu	Justifica aixecar puny tancat
19 -III Salvador Vidal	Familiar	Detingut malgrat la «influència» de Casals
19-III Joan Balcells García	Veí del Vendrell	Certifica una conversa amb Casals; crític amb el marxisme rus
13-III Josep M. Escola, Santos Sagrera Anglada, Mariano Sainz de la Maza, Vicente Morales Alberola, Domènec Forns	Membres de l'OPC	

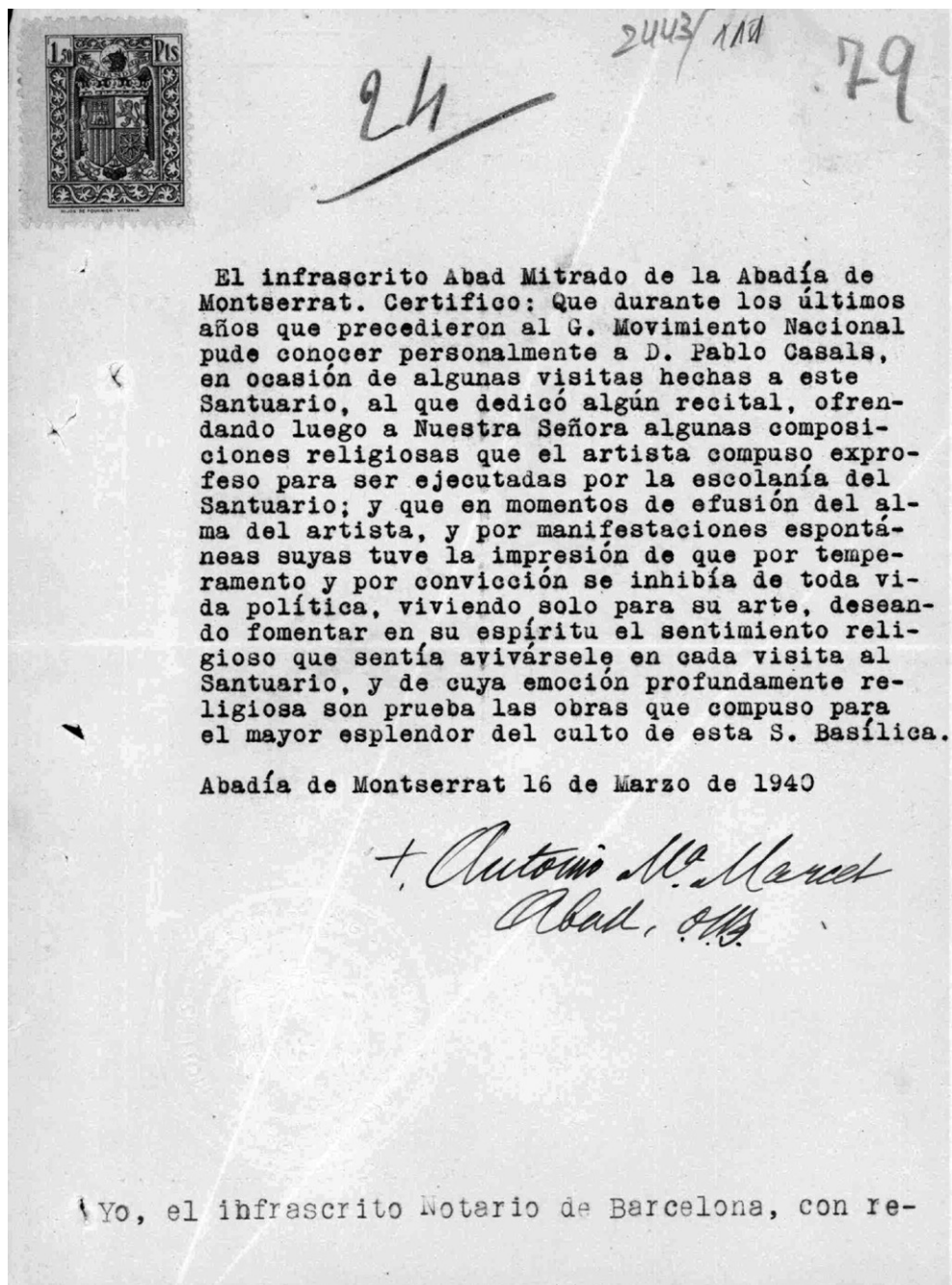
23. Expedient del Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Tarragona. Expedient núm. 283, número 2443 (28-II-1940). La carta l'adreça al jerarca franquista aleshores a Burgos, i està datada el 28-II-1939. Pàg. 33 i sq. del sumari.

24. *Mi Revista*, 20, 1-VII-1937. Consultable al web del Ministeri de Cultura (www.pren-sahistorica.es). L'entrevista la publiquem a *Entrevista a la guerra*, p. 336 i sq.

EL PRIMER FRANQUISME CONTRA PAU CASALS

19-III Joan Carandell	Advocat	Certifica una conversa amb Casals: crític amb el desordre.
15-III Teresa Bellosta	Monja	Refugiada durant la guerra a casa de Casals
19-III Francesc Solà Gené	Arquitecte	Ell i set persones més amagades. Reben paquets de menjar de Casals.
19-III Adela Porta	Vda. militar assassinat	Rep paquets de menjar de Casals i dona testimoni de les protestes de Casals sobre determinades conductes republicanes reprovables.
19-III Maria Parera Vidal	Vda. Enginyer assassinat	En arribar a França demana suport per anar a l'Espanya sota control franquista i Casals l'ajuda.
19-III Antoni Massana, 19-III Joan Guim	Jesuïtes del col·legi Sagrat Cor	Dona testimoni de la religiositat de Pau Casals.
s/d Arsenio S. Puerto	Dominic	Dona testimoni de la religiositat de Pau Casals.
14-III Pablo de Castellón	Superior Caputxins del convent de Pompeia	Dona testimoni de la religiositat de Pau Casals.
14-II Gonzalo Maciá Irigoyen	Superior Carmelites Descalços	Dona testimoni de la religiositat de Pau Casals.
16-III Joan Guilera Solé	Arxipreste església del Vendrell	Exposa la vida religiosa de Casals.
16-III Antoni M. Marcet	Abat de Montserrat	Dona testimoni de la religiositat i el suport de Casals
18-III Joan Figueres Socias	Veí del Vendrell	Certifica que l'article d'O. Mayer a <i>Treball</i> feia al·lusió a Casals.
19-III Agustina Vidal	Monja	Refugiada durant la guerra a casa de Casals
17-II Salvador Vidal, Joan Bo, Josep Gener, Salvador Gual i 5 més	Veïns del Vendrell	Certifiquen la religiositat i fidelitat Monarquia i caràcter caritatiu
15-III Ada Dini	Funcionària Consolat Itàlia	Rep paquets de menjar

JOSEP MARIA FIGUERES

Carta de l'abat de Montserrat, Antoni M. Marcet, a favor de Pau Casals. 16 de març de 1940.

4.2. DECLARACIÓ DE BÉNS, SENTÈNCIA I RECURS

En aquella febril setmana de mitjan març de 1940, es recullen adhesions i s'autentifiquen notarialment, la majoria pel notari Par de Barcelona, amb l'excepció d'algunes de fora, com la de la monja Vidal a Burgos. Tota una operació de logística en la qual participa una quarantena de persones signant i avalant amb els notaris. El 19 de març, data límit, Lluch presenta l'escrit de conclusions, i el 9 d'abril aporta les legitimacions que no ha pogut incloure el mes anterior. El jutge ordena descosir l'expedient i intercalar els documents on correspongui. D'altra banda, el procurador que ha aportat la declaració de béns (27 de març), demana que Enric Casals actuï d'interventor. No consta cap resolució al respecte. La declaració de béns que aporta Pau Casals, mitjançant Enric, és la següent:

Taula 2. Béns que aporta Pau Casals davant el TRRP el 1940

	Data	Compra	Import
Immobles			
Barcelona			
Rbla. Catalunya, 94	1934	452.000 ptes.	Usdefruit 20%: 90.400 ptes.
Marià Cubí, 96	1935	222.000 ptes.	Usdefruit 20%: 44.400 ptes.
Sant Lluís, 17	1935	125.000 ptes.	Usdefruit 20%: 25.000 ptes.
El Vendrell			
Terreny Sant Salvador platja	1909	500 ptes.	500 ptes.
Terreny Sant Salvador platja	1909	100 ptes.	100 ptes.
Terreny Pla del Mar	1916	10.000 ptes.	10.000 ptes.
Casa en aquests terrenys		75.000 ptes.	75.000 ptes.
Mobiliari i objectes			no quantificable
Total béns immobles			245.400 ptes.

JOSEP MARIA FIGUERES

	Data	Compra	Import
Valors			
Total cèdules, accions, obligacions		1.894.500 ptes.	1.894.500 ptes.
Efectiu			
Compte corrent The Royal Bank of Canada		62.944,30 ptes.	62.944,30 ptes.
Compte corrent Banc Internacional Corp.		3.361,18 ptes.	3.361,18 ptes.
Total efectiu:			66.305,48 ptes.

Font: Sumari del TRRP. Arxiu TSJC. Tarragona.

En la declaració no consten els dipòsits i propietats de Casals a l'estranger. El TRRP no hi té jurisdicció i, a més, la majoria dels països obligaven a conservar els guanys al seu territori. En el cas de Casals, aquest fet serà crucial per les dificultats que passa durant la Segona Guerra Mundial, quan té els béns bloquejats per la França de Vichy i li costarà sobreviure sense poder actuar com a músic. Les quatre cases, el terreny de Sant Salvador, les inversions i els estalvis havien estat fruit d'una dinàmica i constant activitat musical de tres dècades de concert diari o cada dos dies, només aturada per malalties i alguna pausa estival. Cal remarcar la seva generositat durant la Guerra Civil, a l'exili i al final de la seva vida, quan dota la fundació homònima i el Museu amb la casa i els terrenys de Sant Salvador.

En el voluminós lligall de 197 pàgines s'inclouen providències de tràmit i un resum de proves que signa el jutge instructor Matosas Roca. L'expedient de Barcelona, iniciat el 20 de febrer de 1940 —si bé a la portada hi consta el 28—, es trasllada a Tarragona el 18 de juny. El tribunal de Tarragona, format per Lorenzo Monclús, Penalva i Eudaldo Daltabuit, acorda obrir expedient.²⁵ Després de diverses providències internes de procediment, es dicta l'aute que determina que en 48 hores els membres del tribunal han de rebre l'escrit de defensa, i que es remeti al jutge per notificar-ho a l'acusat. El 9 de juliol, el secretari del TRRP de Barcelona Manuel Rodríguez Pons dicta un acte que ordena la

25. Providència del 20-II-1940, p. 5 del sumari. AHT.

incoació d'expedient amb els tres membres citats del tribunal. L'11 de juliol es mana que es comuniqui a l'interessat. El 12, l'agent judicial diu que no es pot citar Casals en estar expatriat. El 15 es tanca el cercle: essent Casals «huido al extranjero» té lloc la «notificación en estrado», o sigui la lectura davant testimonis. El 23, Lluch presenta un escrit al TRRP de Barcelona demanant que se l'accepti com a representant de Pau Casals, tal com era anteriorment al TRRP de Tarragona. L'endemà s'accepta la súplica. El 29, Lluch presenta un extens escrit de defensa de set folis en què reitera argumentacions exposades anteriorment i demana l'ampliació del termini per aportar noves proves documentals. El tribunal dicta un aute molt negatiu el 2 d'agost, en què diu que no accepta noves proves i denega les que va aportar el 29 de juliol. Es preparen per dictar sentència. Aquesta es fa pública el 5 d'agost signada pel tribunal en ple i el secretari:

Núm. 1935 Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Barcelona Certifico: Que en el expediente número 2433 de este Tribunal y 283 del Juzgado de Tarragona, seguido contra Pablo Casals Defilló; se ha dictado sentencia cuyo encabezamiento y parte dispositiva dice así:

Sentencia.- Señores: D. Lorenzo Monclús Fortacín, D. Ildefonso de la Maza Fernández, D. Eudaldo Daltabuit Pelayo.- En la ciudad de Barcelona a cinco de Agosto de mil novecientos cuarenta, visto por [blanc]. Anotados al margen el expediente de responsabilidad política incoado contra Pablo Casals Defilló, mayor de edad penal, vecino de Vendrell, siendo Ponente el Vocal Propietario, magistrado D. Ildefonso de la Maza Fernández.- Fallamos. Que debemos declarar la responsabilidad política del inculpado Pablo Casals Defilló, vecino de Vendrell a quien se le impone la sanción de un millón de pesetas de multa. Así por esta nuestra sentencia, definitivamente juzgando, lo pronunciamos, mandamos y firmamos.- Lorenzo Monclús, Ildefonso de la Maza, E. Daltabuit Pelayo-. Rubricados.

La sentència del TRRP condemna Casals al pagament d'un milió de pessetes. Una xifra molt alta, absolutament desproporcionada en relació amb la fortuna que té a l'interior. Hem vist a la declaració que el valor d'una casa mitjana és de cinquanta mil pessetes i d'una de molt gran, el doble. L'import de la sanció, fet i fet, significa la meitat de la seva fortuna. El Tribunal coneix la falta de líquid per satisfer-la i la necessitat d'haver de vendre propietats o cercar altres recursos en el context bèl·lic a Europa.

Molts exiliats, com el mateix Lluís Companys, no tenen procurador que els defensi *in absentia*. Els efectes d'aquesta perniciosa i injusta llei encara arriben fins a l'actualitat amb béns afectats a persones que o bé no tenen hereus o aquests, desconeixent-ho, se n'han vist privats. Era el dret, bàrbar, de conquesta. En el nou marc legal i sense cap possibilitat de recurs, s'aplica una llei injusta i lesiva pel seu caràcter retroactiu, que anul·la *de facto* qualsevol ordenament d'un estat de dret, i que considera delictes aspectes inherents al desenvolupament democràtic de la conducta social, això és, els drets fonamentals de la persona. En conclusió, el TRRP és un tribunal recaptatori que té per objecte imposar multes, fixar confiscacions i apropiar-se dels béns dels vençuts, a més d'inhabilitar-los professionalment per causes polítiques. Casals es defensa i ho farà amb un procurador intel·ligent i actiu. El resultat no serà gens just.

La sentència es comunica el 9 d'agost de 1940 al procurador i apareix publicada al diari oficial de la província de Tarragona un dia abans. El president del tribunal ordena trametre-la al governador civil, perquè la faci pública i «sirva de notificació al interesado, por ignorarse su paradero». La premsa informativa general es fa ressò de la sentència. *La Vanguardia Española* publica la notícia, lacònica i seca, el 5 de setembre de 1940.

El procurador s'oposa a la sentència i presenta recurs, que és acceptat el 26 d'agost al TRRP central de Madrid. El recurs prospera i el 22 de novembre el tribunal dictamina rebaixar la sanció a 250.000 pessetes. S'exposa que no ha quedat acreditat que Casals sigui addicte al nou ordre, perquè ni ha tornat a Espanya ni ha fet manifestacions de suport a Franco. Tot i això, el comentari té més finesa política. Es constata que Casals no patí coaccions ni amenaces, i argumenta, encara, que l'article del setmanari del PSUC *Treball* que fou usat incriminatòriament com altres de *La Vanguardia* o *Mi Revista*, no esmenta el seu nom. Diu que la rèplica, ja que estava a l'estranger, l'havia de fer davant el cònsol espanyol, des d'on podia fer un gest d'acatament de la dictadura, i afirmava, tot al·ludint al temor que sentia perquè la seva família fos represaliada: «El temor a represalias de que pudieran ser víctimas sus hermanos y sobrinos, temor, que en su caso no debió ser obstáculo para que se presentara a las Autoridades nacionales en el extranjero, haciendo acto de acatamiento al Gobierno Nacional, siquiera fuera privadamente».

A favor seu, el tribunal accepta part dels arguments que aporta el procurador, com l'acollida de dues monges i els avals de clergues, que tindran un paper

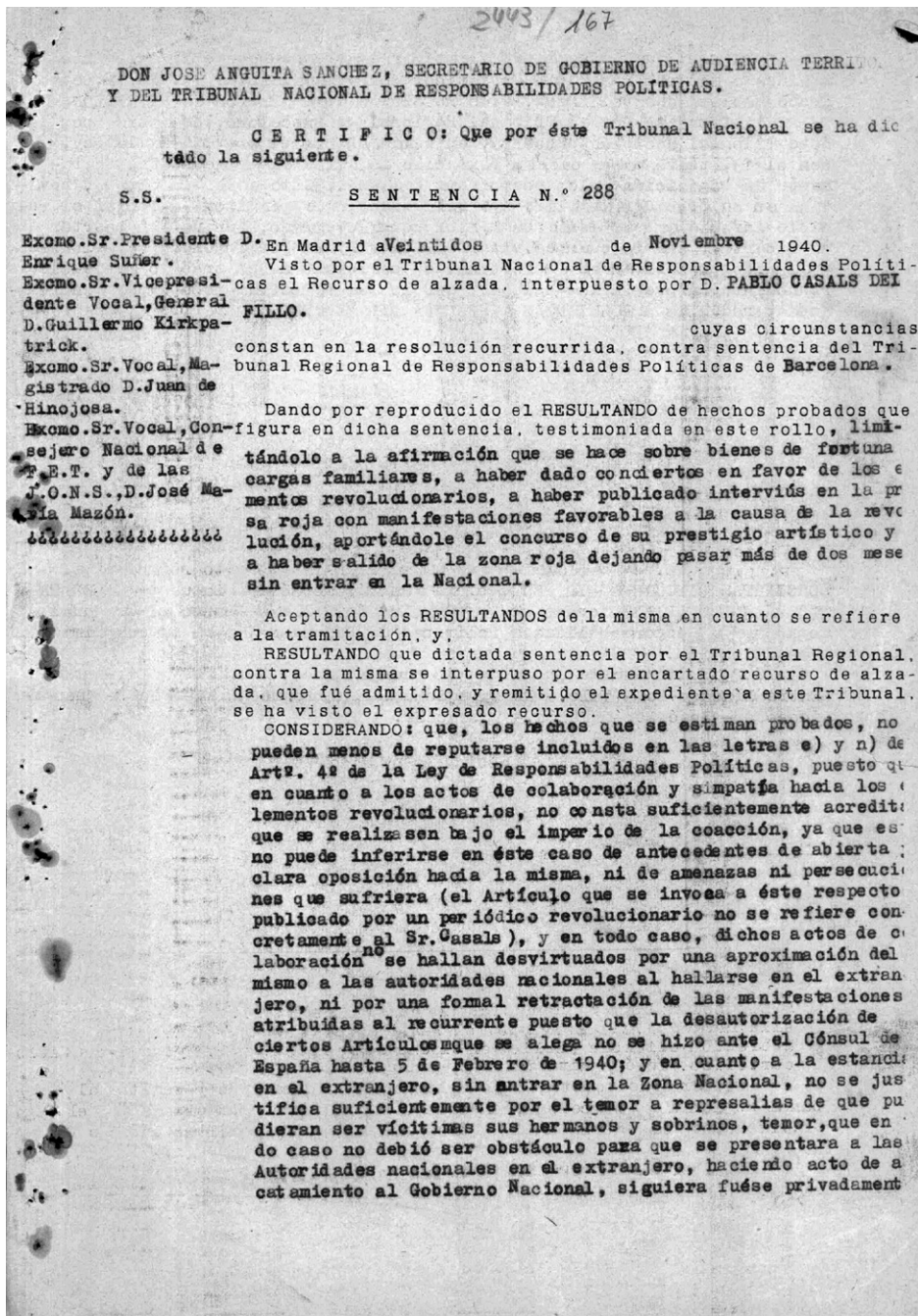
clau en la defensa. Així ho recullen en l'argumentació que justifica la disminució de l'import de la sanció.

CONSIDERANDO: que, aun siendo de estimar en el recurrente la agravante nacida de su gran prestigio artístico, conforme al Art. 7.º de la Ley de Responsabilidades Políticas, ello no obstante la sanción de UN MILLÓN DE PESETAS, impuesta por el Tribunal Regional de Barcelona, se estima por este Tribunal Nacional excesiva, en relación con el Art. 56 de la Ley con el 13, teniendo en cuenta para ello la falta de antecedentes claramente de oposición a los postulados del Movimiento en el inculcado, revelada en su[s] probados sentimientos religiosos, que permiten apreciar el posible influjo del ambiente de terror sobre el mismo, aunque sin coartar su libertad, sus frecuentes viajes al extranjero por razones profesionales y el probable origen de su fortuna: el ejercicio de un trabajo artístico redundante en prestigio nacional, por lo que se estima debe dicha sanción quedar reducida a DOSCIENTAS CINCUENTA MIL PESETAS.

El 12 de setembre l'expedient ja és a Barcelona. El tribunal de la capital aixeca un aute en el qual aplica la sentència: no admet ja cap recurs d'apel·lació i és declarada ferma. El procurador aporta un escrit el 2 de gener de 1941 en què, acollint-se a la legislació, demana fer un pagament de 50.000 ptes. i ajornar en un període màxim de quatre anys la resta; ofereix com a garantia la finca de la rambla de Catalunya, 94. El tribunal acorda que es compleixi la sanció amb pagaments anuals de cinquanta mil pessetes a pagar cada 15 d'agost des de l'any 1941 fins al 1944, inclusiu. El primer pagament cal fer-lo abans de tres mesos.

Enric Casals també demanà l'indult del seu germà. L'11 de març de 1941, el subsecretari de la Presidència del govern indica lacònicament al president del TRRP de Barcelona que li comunicui la resposta: havia de demanar l'indult el mateix Pau Casals i explicar per què era a l'exili, «razonando los motivos que tenga para continuar permaneciendo en el extranjero». Es fa el pagament del primer termini i, de cara al segon, Pau atorga poders a Enric perquè transfereixi del Banco Hispano Americano (BHC) a The Royal Bank of Canada, ambdós amb sucursal a Barcelona, valors que puguin fer efectiva la segona part de la sanció. Així se li comunica al president del TRRP de Barcelona el

JOSEP MARIA FIGUERES

Sentència final núm. 288 del Tribunal Nacional de Responsabilitats Polítiques (22 de novembre de 1940).

EL PRIMER FRANQUISMO CONTRA PAU CASALS

2443/168

CONSIDERANDO: que, aún siendo de estimar en el recurrente la agravante nacida de su gran prestigio artístico, conforme al Artº. 7º. de la Ley de Responsabilidades Políticas, ello no obstante la sanción de UN MILLÓN DE PESETAS, impuesta por el Tribunal Regional de Barcelona, se estima por éste Tribunal Nacional excesiva, en relación con el Artº. 56 de la Ley, y con el 13, teniendo en cuenta para ello la falta de antecedentes claramente de oposición a los postulados del Movimiento en el inculcado, revelada en su probados sentimientos religiosos, que permiten apreciar el posible influjo del ambiente de terror sobre el mismo, aunque sin ceptar su libertad, sus frecuentes viajes al extranjero por razones profesionales y el probable origen de su fortuna: el ejercicio de un trabajo artístico redundante en prestigio Nacional, por lo que se estima debe dicha sanción quedar reducida a DOSCIENTAS CINCUENTA MIL PESETAS.

Vistos los preceptos legales aplicables.

FALLAMOS que, estimando en parte el recurso interpuesto reducimos a DOSCIENTAS CINCUENTA MIL PESETAS, la sanción económica impuesta a DON PAU CASALS DELFILLO, ordenando la devolución del expediente al Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Barcelona, para su cumplimiento y notificación.

Así, definitivamente juzgando, lo pronunciamos, mandamos y firmamos. Entre líneas: No. - Vale. - Enrique Suñer. - Guillermo Kirkpatrick. - Juan de Hinojosa. - José María Mazón. - Rubricados.

PUBLICACION: Dada y pronunciada la anterior sentencia por los Señores en ella firmados, fué leída por el Señor Magistrado Ponente, estándose celebrando Audiencia pública en el día de su fecha, de que yo el Secretario certifico. José Anguita Sanchez. - Rubricado. -

Y para que conste, en cumplimiento a lo mandado y remitir al Tribunal Regional de Barcelona, expido y firmo la presente visada por el Excmo. Sr. Presidente en Madrid a Veintitres de Noviembre de Mil Novecientos Treinta.

Vº. Bº.
EL PRESIDENTE.

21 de març de 1941. Enric compareix davant aquest TRRP i fa avinent que té la quantitat de cent mil pessetes disponibles per al pagament dels dos primers terminis (1940 i 1941). El corresponent a 1940 no es va fer i no consta cap document que ho exposi —potser la petició fallida d'indult el va ajornar? El tribunal acorda el 2 de setembre autoritzar que pugui pagar a la delegació d'Hisenda aquest import. L'11, The Royal Bank of Canada comunica al president del TRRP de Barcelona que s'ha fet l'ingrés de 50.000 pessetes als serveis d'hisenda governamentals a Barcelona. El Tribunal respon el 28 d'octubre dient que vol la carta de pagament original. El 6 de novembre, el banc l'aporta tot demanant un rebut. El segon pagament de 50.000 pessetes es va fer efectiu el 19 de juny de 1942.

Enric Casals es presenta «innumerable vegades» a la seu del tribunal per resoldre poder disposar dels recursos financers per liquidar la sanció. Té els poders legals, però com que els comptes estan intervinguts, no pot disposar lliurement dels recursos ni que sigui per pagar al tribunal. Davant la necessitat de fer els pagaments i atenent que hi ha recursos, Enric demana que sigui el mateix TRRP qui ordeni al BHA que faci efectiu el pagament del tercer termini de la sanció. El fiscal respon dient que s'acrediti que ha fet el segon pagament. El 25 de març de 1943, Enric manifesta que només pot acreditar un pagament, perquè l'inculpat és a l'estranger i ell no pot operar, ja que l'únic que ho pot fer en el compte del BHA és el mateix TRRP de Barcelona. L'Audiència de Tarragona respon el 15 de març constatant que sí que s'ha fet un segon ingrés de 50.000 ptes., que toca ja fer el tercer, i que porti la carta de pagament. Finalment, l'Audiència de Tarragona encarrega i adreça un exhort el 14 de juliol de 1943 a l'Audiència de Barcelona dient que aquesta ordeni el pagament de les cent mil pessetes corresponents al segon i el tercer termini de la sanció corresponent a 1941 i 1942. La contradicció no és tal, tenia raó Enric i va ser el fiscal que va confondre els terminis de pagament.

El 16 de març de 1943 l'Audiència de Tarragona comunica a la de Barcelona que Enric «sea diligenciado», i el 25 s'emet la diligència. Finalment, arriba el moment esperat per posar punt final, pagar i tancar l'expedient, però la desídia burocràtica de l'Audiència de Barcelona alenteix durant uns anys la resolució. L'Audiència de Tarragona reclamà l'expedient el 19 juliol de 1943 i hi tornà el 27 de desembre tot queixant-se a la de Barcelona del temps transcorregut, com s'exposa en l'exhort que envia el president de l'Audiència de Tarragona al de la de Barcelona:

Dimanante del expediente por responsabilidad política números 2443 del extinguido Tribunal Regional de Barcelona y 283 del también extinguido Juzgado Instructor provincial de esta capital, seguido contra PABLO CASALS DEFILLO, tuve el honor de remitir a V. E. en 19 de Julio último y para que diera las órdenes oportunas a fin de que por quien correspondiera se diligenciase un exhorto en el que se interesaba se dieran las órdenes oportunas al Director del Banco Hispano Americano de esa capital para que ingresase en la cuenta corriente especial destinada al efecto, las cantidades de 50.000 pesetas importe del segundo plazo y otras 50.000 del tercero que le fueron concedidos al encartado, vencidos los 15 de agosto de 1941 y 1942 ya que tiene depositadas a este fin dichas cantidades en ese Banco, y se remitieran a esta Audiencia las cartas de pago originales de estos dos ingresos para su unión al rollo de su razón. Y comoquiera que no obstante el tiempo transcurrido no se recibió diligenciado dicho exhorto, ruego a V. E. se digne dar las órdenes oportunas que estime necesarias. Dios guarde a V. E. muchos años. Tarragona, 17 Diciembre de 1943.

I ací s'acaba l'expedient. Els documents corresponents a 1948²⁶ es troben al lligall desordenats, molt anteriorment d'on els pertoca. Expliquen la mecànica

26. Els documents de 1948 sobre la resolució dels tràmits són tots dels primers quatre mesos i tracten dels tràmits per fer efectiu el que falta del pagament, 200.000 pessetes, i, la resolució del cas. 7 gener: memoràndum de l'Audiència de Tarragona al BHA indicant que es tregui del compte corrent de Casals la quantitat de 200.000 ptes. i s'ingressin al compte especial de Responsabilitats Polítiques de la delegació d'Hisenda; memoràndum de l'Audiència al director del BHA demanant que comunicui si s'han fet els pagaments corresponents a la sanció a partir del 1943; memoràndum de l'Audiència al delegat d'Hisenda demanant que s'admeti l'ingrés de les 200.000 ptes. import de la sanció. 16 febrer: diligència de l'Audiència al BHA ordenant el pagament de 200.000 ptes. i un altre reclamant la carta de pagament. 25 febrer: carta de pagament que assegura que s'ha fet a Hisenda l'abonament en aquesta data; memoràndum del BHA a l'Audiència Prov. de Tarragona indicant que ja s'ha fet i s'adjunta la carta de pagament. 1 de març: disposició de l'Audiència de Tarragona de lliure disposició dels béns per haver pagat la sanció; comunicació del president de l'Audiència Provincial de Tarragona al jutge civil especial del TRRP de Barcelona dient que l'acusat, en haver satisfet la sanció econòmica, recupera la lliure disposició dels seus béns; diligència de l'Audiència de Tarragona al BHA indicant que s'ha rebut la carta de pagament i, per tant, que es declara la lliure disponibilitat de béns. 2 març: anunci signat pel secretari de l'Audiència Provincial de Tarragona amb el vistiplau del president que acorda la lliure disposició de les propietats de Casals afectades atès que ha satisfet íntegra la sanció. 6 de març: ofici del president de l'Audiència al governador civil sol·licitant la publicació de l'anunci informatiu al *Boletín Oficial de la Provincia de Tarragona*; co-

interna de l'operativa judicial de finals de la dècada dels quaranta, com la difusió de la sentència i les relacions entre les autoritats implicades, com ara l'Audiència i el Govern Civil.

Hem vist la mecànica del procés. S'inicia a petició del TRRP, es demanen informes, presentació de proves de la defensa, citació i diligències múltiples entre la defensa, i instàncies, primer del TRRP i posteriorment de l'Audiència, que en els dos casos seran dobles, perquè la causa es tramita a Tarragona i Barcelona. La presència de béns que garanteixen el compliment de la sanció financera fa que no sigui un procés típic i que es resolgui amb una sanció que, si no es fa efectiva, finalitzarà amb un embargament. Les propietats immobles, en fixar-se una anotació al registre, poden ser reclamades dècades després pels hereus, com ha estat el cas d'un pis a Barcelona propietat de Lluís Companys. En altres casos, com el citat de Joaquim Xirau, la distància i la voluntat de no pledejar amb un règim que no els respecta —consideren l'estat com un lladre—, fa que els hereus no reivindiquin el que des del dret romà es considera evident: la propietat privada s'ha de respectar. El temps sembla que ho esborra, però la injustícia continua, com la sanció pagada per Pau Casals sense raó i pendent de restitució i les de tants afectats per un règim venjatiu.

3.4. El sumari contra Lluís Casals

Al mateix temps que s'iniciava la causa contra Pau Casals, se n'obria una altra al TRRP de Tarragona contra el seu germà Lluís. El 7 de març de 1940 s'incoa expedient pel Jutjat Instructor Provincial de Responsabilitats Polítiques de Tarragona contra Lluís Casals. En aquest cas, l'inicia el jutjat del Vendrell (expedient núm. 340), que passarà al TRRP de Tarragona (expedient núm. 2.704), sota el jutge Matosas Roca i el secretari José Rebolledo Legido.²⁷ A l'informe

municació del president de l'Audiència de Tarragona a l'administrador del *Boletín Oficial del Estado* preguntant la publicació de l'anunci i la remissió d'un exemplar quan sigui publicat. 19 març: aparició al *Boletín Oficial de la Provincia de Tarragona* indicant que Casals recobra la lliure disposició dels seus béns atès que ha pagat la sanció de 250.000 ptes. 20 març: el governador civil envia al president de l'Audiència un exemplar del *Boletín* amb l'anunci del final de l'expedient. 10 d'abril: memoràndum al registrador de la propietat del districte d'Occident de Barcelona indicant que pot aixecar-se l'embargament de la finca de la rambla de Catalunya, número 94.

27. Expedient 2704/40 TRRPB; Ep. 340/40. Conservat a l'Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya.

dels dos agents en què s'expliquen els presumptes delictes polítics de Lluís, ja apareix «el separatista» Pau Casals en la primera línia:

LUIS CASALS DEFILLO, hermano del separatista Pablo, natural de Vendrell y domiciliado en este mismo pueblo. ACTUACIÓN.- Estuvo afiliado a la «Esquerra Republicana». De ideas izquierdistas y separatistas, habiendo estado detenido ya en el año 1934 por su actuación en la revolución del mes de octubre de dicho año. Parece ser que durante el período rojo separatista toda su familia estuvo en el extranjero sin pasarse a la Zona Nacional. No puede informarse de su actuación después del Alzamiento Nacional, puesto que para hacer una información completa sería necesario personarse en el pueblo de su naturaleza. / En la actualidad se encuentra viviendo en dicho pueblo. / Barcelona, 19 de enero de 1940. Los agentes. [il·legible: R. Marín? Eugenio Durán?]

Iniciat l'expedient el 7 de març pels magistrats Lorenzo Monclús, Fortacín, Ildefonso de la Maza Fernández i Eudaldo Daltabuit Pelayo, ho certifiquen el president, Monclús, i el secretari, Manuel Rodríguez. El jutge instructor, Matosas Roca, enceta la maquinària de petició de documentació el 12 d'abril i lliura ordre al jutge municipal del Vendrell perquè demani a les autoritats locals els informes que faculta l'article 48 de la Llei de responsabilitats polítiques. Una de les providències és la citació de l'inculpat. En la seva declaració, Lluís Casals afirma que té 50 anys, està casat, fa de pagès, nat a Barcelona i resident al Vendrell. No està —diu—, afiliat ni a la FET y de las JONS ni a ERC, i manifesta que, efectivament, va ser detingut arran els Fets d'Octubre de 1934, però només perquè era membre del Sometent i fou absolt. Aquesta detenció era per a les noves autoritats franquistes un pèssim antecedent que jugava en contra de l'imputat. Ser persona d'ordre, tanmateix, l'afavoria. El jutge li demana proves del seu capteniment polític, ara i durant la Guerra Civil. El document és del 20 d'abril, i li dona cinc dies per aportar-les. El document següent és l'informe del clergue del Vendrell, mossèn José Durán, datat el 13, i que diu literalment «que no ha conocido siquiera de vista al individuo de referencia y nada le consta por ciencia propia de los extremos suplicados». El capellà indica que fa pocs mesos que és al Vendrell.

El 24 d'abril, Lluís aporta una declaració jurada en què es ratifica en la defensa dels càrrecs dels quals se l'acusa. Reitera que no va formar part d'ERC

«su más rotundo mentís a la imputación que en este cargo se le hace», i manifesta que no ha volgut mai la fragmentació de la pàtria espanyola, i que durant la Dictadura de Primo de Rivera es va inscriure a la Unión Patriótica Nacional, el partit del dictador Primo de Rivera i, en encesa prosa, exposa:

Era tanta la estima en que tenía el que suscribe aquella su actuación a una obra tan patriótica que conservó siempre como una reliquia el carnet de afiliado a dicha organización y cuando vinieron los días calamitosos de la opresión marxista y la posesión de un carnet de una organización tan marcadamente españolista significaba una opción a la pena capital aún el que suscribe se valió de una mujer, una pariente lejana, para que le guardara dicho carnet que felizmente puede presentar ante este Tribunal y que constituye el más rotundo mentís a la imputación de izquierdista que se hace al que suscribe.

Tot seguit exposa que fou detingut pels Fets del Sis d'Octubre de 1934 per formar part del Sometent que es reorganitzà durant la República, presència sol·licitada per «el prestigio que el apellido del compareciente posee en Vendrell». Se l'alliberà amb tots els pronunciaments favorables. En relació amb el tercer càrrec, el d'haver traslladat la família a l'estranger i de no haver passat a la dita Espanya nacional, afirma que els familiars, dona i filles, van anar a França i vol remarcar que «en cuanto las Gloriosas Tropas Nacionales liberaron Cataluña inmediatamente se reintegraron a su residencia». Aporta el nom de set veïns que poden donar informes seus, persones, diu, «de las que no puede dudarse respecto a su entusiasta adhesión al Movimiento». Són Ernest Sanguesa Pérez, Joan Rovira Raspall, Juan Marqués Gay, Rafael Escofet Reventós, Estanislau Orpinell Borrut, Josep Ivern Vives i Salvador Vidal Porta. S'adjunta l'original del carnet del Sometent, i com a documents, un memoràndum de l'alcalde de la localitat, Joan Recasens, sota els lemes impresos «SALUDO A FRANCO i ¡ARRIBA ESPAÑA!», en què es detalla:

SI ERA DE IDEAS IZQUIERDISTAS. En el período en que se manifestó con alguna tendencia política, se le consideraba más bien como simpatizante que otra cosa, de las ideas izquierdistas.

SI ESTUVO AFILIADO A ESQUERRA REPUBLICANA. No.

SI ERA SEPARATISTA. No; existiendo ciertos datos y antecedentes que inclinan a creer que en ese sentido político nunca militó ni simpatizó.

SI DURANTE LA DOMINACIÓN ROJA ESTUVO EN EL EXTRANJERO Y QUÉ TIEMPO RESIDIÓ ALLÍ. No salió de España en ninguna ocasión, permaneciendo siempre en su casa del barrio marítimo de San Salvador. Como datos averiguados en esta información se ha venido en conocimiento de modo cierto e indudable que durante la dominación roja prestó algún servicio a personas que se encontraban en peligro, salvando en lo posible algunos bienes de la playa y concretamente una imagen religiosa que guardó hasta la liberación. Fue perseguido por las hordas rojas y sufrió incluso alguna amenaza.

Aquest és l'informe íntegre, breu i contundent, de l'alcaldia del 30 d'abril. Un informe de la Guàrdia Civil del Vendrell del dia 24 corroborava tots aquests punts. A favor seu es manifestava l'ajut a empresonats per la República: «[...] auxiliando con arreglo a su posición a los presos de esta Villa de ideales derechistas y simpatizantes con el Glorioso Movimiento Nacional. No se le conocen bienes de fortuna de ninguna clase».

Hi havia dos punts importants a matisar. El primer, la posició política i l'actuació durant la guerra, i el segon, què no hi ha béns. Aquest darrer és determinant per a un tribunal amb finalitats recaptatòries, i que aplicava la sentència, àdhuc, en cas de mort de l'acusat. El jutjat demana una declaració jurada de béns. Lluís diu que té tres camps valorats en 8.300 pessetes, i informa de dues cases del seu germà a Barcelona, als carrers de Marià Cubí i de Sant Lluís, de les quals serà usufructuari a la mort d'aquell. Les valora en 5.000 pessetes. Els béns de l'esposa són una casa a Sant Salvador a la qual s'atribueix un valor de 22.500 ptes. Com a familiars, a càrrec seu diu que té l'esposa Teresa Güell Papiol i els fills Pilar, Maria i Pau, de quinze, tretze i deu anys respectivament.

Nova providència. El document 16, «Diligencias que se interesan» encarregat pel jutge Matosas, ordena que se citi els testimonis Ernest Anguesa, Joan Rovira, Joan Marqués, Rafael Escofet Raventós, Estanislau Orpinell, Josep Ivern i Salvador Vidal perquè siguin interrogats sobre les quatre acusacions que se li feien. Aquestes foren, en síntesi, les seves declaracions:

JOSEP MARIA FIGUERES

Testimoni	1 [No consta en el document, però fa referència a si era d'idees esquerranes]	2 Si estava afiliat a ERC.	3 Si va ser detingut arran dels Fets d'Octubre de 1934.	4 Si va anar a l'estranger durant la guerra.
Ernest Sanguesa	Ho ignora.	Ho ignora.	Cert.	Ho ignora.
Joan Rovira	S'atén al dit.	No li consta així.	Ho ignora.	No.
Joan Marqués	Cert.	No és cert.	No és cert.	Ho ignora.
Rafael Escofet Raventós	No li consta.	No és cert.	Va ser detingut, no per revolucionari, sinó «por ser cabo de somatén».	No, fou el seu germà Pau.
Estanislau Orpinell	No li consta.	No és cert.	Cert.	Ho ignora.
Josep Ivern	No li consta.	No és cert.	Ho ignora.	Ho ignora.
Salvador Vidal	S'atén al dit.	No és cert.	Cert.	Ho ignora.

Interrogatoris lacònics i contundents. Tenen lloc el 29 d'abril per a tothom menys per a Rovira i Marqués, que seran interrogats el primer de maig. Acabats els interrogatoris (doc. 18 a 24), el 22 de setembre s'insisteix al cap local de FET i de les JONS perquè trameti el seu informe (doc. 25). Finalment, ho farà el 10 de desembre de manera favorable:

Con anterioridad pertenecía a la Unión Patriótica. En tiempo de la República y a instancias de elementos de derecha de Vendrell aceptó el cargo de Cabo del Somatén.- Cuando los Hechos del 6 de Octubre fue preso en el barco-cárcel *Manuel Arnús*, siendo absuelto a los pocos días. Durante el dominio rojo su conducta fue buena, colaboró en el Socorro Blanco, ayudando a los presos de la cárcel de Vendrell. El Jefe del Departamento [il·legible].

El darrer document, el núm. 28, és la conclusió del jutge militar Matosas, que comença amb la fitxa personal de Lluís Casals i la referència, important, del valor dels seus béns, «VEINTIDÓS MIL QUINIENTAS pesetas», així, en majúscules. El document resumeix els descàrrecs a favor seu.

La segona part de l'expedient és un lligall breu (núm. 2704) conservat amb el primer (núm. 340). S'inicia el 7 de març de 1940 i hi intervenen els mateixos membres del tribunal de Tarragona: Lorenzo Monclús, Ildefonso de la Maza i Eudaldo Daltabuit. Dictaminen que els fets no estan inclosos en l'article 4t de la Llei de responsabilitats polítiques i, per tant, resolen el sobreseïment i arxivament de la causa. El 20 de gener de 1941 es rep la providència a Tarragona i l'11 de febrer s'ordena que es comuniqui al jutjat del Vendrell per al seu trasllat a l'afectat. El 31 de gener, Lluís ja havia comparegut al jutjat i signat la diligència de notificació segons queda tancat el procés. Encara el 27 de juny de 1945, el fiscal signa la conformitat amb l'arxivament definitiu de l'executòria. Així s'acaba el sumari 340 de 1940 relacionat amb el germà de Casals.

4. CONTROLAT I VIGILAT PEL FRANQUISME

Els fons reservats del Ministeri d'Afers Estrangers (MAE), traslladats recentment a l'AGA d'Alcalá de Henares, conserven cinc voluminosos lligalls sobre Pau Casals. Un gran fons documental que possibilitaria una recerca monogràfica que escapa del nostre àmbit sintètic. Els documents palesen la vigilància a què fou sotmès Casals per la seva rellevància internacional i entre els exiliats. Casals era considerat un símbol del país. Representava els valors de solidaritat republicans; la defensa ferma i la projecció de la identitat nacional catalana, i la protesta davant l'atac que el règim franquista desplegà vers la llengua i la cultura catalanes. La dictadura volia conèixer els seus contactes i actuacions per poder-los aturar o neutralitzar si era el cas. El règim el seguí de prop.

Els documents conservats a l'AGA corresponen al període entre 1935 i 1972. S'hi troba correspondència oficial d'ambaixadors i cònsols, i de la burocràcia espanyola arreu del món. El poder polític segueix la trajectòria de les grans personalitats espanyoles amb cura especial. Així, se seguien minuciosament els passos de Casals, un dels exiliats més notables. Ho palesa l'eco mediàtic a redós d'activitats musicals, en què destacava l'oratori *El Pessebre*, i pels reconeixements que rebia de governs i institucions públiques i privades. Els diplomàtics franquistes usen

en llurs comunicacions informatives un llenguatge directe i precís, allunyat dels elegants circumloquis que se'ls atribueixen. Aboquen la seva ideologia i el seu subjectivisme contra l'irreductible posicionament de Casals a favor de la llibertat i la democràcia, o simplement descriuen el ressò públic del músic. Són precisos, van als fets. La seva missió és informar els polítics i tècnics per tal que prenguin les decisions amb coneixement, agradi o no, de la realitat, sigui la que sigui per desfavorable que pertoqui al règim.

La relació documental és molt extensa, amb centenars i centenars de referències. N'ofereixo un tast, principalment de l'exili a Puerto Rico i la part final de la seva vida. S'inicia durant la Guerra Civil, quan les delegacions del govern rebel a l'exterior passen informes a Burgos de les gires, a Bucarest, Rabat i altres ciutats, tot exposant l'eco que van tenir. Posteriorment, ambaixadors, cònsols, delegats de negocis i culturals, i secretaris, s'ocuparan de seguir els mitjans de comunicació, i recomanaran accions al Ministeri d'Afers Estrangers espanyol si les consideren atemptatòries, com, per exemple, arran de l'atorgament del premi *doctor honoris causa* o bé, per la rebuda del mestre a San Juan amb banderes catalanes. Diuen que caldria estudiar presentar una nota diplomàtica davant aquelles «protestas» amb senyeres, quan en realitat eren només salutacions d'afecte a un músic universal que visita un petit país on tenia antecedents familiars.

L'actuació exterior del franquisme no és només informativa, sinó que, de vegades, és executiva i decisòria, com veurem en alguns casos que exposem. El 22 de juny de 1965, l'ambaixador a Roma envia una carta al ministre d'Afers Exteriors espanyol, acompanyada de l'article de Giovanni Cesareo a *L'Unità*, on esmenta l'èxit del documental *Casals a 88 anni*, de David Oppenheim, i editat per la CBS, que fou rebut amb un aplaudiment tancat i sostingut pels periodistes assistents. Cesareo critica la manipulació de la televisió italiana, que censura part del documental, i anota: «Casals [...] non ha tornato da allora nella sua terra, esule volontario». Sobre aquest afer, comenta l'ambaixador:

Excmo. Señor / Tengo la honra de poner en conocimiento de V.E. que con motivo de la presentación en Praga de un documental sobre Pablo Casals el periódico comunista *L'Unità* del domingo 13 del corriente publicó un largo artículo del título «Grande el músico, pero también el hombre», donde aprovecha la ocasión para atacar al documental que la Televisión Italiana presentó hace poco tiempo sobre Casals, actuación de la cual ya se había dado cuenta a V.E. por despacho anterior. / Los motivos

que alude el periódico *L'Unità* para atacar a la Televisión Italiana es que las personas encargadas de presentar el documental, en su intención de dar a la obra en algún modo su paternidad, han mutilado —según *L'Unità*— los trozos más significativos del documental: en particular los dedicados a la Guerra Civil española y a la emigración de los antifascistas «tras la derrota de la república». ²⁸

Amb motiu de 16è festival de Casals a Prada, el cònsol Carlos Estévez tramet el 2 de maig de 1966 una carta al ministre d'Afers Estrangers en què l'informa del festival tot al·ludint que a Barcelona es faciliten programes i es fan reserva de localitats (l'Oficina de Turisme francès, la Companyia Hispano Americana de Turismo), i indica que «A la habitual participación de pianistas, violinistas, orquesta de cámara, etc., se une este año la actuación de la Coral Sant Jordi de Barcelona». En el document se subratlla amb llapis gruixut aquest nom. Acaba la carta remarcant que del Vendrell hi aniran grups folklòrics locals per commemorar els noranta anys de Casals. ²⁹

El 28 de juny, Matías Vega Guerra, ambaixador d'Espanya a Caracas, tramet al ministre d'Afers Estrangers retalls de premsa sobre el Festival de Música Casals que té lloc a Puerto Rico i del qual Casals és el «creador, organizador e intérprete». ³⁰ Entre altres, hi ha una notícia d'*El Nacional* de Caracas del 22 de juny titulada «Pablo Casals conquistó al público en su X Festival». El mateix funcionari tramet el desembre una altra carta a Madrid arran de l'homenatge del Centre Català de Veneçuela. Casals ha fet noranta anys i la premsa local en parla amb elogi. Vega en diu «homenaje a dicha figura de carácter totalmente catalanista». ³¹ Sembla que es dolgui que hi hagi homenatges del món de l'exili a un exiliat i que la premsa del país se'n faci eco. El 13 de gener de 1967 trametrà un despatx amb altres retalls de periòdics diversos sobre l'homenatge. El

28. AGA, Ref. 8'78 (46), La carta del 22 de juny de 1965 amb membret de l'Ambaixada d'Espanya a Roma té la referència «Rel. Culturales» i és la núm. 1538 11/, amb registre d'entrada del Ministeri del 26 de juliol de 1965.

29. AGA, 8'78 (46), núm. 122. Carta del 2 de maig de 1966. Reg. de sortida núm. 122 i registre d'entrada del Ministeri d'Afers Estrangers del 9 de maig de 1966.

30. AGA, 8'78 (87). Carta del 28 de juny de 1966, núm. 1424. Reg. d'entrada al Ministeri d'Afers Estrangers, Madrid de l'1 de juliol de 1966.

31. AGA, 8'785 (46:87). Carta del 30 de desembre de 1966, núm. 2605. Reg. d'entrada 7 de gener de 1967.

Ministeri, al seu torn, difon a diferents organismes de l'estructura estatal còpia de les informacions que rep. Així ho fa amb l'homenatge de Caracas, que envia a la Direcció General d'Iberoamèrica i a la Direcció General de Relacions Culturals. Altres s'envien a la Secretaria General de la Secretaria Tècnica de Música del Ministeri d'Educació i Ciència o al secretari general tècnic d'Informació i Turisme.

No sempre hi ha només un simple afany informatiu, neutre i asèptic,³² altres cops apareix la voluntat d'incidir, de prohibir, de fer minvar la influència del músic. Per exemple, Antonio Garrigues Díaz-Cañabate, ambaixador a la Santa Seu (1964-1972), després de ser-ho dos anys abans als EUA, tramet el 23 de setembre de 1965 una carta al ministre d'Afers Estrangers Fernando M. Castiella en què li diu: «Querido Fernando: / Solamente unas líneas para decirte que hemos conseguido finalmente que el proyectado concierto de Pablo Casals con asistencia de los padres conciliadores haya quedado desestimado. No habrá concierto y, por tanto, no habrá problema. / Un abrazo».³³ Com fa palès el text, la diplomàcia franquista actua de manera decidida, en aquest cas, per perjudicar la carrera professional d'un contrari polític. Aquest document és una demostració palmària de les accions del franquisme.

El 19 de gener 1967, J. de Erice, ambaixador a Berlín, recull l'eco dels noranta anys de Casals a la premsa germana, amb la finalitat clara de copsar la imatge del franquisme al país, i no pas per traslladar l'estima alemanya al músic català. Sota l'epígraf: «Asunto: Repercusión prensa de 90 cumpleaños de Casals» indica que «algunos de estos artículos no dejan de aprovechar la coyuntura para subrayar la actitud política del famoso artista, el tono en que se hace es mucho más comedido del que venía utilizándose anteriormente cada vez que se presentaba una ocasión análoga».³⁴

El 17 d'octubre de 1967, l'ambaixador a Washington, el marquès de Merry del Val, tramet a Madrid còpia d'un article del *Washington Post*. L'article, del dia

32. La relació d'escrits amb caràcter informatiu és extensa. Entre altres, el 3 de gener de 1967 el marquès de Merry del Val tramet des de Washington dos articles de la premsa local, un del *New York Times* del 30 de desembre i un altre del *Washington Post* de l'1 de gener, núm. 18. Reg. d'entrada 10 gener 1967.

33. AGA, Apartado Música, núm. 98.

34. AGA, 9'78 (46). Carta del 10 de gener de 1967, núm. 14. Reg. d'entrada del 12 de gener de 1967.

15, és del prestigiós Paul Hume, i hi exposa unes manifestacions de Casals ben clares i que poca gràcia fan a Madrid:

It is Casals himself who, better than anyone else, brings together his feeling about the word situation today and the power of music. He has said, in a recorded interview, "Confusion and fear have invaded the whole word. The anguish of the world caused by the continuation of nuclear danger is increasing every day. Misunderstood nationalism, and fanaticism are feeding mistrust and hostility that make the collective danger greater every day. / In a voice whose firm sound and passionate tone seem those of a man far younger, Casals continues: "How I wish that there could be a tremendous movement of protest in all countries that would impress those who have the conflicting forces must regard as the basis for their discussions the inhumanity and uselessness of war that is felt by those who are not living in unconsciousness.³⁵

Tanmateix, Merry és lacònic, tramet l'article sense comentaris. La informació serà reenviada a diversos serveis oficials de Madrid. El dia 25 l'ambaixador és més explícit. Tramet al ministre una carta-informe de tres pàgines, en què explica el concert d'*El Pessebre* del dia 21 al Constitution Hall i l'homenatge a Casals per part de la Universitat de Georgetown.³⁶ Precisament aquesta universitat conserva els papers de Hume, crític musical del *Washington Post* que va ocupar-se en diverses avinenteses de Casals (1967, 1973). Sota el títol «Asunto: S/. Pablo Casals», l'ambaixador explica el següent:

El pasado día 21 actuó en el Constitution Hall de esta ciudad el famoso músico español Pablo Casals. La sala se hallaba totalmente vendida con varias

35. Paul HUME, «Casals Conducts Concert for Peace», *Washington Post* (15-X-1967). Hume és un periodista musical que tindrà vinculació amb Casals. Professor de música de la Universitat de Georgetown, a la qual dona els seus papers. Del 1950 al 1977, durant els anys més intensos de la relació entre Casals i els Estats Units, es conserven fotografies, programes dels concerts de San Juan i també còpies de cartes seves del 3-IX-1971 i del 16-IX-1971 a Marta Casals, a propòsit del 95è aniversari del mestre. El 1973 dedicarà un altre article a Casals.

36. AGA 8,78 (46:73). Carta del 25 d'octubre de 1967, núm. 2016. Reg. d'entrada del 2 de novembre de 1967. Al costat de la carta memoràndum de l'11 de novembre de 1967 de tramesa de l'oficina de Relacions Culturals. Activitats Artístiques al Ministeri d'Informació i Turisme, Oficina d'Informació Diplomàtica i Secretaria General Tècnica de Música.

semanas de anticipación, celebrándose el concierto a beneficio de la United Nations Association. Era la primera vez que el maestro Casals actuaba en público en Washington desde 1924, por lo que existía una gran expectación en verle dirigir su obra *El Pessebre* que fue cantada en inglés en lugar del catalán original. / La expectación del público no se vio defraudada y Casals recibió, tanto a su presentación como al final del concierto, una interminable ovación del público entusiasta puesto en pie. / Anteriormente a la presentación de Casals, el vicepresidente Hubert H. Humphrey hizo una corta alocución ponderando al maestro, e insistió sobre los deseos pacíficos y de convivencia internacional del actual gobierno de los Estados Unidos. Mr. Humphrey no hizo alusión alguna al nombre de España en su discurso. / *El Pessebre* fue interpretado por la Orquesta Sinfónica de Baltimore y como solistas figuraron los cantantes puertorriqueños Olga Iglesias, Paulino Saharrea y Pablo Elvira, así como los norteamericanos [EUA] Betty Allen y Herbert Beattie.

Després del concert té lloc un banquet a l'hotel Washington Hilton arran del vint-i-dosè aniversari de la fundació de les Nacions Unides. L'ambaixador espanyol hi és convidat, però diu que té altres compromisos, i hi envia el ministre-conseller de l'ambaixada Aurelio Valls. Casals el rep en acabar el concert, li dona un autògraf i li ofereix casa seva. Davant seu hi ha el vicepresident Humphrey i el secretari d'Estat Dean Rusk. L'ambaixador fa notar que el dia 20, la vigília del concert, té lloc l'homenatge a Casals per part de la Universitat de Georgetown en la qual se li lliura el premi Axacan memorial Award, el cinquè des del 1953 com a reconeixement a una extraordinària labor per a una millor entesa entre cultures. Diu Merry: «A esta ceremonia no fue invitado nadie de esta Embajada de España».

El 18 de març de 1970, arran de l'actuació de Casals a Guadalajara (Mèxic), amb *El Pessebre*, el representant oficiós del govern espanyol al país —Mèxic encara no reconeixia Franco—, Juan Castillo, comenta que rep la visita del director d'orquestra català Enrique Gimeno, que convida el conseller cultural de la delegació espanyola, i li comunica l'acord entre Casals i el governador de Jalisco, Medina Asencio, segons el qual el viatge del músic no tindrà cap connotació política:

[...] habiéndose tomado todas las medidas oportunas para evitar que la presencia de Casals en México fuera aprovechada por los exiliados republicanos con fines de publicidad política. Remito adjunto varios recortes de prensa relativos a este tema, recogiendo en algunos de ellos declaraciones

del músico catalán en las que, en efecto, se elude cualquier alusión a temas políticos españoles.³⁷

Un dels retalls de premsa que adjunta Castillo és el del diari *Excelsior* del 16 de març de 1970, que porta un títol eloqüent: «Me gustaría morir en México, país de libertad: Pablo Casals». En la carta, Castillo es vanta d'evitar la difusió de protestes contra el franquisme, però per l'article periodístic es fa evident que no. L'al·lusió a una Espanya dictatorial no pot ser més clara. Quan Casals torna a Guadalajara el juny de 1971 per dirigir el festival que duu el seu nom, Castillo envia una altra carta per informar de les declaracions del músic a la premsa. Altres vegades, els informes sobre Casals són més asèptics, com el del concert al Philharmonic Hall a Nova York, que s'acosta a una ressenya periodística.³⁸

El 26 d'octubre de 1971, Javier Conde, ambaixador a Bonn, escriu al ministre d'Afers Estrangers a propòsit de la traducció a l'alemany de les converses de Casals amb Albert E. Kahn, un esplèndid llibre que fa palesa la polifacètica humanitat del genial músic:

El conocido libro de memorias de Pablo Casals recogidas por Albert Kahn, ha sido traducido al alemán por Peter Bauman [sic per Baumann] en la editora S. Fischer de Francfort [sic]. La crítica alemana alaba este libro de un periodista norteamericano recogiendo los recuerdos del gran celista español que en ellos demuestra su irreductible temperamento y su mal disimulada soberbia. No obstante, la crítica aprovecha la ocasión para mencionar la actitud de Casals frente al sistema político de su país. / Remito a V. E. la reseña del prestigioso semanario *Die Zeit* sobre las recientemente traducidas memorias. / Dios guarde a V. E. muchos años.³⁹

Efectivament, el llibre, important, apareix en català, espanyol, francès, anglès i alemany. El franquisme n'és conscient i en pren nota, i Casals no es mossega la llengua per dir que és exiliat i que aspira a la llibertat i la justícia per a Espanya.

37. AGA. Carta del 18 de març de 1970. 824' 785 (46) – 19, núm. 199. Reg. d'entrada del 21 de març de 1970.

38. AGA. Carta del 16 d'abril de 1970. 824' 785 (46), núm. 199. Reg. d'entrada 22 d'abril de 1970.

39. AGA. Carta del 26 d'octubre de 1971. 822' 785 (46) 19, núm. 642.

Arran dels noranta-cinc anys de Pau Casals se celebra l'aniversari al domicili del músic, al qual són convidats l'arquebisbe de San Juan, monsenyor Luis Aponte Martínez, que celebra una missa, i el governador de Puerto Rico, Luis A. Ferré, que llegeix una proclama en què declara la jornada dia de la pau mundial. Un grup de joves del Glee Club de la Universitat de Georgetown (Washington) interpreta unes cançons. Al vespre se celebra a La Fortaleza, el gran recinte porto-riqueny, un concert que des del 29 de desembre de 1956 s'anava fent de manera regular. El canceller José María García-Rodríguez, del consolat general d'Espanya, informa el ministre tot dient: «No se encontraban en estos actos representaciones de las entidades españolas».⁴⁰

Un altre exemple, i n'hi hauria múltiples de la minuciositat amb què se segueix la trajectòria pública de Casals, és el de l'ambaixador a Washington, Jaime Argüelles, que el maig de 1971 escriu: «Adjunto tengo la honra de remitir a V.E. un resumen de las críticas aparecidas en la prensa de Washington con motivo del concierto que dirigió Pablo Casals, en la sede de la OEA el pasado día 4 [...] el secretario general de la OEA, Sr. Galo Plaza, entregó al artista español una placa conmemorativa».⁴¹

Amb motiu del concert televisiu a l'Argentina, amb l'estrena de l'*Oda a la pau*, J. de Erice, ambaixador a Buenos Aires, elaborà un dossier periodístic que envià el 26 d'octubre de 1971 al ministre d'Afers Estrangers.⁴² El mateix any, arran de l'estrena de l'*Himne de les Nacions Unides* que compon Casals, el cònsol general a Nova York, Adolfo Martín Gamero, tramet el dossier de premsa de l'esdeveniment, que assoleix una projecció internacional considerable.⁴³

Un episodi amb repercussions diplomàtiques greus és el que succeeix a Santo Domingo, a la República Dominicana. L'ambaixador espanyol és Aurelio Valls, que coneix Casals d'un concert anterior als Estats Units. A la capital té lloc el concert benèfic que el músic ofereix a la fundació Academia de Música del Caribe. El concert es transmet per la televisió dominicana, i un cop acabat, el president Balaguer s'acosta al músic per saludar-lo. L'acompanya l'expressident

40. AGA. Carta del 30 de desembre de 1971. (44'325.254 [46]), núm. 876.

41. AGA. Carta de l'11 de maig de 1971- 824'785 (46)-19, núm. 593. Reg. d'entrada del 14 de maig de 1971.

42. AGA. Carta del 26 d'octubre de 1971, núm. 680. Reg. d'entrada del 28 d'octubre de 1971.

43. AGA. Carta del 29 d'octubre de 1971, núm. 613. Reg. d'entrada 2 de novembre de 1971.

de Guatemala Juan José Arévalo —aleshores ambaixador de Guatemala a Venezuela—, que era a l'illa. Arévalo gaudia d'una gran popularitat. Els micròfons restaven encara oberts i es va sentir com Arévalo deia a Casals: «Los republicanos de Guatemala están con usted y con España»; Casals va respondre: «Sí, pero con la España grande y no con la pequeña de ahora».⁴⁴ Ho va sentir tothom i l'endemà ho va recollir la premsa.

El cas provocà un gran rebombori en els estaments franquistes, com ho evidencien els nombrosos documents conservats al lligall 12455. Justo Bermejo, l'ambaixador a Guatemala, informa de l'incident i de les seves gestions de protesta davant el govern guatemalenc. El 27 de març, el Ministeri d'Afers Estrangers, a través de la Subdirecció General d'Afers d'Iberoamèrica, tramet una carta a l'ambaixador a Tegucigalpa exposant els fets. L'ambaixador demana audiència al president Balaguer «para lograr de él una explicación pública en la que el Presidente lamente lo ocurrido y se disocie de aquellas frases». El document citat indica el pla que el Ministeri preveu:

Al aprobar esta gestión de nuestro Embajador, incluido su propósito de no desorbitar un incidente ajeno a nuestras buenas relaciones con el Gobierno dominicano, se le comunica también que es cursada a V. E. la presente orden aérea a fin de que presente su queja ante el Gobierno de Guatemala por una actitud ciertamente inaceptable de su Embajador en Venezuela, quien contraviniendo todas las normas diplomáticas, se ha entrometido en asuntos internos españoles con la agravante de hacerlo al socaire de la buena acogida del Presidente de otro país y causando molestias no solo a las autoridades españolas, sino a su anfitrión. / En el mismo sentido, ha sido convocado el Embajador de Guatemala en Madrid. [...] / Por todo ello, ruego a V. E. que cumplimente las presentes instrucciones del modo que le sea aconsejado por el reconocido tacto de V. E.⁴⁵

El director general escriví a l'ambaixador a Caracas, Aurelio Valls, amb còpia de la carta anterior i demana que s'informi si Arévalo ha fet declaracions

44. AGA. Reproduït a la carta del 27 de març de 1972 del Ministeri d'Afers Estrangers espanyol a Julián Bermejo, ambaixador a Tegucigalpa, núm. 727. Reg. d'entrada 28 de març de 1972.

45. AGA, núm. 727. Reg. D'entrada 28 de març de 1972.

del mateix tipus.⁴⁶ Valls escriu el 4 d'abril al ministre sobre «las declaraciones hostiles a España de los señores Pablo Casals y José Arévalo», i afirma que «el periódico que más las destacó fue *El Caribe*, órgano que en todo pretende imitar al *New York Times* y que comparte ese tipo de liberalismo estrecho, cerrado y dogmático, tan lejano a cualquier auténtico sentimiento liberal del espíritu».⁴⁷

Finalment, el 8 de maig, el Ministeri espanyol emet una nota informativa sobre l'incident, en la qual es dona per satisfet amb les declaracions guatemalènques, que manifesten que l'ambaixador Arévalo va parlar en nom propi, i amb el comentari del canceller de Santo Domingo, Gómez Bergés, aparegut al diari *Última Hora*, que afirmava que el govern guatemalenc no compartia aquelles declaracions polèmiques.⁴⁸

Arévalo acabaria dimitint com a ambaixador. El 6 de maig, el Ministeri d'Afers Estrangers de Guatemala accepta la dimissió que havia presentat «alegando motivos de salud». Dos dies després, l'ambaixador a Guatemala, Justo Bermejo, constata l'eficàcia de la diplomàcia espanyola a propòsit de la dimissió d'Arévalo. A final de mes, l'ambaixador Valls envia al diari *El Caribe* una nota en la qual afirma que no havia enviat cap protesta al govern dominicà —els documents, però, palesen el contrari—, i pren una posició conciliadora davant la personalitat de Casals: «En cuanto al maestro Casals a quien conocí y admiro, y no tratándose en su caso de un representante de otra nación amiga, el cariño me impide juzgar sobre la corrección o incorrección de su proceder. Solo me queda deplorar que hace tantos años no conoce personalmente nuestra patria común». *El Caribe* tanca la nota amb una frase pròpia que vol ser contrapunt a les posicions espanyoles: «Casals no ha vuelto a visitar España, su patria natal, desde que que Franco está en el poder».⁴⁹

Tanquem l'apartat amb una acció diplomàtica que no té només relació amb Casals, sinó amb el món de l'exili. Si el 1940 es raptava exiliats per afusellar-los, com fou el cas del president de la Generalitat Lluís Companys, posteriorment s'usaran tècniques més subtils, i quan les activitats públiques tenen

46. AGA.44'325.254 (46)-1. Carta del 28 de març de 1972. Reg. d'entrada del 30 de març de 1972.

47. AGA. 44'325.254 (46)-1, núm. 151. Carta del 4 d'abril de 1972.

48. AGA. 44'325.254 (46)- 1, núm. 133. Carta del 8 de maig de 1972.

49. «El embajador Valls afirma no eleva protesta alguna», *El Caribe*, 22-V-1972.

per protagonistes catalans, la lupa s'amplia. Casals va a Caracas del 21 al 25 de juny de 1972 per a la interpretació d'*El Pessebre* al Teatre Municipal.⁵⁰ El Centre Català, una entitat molt respectada, forta financerament i amb un gruix de socis important, publica a *El Nacional* un anunci convidant catalans i «amics d'idees liberals i humanitàries» a rebre el mestre a l'aeroport i anar en caravana fins a l'aparcament. També informa que Casals visitarà el dia 22 el Centre. Tanmateix, la diplomàcia no dormia. L'ambaixador Enrique Domínguez Passier ja havia escrit dies abans al ministeri preveient el to de la visita i definint així el Centre Català: «De marcado carácter separatista que en ningún momento ha querido tener contacto con esta embajada y que no desperdicia oportunidad para manifestar públicamente su actitud política, por lo que es de esperar que haga lo mismo, de algún modo, en esta ocasión».⁵¹

Casals ofereix una roda de premsa a casa seva, a la qual assisteix el periodista Emilio Santana d'*El Nacional*. A l'entrevista li comenta que l'havia entrevistat per primera vegada el 1958, també en aquest diari, i que havia estat la primera que va publicar, quan era un jove estudiant de periodisme. Una dècada i mitja després torna a entrevistar-lo i ho fa en una roda de premsa en la qual hi ha els grans mitjans locals a més d'*El Nacional*, *Últimas Noticias*, i *El Universal*.⁵² Casals reitera el sentit profund de la seva vida, el treball constant. Diu que no vol parlar de política: «Sobre Franco no quiere opinar». Tanmateix, explica per què no ofereix concerts en altres països: «Desde que está Franco en el poder, mi país no ha escuchado más la voz de mi violonchelo. Tampoco he tocado en los países que se han mostrado benévulos con el dictador. ¡Y mire usted que hay bastantes naciones que han sido complacientes con Franco!». ⁵³

50. Hi va amb l'orquestra del Festival Casals de Puerto Rico, integrada per 86 músics. Com a directors l'acompanyen Alexander Schneider, Zubin Mehta i Victor Tevah. De soprano Olga Iglesias, de tenor Paulino Saharrai, de barítons Carlos Serrano i Pablo Elvira, amb Mauren Forrester de Mezzo-soprano.

51. AGA. Carta del 6 de juny de 1972.

52. «Entrevista al maestro Pablo Casals. A todas mis composiciones las quiero igual porque son hijas de mi amor por la humanidad», *El Universal* (21-VI-1972); Iván MARTÍNEZ, «Casals crítica a los músicos de hoy porque piensa que muchos destruyen su propia obra buscando "algo diferente"», *Últimas Noticias* (21-VI-1972). A més, *El Nacional* publica una sèrie biogràfica: «Las 7 vidas de Casals» (16-VI-1972) i «Pablo Casals: un profeta de la Paz» (19-VI-1972).

53. Emilio SANTANA, «Mini foro. Frescos recuerdos de una vieja conversación con Pablo Casals», *El Nacional* (30-VI-1972).

A l'ambaixada es llegeixen tots els diaris i s'anoten les al·lusions per minses que siguin. Es fa una detallada relació de les activitats de Casals de tres folis, que recorden els informes de l'Stasi alemanya per la seva prolixitat:

En general, esta atención de la prensa y las declaraciones de Casals se han limitado al terreno artístico, pero no han faltado algunas ligeras alusiones al tema político. Así, por ejemplo, durante la entrevista del día 20, alguien le preguntó cuando regresaría a España [és Iván Martínez d'Últimas Noticias] respondiendo Casals: «Eso no lo sé. No quiero entrar en el terreno político.» Esta es la versión que da *El Universal*, pero *Últimas Noticias*, reproduce la respuesta de modo diferente: «Cuando tocaré en España otra vez, es una pregunta que no puedo contestar, ya que esto no está estipulado aún. Sin embargo, en la actualidad aseguro que no tengo ninguna razón de tipo político que me impida tocar en España».⁵⁴

Veneçuela celebra la presència de Casals i li reconeix els mèrits. El president Caldera li atorga l'orde Andrés Bello, la més alta condecoració del país. *La Religión* de Caracas reproduceix el parlament del president, altament elogiós per al músic, i els mots d'agraïment de Casals que no hem vist mai reproduïts i que ens permeten constatar que als 92 anys exposa ben lúcidament el seu pensament: «Yo me considero como un hermano de todos los hombres. Cuando veo un negro siento deseo de abrazarlo. Yo tengo un alto concepto de la escuela [...], siempre pienso en lo que el niño debe ser, en el estímulo que deben recibir esos muchachos de nueve años, que es cuando empiezan a comprender, porque son ellos lo que harán marchar el mundo del mañana».⁵⁵

El 27 de juny, l'ambaixador Domínguez Passier no s'estarà de remarcar, coincidint el concert amb la visita de López Rodó al país, que un periodista, Luis Esteban Rey d'*El Universal*, «ataca abiertamente al régimen español». Com hem vist, ja havia acusat el dia 6 el Centre Català de Caracas «de marcado carácter separatista».

També es controla Casals quan crea la Fundació que porta el seu nom, en concerts i declaracions, i cou la difusió que assoleixen els seus actes i

54. AGA. Carta del 27 de juny de 1972, núm. 356.

55. «Creo que usted, Maestro, podría ser llamado el Néstor de la cultura musical», *La Religión* (23-VI-1972).

comentaris. Casals fou una espina clavada al cor de la dictadura franquista, per la seva fama internacional. Les converses de diplomàtics en aspectes complexos sovint no deixen rastre; tanmateix, els papers de vegades traslladen comentaris, com el del subdirector d'Afers d'Iberoamèrica, que en un comunicat classificat com a reservat des de San Juan de Puerto Rico afirma: «¿No sería posible que intentáramos la venida formal y pública de D. Pablo Casals a España?». ⁵⁶

El règim franquista intenta eliminar la dissidència, i la de Casals, en el cas que tornés, havia de prestigiar el franquisme, atès que equivaldria a una certa legitimació de l'*statu quo*. Les facilitats que el règim li dona per visitar Espanya una setmana el 1955, l'autorització per passar per la frontera el 1945 quan volia anar a viure a Portugal, el passaport de 1961, entre altres, són compatibles amb la censura als seus escrits, la vigilància obsessiva de les seves activitats, el control de la seva vida pública, el seguiment constant, i la inferència amb els governs dels països on desenvolupa la seva activitat musical i pública —de Puerto a Mèxic— en una demostració evident de la veritable naturalesa autoritària i repressiva del franquisme.

Casals va participar en nombroses activitats de suport a la llengua i a la identitat des de la posició de privilegi que li oferia la seva popularitat. Al costat del famós *Llibre Blanc de Catalunya*, editat a Buenos Aires, n'hi ha d'altres davant la Unesco i les Nacions Unides. Esmentem només la declaració que signa el 24 d'octubre de 1963, aprofitant la seva presència a la seu de l'organisme, on demana la fi de la discriminació que fa l'Estat espanyol a la premsa, l'escola i les publicacions:

Que l'ensenyament en llengua catalana a tots els centres públics i privats d'ensenyament primari i a l'assignatura de la llengua pròpia als centres d'ensenyament secundari i superior. La publicació de premsa en català i l'ús normal d'aquest idioma a les emissions radiofòniques, al cinema i els altres mitjans de difusió. La normal existència i funcionament, en llengua catalana, de les corporacions i entitats de tot ordre que així ho desitgin. ⁵⁷

56. AGA, comunicat núm. 646 del 13 de febrer de 1972.

57. *Ara. Butlletí d'informació*, 5, setembre-octubre, 1964.

6. LES CONVERSES AMB PAU CASALS DE JOSEP M. CORREDOR CENSURADES

El llibre de converses de Pau Casals amb el seu amic Josep M. Corredor des de l'exili al peu del Canigó, és un diàleg sobre la música i la vida, i s'ha convertit en una aportació fonamental per conèixer les interioritats de Casals. En van aparèixer moltes edicions i en diverses llengües. Malauradament, el franquisme va censurar les edicions catalanes de l'obra, tant la primera de 1967 com la segona de 1974. Per al present article hem consultat l'edició en castellà publicada a Buenos Aires (1955), perquè la darrera catalana (2014) continua reproduint la censurada. Per la seva desconexió, transcrivim fragments de dos capítols dels catorze que té l'obra. Són el desè, «De la protesta a l'exili», i l'onzè, «L'esperança frustrada».⁵⁸ Els textos censurats els marquem amb cursiva i deixem altres parts dels publicats per afavorir la comprensió. També indiquem els fragments que foren substituïts per uns altres per passar la censura. L'original de l'obra que va presentar editorial Selecta a la censura franquista es troba a l'AGA, on es conserva amb tantes altres que els autors presentaven a la censura franquista.

6.1. «De la protesta a l'exili»

Josep M. Corredor conversa amb Pau Casals sobre la seva actitud política i l'experiència de la Guerra Civil:

—Aquesta actitud, i la que adoptà posteriorment, ha motivat alguns comentaris sobre les relacions entre l'art i la política [...]

—[...] la paraula política, si no és emprada de bona fe, encobreix moltes confusions. La política pot significar les funcions governatives i la legislació corrent de cada nació, en les quals, evidentment, jo no tinc per què intervenir, fora de quan fan referència al meu país; ara bé, en els casos de què parlem, es refereix a règims que violen el respecte degut a la persona humana. En aquests casos hi ha principis morals que estan per damunt de totes les fronteres. *I la seva violació ha de provocar la indignació de tots els homes de bona voluntat.*

58. Sobre la censura franquista i Casals, vegeu Josep M. FIGUERES (ed.), *Pau Casals, escrits i discursos: pau, pau i sempre pau!*, Barcelona, Institut Català Internacional per la Pau - Angle, 2010.

—*Hauria de provocar, Mestre. Mig segle enrere, en temps de l'afer Dreyfus, aleshores sí que les protestes eren generals contra «la condemna d'un just». Però des d'aquella època fins ara la brutalitat s'ha generalitzat, moltes bones voluntats s'han adormit, i des de fa anys hem entrat en el que un escriptor ha dit, «el temps del rebuig». Vostè és un gloriós «retardat».*

—*Però és possible que certs principis morals —que no és el mateix que certes fórmules polítiques— puguin passar de moda? D'aquesta manera, el que fa cinquanta anys era una persecució injusta avui ja no ho seria. La gran conquesta de la nostra civilització ha estat donar-nos la garantia que no serem perseguits per les nostres idees [...].*

—El 1936 esclata la tragèdia al nostre propi país.

—Mai no oblidaré en quines circumstàncies va començar per a mi. La nit del 18 de juliol de 1936 jo dirigia a Barcelona el darrer assaig de la *Novena Simfonia* de Beethoven amb la meva orquestra i l'Orfeó Gracienc. El concert estava anunciat per a l'endemà, diumenge, i s'havia de celebrar al Teatre Grec de Montjuïc, amb motiu de l'Olimpíada Popular. L'assaig anava molt bé. I, en el moment que el cor es preparava a cantar, es presentà un emissari de la Generalitat, dient-me que el concert de l'endemà estava suspès, *que les tropes sollevades es disposaven a atacar la ciutat* [text substituït per «que es preveia un alçament militar»] i que havíem d'evacuar ràpidament la sala, perquè el tiroteig pels carrers podia començar d'un moment a l'altre. Imagini's la meva consternació. Em vaig dirigir als músics i als cantants, i els vaig exposar el que m'acabaven de comunicar. Vaig afegir: «Com que no sé quan ens podrem tornar a reunir, us proposo que executem la *Simfonia* completa abans de separar-nos». Tothom es posà a cridar: «Sí!, Sí!». Quin moment tan emocionant! [...] Aquella nit quan tornava en cotxe a Sant Salvador —una o dues hores abans que se sentissin els primers trets—, amb l'angoixa que ja pot suposar davant la tragèdia imminent, vaig fer la promesa de dirigir la *Novena Simfonia* a Barcelona i a Madrid tan aviat com ressorgís la concòrdia. *Fins ara no m'ha estat possible coronar aquest propòsit. Lamentaria infinitament morir sense haver-ho pogut realitzar.*

—L'endemà...

—L'endemà, mentre escoltava la ràdio *vaig assabentar-me que la insurrecció militar havia triomfat en algunes províncies i havia estat dominada en altres —entre aquestes, Catalunya— i que el «pronunciamiento» fracassat dels generals anava camí de convertir-se en* [text substituït per «a cada moment,

m'informava de tot el que ocorria —em sembla que tothom que es trobava en la meua situació feia igual. Vam passar alguns dies pràcticament incommunicats. Per més que em negava a creure-ho, vaig veure, horroritzat, que començava] una Guerra Civil, el pitjor desastre que pot succeir a un país.

—*El trist període que va venir després en què contrastava l'heroisme dels combatents voluntaris amb el sadisme dels qui, a la rereguarda, només pensaven a donar carta blanca als seus sanguinaris instints.* [text substituït per «les misèries de la rereguarda»]

—En aquells primers mesos [text substituït per «En aquelles primeres setmanes»] de confusió, vaig anar diverses vegades a la Generalitat a protestar contra el que succeïa. «Estem indefensos —em deien els consellers amics meus. Cal sostenir els fronts amb tropes voluntàries. Aquí, a la rereguarda, fem el que podem, que per desgràcia no és el que voldríem». «Però si és així, per què no dimitiu?», els deia. «Encara seria pitjor», em contestaven. *Ai, era ben cert. Els generals responsables del cop d'estat havien d'haver previst que si fracassaven, els quarters serien presos a l'assalt, i que si aleshores esclatava una guerra civil, el mateix al govern central que al de Catalunya, obligats a comptar amb els partits polítics i les organitzacions sindicals, no disposaran al començament de forces per a imposar ordre a la rereguarda.* [...]

—*La corrua de misèries que porta tota guerra civil.*

—*Assassinats d'un costat, assassinats de l'altre. És la bogeria col·lectiva.*

—*Tanmateix, vostè va prendre posició des del primer dia.*

—*Sí. Per a mi —i la major part dels intel·lectuals espanyols van pensar el mateix— hi havia una qüestió de principi: la principal responsabilitat de la Guerra Civil queia en els que havien volgut fer caure per la força un règim legítim —escollit per sufragi universal uns mesos abans— i que davant el fracàs del seu pronunciament demanaven ajuda i col·laboració a la Itàlia feixista i a l'Alemanya nazi. En tot país civilitzat s'accepta la decisió de la nació i els qui no estan contents del resultat esperen una nova consulta electoral. La insurrecció militar anava dirigida contra l'obra de renovació iniciada i prosseguida per la República, la qual, per cert, no presentava cap caràcter extremista, sinó que tenia simplement per objectiu consolidar a Espanya un règim democràtic, com el que tenen la majoria dels països de l'Europa occidental.*

A despit de la meua gran tristesa per tot el que ocorria, jo no podia romandre indiferent en aquell dolorós conflicte. Jo no oblido els meus

orígens humils, que m'uneixen i continuaran unint-me al meu poble. *A més, un dels mòbils que animaven els sollevats era el seu odi contra l'autonomia i fins i tot contra la cultura catalana, quan en realitat Catalunya mai ha estat tan solidària dels destins espanyols com en temps de la República. [...]*

6.2. «L'esperança frustrada»

Afegim, com a cloenda, un text molt suggerent, del seu amic i biògraf Josep M. Corredor que ens acosta a la situació del període des d'una perspectiva humana molt precisa. En el volum de *Converses*, Josep Maria Corredor dialoga amb Pau Casals sobre l'oportunitat perduda d'haver posat fi al règim després de la Segona Guerra Mundial:

—*Quina impressió li va donar el pretendent?* [don Joan de Borbó]

—*La d'un home de bona fe i bona voluntat. La seva opinió era que un plebiscit nacional devia resoldre la qüestió del règim, em va participar que no estava disposat a acceptar cap oferiment directe del dictador. Posteriorment, Don Joan ha modificat els seus projectes, ja no es diu que el poble espanyol es pronunciï sobre la restauració de la monarquia, i ha permès que el seu primogènit s'eduqui a Espanya sota els auspicis del règim dictatorial. Ara el pretendent vol fer l'efecte d'acatar els capricis del dictador; és veritat que no és ell sol: els governs de les nacions democràtiques fan el mateix. [...]*

— *[Sobre la renúncia a actuar d'Anglaterra]*

—Com ja l'hi he dit, vaig arribar a Anglaterra esperançat i confiat. Llavors estava convençut que l'exili s'acabava, *ja que la victòria aliada devia significar lògicament la desaparició del règim franquista*. La decepció, però, no tardà a produir-se. *Llegia els diaris, parlava amb altes personalitats i veia que a les esferes governamentals ni en els laboristes que ja eren al poder i menys encara en els líders conservadors, no hi havia cap propòsit en ferm d'arraconar el dictador espanyol. Ans al contrari, les notícies i les informacions que publicava la premsa encara li eren més aviat favorables. Què s'havia fet d'aquelles promeses solemnes de Churchill, d'arrencar les rels del feixisme a qualsevol lloc on es trobessin?* Em vaig entrevistar amb ministres, amb alts funcionaris, amb directores de diaris, vaig anar diverses vegades als Comuns: insistint una vegada i una altra *en la responsabilitat que assumirien Anglaterra i les altres nacions victorioses si no es mantenien fidels a uns ideals per la defensa*

dels quals havien hagut de morir milions d'homes. El dubte va començar a inquietar el meu esperit. Era evident que l'esperança seria frustrada.

Enmig de les aclamacions i de les recepcions, pensava constantment en els meus compatriotes, amb els quals em sento totalment solidari. El poble espanyol esperava que se li donés l'ocasió de pronunciar-se lliurement. El millor de la intel·lectualitat espanyola, exiliada des de feia anys, confiava que la derrota dels totalitaris representaria per a ella —i per a milers i milers de refugiats— un ràpid i segur retorn. Quina decepció els preparaven les cancelleries. I em preguntava si, enmig d'aquest desengany, jo tenia dret a ésser un privilegiat. Si acceptava tranquil·lament els aplaudiments i els homenatges, ¿on seria la solidaritat? No. El meu deure era protestar contra aquesta ignomínia. L'engany dels amics és més cruel encara que els atacs de l'adversari. Jo havia de tancar-me en una actitud de silenci, en una actitud de protesta mentre no es donés una justa reparació al meu poble, que té els mateixos drets que altres a una vida civilitzada. [...]

De retorn a Prades vaig considerar que la meua protesta havia de tenir un caràcter general. No m'era possible de rebre ovacions, honoraris i distincions de països la conducta dels quals forçosament hauria de censurar. L'any següent, el 1946, encara vaig fer alguns concerts benèfics que havia promès —el darrer tingué lloc a Montpeller—, però vaig manifestar que no acceptaria contractes ni invitacions, vinguessin d'on vinguessin, *mentre no es restablís a Espanya un règim respectuós de les llibertats fonamentals i de la voluntat popular*. [text substituït per «mentre continués la política seguida»]. Jo mateix em tancava totes les portes. *Era el sacrifici més dolorós que pot imposar-se un artista. [...]*

Així, almenys dormo tranquil, perquè sé que faig el meu deure. Si no hagués pres aquesta actitud, les nits em serien una tortura.

El llibre es va publicar els anys seixanta, superada l'etapa de control ferreny i absolut de la dècada dels quaranta. No hi haurà plena llibertat fins als anys vuitanta amb una nova Constitució, tot i que funcionaris, jutges i policies, entre d'altres, de l'etapa franquista continuen al poder i apliquen interpretacions restrictives. Sobre la presència de Casals a la premsa, cal fer avinent que anirà *in crescendo* simultàniament a l'obertura que es presentarà en el conjunt social, especialment a partir de la Llei de premsa de 1966, que traslladava la responsabilitat a autors, directors i periodistes. Aquells anys, la personalitat de Casals

és vista pel franquisme amb respecte pel seu poder mediàtic, tot i que el considera enemic polític i adversari ideològic. Pot aparèixer amb finalitats musicals, humanes, de to suau, però mai amb referències crítiques. Un exemple del canvi fou Fernando Díaz Plaja, escriptor franquista reputat a l'època que havia col·laborat amb Utrillo en la difamació contra les personalitats més emblemàtiques de la cultura catalana, i que el 1964 el va entrevistar a Puerto Rico. Li diu mestre i li fa reverències a *La Vanguardia Española*. Cal dir que Casals mai rebutja la premsa, sigui *l'ABC* o un butlletí obrer, les seves portes estan obertes a tots els fotògrafs i periodistes.⁵⁹ Com hem vist, els continguts més crítics, les denúncies i alguns parlaments seran prohibits al llarg de la seva vida com a prevenció del règim en la difusió de la crítica de Casals contra l'autoritarisme i la defensa que farà de conceptes com llibertat i justícia i catalanitat.

Taula 3. Mostra de la relació dels diplomàtics que apareixen en el seguiment de les activitats de Pau Casals a l'exterior durant el franquisme

Ciutat	Data	Nom	Càrrec	Afer
Nova York	25-III-1936	Antonio de la Cruz Marín	Cònsol general d'Espanya	Informe sobre la tramesa d'un bust de Casals a Barcelona.
Londres	6-V-1939	Duc d'Alba	Ambaixador	Informe sobre el concert.
Perpinyà	21-VI-1950	J. M. Trías de Bes	Cònsol a Perpinyà	Informe detallat del festival.
París	17-VII-1950	M. Aguirre de Cárcer	Ambaixador París	Informe Festival Prada.

59. Cal fixar-se que Casals té una relació molt oberta amb els mitjans, als quals sap explicar la trajectòria vital amb molta empatia. Un exemple seria l'entrevista a Miquel Duran a *La Veu de Catalunya* («La vida heroica del mestre Pau Casals contada per ell mateix») apareguda el 25 d'abril de 1928 i on mostra les anècdotes i vivències que anirà constantment repetint fins a configurar la seva pròpia visió del passat, que serà acriticament divulgada pels periodistes i escriptors. Catalunya es troba amb una figura que té dimensió internacional pels seus èxits i davant la manca de reconeixements estatals la converteix, per una catalanitat diguem-ne terral indiscutible, en una bandera que esdevindrà símbol per la coherència amb què encarna la manifestació visible d'un dels trets més cars de la catalanitat com és la voluntat de ser davant un estat que maldà per l'anihilament.

JOSEP MARIA FIGUERES

Ciutat	Data	Nom	Càrrec	Afer
San Juan Puerto Rico	15-XII-1955	Emilio Núñez del Río	Cònsol general	Informe sobre l'arribada de Casals a Puerto Rico.
San Juan Puerto Rico	15-IX-1956	Emilio Núñez del Río	Cònsol general	Queixa sobre les declaracions de Casals apel·lant a l'amistat dels EUA amb Espanya.
Ciudad de México	27-I-1956	Justo Bermejo	Representant espanyol a la delegació de Mèxic	Sobre activitats i viatges de Casals.
El Caire	9-VIII-1957	José del Castaño	Ambaixador	Informe sobre l'eco del casament de Casals a la premsa local.
Ciudad de México	29-XII-1960	Joaquim Juste	Representació a Mèxic	Sobre l'estrena d' <i>El Pessebre</i> a Acapulco.
Jerusalem	27-I-1962	José A. Balenchana	Cònsol general	Informe sobre la prohibició de Jordània a la visita de Casals pels seus sentiments sionistes.
Washington	7-I-1963	Antonio Garrigues	Ambaixador EUA	Declaracions de retorn a Espanya fetes a un diari de Carolina.
Washington	4-VI-1963	Antonio Garrigues	Ambaixador EUA	Sobre l'oferiment de Pau Casals de fer un concert a Barcelona pels damnificats per les inundacions del Vallès.
San Juan Puerto Rico	18-VI-1963	L. Martín Artajo	Cònsol general	Tramesa a la premsa sobre Festivals Pau Casals.
Berlín	9-IX-1963	Antonio Espinosa	Cònsol general	Informe de la conversa amb J. Alavedra sobre <i>El Pessebre</i> .
Londres	30-IX-1963	Alberto López Herce	Relacions Culturals Ambaixada	Estrena d' <i>El Pessebre</i> a Londres.

EL PRIMER FRANQUISME CONTRA PAU CASALS

Ciutat	Data	Nom	Càrrec	Afer
Caracas	22-X-1963	Matías Vega Guerra	Ambaixador	Carta sobre un article del retorn de Casals a Espanya.
Washington	22-X-1963	Il·legible	Ambaixador	Concert Nacions Unides
San Juan Puerto Rico	18-XII-1963	Pedro Manuel de Aristegui	Cònsol adjunt	Eco Medalla de la Llibertat a Casals.
Asunción	31-III-1964	Ernesto Jiménez Caballero	Ambaixador	Informe sobre les declaracions de contingut polític a la premsa a Asunción en l'escala a l'aeroport.
Buenos Aires	17-IV-1964	José Ignacio Ramos	Conseller d'Informació	<i>Informe reservats concerts a Buenos Aires.</i>
Washington	1-VI-1964	Marquès de Merry del Val	Ambaixador	Informe sobre els festivals Casals.
San Juan Puerto Rico	17-VI-1964	Pedro Manuel de Aristegui	Cònsol adjunt	Informe sobre els Festivals Pau Casals.
San Juan Puerto Rico	11-XI-1964	Pedro Manuel de Aristegui	Cònsol adjunt	Amenaça de segrest a Pau Casals.
Washington	4-II-1965	Marquès de Merry de Val	Ambaixador	Informe sobre reportatge premsa de Pau Casals.
Roma	22-VI-1965	Il·legible	Ambaixador	Sobre l'impacte de Casals a <i>L'Unità</i> pel documental fet a Praga.
San Juan Puerto Rico	28-VI-1966	Ramón Ruiz del Árbol	Consolat General	Informe sobre premis rebuts per Casals.
Washington	6-VII-1965	Marquès de Merry de Val	Ambaixador	Sobre l'article dedicat a Pau Casals pel <i>New York Times</i> .
Caracas	30-XII-1966	Matías Vega Guerra	Ambaixador	Informació sobre l'homenatge del Centre Català a Casals.

JOSEP MARIA FIGUERES

Ciutat	Data	Nom	Càrrec	Afer
San Juan Puerto Rico	30-XII-1966	José M. ^a García- Rodríguez	Canceller encarregat del Consolat General	Recepció oficial a La Fortaleza a Pau Casals per l'aniversari
San Juan Puerto Rico	14-IV-1967	Ramón Rufa [sic] del Árbol	Consolat general	Sobre el premi Kennedy a Casals pel IEN de Barcelona (via J. Alavedra).
Ciudad de México	15-I-1971	Juan Castillo	Representació a Mèxic	Estada de Casals a Guadalajara.
Ciudad de México	16-X-1972	Juan Castillo	Representació a Mèxic	Signatura de la constitució de la Fundació Pau Casals.

Font: Elaboració pròpia a partir de la documentació conservada del Ministeri d'Afers Estrangers i altres, a l'Archivo General de la Administracion d'Alcalá de Henares (AGA). Selecció del miler d'informes sobre Casals.

LA REPRESA DELS ESTUDIS UNIVERSITARIS A LA CIUTAT DE LLEIDA: ELS ESTUDIS DE LLETRES I LA SEVA FACULTAT 1971-2021

MANEL LÓPEZ ESTEVE¹
Universitat de Lleida

Article lliurat el 25 d'abril de 2023. Aprovat el 16 de juliol de 2023

RESUM

El curs 1971-1972 es reprengueren els estudis universitaris de Filosofia i Lletres a la ciutat de Lleida. Aquests primers passos de la recuperació dels estudis de lletres van ser el punt d'inici d'una seqüència històrica que va transcórrer, amb tot un seguit d'avenços i retrocessos, fins a arribar a la consolidació institucional dels estudis universitaris de lletres de la seva Facultat i de la renovada Universitat de Lleida (UdL) el 1991 amb l'aprovació de la Llei de creació de la mateixa per part del Parlament de Catalunya. El present article reconstrueix la represa dels estudis universitaris de lletres a Lleida a les acaballes de la dictadura franquista, amb la transformació d'una universitat elitista en una altra de massificada, la seva consolidació al llarg de la dècada dels vuitanta en el marc d'un procés ampli de democratització formant part de la Universitat de Barcelona, primer com a divisió territorial i després pròpiament com a Facultat de Lletres, i el desplegament acadèmic i institucional a partir de la dècada dels noranta com un dels centres constitutius de la nova UdL. Juntament amb la dimensió acadèmica i institucional dels darrers cinquanta anys de la Facultat de Lletres s'analitza l'impacte social, cultural i polític de la mateixa en les dinàmiques socials del conjunt de la capital del Segrià i de les comarques de Ponent.

1. manel-lopez@udl.cat

PARAULES CLAU

Història de les universitats, franquisme, Facultat de Lletres, transició, Lleida, educació, democràcia.

The resumption of university studies in the city of Lleida: the study of Arts and its Faculty 1971-2021

ABSTRACT

In the 1971-1972 academic year, university studies of Philosophy and the Arts were resumed in the city of Lleida. These first steps in the recovery of arts studies marked the starting point of a historical sequence that took place, with progress and setbacks, until the institutional consolidation of university arts studies, of the Faculty and of the renewed University of Lleida (UdL) in 1991, when the Parliament of Catalonia passed an act for its creation. This article provides a comprehensive reconstruction of the resumption of university Arts studies in Lleida at the end of the Franco dictatorship, with the transformation of an elitist university into one for the masses, its consolidation during the nineteen-eighties within the broad process of democratization forming part of the University of Barcelona, first as a territorial division and subsequently as the Faculty of Arts itself, and the academic and institutional development in the nineties as one of the centres constituting the new UdL. The academic and institutional dimension of the last fifty years of the Faculty of Arts is analysed together with its social, cultural and political impact on the social dynamics of the capital of Segrià and the region of western Catalonia.

KEYWORDS

History of universities, Francoism, Faculty of Arts, transition, Lleida, education, democracy.

I. ELS INICIS

El 9 d'octubre de 1971 el *Diario de Lérida* publicava un comunicat amb el títol «Propuesta de creación de Secciones Delegadas en Lérida de la Universidad Autónoma de Barcelona» que signaven les autoritats locals i provincials lleidatanes i el rector de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), tot just creada el 1968.² En el comunicat es donava a conèixer la secció delegada de la Facultat de Lletres de la UAB a Lleida que iniciaria el primer cicle dels estudis de Filosofia i Lletres el curs 1971-1972 amb les assignatures de Llengua espanyola, catalana i llatina, Introducció a la filosofia, Història d'Espanya i Història general de l'art.³ Els professors i alumnes de la secció delegada tindrien la mateixa consideració que els de la UAB i per desplegar la secció era necessari un mínim de cinquanta alumnes. El nombre d'alumnes del curs 1971-1972 va ser de 262 i, d'aquesta manera, s'iniciaven a partir d'aquell curs els estudis universitaris de lletres a la capital del Segrià.

La represa dels estudis universitaris a Lleida s'havia produït el 1968 amb l'extensió de la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona a l'antic Hospital de Santa Maria, seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.⁴ El 31 d'octubre de 1968 el Ministeri d'Educació i Ciència dictaria una ordre ministerial per la qual reconeixia oficialment l'Estudi General de Lleida com un centre d'estudis superiors, depenent d'una fundació conjunta de l'Ajuntament i la Diputació de Lleida i adscrit a la Universitat de Barcelona, amb un reglament interior i la direcció a cura d'un catedràtic d'aquesta universitat.⁵ Tot i que l'ordre ministerial no va aparèixer mai publicada al *Boletín Oficial del Estado*, ni tampoc es faria efectiu l'organigrama que contemplava, el restabliment dels estudis universitaris a

2. Sobre la creació i els primers anys de la Universitat Autònoma de Barcelona, vegeu Raül AGUILAR CESTERO (2007), «El despliegue de la Universidad Autónoma de Barcelona entre 1968 y 1973: de fundación franquista a motor de cambio democrático», *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija*, núm. 10, p. 13-199.

3. *Diario de Lérida*, 9 d'octubre de 1971, p. 3.

4. Una visió general sobre la represa dels estudis universitaris a Lleida a Jaume Barrull (2009). *La Universitat de Lleida, història i present*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 49-67.

5. Arxiu de la Universitat de Lleida (AUdL). Documents per a la creació de la UdL. L'Estudi General de Lleida (1968-1987). Expedient 2918 referència 1533462. He d'agrair a la directora de l'Arxiu de la Universitat de Lleida, Pepita Raventós, i a tot el seu equip les facilitats i les orientacions rebudes en la consulta dels fons documentals de l'Arxiu de la UdL.

Lleida fou possible per una coincidència d'interessos entre les autoritats locals i provincials franquistes, algunes veus de la denominada societat civil lleidatana i una dinàmica estructural que posava en un primer pla la necessitat d'adequar un sistema universitari anquilosat a les demandes econòmiques i socials de la nova conjuntura espanyola.

El desplegament dels estudis universitaris de lletres a Lleida s'inseria en un procés de transformació de la universitat franquista que donaria lloc a un creixement del nombre de centres universitaris —amb noves universitats i nous col·legis universitaris—, a la diversificació dels plans d'estudis, que trencava amb el rígid uniformisme del sistema universitari espanyol, i a la progressiva transformació d'una universitat elitista en una universitat de masses.⁶ Igualment, es produí una important renovació entre el professorat amb l'abundància dels professors no numeraris que van modificar el tradicional règim funcional docent. La Llei general educativa de 1970, impulsada pel ministre valencià Josep Lluís Villar Palasí, sense buscar superar les bases ideològiques sobre les quals descansava la dictadura, va significar una temptativa d'endegar una certa política reformista en l'àmbit educatiu.⁷ En el marc d'aquesta certa dinàmica de reforma de l'ensenyament es desplegà la secció delegada de la Facultat de Lletres de la UAB a la ciutat de Lleida l'octubre de 1971.

Un any abans, s'havia intentat endegar sense èxit la creació d'una delegació universitària per desplegar els estudis de lletres a la capital del Segrià amb la Universitat de Barcelona (UB). Les autoritats locals van realitzar diverses gestions amb el rector de la UB, l'economista Fabià Estapé, i el degà de la seva Facultat de Lletres, el prehistoriador Joan Maluquer de Motes, fins al punt que el mateix Estapé va anunciar a la premsa lleidatana que el curs 1970-1971 s'iniciarien els estudis de la llicenciatura de Filosofia i Lletres a Lleida. Igualment, més d'una trentena d'estudiants lleidatans que cursaven els estudis de Filosofia i Lletres a Barcelona van dur a terme una campanya pública per demanar la implantació

6. Un exhaustiu balanç sobre la historiografia entorn de les universitats durant el franquisme es pot veure a S. GONZÁLEZ GÓMEZ (2015), «Historia de la universidad en España durante el franquismo: análisis bibliográfico», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 26, p. 187-212.

7. Una bona visió de conjunt sobre el sistema universitari espanyol sota la dictadura franquista es pot veure a Miguel Ángel RUIZ CARNICER (2005), «Spanish universities under Franco», a JOHN CONNELLY (2005), *Universities under dictatorship*, University Park Pennsylvania, Penn State University Press, 2005, p. 98-124.

dels mateixos estudis a Lleida el curs 1970-1971 amb una carta publicada a la premsa local.⁸ La demanda d'aquests estudiants va recollir diverses adhesions que es van vehicular a través de la premsa i va contribuir a reforçar un estat d'opinió favorable a la implantació dels estudis universitaris de lletres entre determinats sectors de la ciutat. El desacord a l'hora de finançar els estudis entre les corporacions locals i la Universitat de Barcelona, i les pretensions d'alguns personatges locals d'integrar-se a la docència universitària van impossibilitar l'inici dels estudis amb aquesta universitat el curs 1970-1971.⁹

Finalment, l'octubre del 1971 s'iniciarien els estudis de Filosofia i Lletres a Lleida de la mà de la Universitat Autònoma de Barcelona. Amb motiu de l'acte d'inici de curs de l'Escola Universitària de Professorat, que depenia també de la mateixa UAB, el rector i el degà de la Facultat de Filosofia i Lletres, Vicent Villar Palasí i Frederic Udina, acompanyats del governador civil, José Aparicio Calvo-Rubio, van anunciar a la seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (IEI) l'inici dels estudis de Filosofia i Lletres aquell mateix curs. Inicialment, l'extensió de la Facultat de Lletres i els estudis de Filologia i Geografia i Història s'instal·larien, de manera provisional, a l'edifici de l'Escola de Magisteri al carrer Camp de Mart.¹⁰ S'oferien els estudis de primer cicle, tres cursos acadèmics de Filologia i Geografia i Història, i no seria fins al curs 1973-1974 que aquests cursos passarien a ser diürns.

Aquests primers passos de la recuperació dels estudis de lletres que es troben en la base de l'actual Facultat de Lletres, i de la Universitat de Lleida, són el punt d'inici d'una seqüència històrica que lluny de ser ineluctable va transcórrer amb tot un seguit d'avenços i retrocessos, i amb una bona dosi de contingència, per arribar a la consolidació institucional dels estudis universitaris de lletres i de la seva Facultat. De la mateixa manera que a primers dels anys setanta, i fins i tot el mateix 1975 un cop ja mort el dictador, no resultava possible prefigurar la nova realitat politicoinstitucional resultant de l'erosió de la dictadura, la improvisació i eventualitat dels nous estudis de lletres tampoc permetien prefigurar la

8. *Diario de Lérida*, 18 d'octubre de 1970, p. 4.

9. Arxiu Històric de la Diputació de Lleida (AHDL). Inventari B629: 10.000 «Puntualizaciones en torno a filosofía y letras. 12 de septiembre de 1975». Agraïixo al professor Manel Lladonosa que m'hagi facilitat diversos textos inèdits escrits per ell mateix sobre la història de la Universitat de Lleida, que m'han resultat ben útils per reconstruir la història de la Facultat de Lletres.

10. *Diario de Lérida*, 8 d'octubre de 1970, p. 5.

seva consolidació al llarg dels anys vuitanta i, encara menys, que aquests esdevinguessin una de les branques fundacionals d'una futura Universitat de Lleida a primers dels anys noranta.

Inicialment, els estudis universitaris de lletres es van caracteritzar per una falta de previsió en les infraestructures bàsiques, per iniciar el primer curs a l'Escola de Magisteri, per disposar d'un professorat no numerari en la seva totalitat, per la manca de dotació econòmica per a la biblioteca, i per una mal dissimulada voluntat de control del professorat per part de les autoritats locals i provincials franquistes. Aquesta era la descripció que de la represa dels estudis universitaris van fer les Juntes de Facultats de Geografia i Història i Filologia en el document que van presentar al 3r Congrés Universitari Català el 1978.¹¹

En el mateix document, elaborat entre altres per Manel Lladonosa, s'assenyalava una qüestió fonamental per explicar el procés de consolidació dels estudis universitaris a Lleida: començava a existir, tant a la ciutat de Lleida com al conjunt de comarques de Ponent, un interès per tenir i ampliar l'ensenyament universitari. D'aquesta manera «[...] cada cop els ambients més inquiets comprenien que Lleida necessitava la Universitat per a estimular el desenrotllament de les seves contrades alhora que aquesta constituïa un element de dinamització cultural i humana en una àrea provinciana i amb serveis culturals escassos».¹² La creixent coincidència i complicitat entre una emergent consciència ciutadana favorable i l'actuació dels agents locals que, molt especialment a partir de les eleccions municipals de 1979, van entendre la importància de la Universitat com a element dinamitzador d'una ciutat intermèdia com Lleida, sumada a la necessitat de descentralització davant l'increment d'estudiants universitaris i la saturació d'alguna de les grans universitats, expliquen no sols el perquè de la consolidació dels estudis de lletres, sinó també del conjunt dels estudis universitaris a la capital del Ponent català.

La història dels estudis universitaris de lletres, i pròpiament de l'actual Facultat, s'ha d'inserir en el procés de transformació, democratització i modernització

11. AUdL. Expedient 2918. «La universitat en el període 1939-1976. Origen i evolució de l'extensió universitària de Lleida», a Junta de les Facultats de Geografia i Història i Filologia de l'Estudi General de Lleida, 3 d'abril de 1978 i A.D., *III Congrés Universitari català. Actes. Ponències, comunicacions, conferències*, Barcelona, Edicions 62, 1980.

12. AUdL. Expedient 2918. «La universitat en el període 1939-1976. Origen i evolució de l'extensió universitària de Lleida», a Junta de les Facultats de Geografia i Història i Filologia de l'Estudi General de Lleida, 3 d'abril de 1978.

de la ciutat de Lleida i les comarques de Ponent en els darrers cinquanta anys. El desplegament i consolidació de la Facultat de Lletres ha experimentat, per tant, els mateixos vaivens que han caracteritzat el conjunt de la societat catalana i l'existència mateixa de la Universitat com a institució. En aquest marc, del tot canviant, l'existència de la Facultat de Lletres ha resultat ser d'una enorme importància, especialment en l'àmbit social i cultural, de la mateixa manera que la creació de la Universitat de Lleida ha estat una injecció de renovació, dinamització i reactivació territorial en la història de la ciutat i les comarques de Ponent.

En aquest sentit, podem caracteritzar l'impacte i rellevància de la Facultat de Lletres en tres eixos complementaris que s'han anat combinant, amb major o menor presència, en funció de les diverses conjuntures que ha travessat la ciutat de Lleida i el conjunt de la societat catalana. El primer, i molt probablement el de major importància per a la història institucional de la UdL, és el paper fonamental de la Delegació i la Facultat de Lletres en l'impuls col·lectiu d'aconseguir una universitat pròpia a Lleida. Més enllà de l'esforç per desplegar i implantar els plans d'estudis, la recerca, els diversos departaments o les activitats científiques i acadèmiques, Lletres es va convertir des d'un primer moment en un agent central per assolir la que en aquells moments era l'encara futura Universitat de Lleida. Des de la delegació de Lletres es va impulsar el 1982 la creació del Claustre de l'Estudi General de Lleida format per estudiants, personal de gestió i professorat de l'extensió de la Facultat de Dret, de la de Medicina i de l'Escola Universitària de Formació de Professorat d'EGB, a més de la de Lletres.¹³

També des de Lletres, amb el decidit impuls de Víctor Siurana, s'organitzà la inauguració de curs conjunta de tots els centres universitaris de Lleida a la segona meitat dels anys setanta, en la qual el mateix Víctor Siurana reivindicà una estructura universitària consolidada a Lleida davant els tres rectors de les universitats catalanes existents aleshores, la UAB, la UB i la UPC.¹⁴ I més endavant, en els moments previs a la creació de la Universitat de Lleida, va ser des de Lletres des d'on més decididament s'impulsà la creació d'una taula intercentres, el març de 1991, per tal de canalitzar la participació i les propostes dels centres que havien de constituir la Universitat de Lleida i defensar el principi d'autonomia universitària.¹⁵

13. *Diario de Lérida*, 2 de juny de 1982, p. 7.

14. Manel Lladonosa, «Víctor Siurana en el record», *Nou Diari*, 28 de novembre de 1993, p. 4.

15. *Diari de Lleida*, 21 de març de 1991, p. 3.

En segon lloc, la centralitat de la Facultat de Lletres per mantenir com a element nuclear d'una societat plural, democràtica, dinàmica i crítica, el coneixement social, històric, geogràfic, filològic, literari i filosòfic. Aquesta tenacitat, a contracorrent del pensament dominant en les darreres dècades, ha convertit en molts moments la Facultat de Lletres en centre receptor i irradiador al mateix temps del dinamisme i l'activisme sociocultural, dialogant amb la ciutat, el territori i la societat, tot i que de manera recurrent s'ha demanat una major incidència de la Facultat i la Universitat en l'àmbit de l'acció cultural.¹⁶ Des de la Facultat de Lletres s'han impulsat i acompanyat un bon nombre de publicacions que anaven més enllà de l'àmbit estrictament acadèmic: la revista literària *L'Estrof* coordinada pel grup poètic La Gralla i la Dalla; l'efímera i contestatària *La Higienica*, o la publicació *Cine-Ull*, conjuntament amb altres de caràcter científic de les diverses àrees de coneixement: *Sintagma* en l'àmbit de la lingüística, la *Revista d'Arqueologia de Ponent*, *L'Ull Crític* de Filologia francesa o *Imago Temporis* d'història medieval.¹⁷ Per una altra part, tot el seguit de conferències, presentacions de llibres, seminaris, col·loquis i congressos impulsats pels departaments, grups de recerca i estudiants de la Facultat de Lletres, han fet visible no sols la capacitat de Lletres per produir coneixement, sinó també per transferir-lo i intervenir en la societat. En aquest sentit —des de les primeres conferències de Jordi Carbonell, Josep Maria Castellet i Ernest Lluch i les activitats contraculturals a primers dels anys setanta, fins a la darrera edició de la setmana de la comunicació el 2021 passant per la setmana d'homenatge a Pierre Vilar el 1984—, la Facultat de Lletres ha tingut un protagonisme indefugible en la vida i l'ambient sociocultural de Ponent, i ha exercit tot un seguit d'efectes externs positius en aquest àmbit.

En tercer i darrer lloc, d'ençà de la constitució de Lletres com a delegació el 1971, ha tingut un impacte directe i indirecte a escala territorial i social a través de les diverses promocions de llicenciats, graduats i investigadors que s'han desenvolupat professionalment en centres d'educació, arxius, museus, administracions

16. Una reflexió de fons sobre la dimensió i la funció social de la Universitat i la necessitat de connexió i diàleg amb el conjunt de la societat es pot veure a Manel LLADONOSA (2017), «Universitat en diàleg», a Jaume PONT; Àngels SANTA (2017), *Universitat i ciutat. Tot recordant Víctor Siurana* (1945-1993), Lleida, Pagès editors, p. 75-84.

17. Sobre el paper de la Facultat de Lletres com a dinamitzadora de l'activitat cultural lleidatana, vegeu Manel LLADONOSA (1990), «Cultura i societat civil a Lleida», *Serra d'Or*, núm. 718, p. 22-26.

i empreses de gestió cultural i comunicació. L'existència de la Facultat, abans i després de la consolidació de la UdL com a universitat, va permetre pal·liar el que les Juntes de Facultats de Geografia i Història i Filologia anomenaven el 1978 «discriminació directament universitària»: la impossibilitat d'una bona part de joves de les comarques de Ponent de realitzar estudis universitaris, ja que no podien assumir els costos de traslladar-se a Barcelona.¹⁸ La consolidació dels estudis universitaris no va només fer augmentar els nivells de qualificació i formació sinó que, a més, va contribuir a fixar més joves a la ciutat de Lleida i al conjunt de les comarques de Ponent enfront del pol d'atracció de Barcelona i la seva àrea metropolitana. En el cas de la Facultat de Lletres, aquest doble efecte positiu ha anat acompanyat, a més, per l'activació d'un dinamisme cultural arreu de la geografia de Ponent en forma de centres d'estudis, entitats culturals, etc., impulsats en moltes ocasions per llicenciats i graduats de la Facultat.

2. DE LA SECCIÓ DELEGADA DE FILOSOFIA I LLETRES A LA FACULTAT DE LLETRES (1971-1987)

El curs 1971-1972 s'iniciaven els estudis universitaris de Filosofia i Lletres a la ciutat de Lleida. L'edifici de l'Escola de Magisteri a la cruïlla entre els carrers del Camp de Mart i de Sant Martí acolliria les classes del primer curs de Filologia i de Geografia i Història en el qual s'havien matriculat 262 alumnes. El primer curs de la secció delegada de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UAB es posà en marxa amb una bona part del professorat de l'Escola de Magisteri que s'adscriuria també a la mateixa UAB el curs 1972-1973. Sobre la base del conveni anual signat entre la UAB i el patronat de l'Estudi General de Lleida, integrat per l'Ajuntament i la Diputació, els estudis de Filosofia i Lletres es van desenvolupar com a secció delegada d'aquesta universitat fins al curs 1974-1975.¹⁹ A partir del curs 1975-76 els estudis de lletres passarien a dependre de la UB.

18. AUDL. Expedient 2918. «Universitat i marginació comarcal», Junta de les Facultats de Geografia i Història i Filologia de l'Estudi General de Lleida, 3 d'abril de 1978.

19. AHDL. «Información sobre la situación jurídica del Estudio General de Lérida en relación con el Ministerio de Educación y Ciencia y con las universidades de Barcelona», abril de 1974.

El primer curs de Filologia i Geografia i Història va comptar amb professors com el llavors jove prehistoriador José Luis Maya, el filòsof Pere Lluís Font, el professor d'història antiga i director de la secció delegada Federico Lara Peinado i el pedagog Enric Farreny. Tot i la improvisació institucional del desplegament dels estudis de lletres, en aquests primers anys es van incorporar tot un seguit de professors i professores a l'Estudi General que amb la seva labor docent i investigadora acabarien essent centrals en el desenvolupament de la Facultat en les dècades a venir.²⁰ Entre aquests hi havia l'historiador Manel Lladonosa, l'arquitecte i historiador de l'art Frederic Vilà, el lingüista Víctor Siurana, l'economista Ramon Morell i la filòloga Àngels Santa. Altres professors com ara l'escriptor Josep Vallverdú, el poeta Jordi Pàmias, Jaume Magre, la filòloga Aurora Egido, l'historiador del dret Jesús Fernández Viladrich o el filòleg Josep Murgades desenvoluparien la seva docència en els primers passos dels nous estudis de lletres i passarien després a formar part d'altres institucions.²¹

Els alumnes d'aquella delegació —262 el curs 1971-1972, 385 el 1972-1973 i el 1973-1974 i 274 el curs 1974-1975—, inicialment van ser, sobretot, persones adultes que ja havien realitzat estudis previs i que en molts casos treballaven.²² Un d'aquells estudiants del primer curs de Filosofia i Lletres ho recordaria molts anys després d'aquesta manera: «[...] eren uns cursos una mica estranys perquè la majoria érem professionals [...] les classes de filosofia començaren a les 6 de tarda durant els tres primers anys. El 90% som mestres, professionals [...]».²³ Aquells primers anys els cursos de Filosofia i Lletres es van dur a terme a l'Escola de Magisteri fins que el gener de 1974 la delegació de Lletres va passar a instal·lar-se a l'antic edifici del convent dels Dominics del Roser al carrer de Cavallers. A l'Escola de Magisteri el professorat tot just comptava amb una sala d'estudis on es reunia i on rebia alhora els estudiants, i a la Biblioteca de l'IEI hi havia una migrada secció de la delegació de Lletres.²⁴

20. AHDL. *Estudio General de Lérida. Memoria del ejercicio económico de 1974*.

21. AHDL. *Estudio General de Lérida. Plan de estudios curso 1974-75*.

22. AHDL. *Memoria del curso académico 1974-75*.

23. Carles FEIXA; Joan PALLARÈS (2001), «Els estudiants i la ciutat. Els espais i els temps dels joves universitaris», a Joan VILAGRASA (2001), *Ciutat i Universitat a Lleida*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 69.

24. Manel LLADONOSA (1995), «Notes per a una història de la recuperació de la Universitat de Lleida (1968-1992)», a Joaquim UREÑA (1995), *Homenatge a Víctor Siurana*, Lleida, Ajuntament de Lleida, p. 35-43.

Tot i que a Lleida només es podia realitzar el primer cicle dels estudis de Filosofia i Lletres, i que inicialment els estudis fossin nocturns, la Facultat de Filosofia i Lletres de la UAB s'implicà a desplegar el seu pla d'estudis amb garanties a la secció de Lleida; va promoure un professorat universitari especialitzat i estable a la ciutat, bandejant les pretensions del caciquisme local a l'hora de triar el professorat, i va organitzar tot un seguit d'activitats i conferències que van permetre entrar en contacte al professorat de la delegació amb el de Bellaterra i complementar alhora l'oferta reglada de la delegació lleidatana. El curs 1971-1972 impartien conferències a la delegació professors com Josep Fontana, Isidre Molas, Josep Termes o Juan Schobinger, i els cursos següent Ernest Lluch, Enric Lluch, Bernardino Graña, Maria Dolores Albiac o José-Carlos Mainer.²⁵

Les relacions entre el Patronat de l'Estudi General format per les corporacions locals i la UAB es van anar enrarint degut als desacords econòmics en el conveni anual que fixava les aportacions de cadascuna de les institucions a la secció delegada. Les desavinences econòmiques sumades al fet que la UAB no va permetre la ingerència de les autoritats lleidatanes en la gestió i el desplegament de la secció, i el dinamisme contestatari de la Facultat de Filosofia i Lletres, mal tolerat per les autoritats locals del règim, expliquen per què, en iniciar-se el curs 1975-1976, el Patronat de l'Estudi General decidí que els estudis de Filosofia i Lletres passessin a dependre de la Universitat de Barcelona.

El curs 1974-1975 estigué marcat per la vaga indefinida del professorat no numerari (PNN) que afectà de ple el funcionament de la secció delegada. Tal i com es recollia a la memòria anual de l'Estudi General, «[...] La marcha del curso ha sido menos normal ya que la influencia de los conflictos habidos en la Universidad Autónoma de Barcelona ha repercutido e influido enormemente en esta delegación de Facultad». L'alcalde i el president de la Diputació franquista, Miquel Montaña i Joan C. Sangenís respectivament, van prohibir com a presidents del Patronat «[...] todo tipo de Asambleas no amparadas por la legalidad vigente, tanto en razón de su ámbito como en función de los que las convoquen y de los asistentes, entre los que, en la celebrada últimamente hubo personas que jamás [habían estado] en el Centro y para evitar notas como la antes referida».²⁶ A més de la vaga del professorat, el protagonisme del claustre

25. AHDL. *Memoria del administrador 1973. Filosofía y Letras. Actos culturales.*

26. AHDL. Inventari B629: 10.000 «Puntualizaciones en torno a filosofía y letras. 12 de septiembre de 1975».

de professors i alumnes de la secció delegada de Lletres en el debat públic i en el desplegament dels estudis universitaris tampoc no va comptar amb el beneplàcit de les autoritats locals del tardofranquisme.

El conjunt de professorat de Filosofia i Lletres de la mà dels alumnes es dirigí en diversos moments a la societat lleidatana per socialitzar la necessitat de la consolidació dels estudis universitaris a Lleida i per intervenir en les diverses problemàtiques que els afectaven. D'aquesta manera, la necessitat d'una biblioteca ben dotada, poder realitzar els estudis complets de segon cicle, la creació d'un Patronat Econòmic Universitari que permetés ampliar la representativitat dels dos únics patrons, o la creació d'un Col·legi Universitari per tal de consolidar la Universitat a Lleida van formar part de les demandes presentades pel professorat de la Facultat durant aquests anys.²⁷

Comptat i debatut, el curs 1975-1976 els estudis de lletres passarien a dependre de la Universitat de Barcelona després de les diverses gestions de les autoritats locals. Aquest canvi tindria efectes positius per a la consolidació dels estudis de lletres i per al conjunt dels estudis universitaris a Lleida, tot i que inicialment va generar malestar i encara més incertesa sobre la seva continuïtat. La decisió del Patronat d'adscriure els estudis a la UB fou sobtada, motivada pels desacords econòmics basada en la consideració que la Central era «menos conflictiva que la Autònoma», i que resultaria més fàcil la creació d'un Col·legi universitari que consolidaria jurídicament l'Estudi General. La precipitació del canvi va provocar que el curs s'iniciés amb retard, el mes de novembre, que s'haguessin d'adaptar els plans d'estudis als de la nova Universitat, i que una part del professorat canviés i d'altres veiessin perillar la seva continuïtat.²⁸ Igualment, a nivell institucional l'organització dels estudis de lletres també es va veure modificada. Si fins al moment hi havia hagut una delegació de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UAB, a partir del curs 1975-1976 el pas a la UB va significar que els estudis de lletres s'adscrivissin a dues facultats diferents, la de Geografia i Història i la de Filologia, quedant-ne pròpiament exclosa l'àrea de coneixement de Filosofia.²⁹

La nova adscripció a la UB va permetre, a partir del curs 1976-1977, cursar el segon cicle d'algunes especialitats, a l'inici només d'Història general i Geografia;

27. *Diario de Lérida*, «Carta abierta del profesorado de la Facultad de Letras del Estudio General de Lérida a todas las corporaciones y entidades de la ciudad», 20 de desembre de 1972, p. 7.

28. AHDL. «Cuentas 1975. Sección Filosofía y Letras».

29. AHDL. «Cuentas 1975. Sección Filosofía y Letras».

disposar d'una mínima estructura departamental i administrativa i, probablement el més rellevant, configurar un equip docent i investigador que acabaria esdevenint la columna vertebral de la Facultat en les dècades de la seva consolidació. El rectorat del filòleg i lingüista Antoni Maria Badia i Margarit i el suport de professors de la mateixa UB, com ara Sebastià Serrano i Carlos Martínez Shaw, resultà decisiu en aquests anys per a la consolidació progressiva dels estudis de Lletres a Lleida. Al llarg dels darrers anys de la dècada dels setanta i primers dels anys vuitanta, els estudis de lletres s'anirien consolidant institucionalment i ampliant la plantilla de professorat, tant per als estudis de Geografia i Història com per als de Filologia. D'aquesta manera, s'incorporarien a la Facultat de Geografia i Història Emili Junyent, Prim Bertran, Arturo Pérez, Francisco López Palomeque, Joan Vilagrasa, Francesc Fité, Roberto Fernández, Alex Sánchez, Jordi Bolós, Conxita Mir, Llorenç Prats i Eulàlia Vega, i a la de Filologia Anna Caballé, Jaume Pont, Jaume Vallcorba, Pere Rovira, Joan Julià, Miquel Pueyo, Brian Worsfold i Francisco Tovar.³⁰

La dinàmica de democratització política general d'aquests anys, conjuntament amb la renovació de les corporacions locals i la voluntat renovadora de l'equip rectoral de la UB presidit per Badia i Margarit va possibilitar un salt endavant de la política universitària a Lleida. D'aquesta manera, l'adscripció a una mateixa universitat de la delegació de Dret, la de Lletres i, posteriorment, la de Medicina, va facilitar la celebració d'un claustre conjunt de l'Estudi General de Lleida, el 4 de juny de 1982; l'organització d'una Junta de Coordinació; l'elaboració d'un reglament interior; la celebració d'un nou claustre el 3 de juny de 1983, i l'elecció de Víctor Siurana com a director de l'Estudi General de Lleida el 15 de desembre de 1983.³¹ Va ser des de Lletres des d'on es va impulsar l'acord per constituir el primer claustre de l'Estudi General. Igualment, les delegacions de Geografia i Història i Filologia van unificar els seus claustres respectivament el 6 de desembre de 1984 en un claustre conjunt de la delegació de Lletres com a pas per constituir una futura Facultat de Lletres. El primer director de la delegació conjunta de Lletres seria Manel Lladonosa.³²

30. AHDL. «Cuentas 1980. Sección Filosofía y Letras. Nómina de retribuciones de personal».

31. *Libro de actas de la delegación en Lleida de la Facultad de Geografía e Historia (Univ. de Barcelona), correspondiente al período febrero 1983-noviembre 1984.*

32. Sessions de la Junta de la Facultat de Lletres (desembre 1984-juny 1987). Acta de la Junta constituent, 11 de desembre de 1984.

L'elaboració i l'aprovació dels nous estatuts de la Universitat de Barcelona el 1985 va significar la consolidació jurídica de l'Estudi General de Lleida com a divisió territorial d'aquesta, juntament amb els centres universitaris del Camp de Tarragona. El fet que les delegacions de Lleida es convertissin en la VI Divisió va tenir implicacions positives per tot el que comportava a efectes presupostaris, de gestió i de definició de la política universitària. Eren les divisions les que proposaven les titulacions, els ensenyaments i els plans d'estudis; podien intervenir en la política de professorat, i fer les propostes d'inversió o participar en la gestió de la biblioteca i els recursos informàtics.³³ En el cas de la delegació de Lletres, la seva conversió definitiva en Facultat de Filosofia i Lletres, encara com a part de la UB, es produiria el 19 de maig de 1987, quan amb l'informe favorable del Consell Interuniversitari de Catalunya s'aprovaria la seva transformació en Facultat a partir del curs acadèmic 1987-1988.³⁴

El procés de consolidació juridicoinstitucional es produiria simultàniament al desplegament i creixement dels estudis de lletres. Si inicialment només es podia cursar a Lleida el segon cicle d'Història General i Geografia, poc després, a partir de 1978, s'hi sumaria el segon cicle de Filologia Hispànica. L'any 1987, la Facultat de Lletres havia aconseguit disposar d'una àmplia oferta d'ensenyaments que englobaven les principals àrees de coneixement de Filologia, Geografia i Història: les llicenciatures de Filologia Hispànica (Llengua i Literatura), Filologia Catalana, Filologia Romànica (Francès), Filologia Anglo-Germànica (Anglès), Història General i Geografia, Història Contemporània, Geografia Humana, i els estudis de tercer cicle del departament de Filologia.³⁵ També s'havia aprovat el reglament interior de la Facultat de Lletres el 1985, es va constituir la primera Junta de la Facultat, els diversos departaments es van anar consolidant, l'elaboració i aprovació dels plans d'ordenació acadèmica va sistematitzar la dedicació del professorat, i l'aplicació de la Llei de reforma universitària (LRU), aprovada el setembre de 1983, va permetre establir una part important del professorat no numerari.³⁶

33. Universitat de Barcelona, *Estatuts de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Promociones Publicaciones Universitarias, 1985, p. 8.

34. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya (DOGC)*, núm. 849 (8-06-1987), p. 2275.

35. AUdL. «Documents per a la creació de la UdL. L'Estudi General de Lleida (1968-1987)». Filosofia i Lletres. Expedient 2918, referència 1533462.

36. Acta de la Junta de Facultat ordinària. Delegació de la Facultat de Lletres, 16 d'octubre de 1985. Una visió de conjunt sobre els canvis institucionals i legals de les universitats entre el 1975

Tan important com el desplegament dels estudis i dels departaments van resultar les actituds i les posicions dels membres de la comunitat universitària i també l'ambient i el context en què s'anava consolidant la Facultat de Lletres. Les universitats són, en paraules de Francisco Fernández Buey, el que són els seus docents i el que són els seus estudiants.³⁷ Docents, estudiants i la sociabilitat a l'edifici del Roser van configurar una atmosfera universitària que va irradiar més enllà de les parets de l'antic convent dels Dominics. El nombre d'estudiants va mantenir un creixement sostingut al llarg d'aquests anys, fonamentat en una demanda social existent i incentivat per l'ampliació de l'oferta d'estudis i la possibilitat de cursar la llicenciatura completa. Si el curs 1977-1978 hi havia poc més de 200 estudiants, una dècada després, el curs 1987-1988, la Facultat de Lletres superava la xifra del miler d'estudiants. Al costat del creixement estudiantil, la Facultat va poder comptar amb un bon nombre de docents que van conjugar la passió docent i investigadora i l'esperit analític amb el compromís civicipolític i la consciència crítica. D'aquesta manera, especialment a través de l'organització i la programació d'activitats acadèmiques i culturals, la Facultat de Lletres aconseguí també projectar i dialogar a través del coneixement i el pensament crític amb el conjunt de la societat lleidatana.

En el primer número de la revista de poesia *L'Estrof* l'escriptor Josep Borrell va considerar que la Facultat de Lletres havia estat una de les poques embranzides que s'havia produït «[...] en un nivell operatiu d'una cultura "crítica" —en el sentit de la transformació de la realitat objectiva i de la readaptació al medi en base a una política de cooperació creativa [...]».³⁸ Certament, tot el seguit d'activitats organitzades des de Lletres pels diversos departaments i també pels alumnes en aquells anys van acabar per confegir una proposta de coneixement i cultura crítica adreçada al conjunt de la comunitat universitària i de la societat. Presentacions de llibres de Guillem Viladot, com ara *Memòria de Riella*, de Josep Vallverdú o una de les primeres obres de Quim Monzó; homenatges com els

i finals de la dècada dels noranta es pot veure a A. EMBID IRUJO (2002), «El cambio institucional de las universidades en la historia reciente (1975-1999). Autonomía y reforma universitaria», a J. J. BUSQUETA; J. PEMÁN (coord) (2002), *Las universidades de la Corona d'Aragó, ahir i avui. Estudis històrics*, Barcelona, Pòrtic, p. 537-562.

37. FRANCISCO FERNÁNDEZ BUEY (2009), *Por una universidad democrática: escritos sobre la universidad y los movimientos universitarios (1965-2009)*, Barcelona, Ediciones de Intervención Cultural, p. 292.

38. *L'Estrof*, núm. 1, 1979, p. 8.

realitzats a Manuel Sanchis Guarnier o Leandre Cristòfol; conferències d'Eulàlia Duran, Ernest Lluch, Jaime Gil de Biedma, Francesc Vallverdú, Miquel Porter Moix, Agustín García Calvo i José María Valverde; col·loquis com el de la Comemoració del centenari de Georges Duhamel, organitzat pel Departament de Francès dirigit per Àngels Santa, i l'homenatge a Pierre Vilar, amb la presència del mateix Vilar, impulsat per Roberto Fernández, en aquells moments director de l'ICE; la setmana d'estudis urbans; les excavacions arqueològiques; l'aula de música o els cicles de cinema, van nodrir una idea de la cultura, la universitat i la societat crítica, oberta i compromesa, que desbordava els límits estrictament acadèmics.³⁹

Per una altra part, la Facultat de Lletres va fer de soplug de tot un seguit d'iniciatives culturals i socials en diversos casos protagonitzades pels estudiants. Com recordava Josep Sala-Valldaura, revistes com *L'Estrof* i *Quaderns de Ponent* van començar a publicar-se sota l'empara de la Facultat.⁴⁰ El mateix succeiria amb la publicació estudiantil *La Higienica*, amb textos de Dolors Miquel, Jordi Jové i César Alegre, entre altres. El número zero de la revista, publicat el maig de 1980 amb l'ajut de la Facultat de Filologia, seria segrestat per la policia per ordre governativa, i César Alegre jutjat i condemnat per delictes d'escarni a la religió catòlica. La publicació va rebre el suport públic de diversos professors de la Facultat com Víctor Siurana, Pere Rovira i Emili Junyent, entre d'altres; del claustre conjunt de Geografia i Història i Filologia, i del moviment estudiantil, davant una persecució a la llibertat d'expressió que mostrava els límits de la democràcia devaluada que s'estava desplegant.⁴¹

La Facultat de Lletres estava inserida en el procés de desvetllament social i polític activat en els darrers anys setanta i primers vuitanta i, en conseqüència, s'entrecruava amb els corrents de la ciutat/comunitat més dinàmics i socialment compromesos. En aquell edifici del Roser del carrer Cavallers al qual s'havia traslladat la Facultat el 1974 amb «[...] las aulas en número de 8, así como 6 despachos para profesores, sala de profesores, biblioteca y secretaría [...]» s'hi van

39. *Diario de Lérida*, 1 de juny de 1983, p. 18.

40. Josep Maria SALA-VALLDAURA, «Sobre *L'Estrof* (1979-1985)», a Jaume PONT; Àngels SANTA (2017), *Universitat i ciutat. Tot recordant Víctor Siurana* (1945-1993), Lleida, Pagès editors, 2017.

41. Sobre el cas de *La Higienica*, vegeu Emili JUNYENT (2017), «El cas *La Higienica* (1980-1981): universitat, ciutat i llibertat d'expressió», a Jaume PONT; Àngels SANTA (2017), *Universitat i ciutat. Tot recordant Víctor Siurana* (1945-1993). Lleida, Pagès editors, 2017, p. 267-273.

desenvolupar tot tipus d'actes i mobilitzacions de caràcter social i polític. De primer, tot el seguit de vagues de professors i estudiants que van marcar la vida de l'Estudi General fins a la meitat dels anys vuitanta. Especialment, el professorat no numerari (PNN) va protagonitzar diverses mobilitzacions per tal de millorar les seves condicions laborals: la vaga indefinida del curs 1974-1975, la vaga de maig de 1983 contra la política de professorat que havia d'incloure la LRU, la vaga de cinc dies del febrer de 1985, i encara una darrera vaga el 1987. Però també els estudiants van tenir un paper de minoria activa amb diverses tancades,⁴² com ara la realitzada en contra del projecte de Llei d'autonomia universitària de la UCD el 1980; accions de solidaritat, com amb la vaga dels treballadors de l'autopista i l'empresa Cubiertas y Tejados, assemblees, actes i mobilitzacions de caràcter divers, com la protagonitzada davant del cas de *La Higiénica* o les protestes pel trasllat de la Biblioteca al nou edifici del Seminari.⁴³

Al llarg d'aquests anys, El Roser i especialment la Facultat de Lletres actuen com un espai que acollia i acompanyava l'ebullició social i política de dins i fora la Universitat. Des d'instal·lacions artístiques contra la repressió i la tortura, com la realitzada per la Comissió de Cultura de la Facultat el 1975, fins a actes de tota mena que van incloure exposicions sobre la Unitat Popular xilena, actes per la pau i de solidaritat amb la Nicaragua sandinista, xerrades com la realitzada per Jordi Petit del Front d'Alliberament Gai de Catalunya (FAGC), homenatges a Enrique Tierno Galván, i actes contra la LOAPA van omplir les aules i els espais del Roser i la Facultat fins ben entrats els anys vuitanta.⁴⁴ Fins i tot, algunes organitzacions polítiques, com ara el Partit del Treball d'Espanya (PTE), van tenir en l'immediat postfranquisme alguns dels seus nuclis més actius a la Facultat de Lletres.⁴⁵

42. *Diario de Lérida*, 29 de gener de 1980, p. 4, 25 de gener de 1985, p. 1, 13 de març de 1987, p. 5.

43. Carles FEIXA; Joan PALLARÈS (2001), «Els estudiants i la ciutat. Els espais i els temps dels joves universitaris», a Joan VILAGRASA (2001), *Ciutat i Universitat a Lleida*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 67-71.

44. Frederic VILÀ (2017), «Les lliçons no reglades d'un catedràtic de lingüística», a Jaume PONT; Àngels SANTA (2017), *Universitat i ciutat. Tot recordant Víctor Siurana (1945-1993)*, Lleida, Pagès editors, p. 59-60; *Diario de Lérida*, 11 de març de 1985, p. 5.

45. Antonieta JARNE (1998), *Estratègies de contestació a la Lleida franquista*, tesi doctoral, Servei de publicacions de la UdL, p. 210 i Antonieta L (1998), *L'oposició al franquisme a Lleida*, Lleida, Pagès editors.

El curs 1986-1987, la Facultat de Lletres abandonaria l'edifici del Roser per instal·lar-se a l'edifici de l'antic seminari conciliar de Lleida. Tant per a la Facultat com per al conjunt de la futura Universitat, el canvi d'ubicació revestí una gran significació en el terreny simbòlic: els estudis universitaris passaven a ocupar un espai central de la ciutat i a donar un nou significat a un edifici.⁴⁶ L'augment progressiu d'estudiants a la ciutat, la saturació del Roser i el reforçament de l'autonomia dels estudis universitaris a Lleida van portar els agents públics locals a plantejar-se la necessitat de buscar un nou edifici per allotjar de manera digna els estudis universitaris a la ciutat.

Tal com ha explicat Carme Bellet, a mitjan anys vuitanta fou quan es produí una complicitat explícita i una estratègia compartida entre els agents locals i la comunitat universitària per consolidar els estudis universitaris a la ciutat.⁴⁷ En aquest marc cal situar la compra de l'antic seminari al bisbat per part de l'Ajuntament el 1981, i la cessió a la Universitat de Barcelona per tal d'instal·lar-hi, després de la primera actuació de 1985, els estudis de lletres i també els de dret i els d'informàtica. Les bones relacions existents en aquell període entre els dirigents del govern municipal i els de l'Estudi General van facilitar aquest procés. D'aquesta manera, el 1987 juntament amb el canvi d'ubicació es produïa també la creació de la Facultat de Lletres i l'inici d'un nou cicle caracteritzat pel relleu en la direcció dels estudis de Lletres i per la creació de la nova Universitat de Lleida.⁴⁸

3. LA FACULTAT DE LLETRES EN LA CREACIÓ DE LA UNIVERSITAT DE LLEIDA

El 8 de juny de 1987 el *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* publicava el decret de creació a Lleida de la Facultat de Filosofia i Lletres integrada a la Universitat de Barcelona.⁴⁹ Un any després, Manel Lladonosa, que havia estat

46. Sobre la història de l'antic seminari conciliar de Lleida i el trasllat allà de la Universitat, vegeu Frederic VILÀ (2005), *Primera pedra de la Universitat de Lleida: construcció original i remodelació del seminari*, Lleida, Universitat de Lleida.

47. Carme BELLET (2011), «La inserción de la universidad en la estructura y forma urbana. El caso de la Universitat de Lleida», *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. XV, núm. 381.

48. Carme BELLET; Joan VILAGRASA. «L'encaix urbanístic entre universitat i ciutat», a Joan VILAGRASA (2001), *Ciutat i Universitat a Lleida*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 139-171.

49. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 849, 8/06/1987, p. 2275.

degà de l'encara delegació de Lletres des de finals de 1984, feia balanç del camí recorregut en el moment en què el seu mandat arribava a la fi. Lladonosa remarca com els darrers tres anys havien resultat centrals per al desplegament dels estudis de lletres: s'havia passat de delegació a Facultat; s'havia produït un creixement quantitatiu i qualitatiu de professors; s'havien creat i consolidat nous ensenyaments; s'havien potenciat els departaments, i s'havia produït el trasllat a l'edifici de l'antic seminari.⁵⁰ Per una altra part, hi havia tot un seguit de reptes centrals que la Facultat havia d'afrontar: l'elaboració dels nous plans d'estudis de les titulacions; un major nivell de coordinació entre departaments, Facultat i consells d'estudis; acompanyar les diverses iniciatives culturals nascudes a la Universitat, i establir relacions amb els agents culturals, socials i econòmics de la ciutat i de les comarques per tal de «col·locar la Universitat en el centre de la vida lleidatana».⁵¹

Els principals esforços de la Facultat en els anys a venir es concentrarien en l'elaboració dels plans d'estudis; en el desenvolupament de les directrius de cada titulació, i en l'aprovació i el desplegament d'aquestes. La nova legislació universitària, que s'aniria aprovant des del 1987 fins al 1990, obligaria a l'elaboració d'un nou pla d'estudis de la Facultat i a la reelaboració de cadascuna de les titulacions. El nou pla d'estudis seria aprovat en la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres el 18 de febrer de 1992.⁵² D'aquesta manera, el curs 1993-1994, d'acord amb les directrius dels nous plans d'estudis, es va ampliar a set titulacions: Filologia Anglesa, Filologia Catalana, Filologia Francesa, Filologia Hispànica, Història, Història de l'Art i Geografia, mantenint les dues titulacions que corresponien als plans d'Estudis Antics, Filologia i Geografia i Història.⁵³

Aquesta renovació dels nous ensenyaments engegada al llarg dels cursos 1991-1992 i 1992-1993 anà acompanyada d'una renovació en la direcció de la Facultat iniciada el 1988. El geògraf Joan Vilagrasa fou escollit nou degà de la Facultat de Lletres el desembre del 1988 prenent el relleu de Manel Lladonosa.⁵⁴ En aquests anys, la Facultat hauria d'afrontar reptes importants pel que fa

50. Acta de Junta Ordinària de la Facultat de Lletres, 23 de novembre de 1988.

51. Manel LLADONOSA (1988), *La Facultat de Filosofia i Lletres davant una nova etapa*, Lleida.

52. Acta de Junta Extraordinària de la Facultat de Lletres, 18 de febrer de 1992.

53. *Guia Acadèmica de la Facultat de Lletres*, curs 1994-95 (1994), Facultat de Lletres, Lleida, p. 15.

54. Acta de la Junta constituent de la Facultat de Lletres, 15 de desembre de 1988.

al seu reencaix tant en unes noves coordenades polítiques, socials i econòmiques poc favorables a l'impuls i el reconeixement dels estudis de lletres i ciències socials com en la nova estructura universitària de Lleida i la futura Universitat de Lleida.

D'aquesta manera, el nou deganat de la Facultat va haver de reaccionar davant «les expectatives desmoralitzadores de desocupació dels nostres llicenciats» i la tendència a la disminució d'alumnes matriculats. Al mateix temps, resultava necessari pensar en l'oferta dels nous estudis de postgrau; impulsar la informatització entre alumnat i professorat, i mantenir l'activitat de suport a les publicacions i els esdeveniments acadèmics i culturals.⁵⁵ Ara bé, junt amb la necessitat d'adaptar les titulacions i els plans d'estudis a la nova legislació, la qüestió de la funció i la posició de la Facultat i els seus òrgans de govern en el procés de constitució de la nova Universitat de Lleida acabaria esdevenint la qüestió central per al desenvolupament de la Facultat.

El març de 1990 el degà de la Facultat de Lletres escrigué al director de l'Estudi General, Víctor Siurana, per transmetre-li les consideracions que en la darrera Junta de Facultat s'havien manifestat sobre la futura creació de la Universitat de Lleida en el termini aproximat de quatre anys. La Junta de Facultat demanava un debat transparent i documentat; fixar els terminis i els objectius clars en el camí cap a la futura Universitat; salvaguardar uns ensenyaments eficients i competitius per sobre dels interessos polítics, i tenir com a brúixola un model de docència i de recerca de qualitat lligat estretament als interessos de les terres de Lleida i a l'univers científic i humanista.⁵⁶

La qüestió dels estudis universitaris de lletres en el marc de la reconfiguració del mapa universitari de Catalunya i del procés de constitució de la nova Universitat de Lleida es convertiria en el repte més important a afrontar per la Facultat entre el 1991 i l'elecció del primer rector de la nova Universitat el maig de 1993. El març de 1991 Roberto Fernández va ser escollit nou degà de la Facultat de Lletres en substitució de Joan Vilagrasa, que havia presentat la dimissió per motius de salut. El programa d'actuació del nou degà fixava tot un seguit d'eixos entre els quals hi havia, en primer lloc, la incorporació de la Facultat de Lletres a la futura Universitat de Lleida. En aquest eix, l'acció del

55. Acta de la Junta constituent de la Facultat de Lletres, 15 de desembre de 1988. Annex 2, 1 de desembre de 1988.

56. Acta de la Junta ordinària de la Facultat de Lletres, 31 de maig de 1990. Carta dirigida al president de l'Estudi General, 22 de març de 1990.

deganat s'encaminaria a vehicular democràticament en el si de la Facultat tota la discussió sobre la creació de la futura UdL; a defensar els interessos i la funció de la Facultat de Lletres en la nova Universitat; a participar activament en els òrgans col·lectius de decisió de la comunitat interuniversitària, especialment la Taula Intercentres i la Comissió Gestora, i a vetllar pels espais físics i els recursos atorgats a la Facultat en la nova Universitat.⁵⁷

El 12 de desembre de 1991, el Parlament de Catalunya va aprovar la llei de creació de la Universitat de Lleida. D'aquesta manera s'assolia una de les fites que una bona part de la comunitat universitària lleidatana havia perseguit des del primer moment de la represa dels estudis universitaris. La llei de creació de la UdL fixava l'estructura de la nova Universitat amb els seus set centres, entre els quals hi havia la Facultat de Lletres, i la creació d'una Comissió Gestora que assumiria les funcions de govern necessàries.⁵⁸ Com a president de la Comissió Gestora, amb rang de rector, fou nomenat Víctor Siurana, en aquell moment president de l'Estudi General i amb anterioritat director dels estudis universitaris de lletres. Prèviament a la Comissió Gestora, la mateixa Generalitat va crear l'Oficina per a la promoció de la Universitat de Lleida amb l'encàrrec de realitzar l'estudi i la preparació dels mitjans de tot ordre per endegar la nova Universitat.⁵⁹ Per la seva part, l'Estudi General de Lleida, del qual formava part la Facultat de Lletres, va crear el Gabinet Tècnic de Planificació Universitària com a òrgan de la comunitat universitària per avaluar i proposar tot aquell seguit d'aspectes necessaris per a la creació de la nova Universitat de Lleida. Com a director del Gabinet Tècnic seria nomenat Manel Lladonosa, degà de la Facultat de Lletres fins al 1988.

La creació de la Universitat de Lleida el 1991 va ser el punt d'arribada, del tot reeixit, de l'esforç i la dedicació persistent dels universitaris lleidatans d'ençà de finals dels anys seixanta, i de la complicitat i el suport d'unes institucions locals, Paeria i Diputació, que havien iniciat la seva democratització al llarg de la dècada dels vuitanta. El procés de creació de la nova Universitat no va estar exempt, però, de desacords i dificultats entre els projectes i pretensions

57. Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Filosofia i Lletres, 18 de març de 1991.

58. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (DOGC), núm. 1541, 15-01-1992, p. 204-205.

59. Josep MORENO GENÉ (2006), *La creació de la Universitat de Lleida 1991-1992. Aspectes juridicolaborals*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 29.

del govern de la Generalitat, per una banda, i les expectatives i propostes del conjunt de la comunitat universitària de Lleida i, especialment, d'aquella que formava part de l'Estudi General, per una altra. En el procés de constitució de la UdL, abans i després de l'aprovació de la llei de creació d'aquesta, les aportacions i propostes de la Facultat de Lletres van adquirir una creixent centralitat en el debat sobre què havia de ser la nova universitat. La capacitat de combinar la negociació amb la mobilització, i d'aglutinar i dinamitzar les demandes per un model d'Universitat amb un clar protagonisme de la comunitat universitària i la societat lleidatana, van atorgar a la Facultat un paper i un protagonisme públic ben rellevant en el debat sobre la creació de la Universitat. No debades, fou des de la Facultat des d'on es feu palesa la posició més decidida i inequívoca per a la seva creació a Lleida d'entre el conjunt de centres universitaris implicats en el procés.

Els primers projectes fets públics per la Conselleria d'Ensenyament sobre la creació de les noves universitats territorials preveïen l'eliminació de set titulacions de la Facultat de Lletres per a la nova Universitat de Lleida.⁶⁰ Des de la Facultat de Lletres, en aquells moments encapçalada pel degà Roberto Fernández, s'analitzà que hi havia una tensió de fons clau entre el projecte de memòria elaborat pel govern de la Generalitat i les necessitats i demandes de la comunitat universitària, les institucions i la societat civil lleidatanes. En el nou mapa universitari català endegat per la Conselleria d'Ensenyament, la Universitat de Lleida estava destinada preferentment a convertir-se en una universitat tècnica, com la resta de les altres mal anomenades «universitats comarcals», centrada en l'enginyeria agrària. En aquest model d'universitat, les titulacions i les àrees de coneixement de la Facultat de Lletres resultaven prescindibles tot argumentant la seva baixa demanda i la necessitat de racionalització, centralitzant-les a les universitats de Barcelona. Manel Lladonosa, en aquell moment director del Gabinet Tècnic de l'Estudi General, fou ben clar en sintetitzar el projecte i la proposta de la Conselleria: «El motiu d'aquesta actitud de la Generalitat és que creu que qui paga mana i, a més, veu la futura Universitat de Lleida com un centre de temes agraris».⁶¹

Des de la Facultat de Lletres s'anà definint una posició que, alhora que defensava la importància de mantenir les titulacions pròpies en la nova universitat, plantejava la necessitat d'un model d'universitat que combinés els

60. *La Vanguardia*, 19 de febrer de 1991, p. 21.

61. *Diari de Lleida*, 11 de juny de 1991, p. 6.

ensenyaments generals amb els específics; que contemplés la funció social dels estudis universitaris i no exclusivament el criteri variable de la demanda, i que, partint dels interessos i la participació de la comunitat universitària i la societat de Ponent, s'inserís en el nou marc del sistema universitari català que s'estava creant. D'aquesta manera, els Consells d'Estudis de Geografia, Història i Filologia van fer una crida a la comunitat universitària, a la societat lleidatana i a les seves institucions per defensar la consolidació dels estudis de Lletres, el seu valor social i cultural per a les comarques de Ponent i la necessitat d'una participació de les mateixes en el procés de creació de la nova Universitat de Lleida.⁶²

El protagonisme de la Facultat de Lletres s'evidencià en l'impuls de la coordinadora d'estudiants i professors de l'Estudi General que convocà, amb la Crida per la Universitat de Lleida, una massiva manifestació el 13 de març de 1991. La Crida per la Universitat de Lleida recollí l'adhesió de gairebé la totalitat d'institucions, entitats, partits polítics, sindicats, entre altres, de la ciutat, per la seva aposta decidida per una UdL modernitzadora, polivalent i autònoma, amb una clara vocació de servei públic i funció social, i amb la intervenció activa en la seva constitució definitiva del conjunt de la comunitat universitària lleidatana.⁶³ Precisament, la minsa voluntat de diàleg de la Conselleria amb la comunitat universitària de Lleida en l'elaboració de la memòria per a la creació de la nova universitat i la ingerència de la mateixa en tot un seguit d'atribucions pròpies de l'autonomia universitària, havien generat un malestar important entre el conjunt de membres de la Facultat de Lletres i de l'Estudi General. La Crida, les diverses mobilitzacions i la massiva manifestació del 13 de març van servir, en paraules de Roberto Fernández, degà i portaveu de la coordinadora de l'Estudi General, per activar un mètode de treball centrat en el diàleg; aconseguir el suport i la conscienciació de la societat sobre la importància de la futura Universitat de Lleida, i posar en un primer pla el dret a participar en el procés de la seva constitució.⁶⁴

La Facultat de Lletres tindria un paper central en la constitució i dinamització de la Mesa intercentres universitaris de Lleida que pretenia dotar d'una veu pròpia el conjunt de centres universitaris de la ciutat en la constitució de la nova

62. *Diari de Lleida*, «Declaració dels consells d'estudis de Lletres», 28 de febrer de 1991, p. 39.

63. AHDL. «Crida per la Universitat de Lleida». Expedient 530, referència 11.240.

64. *Diari de Lleida*, 15 de març de 1991, p. 5.

universitat. La Facultat va presentar 10 de les 18 esmenes que la Mesa intercentres va fer a la memòria de creació de la Universitat de Lleida elaborada per la Generalitat. Igualment, els caps de departament, caps d'estudis, coordinadors de secció i representants estudiantils van elaborar, a instàncies del deganat, una proposta dirigida al Gabinet de planificació per tal d'elaborar un document alternatiu en la memòria i el procés de constitució de la nova Universitat de Lleida.⁶⁵

En aquest document es feia una clara defensa de l'autonomia universitària en el procés de constitució de la futura UdL i es plantejaven dues qüestions de base que havien de ser l'eix central per constituir la futura institució universitària. En primer lloc, la importància de la funció social de la universitat com a institució pública, és a dir, crear un alt nivell científic; dotar la societat de bons professionals, i combinar el caràcter eminentment universal amb les necessitats locals sense cap mena de contradicció. En segon lloc, combinar la producció de coneixement de caràcter general científicament competitiu amb el desenvolupament científicotecnològic de les comarques de Ponent, que havia de contribuir al reequilibri territorial de Catalunya. Com a conclusió de les dues qüestions anteriors, es plantejava el necessari equilibri entre ciències socials i ciències experimentals, entre humanitats i tecnologia, com a eix definitori de la nova universitat. Per una altra part, la Facultat es ratificava en la demanda de les llicenciatures de Llengua i Literatura Catalana, Llengua i Literatura Hispànica, Llengua Anglesa i Llengua Francesa, en l'àmbit de la Filologia, i de les de Geografia, Història, Història de l'Art i el segon cicle d'Antropologia.⁶⁶

La constitució de la Comissió Gestora com a màxim òrgan de govern de la Universitat fins a la constitució del claustre constituent que escolliria el primer rector de la nova UdL, va fer visible de nou la tensió de fons entre el govern de la Generalitat i la Facultat de Lletres com un dels centres constituents de la nova UdL. Tot i que Víctor Siurana fou nomenat president de la Comissió Gestora i la professora de Filologia Francesa Àngels Santa vocal d'aquesta, la no-inclusió del degà de la Facultat, Roberto Fernández, en la comissió gestora motivà una declaració de la Junta de Facultat de Filosofia i Lletres per tal de revertir la situació i possibilitar la participació de la màxima autoritat de la Facultat en

65. AUdL. «Informe de la Facultat de Filosofia i Lletres sobre la “Memòria per a la creació de la Universitat de Lleida”». Expedient 2918, referència 1533462.

66. AUdL. «Informe de la Facultat de Filosofia i Lletres sobre la “Memòria per a la creació de la Universitat de Lleida”». Expedient 2918, referència 1533462.

la gestora de la nova institució. La Junta de Facultat va manifestar la seva perplexitat davant el fet que la Conselleria d'Ensenyament, tot i haver assumit el criteri que la presència dels màxims responsables dels centres universitaris de Lleida enfortia la representativitat i capacitat de la gestora, exclogués el degà de la Facultat i també la directora de l'Escola d'Infermeria, tot i que dues vocalies restessin vacants. La Junta de Facultat instà el mateix equip deganal a fer les gestions necessàries davant el president de la Comissió Gestora perquè el degà acabés estant-hi present com a vocal.⁶⁷

Una altra qüestió fonamental fou la negociació amb el govern de la Generalitat sobre les titulacions que s'impartirien a la Facultat de Lletres. La proposta inicial del govern era impartir cinc titulacions de dos cicles i una de segon cicle. Aquesta proposta responia a la lògica de fons que pretenia reduir la importància de les ciències socials en l'oferta docent i investigadora de la nova Universitat de Lleida. La proposta de la Facultat assumida per la Comissió Gestora fou desplegar les set titulacions previstes en el Pla d'Estudis elaborat per la Facultat. Finalment, el Consell Interuniversitari de Catalunya aprovaria el desplegament de les set titulacions proposades per la Facultat de Lletres amb alguns condicionants, i la Junta de Facultat aprovaria de manera definitiva el pla d'estudis de la Facultat el 6 de maig de 1993.⁶⁸ D'aquesta manera, el curs 1994-1995, la Facultat de Lletres continuava el seu camí amb el desplegament de les noves llicenciatures de Filologia Anglesa, Filologia Catalana, Filologia francesa, Filologia Hispànica, Geografia, Història i Història de l'Art. La Facultat havia reeixit a mantenir les titulacions previstes en el seu pla d'estudis per la seva cohesió i unitat a l'hora de defensar-les; per la complicitat amb la Comissió Gestora, i de manera especial, amb Víctor Siurana, Agnès Pardell i Àngels Santa, i pel suport de les institucions lleidatanes, tant de l'Ajuntament i la Diputació com del Consell Econòmic de la Universitat de Lleida presidit per l'advocat Simeó Miquel. Per primer cop, la Facultat de Lletres editava el curs 1994-1995 una guia acadèmica que recollia tot el seguit de nous plans d'estudis; els programes de les assignatures; els diversos serveis de la Universitat; els convenis de docència i recerca amb institucions i entitats, i el calendari acadèmic i de matrícula.⁶⁹ Durant la presentació, el degà

67. Junta extraordinària de la Facultat de Filosofia i Lletres, 5 de març de 1992.

68. Acta de la Junta de Facultat extraordinària, 6 de maig de 1993.

69. *Guia Acadèmica de la Facultat de Lletres*, curs 1994-95 (1994), Facultat de Lletres, Lleida.

de la Facultat afirmà que la Facultat de Lletres era una facultat de futur. Una facultat al servei de la societat, al servei del territori, amb un caràcter universalista i amb capacitat d'abordar els problemes més immediats de la societat en què estava inserida, en una nova Universitat de Lleida que tot just començava a caminar.⁷⁰

4. LA CONSTRUCCIÓ I IMPULS DE LA FACULTAT DE LLETRES EN ELS TRENTA ANYS DE LA NOVA UNIVERSITAT DE LLEIDA

La creació de la Universitat de Lleida fou un esdeveniment d'una enorme transcendència per a la ciutat i el conjunt de les comarques de Ponent. La construcció, consolidació i impuls de la UdL en els darrers trenta anys ha permès que aquella Universitat novella creada el 1991 hagi tingut la capacitat de posicionar-se, en el marc del sistema universitari català i espanyol, com un centre universitari amb una oferta acadèmica, docent i de recerca consolidada, amb una clara projecció territorial i orientada cap a l'excel·lència. En aquest sentit, la imbricació de la UdL entre les demandes i necessitats de la societat lleidatana i del conjunt del Ponent català, d'una banda, i la vocació universalista i crítica pròpia de la producció, transmissió i difusió del coneixement, de l'altra, és el que ha permès que la institució s'hagi constituït com un espai de formació, de dret i accés al coneixement, de desenvolupament social, econòmic i cultural, i de reequilibri territorial en unes dècades de profunds canvis i crisis estructurals successives.

La Facultat de Lletres, com un dels centres universitaris des dels quals més decididament es va apostar per constituir la Universitat de Lleida, fou des d'un primer moment un agent actiu i plenament particip de la consolidació de la UdL com a centre universitari de referència i com a pol qualitatiu i quantitatiu de generació de valor social a les comarques de Ponent.⁷¹ La Facultat faria els primers passos com a centre de la nova estructura de la UdL amb l'aplicació dels nous plans d'estudis que s'havien elaborat al llarg dels cursos 1991-1992

70. *Guia Acadèmica de la Facultat de Lletres*, curs 1994-95 (1994), Facultat de Lletres, Lleida, p. 9-10.

71. Sobre el valor econòmic i social de la Universitat de Lleida es pot veure l'estudi coordinat per Mercè SALA (2022), *El valor social de la Universitat de Lleida. Una anàlisi quantitativa*, Lleida, Departament d'Economia Aplicada, Universitat de Lleida.

i 1992-1993. Un cop aprovats els Estatuts de la UdL el 1995 i clos, d'aquesta manera, el període constitutiu de la nova universitat, la Facultat hauria de trobar el seu lloc amb el desplaçament de les seves titulacions, la potenciació de la recerca i la millora dels seus equipaments en el nou projecte comú de la UdL que aplegava tradicions universitàries amb genealogies diverses.

Aquest nou cicle anà acompanyat del relleu al capdavant de la Facultat de Lletres. El març de 1995 seria escollida Àngels Santa com a nova degana que substituïa el professor Roberto Fernández.⁷² L'equip deganal va incorporar nou professorat que s'havia anat integrant a la Facultat des de finals dels vuitanta i primers noranta, com ara María José Vilalta, Imma Lorés, Sandro Machetti i Xavier Macià, i va tenir entre les prioritats del seu programa posar en marxa una Comissió d'Estudis paritària, per coordinar globalment els estudis de primer i segon cicle; consolidar les titulacions de la Facultat seguint el procés endegat per l'anterior deganat; potenciar l'activitat internacional per mitjà de convenis de cooperació amb altres universitats, europees i americanes especialment, i reforçar la vinculació entre Facultat i societat a través de la participació en les activitats culturals i la difusió pública de la recerca.⁷³

La dècada dels noranta, però, es caracteritzà per ser una conjuntura especialment difícil per a la consolidació i el desplaçament dels estudis de lletres i ciències socials. Passada la il·lusió i efervescència dels primers moments després de la creació de la UdL, sobre les titulacions de la Facultat de Lletres i les seves àrees de coneixement va recaure la sospita habitual que eren unes titulacions improductives que no s'adaptaven a les prioritats fixades per la lògica del mercat. Certament, s'havia imposat una caracterització de la Universitat, i en conseqüència unes polítiques universitàries, que menyspreava la importància i el valor del coneixement i la formació en si mateixos si aquests no se subordinaven a l'exigència de l'obtenció de beneficis. En la lògica de les polítiques universitàries de tall neoliberal aplicades arreu d'Europa i també a Catalunya i a Espanya, el coneixement i la formació de les lletres i les ciències socials no es consideraven bàsics per a la creació de riquesa social perquè no possibilitaven l'apropiació privada i immediata dels rèdits que, indubtablement, produïen.⁷⁴ Per una altra part, des de finals dels anys vuitanta

72. Acta de la Junta de Facultat extraordinària del 8 de març de 1995.

73. *Avantprojecte de programa del Deganat de la Facultat de Lletres*, març de 1995, Lleida.

74. Una bona anàlisi sobre la implementació i l'impacte de les polítiques neoliberals en l'àmbit universitari a Montserrat GALCERÁN (2013), «Entre la academia y el mercado. Las

s'anà imposant a escala global la consideració d'un desprestigi creixent del coneixement social i les ciències socials, que acabaria impactant negativament en el conjunt dels estudis universitaris de lletres i ciències socials. Si durant els anys seixanta i setanta del segle xx, els estudis socials i humanístics havien gaudit, juntament amb les diverses disciplines de les ciències socials, d'un notable prestigi, centralitat i reconeixement, a partir de finals dels anys vuitanta, i especialment els anys noranta, passarien a quedar relegats davant les noves tecnologies de la informació i la comunicació, els nous valors culturals i ideològics del capitalisme globalitzat i el denominat pensament únic.

Ni el conjunt del sistema universitari català ni la Universitat de Lleida restarien al marge de l'impacte de les dinàmiques anteriors. En aquest context, el Comissionat d'Universitats de la Generalitat plantejaria la necessitat de la reconversió dels estudis de lletres amb diverses propostes que implicaven, entre altres, la fusió de les titulacions de Filologia amb les diplomatures de mestre de llengua estrangera o la creació d'un tronc comú de primer cicle per a totes les titulacions. Més que no pas cercar la sostenibilitat econòmica de les titulacions de lletres, des del Comissionat d'Universitats es va pretendre, tal com es recollia al contracte-programa de 1997 amb la UdL, una reconversió dels estudis de lletres en la qual els criteris de la demanda, l'optimització de recursos docents i materials, i les necessitats i exigències, del tot canviants, de les empreses en el mercat laboral, eren els únics criteris a tenir en compte.⁷⁵ Com a conseqüència, tot i l'esforç realitzat des de la Facultat per reformar els plans d'estudis en el sentit d'enfortir les interconnexions entre les diverses titulacions i oferir tot un seguit d'assignatures comunes,⁷⁶ tant a primer com a segon cicle, s'acabaria produint la desprogramació de Filologia francesa per decisió del Comissionat d'Universitats.

La decisió del Comissionat d'Universitats de suprimir la titulació de Filologia francesa per al curs 2001-2002 va tenir com a conseqüència la dimissió de la degana de la Facultat, Àngels Santa, i del seu equip com a mostra de rebuig. La supressió de Filologia francesa adduint la manca d'alumnes, generà un malestar

universidades en el contexto del capitalismo basado en el conocimiento», *Athenea Digital*, 13(1), p. 155-167, i Montserrat GALCERÁN (2010), «La mercantilización de la universidad», *REIFOP*, 13 (2), p. 89-106.

75. Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 3 de març de 1997.

76. Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 27 d'abril de 1998.

important en el conjunt de la Facultat donat que es produí en el marc del procés de reforma dels plans d'estudis aprovats per la Junta de Facultat el febrer de 1998 i durant el procés d'elaboració del pla estratègic del centre.⁷⁷ A més, es qüestionaven el principi d'autonomia universitària i les competències de la Junta de Facultat. La decisió, a més, obria les portes al Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat (DURSI) perquè, davant la caiguda d'alumnes matriculats que afectava diverses titulacions de lletres, els imposés accions futures del mateix signe. Des de la Facultat ràpidament es va proposar una proposta alternativa a la del DURSI que, finalment, permeté mantenir el curs 2001-2002 la Filologia francesa com a titulació de segon cicle.⁷⁸ Més enllà de la desprogramació de la titulació de Filologia francesa, entre la segona meitat dels anys noranta i els primers del nou segle XXI, la Facultat anà consolidant les seves titulacions i oferta docent; va acompanyar i impulsar l'activitat de recerca desplegada, especialment des dels departaments, i va reforçar la seva projecció a través de diverses iniciatives i activitats culturals. La reforma dels plans d'estudis es va acompanyar d'una oferta renovada de postgraus en la qual participaven totes les titulacions, com fou el cas del postgrau «Modernisme i fi de segle», i de l'avaluació de totes les titulacions de la Facultat per part de l'Agència per a la Qualitat del Sistema Universitari de Catalunya. La Facultat va acollir trobades i congressos de recerca com ara el Congrés de l'Associació Espanyola d'Estudis Anglo-americans, el IV Congrés d'Història Social, el Congrés Internacional sobre Surrealisme i Literatura o el XVII Congrés d'història de la Corona d'Aragó. Es va impulsar el nomenament del professor John Elliot com a *doctor honoris causa* per la UdL i es va participar activament dels actes commemoratius del 700 aniversari de la fundació de la Universitat de Lleida.⁷⁹

La dimissió de l'equip de deganat encapçalat per Àngels Santa va obrir el procés per a l'elecció del nou degà i, d'aquesta manera, el març de 2001 l'arqueòleg Emili Junyent seria escollit nou degà de la Facultat de Lletres en una conjuntura marcada pels canvis legislatius en les polítiques universitàries i pels

77. Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 31 de gener de 2001 i 7 de febrer de 2001.

78. «Proposta alternativa a la preproposta de desprogramació de Filologia francesa». Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 7 de febrer de 2001.

79. Vegeu Antoni Jové; Pilar SÁNCHEZ [coords.] (2019), *Honoris causa. Universitat de Lleida. 1993-2003*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 85-104, i *Memòria del 700 aniversari de la Universitat de Lleida Estudi-General* (2001), Lleida, Universitat de Lleida / Fundació 700 aniversari.

primers passos de la construcció de l'Espai Europeu d'Ensenyament Superior (EEES) amb la declaració de Bolonya, firmada per 29 ministres d'Educació europeus el 19 de juny de 1999.⁸⁰ Seria en aquests anys quan s'elaboraria l'*Informe Universidad 2000*, més conegut com a informe Bricall; quan es posaria en marxa la nova *Ley Orgánica de Universidades* l'any 2001, i quan amb el Reial decret 1393/2007 per a l'ordenació dels ensenyaments universitaris oficials, s'establiria la implantació dels nous ensenyaments adaptats a l'EEES.⁸¹

En aquest context de canvis profunds, la Facultat ampliaria el curs 2002-2003 el seu catàleg de titulacions amb el segon cicle de la llicenciatura en comunicació audiovisual. D'altra banda, es produiria també la reubicació dels espais de la Facultat al mateix edifici del Rectorat, un cop produït el trasllat de la Facultat de Dret i Economia, i l'elaboració i l'aprovació del pla estratègic de la Facultat amb l'assessorament de Josep Maria Bricall.⁸² Precisament, l'elaboració del pla estratègic va obrir un profund debat entorn de la reforma del catàleg de titulacions i la possibilitat de desplegar un nou títol d'humanitats. Davant el descens d'alumnes matriculats, l'any 2006 des del deganat es va posar sobre la taula la possibilitat de desplegar un títol d'humanitats que complementaria les titulacions oficials existents fins aquell moment. La proposta va acabar essent desestimada, però resultava simptomàtica de la necessitat de la Facultat de reformular i cercar noves propostes que permetessin donar un nou impuls a les titulacions i augmentar el nombre d'estudiants.

Aquells mateixos anys, la Facultat va continuar aollint un bon nombre de congressos científics, col·loquis i activitats culturals impulsats pels mateixos grups de recerca i investigadors de la Facultat. Entre aquests, el II Congrés de *Recerques* sobre enfrontaments civils, postguerres i reconstruccions, el X Col·loqui de Geografia Rural d'Espanya, la 7th International Conference of the Association

80. Acta de la Junta de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 28 de març de 2001. Sobre la trajectòria acadèmica i política d'Emili Junyent i la seva gestió al capdavant de la Facultat de Lletres, vegeu Joan LÓPEZ (2018), «Emili Junyent i Sànchez: algunes notes biogràfiques... des de la proximitat», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 28, p. 167-196.

81. Sobre el conjunt de canvis legislatius en les polítiques universitàries en la darrera dècada del segle xx i els primers anys del segle xxi, vegeu Estela MARTÍNEZ GARRIDO (2019), *Análisis de la Universidad pública española en el siglo XXI. Una relectura de sus misiones*, tesi doctoral, Madrid, Universidad Carlos III, p. 38-110.

82. Acta de la Junta Ordinària de la Facultat, 17 de novembre de 2004. Debat sobre el pla estratègic a Acta de la Junta Extraordinària de la Facultat de Lletres, 9 de febrer de 2005.

for Language Awareness, l'acte d'Homenatge a Miquel Martí i Pol, les diverses mostres de cinema de l'Àfrica negra, i les activitats de suport a la implantació dels nous estudis de segon cicle de Comunicació Audiovisual.

D'altra banda, en uns anys d'àmplies mobilitzacions socials i d'una creixent efervescència social, tal com van ser els primers anys de la dècada dels 2000, la Facultat de Lletres es va mostrar permeable a algunes de les reivindicacions populars presents entre amplis sectors de la societat. Davant la guerra i l'ocupació d'Iraq per part dels Estats Units el març de 2003, amb el suport del Regne Unit, Espanya i Bulgària, es van produir tot un seguit de mobilitzacions massives arreu del món en contra de l'ocupació i la guerra il·legal i il·legítima. Aquestes mobilitzacions van tenir un fort impacte a la ciutat de Lleida, arreu dels Països Catalans, l'estat i Europa. A proposta del deganat de la Facultat, la junta de la Facultat de Lletres aprovà adherir-se al rotund *No a la Guerra* «[...] sorgit de la ciutadania europea i des de tots els pobles del món».⁸³ En conseqüència, la Facultat de Lletres aprovà manifestar el seu rebuig profund a la guerra perpetrada pels Estats Units contra el poble iraquí, amb la col·laboració activa i servil dels governs britànic i espanyol; la designació del president del govern d'Espanya, José María Aznar, com a persona *non grata*, i la demanda al rector de la UdL perquè, en nom de la comunitat universitària, reclamés la dimissió del president del govern espanyol.⁸⁴

A partir del 2006 s'inicià el desplegament de l'EEES a la Facultat de Lletres. El curs 2006-2007 es va implantar el sistema de crèdits ECTS a totes les assignatures de primer i segon cicle, alhora que començaven a adaptar-se el conjunt de titulacions de llicenciatura i màster a les noves disposicions que regulaven la implantació de l'EEES.⁸⁵ D'aquesta manera, l'estructura derivada del Procés de Bolonya va fixar tres nivells formatius per al conjunt dels estudis superiors, grau, màster i programa de doctorat, de 240 ECTS en 4 anys, entre 60-120 ECTS en 1 o 2 anys, i 60 ECTS en 3 o 4 anys, respectivament. El sistema de crèdits ECTS es convertí en un dels elements fonamentals de les noves titulacions, ja que funcionava com a unitat de mesura del treball de l'estudiant per assolir els objectius dels programes d'estudis.

83. Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 25 de març de 2003.

84. Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 25 de març de 2003.

85. Acta de la Junta de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 28 de juny de 2006.

El procés d'adaptació i de reformulació de les titulacions en el marc de l'EEES es produí al mateix temps que la renovació en la direcció del deganat de la Facultat. El professor de Geografia Francisco García seria escollit nou degà de la Facultat el 14 de febrer de 2007, tot i que el desembre del mateix any renuncià al càrrec per passar a assumir noves responsabilitats a l'Ajuntament de Lleida. El degà interí seria el també geògraf Jordi Suïls, fins que el desembre de 2007 es convocaren noves eleccions al deganat i la professora d'Història de l'Art Immaculada Lorés va ser escollida nova degana de la Facultat.⁸⁶ La renovació al capdavant de la Facultat mostrava com el professorat incorporat a finals dels anys vuitanta i primers noranta havia pres el relleu en la direcció de la Facultat a aquella primera generació que havia començat a posar les bases de la futura Facultat de Lletres.

Entre finals de 2007 i el curs 2010-2011 es produí l'adaptació de totes les titulacions de grau a l'EEES. En els estudis de màster, el curs 2007-2008 ja es van començar a impartir dues noves titulacions adaptades, el màster en Patrimoni Cultural i Desenvolupament Local i el màster en agents d'Igualtat i Oportunitats per a les dones: àmbit rural. Igualment, el curs 2008-2009 s'activarien el màster en Llengües Aplicades i el Màster en Desenvolupament i Cooperació Internacional realitzat en col·laboració amb la Facultat Latinoamericana de Ciencias Sociales (FLACSO) de l'Equador. Pel que fa a les titulacions de grau, les de Geografia i Ordenació del Territori, Història i Història de l'Art van ser tres de les quatre primeres titulacions adaptades a la UdL i de les primeres en l'àmbit de les humanitats arreu de l'estat.⁸⁷ El disseny de les noves titulacions es va fer tenint en compte les condicions en relació amb el nombre d'estudiants matriculats que exigia la Generalitat uns anys en què la baixada gradual de matrícula fou un dels reptes importants de la Facultat, tot i els esforços fets per a la captació d'estudiants amb les jornades de portes obertes, la difusió als instituts de secundària, etc.

El procés d'implementació de les noves titulacions adaptades a l'EEES resultà menys complex del que d'entrada s'esperava davant un canvi estructural

86. Acta de la Junta ordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 14 de febrer de 2007, 28 de novembre de 2007 i Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 17 de desembre de 2007.

87. *Memòria acadèmica de la Universitat de Lleida, 2007/2008* (2008), Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida i *Memòria acadèmica de la Universitat de Lleida 2008/2009* (2009), Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida.

en el procés d'ensenyar i aprendre com el que representava Bolonya. El fet d'implantar progressivament els diversos aspectes de l'EEES d'ençà del 2007, com ara la programació docent, l'avaluació o el treball de l'estudiant, va facilitar que la Facultat s'adaptés al nou marc de manera primerenca i amb relativa facilitat. D'altra banda, durant el període del deganat d'Immaculada Lorés també es va dur a terme la renovació completa de l'aulari de la Facultat de Lletres. Les aules de la Facultat, tot i algunes millores puntuals, no s'havien renovat des del 1986, quan s'havia produït el trasllat al nou edifici de l'antic seminari. El curs 2009-2010 es va poder disposar de l'aulari renovat en tot el relatiu a il·luminació, mobiliari, infraestructura informàtica, connexió a la xarxa i accessibilitat.⁸⁸

El procés d'implantació de l'EEES va coincidir amb un canvi de tendència en la matrícula de la Facultat. A partir del curs 2011-2012 es va revertir la tendència a la baixa en la matrícula d'estudiants el mateix any que la Facultat commemorava els seus quaranta anys. Des del deganat, encapçalat pel professor Joan Busqueta, que havia estat escollit el febrer de 2010, es va programar tot un seguit de conferències, exposicions i cicles de cinema, entre altres, per celebrar els quaranta anys de la Facultat.⁸⁹ Per altra part, a partir del curs 2015-2016, la Facultat va desplegar les noves titulacions de grau i màster que ja estaven actives i s'havien revalidat o bé s'iniciaven de nou. L'oferta de titulacions de grau va quedar integrada pels graus en Comunicació i Periodisme Audiovisuals, Estudis Anglesos, Filologia Catalana i Estudis Occitans, Filologia Hispànica, Geografia, Història i Història de l'Art i Gestió del Patrimoni Artístic. Als graus anteriors s'hi havia de sumar el grau interuniversitari en Història, Història de l'Art i Geografia realitzat conjuntament amb la Universitat Oberta de Catalunya (UOC) de manera virtual, i que suposava una aposta, tant per part de la Facultat com pel conjunt de la UdL, per l'ensenyament no presencial. Pel que fa als estudis de màster universitari, la Facultat va oferir el màster en Llengües Aplicades, el d'Ensenyament d'Espanyol/Català per a immigrants i el d'Identitat Europea Medieval i el programa de doctorat de la Facultat en Patrimoni, Territori i Cultura va obtenir la menció d'excel·lència per part de la Secretaría General de Universidades.

88. He d'agrair a la professora Immaculada Lorés i Otzet que hagi tingut l'amabilitat de fer-me arribar tot un seguit d'informacions i dades que m'han resultat molt útils per a la reconstrucció de la història de la Facultat en la primera dècada dels 2000.

89. Acta de la Junta extraordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 17 de febrer de 2010.

La Facultat va rebre també aquests anys l'impacte positiu dels programes de mobilitat internacional i de les polítiques d'internacionalització. El curs 2010-2011 fou el centre de la UdL que va rebre més alumnes del programa Erasmus, i iniciatives com el Certificat d'Estudis Hispànics, realitzat en col·laboració amb la Universitat de Tianjin, van permetre l'arribada d'estudiants xinesos a la Facultat.

Com a part de l'activitat d'investigació desplegada pels diversos grups de recerca dels departaments, la Facultat va continuar acollint i impulsant diversos congressos i col·loquis internacionals, reforçant la imbricació entre la recerca en les diverses àrees de coneixement i l'activitat docent. Entre aquests, el primer simposi Màrius Torres, els diversos congressos internacionals de l'Institut de Recerca en Identitats i Societat, el XXX Congrés internacional de l'Associació Espanyola de Lingüística Aplicada (AESLA) o el Congrés internacional en homenatge a Víctor Siurana celebrat entre el 26 i el 28 de novembre de 2015.

El febrer de 2016 fou escollida nova degana de la Facultat la professora de Filologia Francesa Carme Figuerola, que seria reelegida, novament, el desembre de 2018. Recollint bona part dels esforços, apostes i coneixements dels anteriors equips de deganat, Figuerola es va fixar com a prioritats augmentar la visibilització i projecció de la Facultat, potenciar les dobles titulacions, impulsar els vincles amb l'alumnat de secundària i continuar treballant per oferir una bona oferta docent.⁹⁰ Aquests darrers anys, des de la Facultat de Lletres s'han desplegat les dobles titulacions de grau en Llengües Aplicades i Traducció, Filologia Catalana i Estudis Occitans, Estudis Anglesos i Filologia Hispànica, i el màster interuniversitari en Gestió d'Àrees de Muntanya. Al mateix temps, es van reforçar especialment els vincles amb l'ensenyament secundari a través d'iniciatives com el dictat plurilingüe, les sessions de teatre en anglès per a alumnes de secundària, l'impuls del BatxiBac i les diverses jornades de portes obertes.

Igualment, els col·loquis i congressos científics han continuat estant en el centre de la vida de la Facultat: des del II Congrés Internacional de joves investigadors en llengua i literatura catalanes fins al XIIè Simposi Internacional sobre Plutarc, passant per l'acte d'inauguració de la Societat Catalana de Comunicació el curs 2016-2017. Per altra part, la Facultat de Lletres va continuar mostrant-se permeable i va posicionar-se sobre algunes de les principals

90. Acta de la Junta de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 3 de febrer de 2016.

qüestions i conflictes polítics i institucionals que van afectar la ciutat de Lleida i el conjunt de la societat catalana. D'aquesta manera, la Junta de Facultat s'adherí al manifest en defensa de la unitat de les col·leccions del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) i el Museu de Lleida, impulsat per la Plataforma d'Entitats Culturals de Lleida, que s'oposava a l'execució de la sentència judicial que obligava a traslladar a l'Aragó tot un seguit d'obres procedents del monestir de Sixena que formaven part del Museu de Lleida i del MNAC.⁹¹ Per contra, davant la proposta presentada al consell de govern de la UdL del mes de juny de 2017 per tal que la UdL s'adherís al Manifest pel Pacte Nacional pel Referèndum, la degana de la Facultat optà per no votar donat que no s'havia realitzat prèviament el debat en la Junta de Facultat.

Els cursos 2019-2020 i 2021-2022, la Facultat de Lletres i el conjunt de la Universitat de Lleida i del sistema universitari català han hagut d'afrontar i adaptar-se acceleradament a les noves realitats complexes derivades de la pandèmia de la covid-19, des de la implantació de la docència *online*, la combinació d'aquesta amb la presencialitat, la innovació docent i la gestió dels temors i incerteses del conjunt de la comunitat universitària i la societat. L'impacte de la covid-19 ha estat dramàtic per al conjunt de la humanitat i ha tornat a posar en un primer pla, com en les altres grans pandèmies del segle xx, la centralitat del condicionants socials per explicar el perquè de l'accelerada propagació i els efectes del virus sobre la societat. Al mateix temps, hom ha pogut constatar que les conseqüències humanes, socials i polítiques de la pandèmia només es poden afrontar de manera reeixida amb un sòlid coneixement social, històric, geogràfic, cultural i lingüístic.

5. CONCLUSIONS

La història d'aquests cinquanta anys de la Facultat de Lletres ha estat la història d'una comunitat d'universitaris, professors, personal d'administració i estudiants, i d'una ciutat que han reeixit a fer realitat aquella màxima de «la Universitat, a Lleida». La reconstrucció de la seqüència completa, que s'inicia amb la represa dels estudis universitaris de lletres el 1971 i que arriba a l'actual

91. Acta de la Junta ordinària de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, 13/12/2017.

desplegament acadèmic i institucional de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, permet explicar el procés d'expansió i consolidació dels estudis universitaris a la capital del Segrià al llarg dels darrers cinquanta anys, l'impacte i el valor social dels mateixos a escala territorial, la imbricació amb les necessitats i demandes de la societat lleidatana i la seva inserció en el conjunt del sistema universitari català i en la seva dinàmica d'internacionalització. Al mateix temps, però, les cinc dècades d'història dels estudis universitaris de lletres i la seva Facultat permeten constatar també les dificultats que han trobat les denominades universitats territorials del sistema universitari català per consolidar i desplegar la seva activitat acadèmica i docent i, especialment, els seus estudis de lletres i ciències socials, qüestionats permanentment per les polítiques neoliberals aplicades pels diversos governs autonòmics del Principat en matèria d'universitats.

El gran filòsof de la ciència Mario Bunge no dubtava a afirmar que la societat moderna no hauria estat possible sense les ciències naturals i l'enginyeria; però que tampoc no ho hauria estat sense l'aparició i el desplegament de les ciències socials. El mateix Bunge considerava que el coneixement social tenia l'obligació, l'exigència, d'esdevenir plenament científic per tal d'orientar l'acció social eficaç i responsable de les societats humanes.⁹² La història d'aquests cinquanta anys de la Facultat de Lletres conté un seguit d'elements centrals per al futur, la concepció de la universitat com un servei públic al servei de la majoria de la societat i l'impuls d'un pensament crític i lliure. Un seguit d'elements, fonamentats en el principi ordenador al qual es referia Mario Bunge: la necessitat d'un coneixement social, científic, com a brúixola per a la construcció de la nostra societat, que sens dubte atorguen a aquests cinquanta anys d'història la solidesa d'una llarga tradició universitària i, encara més important, la possibilitat d'imaginar un futur en què es garanteixin els drets i les llibertats de totes les persones.

92. Mario BUNGE (1999), *Social science under debate. A philosophical perspective*, Toronto, University of Toronto Press, p. XI-XII.

CULTURA PLEBEA I CAPITALISME: EL CAS DELS XIQUETS DE VALLS

CARLOS TERRÓN VASCO¹
Universitat Rovira i Virgili

Article lliurat 21 de febrer de 2022. Acceptat el 5 de maig de 2023

RESUM

L'objectiu del present article és analitzar una manifestació concreta de l'anomenada «cultura plebea» —l'aparició dels Xiquets de Valls (castellers), a començaments del segle XIX—, dins el context de l'extensió d'un capitalisme que liquidava les formes de vida tradicionals i omplia d'inseguretats àmplies capes de la població. En aquest sentit, s'analitzen els trets d'aquesta «cultura plebea» identificables en la gènesi dels *castells*: la seva legitimació en el «costum», el seu comportament corporatiu, el desplegament de xarxes socials i afectives, el simbolisme expressiu, la seva independència de la «cultura patrícia» i el malbaratament com a senyal de la nova economia monetària. S'incideix de manera especial en el context de conflicte en què es desenvolupa aquesta manifestació cultural, la qual cosa determina les formes de la seva projecció social. Finalment, es defineix la seva aparició com una expressió de resistència davant la pèrdua de seguretats i certeses.

PARAULES CLAU

Cultura plebea, castells, costum, capitalisme.

1. E-mail: cterronv@gmail.com

Plebeian culture and capitalism: the case of the Xiquets de Valls

ABSTRACT

The aim of this article is to analyse a particular manifestation of what is known as “plebeian culture” —the appearance of the Xiquets de Valls (human towers) in the early 19th century—, in a context where a developing capitalism that liquidated traditional ways of life was filling significant layers of the population with insecurities. The article expands on the features of this “plebeian culture” which are recognizable in the origin of the “castells” (human towers): their legitimization by the “custom”, their corporate behaviour, their unfolding of both social and emotional networks, their expressive symbolism, their independence from the “patrician culture” and the expenditure as a symbol of the new monetary economy. Particular emphasis is placed on the context of conflict in which this cultural demonstration takes place, as long as it determines the forms of its social projection. Finally, the emergence of the “castells” is defined as an expression of resistance to the loss of security and certainty.

KEYWORDS

Plebeian culture, “castells” (human towers), custom, capitalism.

I. INTRODUCCIÓ

A començaments del segle XIX va aparèixer, al Camp de Tarragona, una manifestació cultural peculiar —els castells—, en un context protoindustrial ben concret. Quina relació es pot establir entre ambdós fenòmens, i quins trets defineixen aquesta manifestació cultural en els seus orígens, són els objectius del present treball. En aquesta direcció, es categoritzarà l'aparició dels Xiquets de Valls com una forma concreta del que hom ha anomenat «cultura plebea». S'ha optat per fer servir el terme «plebea» enfront del més comú «popular», atès que aquest darrer presenta diverses problemàtiques. En primer lloc, el terme «popular» pot resultar massa genèric i abstracte, ja que sembla incloure tot l'univers d'habitants d'un espai i un temps i, per tant, diversos sectors socials culturalment heterogenis i, sovint, antagònics. Burke (1978: 23-64) ja assenyalava aquest i altres problemes d'aquesta terminologia, ja que si, per contra, s'entén la

«cultura popular» com la de la *petita tradició* (Redfield, 1956), la de les classes il·letrades, la del comú, cal advertir que alguns membres de les classes dirigents també participaven en la «cultura popular», amb l'afegit que no hi participaven de la mateixa manera que les classes populars.

Per una altra banda, el terme «popular» pressuposa una certa visió «des de dalt», un cert paternalisme classista (Medick, 1982: 85-87; Thompson, 1991: 18-24). Des del segle XVIII, els folkloristes romàntics d'arreu d'Europa, fills de les classes dirigents, s'atansaren a les formes de vida tradicionals del «poble» com qui desentranya un enigma, amb una barreja d'estupefacció i de prepotència, i definint-lo per oposició al que ells mateixos eren. El mateix fenomen es pot trobar també en les referències externes al fenomen dels castells al llarg del segle XIX. Per tant, sembla confirmar-se la tesi (Burke, 1978; Easton *et al.*, 1988) segons la qual el concepte mateix de «cultura popular» havia anat evolucionant al llarg de l'edat moderna, i pels volts del vuit-cents ja s'havia produït un allunyament entre les classes dominants i tot allò «popular», ateses les diferents visions del món d'ambdós grups.²

S'ha optat, doncs, pel terme «plebea» seguint la terminologia emprada per E. P. Thompson a l'hora de distingir, per al cas anglès, la *gentry* del *labouring poor*, diferenciant-la també de la *working class*.³ En el context concret en què van aparèixer els Xiquets de Valls, amb molts trets del que s'ha anomenat societat protoindustrial, el fet de categoritzar el subjecte creador de la manifestació cultural en anàlisi com a «plebeu» ofereix l'avantatge de situar-lo dins el sistema de relacions de producció (*treballador*), així com en la nova estratificació social liberal (*pobre*).⁴

Pel que fa al terme «cultura», no se'n farà una anàlisi conceptual.⁵ Sí que cal precisar, però, que s'ha pres una determinada noció de «cultura» allunyada

2. Per la seva banda, BURKE (1978: 376 i *sq*) assenyala amb encert la pèrdua de significat del mot «poble» com a sinònim de «tothom», per referir-se a les capes més baixes de la societat, a la plebs.

3. THOMPSON (1991): sobre la concreció del terme «plebeu», vegeu en especial el capítol «The patricians and the plebs», p. 16-96, així com THOMPSON (1974: 395).

4. El terme «cultura plebea» sembla adequar-se millor també a l'objecte d'aquest treball que la noció de cultura popular com a cultura de la «classe treballadora» defensat a EASTON *et al.* (1988). De la mateixa manera, la distinció feta per WOOLF (1986) entre «classe treballadora» i «pobres que treballen», malgrat la seva pertinència, el porta a analitzar de manera gairebé exclusiva els trets derivats de la pobresa.

5. Sobre els diferents enfocaments al concepte i els girs historiogràfics de les darreres dècades, vegeu HERNÁNDEZ SANDOICA (2019).

de la seva versió més generalista, en què apareix amb una aparença de consens, de pacífica creació col·lectiva. Ans al contrari, s'ha optat per remarcar el seu caràcter de canvi i de lloc de conflicte, com a manifestació de les contradiccions i oposicions que apareixen quan se la situa en el seu context històric concret. Per tant, caldrà tenir en compte la relació antropològica entre la realitat viscuda i el comportament (ritualitzat) dels seus productors, una relació que, en l'època que ens ocupa, ve emmarcada d'una manera pregona i duríssima pel conflicte. Així, Medick (1982: 84) proposa entendre la «cultura popular» no com la manifestació d'una manera de viure global, sinó com una *forma de conflicte global*.⁶

La «cultura plebea» és, per tant, la cultura de les classes dominades, creada per elles per a elles: és la manera amb què es manifesta llur subalternitat, llur desplaçament i exclusió per part de les classes culturalment hegemòniques.

2. EL CONTEXT DEL «FET CASTELLER»

S'ha escrit molt sobre el naixement del que avui dia es coneix com a «fet casteller», sobretot articles i recopilacions de dades i referències disperses, moltes vegades en un clar intent de justificar les més diverses teories. No és aquest el lloc per debatre-ho: no és l'objectiu del present treball.⁷ Fins ara, els estudis que han abordat els castells des d'una òptica d'anàlisi cultural ho han

6. Sobre maneres d'aproximar-se i entendre en concret la «cultura popular», vegeu STOREY (2001), MANTECÓN (2008) i DÍAZ (1996), així com l'anàlisi crítica del concepte feta a BENIGNO (2013: 107-145).

7. Tanmateix, i per tal de concretar l'objecte d'estudi, es podria resumir el procés de la seva gènesi dient que el que avui dia hom coneix com a «castells» (torres humanes) va ser una evolució del «ball de valencians», un ball tradicional estès al segle XVIII per gran part del territori català, que va consistir a donar-li cada cop més protagonisme a les torres humanes que s'hi feien, i menys a la dansa pròpiament dita. Aquesta transformació va prendre molt de relleu a començaments del segle XIX a la vila de Valls, els dansaries de la qual van anar adquirint tanta fama que van començar a actuar per diferents pobles de la contrada, i de mica en mica se'ls va anar coneixent com a Xiquets de Valls: colles de persones (homes i nens) que recorrien els pobles fent els seus «castells» amb l'ajuda dels vilatans. Cal precisar, i tenir molt present, que en parlar dels castells a començaments del segle XIX hom fa referència a un fenomen radicalment diferent, tant a nivell formal com cultural, del que ha acabat esdevenint avui dia. Una bona síntesi sobre l'origen dels castells, d'entre l'abundosa bibliografia al respecte, a CERVELLÓ (2017).

fet atenent els trets que aquesta manifestació presenta en l'actualitat, mentre que els que s'han aproximat al seu origen (tant els folkloristes coetanis com tot tipus d'estudiosos del segle xx, així com l'allau de publicacions de les darreres dècades), han parat especial atenció a la seva forma: als tipus de castells, a les places castelleres, fins i tot a la tècnica emprada. Tanmateix, cal tenir en compte que, malgrat les continuïtats, l'anomenat «fet casteller» de començaments del segle xix i l'actual, com a manifestació cultural d'uns grups socials concrets, tenen poc en comú.

Quan durant la primera dècada del segle xix uns grups d'homes de la localitat de Valls (Alt Camp) van començar a especialitzar-se en el bastiment de torres humanes, ho van fer des d'una realitat material determinada. La vila, de tradició pagesa, havia anat especialitzant la seva producció agrària al segle xviii, dirigint-la cap a l'elaboració d'aiguardent. El comerç dels destil·lats amb Amèrica i també el nord d'Europa, va afavorir l'extensió de la vinya per tota la zona, i inicià un model d'agricultura de mercat, capitalista, que va anar arraconant conreus i mètodes tradicionals. Aquesta producció agrícola encajada al comerç de l'aiguardent estava sotmesa als interessos dels grans comerciants, organitzats sovint en companyies, els quals acaparaven la producció dels pobles (Ferrer Alós, 2017). Va aparèixer així un dels protagonistes de l'època: els diners (també amb tota la seva càrrega simbòlica). Des del segle xviii, les noves i creixents càrregues fiscals havien esdevingut monetàries, i ja no en treball o productes, la qual cosa provocà que els pagesos necessitessin moneda i que, per tant, haguessin de canalitzar la seva producció cap al mercat, i treballar en les emergents manufactures locals.⁸

Aquesta monetarització de l'economia, esperonada a més per la creixent oferta de béns de consum disponibles, no canvià només l'estructura econòmica i les relacions de producció de les viles, sinó també la quotidianitat mateixa d'uns sectors socials que fins aleshores havien viscut al marge de la circulació diària de moneda. No els havia calgut. Però ara, en poc temps, la moneda passà a tenir un paper clau i central en les seves vides, tant per la seva importància

8. Aquest context socioeconòmic de Valls encaixa en el model de «protoindustrialització» proposat per MENDELS (1972). Que amb posterioritat, al llarg de la segona meitat del segle xix, Valls visqués un procés de desindustrialització i davallada demogràfica no treu precisió a l'aplicació d'aquest concepte a la seva realitat de començaments de segle. Cfr. FRAGO (2010: 13-43).

concreta i imperativa com a mitjà de supervivència com pel seu pes relatiu dins la conformació de la nova estructura social: el que defineix les elits socials que mantenien l'hegemonia cultural de l'època no és ja l'honor o la família, i ni tan sols la possessió de terres, sinó els diners.⁹

3. ELS CASTELLS COM A MANIFESTACIÓ DE LA CULTURA PLEBEA

3.1. La capta i els diners

Seria un error analitzar l'aparició dels castells, i la seva articulació durant les primeres dècades del segle XIX, des d'una òptica estrictament econòmica. No es tractava pas d'una activitat laboral, ni proporcionava un salari estable i segur. I, tanmateix, el fet que els Xiquets de Valls obtinguessin ingressos per les seves actuacions defineix en gran manera la forma que va anar adquirint la seva pràctica, alhora que es manifesta com un senyal de la realitat social, econòmica i cultural en la qual es produí. Perquè és precisament en el context d'una economia que viu un moment de monetarització en el qual pren tota la seva rellevància com a signe dels temps la pràctica de la *capta*. Els Xiquets de Valls, en visitar els pobles, recorrien els carrers aixecant castells i demanant diners a la gent que s'hi aplegava. Són nombrosos els testimonis de la primera època en els quals aquest «dret de capta» sembla aparèixer com una de les grans fonts d'ingressos de les colles de castellers (Bofarull, 2007: 108-109). El *Diario de Reus*, el 29 d'agost de 1860, deia: «[...] los 'Xiquets de Valls', que recorrieron las calles de nuestra ciudad, recogiendo cuartos y aplausos al son de las antiguas *gralles*».¹⁰

No disposem de dades fiables i constants que permetin calcular els diners que els integrants dels Xiquets de Valls guanyaven amb les seves actuacions, més enllà de disperses factures emeses per les corporacions municipals que els contractaven per actuar a les festes locals, i referències ambigües sobre contractes privats amb societats gremials i cíviques.¹¹ Hom pot deduir, de tot plegat, que les

9. Sobre l'estructura social i les oligarquies camptarragonines, vegeu OLIVÉ (1981), ANGUERA (1982) i CARDÓ (1983).

10. Citat a GÜELL (2002: 28).

11. SUÁREZ-BALDRÍS (1998:72) esmenta que, a banda dels puntuals contractes amb les autoritats, de vegades feien contractes privats amb societats gremials. Aquesta pràctica ja es donava entre

actuacions als pobles venien precedides per uns acords previs amb les institucions locals, però que durant els dies que les colles romanien als pobles es dedicaven a actuar de manera incessant per tal de fer bossa. En aquest sentit, són també nombroses les referències que indiquen que solien aixecar castells davant les cases de les famílies benestants, sens dubte amb l'objectiu de rebre alguna mena de compensació monetària (Bargalló, 1990: 23 i *sq*). Per tant, més enllà de les peculiaritats formals d'aquesta manifestació cultural, cal inscriure-la en el seu context material, econòmic, en què les necessitats monetàries juguen un paper central en el desenvolupament de l'activitat i, de fet, en condicionen i prefiguren la forma. L'increment i l'extensió de les actuacions i el progressiu augment de la mida dels castells semblen conseqüència de la voluntat d'obtenir ingressos.

Però, a banda de la importància que aquests ingressos poguessin arribar a tenir en l'economia particular dels integrants dels Xiquets de Valls (la despesa immediata d'aquesta recaptació és analitzada a l'apartat 3.4. del present article), cal no obviar la força simbòlica dels diners, de les monedes. La seva possessió portava aparellades, a l'època que ens ocupa, unes evidents connotacions de llibertat, de redempció dels constrenyiments socials i culturals (més que no pas econòmics), com a símbol de les noves aspiracions de llibertat individual (Sánchez, 2005: 57-67). Però malgrat aquesta potencialitat infinita dels diners, fou la seva manca de contingut concret, el fet de ser una pura abstracció, la que va fer que ja des del segle XIX autors com Marx o Simmel, entre d'altres, denunciessin els diners com a agent despersonalitzador de les relacions socials. Tanmateix, en el cas dels orígens dels Xiquets de Valls (i tenint en compte que no es tractava d'una activitat productiva i, per tant, no entra en la lògica del mercat des de la qual s'han acostumat a analitzar els diners com a mer mitjà tècnic per afavorir els intercanvis d'una societat cada cop més complexa), caldria adoptar l'enfocament d'anàlisis més recents (Zelizer, 2011) que en analitzar els comportaments econòmics contextualitzant-los culturalment, han re-significat els diners com a instruments d'articulació del nou ordre social, ja que més que no pas buidar d'humanitat aquestes relacions, els diners van adquirint determinats significats a mesura que les

els «balls de valencians» al segle XVIII, tal com assenyala BERTRAN (2019: 7-54). En aquest sentit, el *Diario de Tarragona* del 29 de juliol de 1880, p. 2, explicava que «Parece que en Villanueva y Geltrú se abriga el propósito de contratar á los “Xiquets de Valls” para la próxima fiesta mayor, á cuyo efecto se asegura que se ha abierto una suscripción en una de las sociedades recreativas de aquella vila».

persones els fan servir en contextos i situacions específics. En el cas dels castellers de la primera meitat del segle XIX, apareixen com un factor re-productiu, com a justificant i facilitador de la pràctica castellera, alhora que serveixen d'instrument per crear un nou entramat de relacions personals i grupals.

3.2. La xarxa de relacions socials

Apareix, així, un altre aspecte central en la pràctica d'aquells Xiquets de Valls que recorrien els pobles de la zona compresa entre Valls, Tarragona i Vilafranca del Penedès: la configuració d'una extensa xarxa de relacions socials. Aquest aspecte *ambulant* que presenten els castellers del segle XIX és consubstancial a la pràctica castellera del moment, fins al punt que es pot arribar a afirmar que els castells van aparèixer de manera itinerant. De fet, des de 1819 fins a 1835, en plena època de configuració del «fet casteller», la seva pràctica va estar prohibida a la vila de Valls, i els Xiquets de Valls van haver de sobreviure actuant pels pobles dels voltants.¹²

Les actuacions es duïen a terme en uns pobles determinats, la gent dels quals contractava regularment els Xiquets de Valls, amb qui vivien durant els dies que romanien a la localitat. Era una pràctica habitual el fet que els vallencs s'allotgessin a les cases dels vilatans, i assistissin plegats a les tavernes i bastissin els «castells» conjuntament. I això es repetia periòdicament, segons el calendari de festes.¹³ No cal especular gaire, doncs, per concloure que entre ells s'acabaren estrenyent uns llaços afectius. Ens trobem, així, davant una pràctica que, enfront de l'individualisme que defineix el nou sistema de relacions socials, pugna per consolidar una estructura en la qual l'intercanvi social mantingui viu el sentit de pertinença a una comunitat, un cop els comuns i les universitats han anat perdent preeminència davant les noves forces hegemòniques del capitalisme (Busqueta; Vicedo, 1996).

Caldria forçar conceptualment l'anàlisi per tal de relacionar aquesta pràctica amb el que E. P. Thompson va anomenar l'«economia moral de la multitud»,

12. Sobre aquesta prohibició, vegeu CERVELLÓ (2017b: 49-50). Sobre les zones d'actuació dels primers Xiquets de Valls, vegeu SOLSONA (2010: 85-89).

13. BOFARULL (2007: 79-84). El *Diario de Barcelona*, el 8 de setembre de 1852, deia que «Los de Valls no podían hacer un castelli por entero, ni ningún otro pueblo podía lograrlo tampoco»: citat a GÜELL (2002: 32).

ja que no es tracta només —ni, potser, principalment— d'un mecanisme de suport mutu; però el que sí que sembla raonable és interpretar el periple anual dels Xiquets de Valls com un mecanisme per teixir una xarxa de relacions humanes. Al capdavant, «Customs do things [...] Customs may provide a context in which people may do things it would be more difficult to do directly».¹⁴ La pràctica dels castells era, en aquest sentit, més funcional i assenyada, a l'hora de teixir aquesta xarxa de relacions, que no pas recórrer els pobles sense objectiu concret, a la manera dels rodamons.

Una de les característiques repetidament assenyalada com a pròpia de la cultura popular o plebea és la seva transmissió oral.¹⁵ No hi ha cap escrit, cap manual, cap codi del segle XIX que parli de com construir torres humanes. Si a mitjan segle es va aconseguir aixecar castells de nou pisos, amb les dificultats «tècniques» que això implica, calien uns coneixements compartits i una planificació ben definida per coordinar desenes o centenars de persones. Havia de ser en l'entramat d'aquesta xarxa de relacions socials on aquests coneixements fossin compartits, a banda de l'experiència que els castellers havien anat acumulant amb el pas dels anys.¹⁶ Bofarull (2007: 15) apunta que, en les seves visites als pobles, els castellers de Valls compartien hores de taverna, durant les quals, a banda del consum d'alcohol, devien «ensenyar-los a fer castells».

Aquestes relacions socials, analitzant les fonts de l'època, semblen marcar-se també per unes formes rituals, pròpies de l'Antic Règim. I no ens referim només al fet de bastir castells, sinó a l'ambient que envoltava la presència dels Xiquets de Valls. Són abundants les referències a l'ambient festiu que marcava la seva presència als carrers, amb la música de les gralles i els timbals com a aspecte indissoluble. I també, o encara més, les constants referències al consum

14. SIDER, G. M. (1986), *Culture and Class in Anthropology and History*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 940, citat a THOMPSON (1991: 13). Sobre el concepte d'«economia moral de la multitud», vegeu THOMPSON (1971). Sobre la interpretació i l'evolució posterior del terme, vegeu R. BATZELL *et al.* (2015).

15. Fins al punt d'arribar a afirmar-se que «Entenem per cultura tradicional la cultura transmesa oralment de generació en generació, de pares a fills, o d'iniciats a aprenents»: ROMA (1985: 49).

16. THOMPSON (1991: 7-8) assenjala la importància de l'aprenentatge i la transmissió intergeneracional en el si de les comunitats, a través del costum, i sobretot oralment, com a via de reproducció de pràctiques i de normes.

desmesurat d'alcohol. Parlant de les estades dels Xiquets de Valls a Tarragona durant les festes, Adolf Alegret deia:

A més dels porrons del Priorat amb què el Trip [una taverna] obsequiava els Xiquets de Valls, l'Ajuntament, en paga a la seva actuació durant els tres dies de la festa gran, els donava un barralet d'aiguardent i els deixava amb dret de captar. No cal dir que el segon dia havien begut aquell reforçant, però la recapta era tan abundosa que n'adquirien un altre pel seu compte, pagaven les despeses, viatges i gralles.¹⁷

3.3. La projecció social

No hi ha dubte que aquest consum desmesurat d'alcohol s'adeia amb la imatge projectada pels Xiquets de Valls, la seva representació social. Els testimonis de l'època els solen descriure com a bruts i fumadors, causants de desordres, tendents a la bretolada, implicats en disputes i episodis de violència (Bofarull, 2007: 108 i *sq*). La seva sola presència semblava atreure el desconcert i l'escàndol. El consum d'alcohol, sigui pels carrers o a les tavernes, sembla una més de les característiques associades a l'etiqueta o el model socialment representat pels Xiquets de Valls.¹⁸

Tanmateix, aquestes característiques no anaven associades tan sols als castellers. El 1789, Francisco de Zamora va enviar un qüestionari a tots els pobles de Catalunya amb la intenció que les corporacions municipals responguessin sobre aspectes diversos de la seva localitat. Els representants de Valls, en la seva resposta, deien que:

En esta Villa el carácter y genio dominante es la afición a fiestas y funciones públicas. Las costumbres que tiene son juntarse después de sus

17. Adolf ALEGRET (1924), *Tarragona a través del siglo XIX. Historias y anécdotas*, Tarragona, Torres i Virgili, citat a BARGALLÓ (1990: 26).

18. EASTON *et al.* (1998) ja van definir el consum d'alcohol com un tret distintiu de la cultura de les classes treballadores de l'època (tot i que focalitzant el seu estudi en l'Europa protestant), alhora que assenyalaven que la importància creixent, des del segle XVIII, de les tavernes com a lloc de sociabilitat de les classes treballadores, va accelerar el seu progressiu distanciament de les elits, a mesura que aquestes convertien l'església en el seu lloc d'entreteniment social. Aquesta «nova set» és analitzada amb detall a MEDICK (1982: 96 i *sq*).

tarefas a conversación; tratan de la fuerza, genio, habilidad de este o del otro [...] En los días de fiesta las sesiones (y los tragos) son más largas que en las noches de los días de trabajo.¹⁹

Cal fer notar que un tret essencial dels Xiquets de Valls és el fet d'estar constituïts exclusivament per homes,²⁰ la qual cosa sembla consubstancial a trets bàsics del seu comportament, com ara l'agressivitat i la força. Tal com remarca Gilmore (1990), el prototip de masculinitat de l'època portava implícites les demostracions públiques de risc físic, a les quals l'home s'havia d'enfrontar amb decisió.²¹ De la mateixa manera que les actuacions dels Xiquets de Valls, moltes d'aquestes demostracions estaven fortament ritualitzades i es donaven en contextos públics de festa: curses, baralles, combats, esports... Analitzant aquestes manifestacions ritualitzades en les quals els homes provaven de demostrar llur «masculinitat», Edward Muir (1997: 36 i *passim*) ressaltava un altre aspecte que apareix també en altres contextos rituals (com els de traspàs o de festeig) protagonitzats per homes joves: la seva tendència a formar *youth-abbey*, terme que es pot traduir com a «colles». En aquest sentit, l'actuació grupal dels Xiquets de Valls, en ser resseguida a les fonts de l'època, no deixa de presentar sempre un aspecte grupal, en el qual no hi ha persones concretes, sinó quelcom més semblant a la massa, a la turba.²² I no sembla que es tracti només d'una manca de documentació, sinó més aviat d'una tendència a la desindividuació, procés que acostuma a anar associat al comportament de la multitud, l'actuació de la qual porta, emparada en l'anonimat del grup, als comportaments desinhibits, impulsius i antinormatius (Prentice-Dunn; Rogers, 1989).

19. Arxiu Històric de l'Arxidiòcesi de Tarragona (AHAT), *Fons de la Parròquia de Sant Joan Baptista de Valls*, «*Qüestionari de Francisco de Zamora*», 10-04-1790. Cat. 513/84.

20. La incorporació generalitzada de les dones a les colles castelleres no es va produir fins a les darreres dècades del segle XX. Sobre aquest procés, vegeu BROTONS (2014) i BARGALLÓ (2017).

21. També EASTON *et al.* (1988) van assenyalar l'exclusió de les dones de la cultura dels pubs i del futbol, i van fer notar la importància del gènere com a significant rellevant de l'experiència cultural. Una anàlisi historiogràfica sobre la confluència de la *història del gènere* amb la *història de la cultura popular*, a SARASÚA (2008).

22. En aquest aspecte, els castells semblen contradir l'opinió de BURKE (1978: 173 i *sq*), qui pretenia refutar la tesi de la *das Volche dichte* dels germans Grimm segons la qual el poble crea de manera col·lectiva. Tanmateix, és cert que les raons donades per Burke fan referència a manifestacions culturals com el teatre, la música o fins i tot l'artesanía, en què la creació té un caràcter més individual que no pas en els castells.

3.4. El malbaratament

I, tanmateix, caldria anar més enllà i situar el consum desfermat d'alcohol també en el seu context històric precís, i no sols com un tret més d'un model de representació social capaç de definir i autodefinir un grup concret de persones. Cal, doncs, recordar que en aquell moment les relacions de producció estaven convertint les classes treballadores en dependents del salari de l'economia monetària, la qual cosa xocava amb la lògica de l'economia domèstica de producció-consum de la qual provenien i que necessitava, perquè la definia, un equilibri immediat. En un context de rendes excessives, de deutes amb usurers i botiguers, de creixents impostos,²³ l'estalvi i la previsió no estaven només fora de l'abast d'àmplies capes de la societat, sinó que no tenien cabuda en el seu marc mental de vida, més definit per la imprevisibilitat i la incertesa que no pas per uns ideals d'estalvi per mitjà del treball més propis de classes mitjanes. Segons Medick (1982: 92): «A strategy of money saving or, indeed, one of maximising earnings was, in such situation, neither rational nor possible: what was rational was to minimise the continually threatened losses, and that implied the immediate spending of money income which was usually uncertain and by no means regular».

Els membres dels Xiquets de Valls provenien d'un tipus d'economia domèstica familiar la pretensió principal de la qual era la seva pròpia subsistència, la seva reproducció. Aquesta reproducció del sistema d'economia domèstica, tal com ja ha estat assenyalat (Kriedte, 1986), és el que va provocar que els membres de les unitats familiars camperoles defensessin els seus trets socioculturals (caracteritzats per la sociabilitat popular i pel consum i l'ostentació un cop assegurada la subsistència, entre d'altres), contribuint així a la pervivència d'aquesta mateixa economia de subsistència. Pel camí, però, varen quedar paleses les manifestacions d'aquesta «cultura plebea». En el cas dels Xiquets de Valls, aquesta ostentació de la moneda sempre a mà, aquest «malbaratament»

23. Entre la segona i la tercera dècada del segle, el preu del vi es va enfonsar a la meitat, mentre que la fiscalitat havia crescut en la mateixa proporció. L'endeutament pagès era inevitable: ARNABAT (1991). Segons les respostes de l'Ajuntament de Valls al «*Questionari de Francisco de Zamora*»: «Los estorbos que impiden su adelantamiento [el de Valls] se reducen a la pobreza de muchos labradores, originada de las muchas cosas ordinarias y de las vicisitudes del Comercio»: AHAT, *Fons de la Parròquia de Sant Joan Baptista de Valls*, «*Questionari de Francisco de Zamora*», 10-04-1790. Cat. 513/84.

(*expenditure*) de què parla Medick, pot albirar-se en el consum públic d'alcohol, en tavernes i places, gastant de manera immediata i gairebé compulsiva els diners que havien aconseguit fent castells. No hi ha, en el seu comportament, res que indiqui una certa previsió de fer calaix per a quan tornin a casa. Potser sí que havien estat empesos a recórrer els pobles per manca de mitjans de subsistència, però no entraven en la seva lògica la previsió i l'estalvi, com si només busquessin, en el seu períple casteller, la mera supervivència diària.

3.5. El comportament gremial

No hi ha dubte de l'extracció social d'aquells primers Xiquets de Valls: és un fenomen que neix de les classes treballadores (Cervelló, 2017b: 38-46). I ho fa en una ciutat en la qual, durant la primera meitat del segle XIX, es va anar donant un creixement de les manufactures dedicades a l'aiguardent i el tèxtil, i que a partir de la dècada de 1840 es va anar mecanitzant fins a convertir Valls en un important centre industrial a escala regional.²⁴ Això va fer que el 1842, amb un màxim de 16.084 habitants, hagués doblat la població que tenia a finals del XVIII (Frago, 2010: 15). Aquest creixement, però, va fer trontollar les antigues estructures socials i econòmiques de la ciutat. Això afectà de manera directa el teixit gremial de la ciutat. La pèrdua de la rellevància que havien tingut durant l'Antic Règim va portar a llur defalliment durant les primeres dècades del segle XIX. Que pervisquessin al llarg de la resta del segle no va fer més que allargar-ne l'agonia. El 1772 hi havia a Valls deu confraries o gremis amb un total de dos-cents cinquanta agremiats aproximadament (Ciurana; Gavarró, 2004). Sovint s'ha volgut lligar l'aparició de les colles de Xiquets de Valls als gremis de la ciutat. El 1909, Emili Morera ja assegurava que l'origen dels castells provenia del gremi de pagesos: «Entenem nosaltres que la fama dels castells de Valls ha començat en lo segle XIX, una vegada conclosa l'agremiació forçosa».²⁵

24. En aquest sentit, la ciutat de Valls de començaments del segle XIX s'emmotlla a la descripció de MENDELS (1972) sobre la protoindustrialització com una expansió de les activitats manufactureres, fonamentalment en les zones rurals, quan la major part de la força de treball es componia de pagesos, propietaris o jornalers que es dedicaven a aquesta manufactura a més de fer-ho a les seves tasques agrícoles.

25. Citat a BOFARULL (2007: 15). Altres autors també defensen que el 1801 les colles ja no depenien dels gremis i que el 1805 ja hi havia dues colles, la dels pagesos i la dels menestrals. En

És simptomàtic que cadascuna d'aquestes colles fos contractada, a Vilafranca del Penedès, per una confraria diferent (Güell, 2002: 17).

En primer lloc, això torna a posar de manifest la importància de les colles com a xarxa de suport, tal com s'ha vist anteriorment. Els gremis, més enllà de les tasques derivades del seu control i gestió de tot allò que feia referència estrictament al seu ofici, suposaven una associació també de solidaritat i ajuda mútua entre els agremiats. Alhora, servien per identificar i definir la posició social dels individus, per dotar-los de significat dins la societat. I, al mateix torn i pel mateix motiu, havien servit d'antuvi per segregar grups humans en funció de la seva pertinença a un gremi o a un altre.²⁶ Havien estat habituals, durant els segles anteriors, les disputes i els conflictes i plets entre gremis per temes de precedència protocol·lària en tota mena de processons i manifestacions públiques. Ara que a la pràctica havien desaparegut, i que les «colles» havien pres part del seu relleu, aquestes disputes van reaparèixer en la forma de competència entre elles. La dinàmica interna dels Xiquets de Valls durant les primeres dècades del segle XIX, malgrat la seva manca de reglamentació, sembla indicar que, des de ben aviat, van existir dos grups, dues «colles» la composició de les quals no és del tot clara. Sembla, però, que sí que pogueren existir diferències en l'origen social dels integrants d'aquestes dues colles: en una, pagesos; en l'altra, menestrals (Cervelló, 2017b: 36-39). Això no faria més que confirmar l'aspecte gremial dels castells.

Sigui com sigui, sí que són abundants les referències als conflictes existents entre elles, conflictes que són citats repetidament encara que sovint no se n'esmentin els motius. El 29 de juny de 1854, el *Diario de Barcelona*, parlant de la festa de Sant Joan a Valls, explicava que «[...] las dos collas de castells en altercado y el señor Alcalde dispuso que se retiraran [...] Al mediodía se les concedió licencia: pero luego de levantada la primera torre repitiéronse las disputas [...]».²⁷ Aquesta intercessió de les autoritats per tal d'apaivagar els ànims es repeteix sovint a les cròniques, com quan el *Diario de Tarragona* explicava els següents fets ocorreguts a Valls:

el mateix sentit, als anys 1840 hi havia a Tarragona una colla de pescadors i una altra de pagesos. Cfr. BOFARULL (2007: 13-30, 105-120).

26. Com a exemple, el 1780 diverses confraries vallenques van litigar conjuntament contra els forasters que venien a la vila, i també contra els seus convilatans que no estaven agremiats, a MURILLO (2010). Sobre el sistema gremial vallenc, vegeu FABRA (2000: 104-106) i FABRA (1987).

27. *Diario de Barcelona*, Barcelona, 29 de juny de 1854, citat a GÜELL (2002: 54).

[...] hubo también torres por el medio día y á consecuencia de alguna ofensa ó chisme, que nunca faltan cuando se trata de permitir que hagan torres las dos cuadrillas á la vez, se alteró el orden público en la plaza de la Constitución, habiendo logrado inmediatamente los señores Alcaldes con la guardia civil y algunas personas muy conocidas de la población restablecer la tranquilidad [...] á no haber sido de este modo, quizás se hubiesen tenido que lamentar desgracias funestas.²⁸

Sembla, en llegir les cròniques, que el conflicte respon a la seva dinàmica interna, sense causes aparents que el facin materialitzar-se. Tan arrelades estaven la disputa i la confrontació en el seu tarannà i en la seva projecció social que es tractava de quelcom que s'esperava d'ells, fins al punt que semblava estrany que la presència dels Xiquets de Valls no comportés aldarulls, tal com reconeixia el *Diario de Tarragona* fent referència a les festes de Vimbodí el 1865: «La fiesta mayor de Vimbodí debe haber terminado ya, y no sabemos que se tenga que lamentar ningún disgusto á pesar de los piques que frecuentemente promueven las cuadrillas de *castellers*».²⁹

Tan intrínseca és aquesta competència entre les colles que fins i tot s'ha apuntat la possibilitat que ambdues fossin fundades per dos germans després de barallar-se entre ells (Güell, 2002: 17). Era inevitable, doncs, el conflicte caïnita.

3.6. El conflicte permanent

De fet, crida l'atenció que aquesta competència entre les colles, que posa de manifest la importància que la pertinença a la colla tenia per a llurs integrants no sigui rellevant per als cronistes de l'època, els quals poques vegades s'hi refereixen a l'hora d'indicar qui ha actuat o qui ha fet tal castell o tal altre. Tot sembla indicar que es tractava d'un afer intern, diguem-ne domèstic, els espectadors del qual no comprenien o als quals, senzillament, no els interessava.

28. *Diario de Tarragona*, Tarragona, 29 de juny de 1865, p. 2-3.

29. *Diario de Tarragona*, Tarragona, 9 d'agost de 1865, p. 1.

Com ja s'ha apuntat abans, la representació social del casteller era la d'una persona impetuosa, violenta i irascible. A més, la seva pertinença a un grup determinat, a una colla, l'acabava de definir socialment i el situava en una determinada posició davant el conflicte. El segle XIX, per a les classes subalternes, és un segle de conflictes. No entrarem a detallar-los, però sí que ens fixarem en una de les confrontacions més exacerbades de l'època en el Camp de Tarragona: els conflictes entre els anomenats reialistes i constitucionals, primer, i carlins i liberals, després.³⁰ Aquest conflicte va comportar una fractura social que tenia uns orígens més profunds que les disputes pròpiament polítiques que el van dotar de missatge públic. Les costures ja venien forçades, i en molts casos esquinçades, de molt abans. Més enllà de les raons materials que feren omplir les files d'un bàndol i altre, l'existència mateixa de partides guerrilleres devia suposar un atractiu per a molts homes desubicats en les noves estructures socioeconòmiques en formació.³¹ Des dels marges del sistema, amb l'amenaça constant de la pauperització i l'exclusió social, aquells homes es van integrar en les partides guerrilleres (o els batallons regulars, tant és) per recórrer camins i viure al dia, de la mateixa manera que s'integraren en les colles castelleres recorrent els pobles per fer castells.³²

Des d'aquesta òptica, observant de manera global l'experiència vital d'aquells homes, la deambulació desorientada i les batusses semblen fitar la seva quotidianitat. L'expressió material concreta d'aquest *modus vivendi*, siguin les escaramusses bèl·liques o bé el bastiment de castells, no deixen de ser la manifestació conjuntural d'un procés, viscut i sentit, d'expulsió de les estructures socials protoindustrials en formació, una fugida en la qual es desferma una determinada pulsio de violència (o de mort).

30. Per al clima de tensió de l'època a Valls, diària, vegeu SANMARTÍ (2008: 6-7, notes 9 i 10).

31. «I s'aixecaren en armes més per la destrucció i l'ofegament del seu mode de vida generat pel canvi impulsat per les transformacions econòmiques liberals [...] que no pas per la defensa d'uns drets successoris, que equivalien a la continuïtat del model polític de l'antic règim utilitzada com a aixopluc»: ANGUERA (1995: 422-423).

32. Potser el cas més conegut, encara que poc representatiu atès el seu origen, és el de Gabriel Baldrich, qui va ser militar liberal durant la primera carlinada, cap de colla, i posteriorment capità general de Catalunya. Altres castellers dels quals se sap que van participar activament en els diversos conflictes armats de l'època, a SUÁREZ-BALDRÍS (1998: 51-53).

3.7. El simbolisme expressiu

La cultura plebea, sorgida del conflicte entre les noves condicions econòmiques i socials i la tradició sociocultural de les classes populars, va trobar en l'espectacularitat la manera més vívida de manifestar-se.³³ En relació amb aquesta espectacularitat de les manifestacions culturals plebees, Medick ha fet servir el terme *expressive symbolism*. El caràcter físic sensual a què fa referència aquest terme s'adiu a la perfecció amb la imatge donada per un grup de desenes d'homes i nens que aixequen torres humanes de sis, set o vuit pisos d'alçada, acompanyats per la música de gralles i timbals en places i carrers plens de gom a gom. Són nombroses les referències a l'ambient festiu i de vegades multitudinari d'aquestes actuacions. Cal tenir en compte que el context en el qual es produïen era majoritàriament durant les festes locals, i acompanyats per altres elements de cultura popular, la qual cosa d'alguna manera ja assegurava una nombrosa presència de públic. Així i tot, la sola presència dels Xiquets de Valls semblava ja un reclam prou poderós per atreure públic, com ho testimonia el fet que, dies abans de les actuacions, ja circulessin rumors sobre l'alçada dels castells que hi pensaven bastir, com quan la premsa local de Vilanova anunciava: «Se nos ha dicho que han llegado ya los Xiquets de Valls y que entre otras cosas de las evoluciones de que están encargados se han empeñado en verificar el nunca visto *espadat* de ocho pisos. Allá veremos»,³⁴ o a Tarragona s'explicava el 1851 que «[...] corrió la voz de que se trataba de probar hacer una de nueve pisos, es decir, nueve hombres uno encima de otro [...]».³⁵

El simbolisme de les actuacions castelleres, en aquell moment, sembla molt més fort que l'apreciació racional de llurs característiques.³⁶ És simptomàtic que, en comparació amb les cròniques castelleres actuals, la majoria de les referències escrites de començaments del segle XIX, fins i tot les més detallades, passin per alt els aspectes tècnics de les construccions, i ni tan sols esmentin en la majoria

33. MEDICK (1982: 86-88) esmenta diversos moments (els rebomboris pel pa i els preus, les actuacions teatrals i altres accions rituals massives de fires, festivals i dies de festa) com aquells en què aquesta espectacularitat es manifestava de manera més evident.

34. *Diario de Villanueva i Geltrú*, Vilanova i la Geltrú, 16 de gener de 1853, p. 1, citat a GÜELL (2002: 35).

35. *Diario de Barcelona*, Barcelona, 28 de setembre de 1851, citat a BARGALLÓ (1990: 23).

36. MEDICK (1982: 86) diu que «Here, symbol and the experience that comprehends it are linked not by intellect but by ritual customary actions».

dels casos el nombre de pisos assolit (i molt menys l'estructura, la formació de les pinyes, els motius de les caigudes o qualsevol altra apreciació tècnica). De fet, és remarcable un cert desconcert per part dels cronistes de l'època davant una manifestació que els devia resultar aliena, si ens atenim a la manca d'un criteri terminològic a l'hora de descriure-la, ja que a la premsa apareix ressenyada indistintament com a «deport», «operacions dificultoses», «juegos», «artistas», «atletas», «diversiones», «ejercicios», «habilidades gimnásticas»...

3.8. La tradició com a legitimació

Tal com diu E. P. Thompson, al segle XVIII el costum era una paraula amb connotacions positives. De fet, el recurs a la tradició i el costum servia sovint com a argument que per si sol justificava determinades actuacions, dotant-les de legitimitat. Són constants les apel·lacions als usos acostumats, a la consuetud, sobretot a l'hora de defensar pràctiques no reglamentades, la majoria de les quals pertanyien a la «cultura plebea» en tant que sorgien de les capes il·letrades de la societat. Tanmateix, hom ha pogut constatar que molts dels «costums» i «tradicions» de l'època eren, realment, d'aparició recent (Thompson, 1991: 1-15). L'apel·lació a la seva antiguitat no era res més que un recurs que pretenia dotar-les de legitimitat.³⁷ En el cas dels castells, malgrat que els seus orígens cal cercar-los en l'anomenat «ball de valencians», van ser una creació peculiar i nova que va aparèixer al tombant de segle. I, tanmateix, ja des del segle XIX van ser nombroses les veus que van predicar la seva antigor, remuntant-ne l'origen a tota mena de passats exòtics i llunyans.

El 1859, no gaires anys després que els castells s'haguessin emancipat del «ball de valencians», el *Diario de Reus* deia: «La cuadrilla de Valls verificaba las torres humanas al son árabe Nobe ó Dulzaina pues la tal prueba de fuerza, así como el instrumento, se han conservado en este país desde la dominación mora».³⁸ Altres testimonis del segle XIX, i de començaments del XX, asseguraven que els castells tenien el seu origen a l'edat mitjana, en un intent, potser inconscient (la qual cosa el fa encara més interessant des d'un punt de vista

37. Un altre enfocament sobre la «invenció» de la tradició, en aquest cas per part de les elits per al seu manteniment com a tals, a HOBBSAWM; RANGER (1983: 1-14).

38. *Diario de Reus*, Reus, 28 de juliol de 1859, citat a BOFARULL (2007: 13).

antropològic), de legitimar-ne l'existència.³⁹ Són paradigmàtiques en aquest sentit les paraules de Francesc Ballester, qui reconeixia el 1950: «Vaig sentir-me fortament decepcionat, després de saber, quasi del cert, que l'origen dels castells que fan els Xiquets de Valls era cosa recent. Jo hauria volgut, per ells, la pàtina que sols donen els segles, la rancior que dona el temps».⁴⁰

Pel que fa a la legitimació, cal tenir present el progressiu alliberament de la cultura plebea respecte de la dominació ideològica dels governants que s'estava produint en aquells moments, en què el treball s'havia anat deslliurant del control senyorial, eclesiàstic o gremial. E. P. Thompson (1974: 394) assenyala que la cultura dominant encara era capaç de delimitar els marges dins els quals podia actuar la «cultura plebea», subratllant-ne així la seva subalternitat, però que en haver-se secularitzat aquestes classes dominants, van anar perdent la capacitat de definir el caràcter d'aquestes manifestacions.⁴¹ L'eina de control, ara, era la llei més que no pas la religió o el paternalisme reial. És clarificador com, des de 1819 fins a 1835, a la ciutat mateixa de Valls, el poder municipal va prohibir els castells arran de la mort de dos castellers en una batussa.⁴² En unes circumstàncies semblants, el governador civil de la província de Tarragona, va publicar una circular amb la qual intentava evitar més accidents, i en la qual deia:

[...] esta diversión hasta cierto punto repugnante [...] desdican mucho del buen nombre y concepto con que se conocen en todas partes los laboriosos habitantes de esta provincia, y empeño debieran tener ellos mismos en desterrar poco a poco hasta conseguirlo radicalmente, la formación de esas Torres que no están en armonía con la reconocida cultura y civilización de los pueblos.⁴³

39. Sobre les diverses i pelegrines teories que s'han apuntat sobre l'origen dels castells, vegeu BOFARULL (2007: 13-30) i BLASI (1997: 13-20).

40. BALLESTER, F. (1950), «Els Xiquets de valls», *Acción Católica*, núm. 33, 26 d'agost 1950, citat a BROTONS (2017).

41. Sobre la necessària relació entre la disciplina social i la confessionalitat a l'Antic Règim, PO-CHIA HSIA (2007).

42. Els fets, a CERVELLÓ (2017b: 49-50). És interessant de constatar que ja al segle XVIII van ser diverses les prohibicions d'aixecar «torres» per part dels «balls de valencians» en contextos religiosos (Bofarull, 2010). Exemples a BERTRAN (2019: 41-44).

43. Citat a FERRANDO (1998: 64).

Aquests intents de prohibir els castells, però, no van reeixir, i els Xiquets de Valls van continuar amb les seves actuacions, posant de manifest les dificultats que les autoritats tenien a l'hora de tractar amb aquest tipus de manifestacions grupals en les quals no existia un cap visible amb qui negociar o a qui culpabilitzar (Thompson, 1974: 399-405).

3.9. Classisme

Aquesta darrera apreciació del governador civil de Tarragona amaga (poc, certament) una visió elitista i soterradament classista de la cultura plebea. En la introducció del present treball s'ha justificat l'ús del terme «plebea» a l'hora de definir una manifestació cultural com els castells. En la societat de Valls del segle XIX s'estaven conformant en aquell moment les noves classes socials del capitalisme industrial. Fins a quin punt els protagonistes n'eren conscients, és un tema que s'escapa als objectius del present treball,⁴⁴ però sí que és possible justificar l'ús de «plebeu», i per tant l'encabiment del fet casteller com a propi d'un determinat grup social, si ens atenim a les descripcions que del fet casteller es van fer des de posicions externes a dita pràctica.⁴⁵ Llegint les cròniques que des de la premsa escrita es feien de les actuacions dels Xiquets de Valls, hom no pot deixar de notar un fort regust classista en les descripcions valoratives. És famós el comentari que el rei Ferran VII va proferir en veure una actuació dels Xiquets de Valls en la seva visita a la ciutat el 1814: «Aquello era una perfecta escuela de ladrones» (Bofarull, 2007: 110). L'alcalde de la mateixa ciutat, el 1861, manifestava «lo embarazoso que es el tratar con gente faltada de principios y urbanidad como acostumbran a ser la mayor parte de los que se dedican á esa clase de diversiones».⁴⁶

44. Sobre les diferències entre la «plebs» i la «classe treballadora», així com la diferent autoconsciència dels integrants d'ambdues, vegeu THOMPSON (1978: 144-150).

45. Aquest distanciament de les elits respecte a la cultura de les classes treballadores, a mesura que les tavernes adquirien un pes més rellevant com a entorns de sociabilitat, va ser posat de manifest per EASTON *et al.* (1988), els quals el situaven en el moment en què la «dominant 'middling sort' [...] identified both moral degeneracy and 'Romish superstition' with the popular cultural practices of the poor». El classisme amagat en aquesta dissociació entre la cultura plebea i la cultura patrícia ja va ser denunciat per THOMPSON (1991: 15).

46. MACÍAS (1991), «Els primers castells tarragonins», Tarragona: *L'Esperidó*, II, 16, citat a BOFARULL (2007: 110).

En la mateixa línia, el caràcter refinat del model d'urbanitat imposat per la cultura hegemònica del segle XIX, tan allunyat del món rural i de les maneres expressives i festives de la «cultura plebea», és el que animava el cronista del *Diario de Barcelona* quan deia: «Semejante espectáculo que ofrece grave peligro á los que lo ejecutan, nunca han tenido grande aceptación en Barcelona, y el inarmónico y chillón sonido de la gralla lo hace mucho menos tolerable».⁴⁷

És recurrent la presentació dels castells com una manifestació cultural que pertanyia a un passat incivilitzat i retrògrad, amb les connotacions pejoratives que això comportava en el «segle del progrés» en què havien pres força termes com l'avenç i el desenvolupament, simbolitzats, en el cas de la ciutat de Valls, per l'arribada del ferrocarril el 1883. Aquest antagonisme és el que va portar el corresponsal a Valls del diari *El Orden* de Tarragona, en la seva crònica del 28 de juny d'aquell mateix any a dir:

Hoy que nuestra ciudad goza de las ventajas de una vía férrea que nos pone en comunicación con el mundo, sería hora que desaparecieran ciertas costumbres anacrónicas que dan de su cultura una idea poco ventajosa ciertamente. [...] nosotros veremos con gusto desaparecer un día, con tantas otras cosas impropias de la índole de los tiempos, las Collas dels Xiquets de Valls.⁴⁸

Aquest estat d'opinió era general envers la cultura «peblea», i no sols davant els castells. Fins i tot un folklorista del segle XIX com Cel Gomis, que havia recollit i compilat cançons tradicionals catalanes, deia a les pàgines de *l'Avenç*:

Lo que convé és recollir totes les preocupacions populars, no per a perpetuar-les, com creuen alguns, sinó per a destruir-les; conservant-les solament escrites per a què en temps a venir pugui el poble comparar son estat de progrés amb lo d'endarreriment en què vivien sos antepassats i vivim encara nosaltres avui.⁴⁹

47. *Diario de Barcelona*, Barcelona, 18-7-1851, citat a GÜELL (2002: 25).

48. *El Orden*, Tarragona, 1-07-1883, p. 2.

49. *L'Avenç* núm. 24, 15 de febrer de 1884, citat a SAMPER (2014: 54).

Que els Xiquets de Valls haguessin aparegut en aquell mateix segle no semblava un impediment a aital descripció. Eren, de fet, una «novetat». Cal concloure, doncs, que pertànyer a la «cultura plebea» era el que feia que fossin considerats com a quelcom deplorable. Com si la simple visió de les classes subalternes en acció suposés un sotrac difícil de pair per al «bon gust» de les elits culturals.⁵⁰

4. CONCLUSIÓ: CONSERVADORISME I RESISTÈNCIA⁵¹

Aquesta visió dels castells com a expressió d'un tradicionalisme social i cultural potser no estava mancada d'una certa raó. E. P. Thompson ja havia definit la «cultura plebea» com una cultura «conservadora», en el sentit que responia a la voluntat de preservar, de conservar, unes maneres de viure que havien estat posades en qüestió i que anaven desapareixent progressivament. Com sigui que les noves relacions de producció que les havien substituït havien comportat una pauperització d'àmplies capes socials, i les havien situat en els marges del sistema, resultava comprensible, i fins a cert punt inevitable, que intentessin resguardar tot allò que fins aleshores havia donat seguretat i certesa a les seves existències.

En el cas dels Xiquets de Valls, aquesta resistència (per mitjà d'una manifestació essencialment nova però que invocava la tradició per tal de legitimar-se) pretenia conservar les xarxes socials de solidaritat, els trets essencials de l'economia domèstica, la ritualització de les manifestacions culturals que permetien definir el rol de l'individu en l'estructura social... En definitiva, tot allò que caracteritzava un passat més o menys idealitzat que pensaven que estava en perill i que estava desapareixent indefectiblement.

50. Pel que fa a l'allunyament de les classes dominants de la «cultura popular», vegeu BURKE (1978: 376-390), on hi ha nombrosos exemples del classisme i l'elitisme a l'hora de criticar la cultura popular.

51. El «conservadorisme» de la cultura tradicional s'ha emprat sovint, des d'un punt de vista més folklòric que historiogràfic, per tal d'assenyalar el seu caràcter preservador de determinades «essències» associades al poble com a comunitat o nació. Malgrat que aquest punt de vista pot resultar fructífer, no és el sentit que se li dona en el present article. Vegeu PRATS (1985) i, sobretot, ORIOL; SAMPER (2017: 30 i *sq.*).

BIBLIOGRAFIA

- ANGUERA, Pere (1982). *Economia i societat al Baix Camp a mitjan segle XIX*. Tarragona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Tarragona.
- (1995). *Déu, rei i fam. El primer carlisme a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ARNABAT, Ramon (1991). *Els aixecaments reialistes i el Trienni liberal (1820-1823): el cas del Penedès i l'Anoia*. Barcelona: Dalmau.
- BARGALLÓ, Josep (1990). *La colla Xiquets de Tarragona i la tradició castellera de la ciutat*. Tarragona: El Mèdol.
- (2017). «Quatre versus tres, dones als castells i altres tòpics: la tradició esberlada». A: BROTONS, X. [dir.]. *Enciclopèdia castellera*. Vol. II. Valls: Cossetània, 115-119.
- BATZELL, R; BECKERT, S.; GORDON, A.; WINANT, G. (2015). «E. P. Thompson, Politics and History: Writing social history fifty years after The Making of the English Working Class». *Journal of Social History. Special Issue: E.P. Thompson after Fifty Years*. Vol. 48, núm. 4, p. 753-758.
- BENIGNO, Francesco (2013). *Las palabras del tiempo. Un ideario para pensar históricamente*. Barcelona: Cátedra.
- BERTRAN, Jordi (2019). *Breu història dels castells i la muixeranga*. Lleida: Pagès.
- BLASI, Francesc (1997). *Els castells dels Xiquets de Valls*. Valls: Cossetània [1a ed.: 1934].
- BOFARULL, Joan (2007). *L'origen dels castells. Anàlisi tècnica i històrica*. Valls: Cossetània.
- (2010). «Els arquebisbes i els castells (anys 1771-1825)». *Revista Castells*, núm. 30, p. 38-40.
- BROTONS, Xavier [dir.] (2014). *La dona i l'economia en el món casteller. III Simposi Casteller*. Valls: Cossetània.
- [dir.] (2017). *Enciclopèdia castellera*. Valls: Cossetània.
- BURKE, Peter (1978). *Popular Culture in Early Modern Europe*. Nova York: New York University Press, 1978.
- BUSQUETA, J. J.; VICEDO, E. [ed.] (1996). *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- CARDÓ, Josepa (1983). *L'evolució dels conreus al Camp de Tarragona, a partir del segle XVIII*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.

- CERVELLÓ, Alexandre (2017a). *Els orígens del fet casteller: del ball de valencians als Xiquets de Valls. Del segle XVIII al 1849*. Valls: Cossetània.
- (2017b) «Valls, bressol dels castells. Els primers anys del segle XIX». A: BROTONS, X. [dir.]. *Enciclopèdia castellerà*. Vol. II. Valls: Cossetània, p. 115-119.
- CIURANA, J; GAVARRÓ, N. (2004). «Un litigi dins la confraria de la Minerva de Valls (1752). La crisi del sistema gremial al segle XVIII». *Quaderns de Vilaniu*, núm. 46, p. 3-40.
- DÍAZ, Luis (1996). «En torno a la cultura popular y los conceptos de cultura: Contribuciones a un debate permanente». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*. Vol. LI, núm. 1, p. 159-180.
- EASTON, S.; HOWKINS, A.; LAING, S.; MERRICKS, L., i WALKER, H. (1988). *Disorder and Discipline: Popular Culture from 1550 to the Present*. Aldershot: Gower.
- FABRA, M. Ester (1987). «Confraries i gremis de la ciutat de Valls (II)». *Quaderns de Vilaniu*, núm. 11, p. 55-64.
- (2000). «Organització i estructura de treball de les confraries de Valls (Alt Camp)». A: VIRÓS, Lluís. *Organització del treball preindustrial: confraries i oficis*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRANDO, Pere (1998). *El Penedès casteller. Pàgines d'història*. Valls: Cossetània.
- FERRER ALÓS, Llorenç (2017). «Més enllà dels gremis i de les fàbriques d'indianes. La diversitat de formes de produir a la Catalunya del segle XVIII i primera meitat del s. XIX». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 83, p. 183-211.
- FRAGO, Lluís (2010). «Història econòmica de Valls». A: SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. [ed.]. *Valls i la seva història*. Vol. V. *L'època contemporània: segle XIX*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.
- GILMORE, David (1990). *Manhood in the Making: Cultural Concepts of Masculinity*. New Haven: Yale University Press.
- GÜELL, Xavier (2002). *Els castells: entre la passió i la història. Articles de la primera època d'or (1851-1889)*. Valls: Cossetània.
- HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena (2019). «El presente de la historia cultural». *Cercles: Revista d'Història Cultural*, núm. 22, p. 51-79.
- HOBBSAWM, E.; RANGER, T. [ed.] (1983). *The Invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KRIEDTE, P.; MEDICK, H., i SCHLUMBOHM, J. (1986). *Industrialización antes de la industrialización*. Barcelona: Crítica.

- MANTECÓN, Tomás [ed.] (2008). *Bajtín y la historia de la cultura popular: cuarenta años de debate*. Santander: Editorial UC.
- MEDICK, Hans (1982). «Plebeian culture in the transition to capitalism». A: SAMUEL, Raphael; STEDMAN JONES, Gareth [eds.]. *Culture, ideology and politics*. Londres: Routledge & Kegan Paul, p. 84-112.
- MENDELS, Franklin F. (1972). «Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process». *Journal of Economic History*, vol. 32, núm. 1, p. 241-261.
- MUIR, Edward (1997). *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MURILLO, Francesc (2010). «800 anys de mercat a Valls». *Quaderns de Vilaniu*, núm. 58, p. 5-71.
- OLIVÉ, Francesc (1981). *El Valls del segle XVIII i el comerciant d'aiguardents Anton Baldrich i Janer*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.
- ORIOI, C.; SAMPER, E. [cur.] (2017). *Història de la literatura popular catalana*. Alacant - Palma - Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili / Publicacions Universitat d'Alacant / Edicions Universitat de les Illes Balears.
- PO-CHIA HSIA, Ronald (2007). «Disciplina social y catolicismo en la Europa de los siglos XVI y XVII». *Manuscripts: Revista d'Història Moderna*, núm. 25, p. 29-43.
- PRATS, L. (1985). «Sobre el caràcter conservador de la cultura popular». A: LLOPART, M. D.; PRAT, J., i PRATS, L. [coords.]. *La cultura popular a debat*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, p. 72-80.
- PRENTICE-DUNN, S.; ROGERS, R.W. (1989). «Deindividuation and the self-regulation of behavior». A: PAULUS, P. B. [ed.]. *Psychology of group influence*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 87-109.
- REDFIELD, Robert (1956). *Peasant Society and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- ROMA, Josefina (1985). «Glòria i servitud de la tradició oral». A: LLOPART, M. D.; PRAT, J., i PRATS, L. [coords.]. *La cultura popular a debat*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, 49-53.
- SAMPER, Emili (2014). «Preocupacions populars versus progrés: folklore i pedagogia en l'obra de Cels Gomis». A: BATALLER, A.; COLL, M. [eds.]. *Literatura oral i educació: simbiosi i complicitats*. Alacant: GEE, p. 53-61.
- SÁNCHEZ, Celso (2005). «Las identidades del dinero». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 111, p. 45-74.

- SANMARTÍ, Carme; SANMARTÍ, Montserrat (2008). «De comerciants a rendistes: els Baldrich de Valls (1748-1875)». *Quaderns de Vilaniu*, 2008, núm. 53, p. 3-30.
- SARASÚA, Carmen (2008). «Historia, género y cultura popular». A: MANTECÓN, Tomás [ed.]. *Bajtin y la historia de la cultura popular: cuarenta años de debate*. Santander: Editorial UC.
- SOLSONA, Lluís (2010). *Geni casteller. Articles de recerca històrica castellera*. Valls: Cossetània.
- STOREY, John (2001). *Cultural Theory and Popular Culture. An Introduction*. Londres: Pearson / Prentice Hall.
- SUÁREZ-BALDRÍS, Santi (1998). *Castells i televisió. La construcció mediàtica del fet casteller*. Valls: Cossetània.
- THOMPSON, Edward P. (1971). «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century». *Past & Present*, núm. 50, febrer de 1971, p. 76-136.
- (1974). «Patrician Society, Plebeian Culture». *Journal of Social History*. Vol. 7/4, p. 382-405.
- (1978). «Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class?». *Social History*, núm. 3:2, p. 133-165.
- (1991). *Customs in Common*. Londres: Penguin Books.
- WOOLF, Stuart (1986). *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Londres: Methuen.
- ZELIZER, Viviana (2011). *El significado social del dinero*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.

ESTUDIS BÍBLICS, POLÍTICA I ANTISEMITISME. ELS PAPERS DE PELEGRÍ CASADES (1936-1939)

JORDI VIDAL PALOMINO¹
Universitat Autònoma de Barcelona²

RESUM

L'objectiu d'aquest article és analitzar el contingut de les fitxes de lectura de Pelegrí Casades al voltant de tres obres relacionades amb l'Antic Testament: la Bíblia de Montserrat, la traducció de la Fundació Bíblica Catalana i els volums sobre la Bíblia de Louis-Claude Fillion. Les notes ocupen un total de tres-centes noranta-nou quartilles manuscrites, i contenen un resum de les dites obres, així com nombrosos comentaris de Casades. Aquells comentaris ens permeten analitzar alguns dels trets essencials del seu pensament, com són el conservadorisme catòlic, l'autoritarisme i un abrandat antisemitisme, entre d'altres.

PARAULES CLAU

Antic Testament, Israel, historiografia, exegesi.

Biblical studies, politics and anti-Semitism. The papers of Pelegrí Casades (1936-1939)

ABSTRACT

The aim of this paper is to analyze the content of the Pelegrí Casades' reading notes concerning three works related to the Old Testament: the *Bíblia*

1. E-mail: Jordi.Vidal.Palomino@uab.cat.

2. Aquest article s'ha escrit en el marc del projecte de recerca PID2020-114676GB-I00, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

de Montserrat, the translation of the Bible funded by the *Fundació Bíblica Catalana*, and the volumes on the Bible by Louis-Claude Fillion. These notes occupy a total of three hundred and ninety-nine manuscript quartiles, and contain a summary of said works, as well as numerous comments by Casades. Those comments allow us to analyze some of the essential trends of his thought, such as Catholic conservatism, authoritarianism and anti-Semitism, among others.

KEYWORDS

Old Testament, Israel, historiography, exegesis.

I. INTRODUCCIÓ

L'arxiu històric del Centre Excursionista de Catalunya (CEC), dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), conté gran quantitat de documentació produïda pel jurista i arqueòleg català Pelegrí Casades i Gramatxes (Barcelona, 1855-1947). La majoria dels documents corresponen al cicle de conferències sobre arqueologia que va pronunciar al CEC entre 1905 i 1917. Des de ja fa uns quants anys hem endegat un projecte que té com a finalitat la publicació d'aquelles conferències.³ L'edició del material esmentat ha de permetre situar Casades al lloc que li correspon dins del panorama historiogràfic català, és a dir, ha de permetre reivindicar la seva figura com un dels principals divulgadors arqueològics a casa nostra durant les dues primeres dècades del segle xx.⁴

Tanmateix, i a banda de les conferències, l'arxiu de Casades conté també moltes fitxes de lectura, sobretot d'obres relacionades amb l'arqueologia, la història de l'Església i l'Antic Testament. Aquestes fitxes de lectura, com mirarem de demostrar en aquest article, tenen el valor de permetre'ns aprofundir en alguns dels trets més característics del pensament historiogràfic de Casades. En aquest sentit, cal tenir en compte que les publicacions de Casades van ser més aviat poques. Així, a banda dels seus articles periodístics, només li podem

3. VIDAL (2021a; 2021b; 2022; 2023).

4. Sobre la situació de l'arqueologia a Catalunya en aquells moments, vegeu GRACIA (2018), p. 61 i *sq.*, entre d'altres.

comptabilitzar tres llibres o opuscles,⁵ unes memòries fins fa poc inèdites⁶ i els articles, notícies i ressenyes que va publicar, principalment, a la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, i al *Butlletí* del Centre Excursionista de Catalunya. És per aquest motiu que l'edició de les seves conferències i l'estudi de les seves fitxes de lectura afegeix un material valuós a la producció historiogràfica de Casades fins ara coneguda.

En el cas concret d'aquest article, el nostre objectiu és presentar i analitzar els seus apunts basats en la lectura de diferents obres relacionades amb l'Antic Testament. L'estudi d'aquest material, com veurem a continuació, ens serveix per estudiar algunes de les idees més característiques de Casades relacionades amb el món antic, la política contemporània i l'antisemitisme.

2. LES NOTES DE CASADES SOBRE L'ANTIC TESTAMENT

Els apunts de Casades que ens ocupen són un total de vuit plec, que contenen tres-cents noranta-nou quartilles manuscrites amb apunts sobre l'Antic Testament.⁷ A continuació, detallem les característiques i el contingut de cadascun dels plec.

Plec 1. Títol: «Notes». Sis quartilles manuscrites. Notes extretes del volum *La Bíblia*, I: *El Gènesi* (versió de Bonaventura Ubach), Montserrat: Monestir de Montserrat, 1926.

Plec 2. Títol: «2n llibre Pentateuc. Èxode». Catorze quartilles manuscrites. Notes extretes del volum *La Bíblia*, II: *L'Èxode. El Levític* (versió de Bonaventura Ubach), Montserrat: Monestir de Montserrat, 1927.

Plec 3. Títol: «3r llibre Pentateuc. Levític». Set quartilles manuscrites. Notes extretes del volum *La Bíblia*, II: *L'Èxode. El Levític* (versió de Bonaventura Ubach), Montserrat: Monestir de Montserrat, 1927.

Plec 4. Títol: «4t llibre Pentateuc. Números». Set quartilles manuscrites. Notes extretes del volum *La Bíblia*, III: *Els Nombres. El Deuteronomi* (versió de Bonaventura Ubach), Montserrat: Monestir de Montserrat, 1928.

5. CASADES (1897; 1903; 1921).

6. VIDAL (2023a).

7. Capsa 935. Fons del Centre Excursionista de Catalunya. Arxiu Nacional de Catalunya.

Plec 5. Títol: «5è llibre Pentateuc. Deuteronomi». Set quartilles manuscrites. Notes extretes del volum *La Bíblia*, III: *Els Nombres. El Deuteronomi* (versió de Bonaventura Ubach), Montserrat: Monestir de Montserrat, 1928.

Plec 6. Títol: «Bíblia il·lustrada». Cinquanta-dues quartilles manuscrites. Notes extretes dels volums: *La Bíblia*, XXIII: *il·lustració pels monjos de Montserrat*, 1929. Vol. 1: *El Gènesi* (edició a cura de Bonaventura Ubach), Montserrat: Monestir de Montserrat, 1929; i *La Bíblia*, XXIV: *il·lustració pels monjos de Montserrat*. Vol. 2: *L'Èxode-El Levític* (edició a cura de Bonaventura Ubach), Montserrat: Monestir de Montserrat, 1934.

Plec 7. Títol: «Bíblia Fundació». Cent quaranta-tres quartilles manuscrites. Notes extretes dels volums: *La Sagrada Bíblia*, 3. *Josué* (versió d'Enric Bayon), *Jutges. I i II de Samuel* (versió de Marc de Castellví), *Rut* (versió de Carles Riba), Barcelona: Fundació Bíblica Catalana, 1930; i *La Sagrada Bíblia*, 4. *I i II dels Reis. I i II de les Cròniques* (versió de Marc de Castellví), Barcelona: Fundació Bíblica Catalana, 1933.

Plec 8. Títol: «La Bíblia». Cent seixanta-tres quartilles manuscrites. Notes extretes dels volums: *La Sagrada Bíblia*, 5. *Esdres* (versió de Josep M. Tous), *Nehemies* (versió de Miquel Balagué), *Tobies* (versió de Cebrià Montserrat), *Judit* (versió d'Albert Bertomeu), *Ester* (versió de Marc de Castellví), *I i II dels Macabeus* (versió d'Albert Bertomeu), Barcelona: Fundació Bíblica Catalana, 1935; *La Sagrada Bíblia*, 6. *Job. Proverbis. Eclesiasta* (versió de Gumersind Alabart, Carles Cardó i Antoni M. de Barcelona), Barcelona: Fundació Bíblica Catalana, 1930; *La Sagrada Bíblia*, 8. *Eclesiàstic* (versió de Ramon Roca), *Isaïes* (versió de Carles Cardó), Barcelona: Fundació Bíblica Catalana, 1935; *La Sainte Bible* (versió de L. Cl. Fillion), vol. I i VI (5a ed.), París: Letouzey et Ané, 1924.

Veiem, doncs, que els vuit plecs contenen les notes de Casades preses a partir de la lectura de tres volums de la Bíblia de Montserrat, dos volums de la Bíblia il·lustrada de Montserrat, cinc volums de la traducció de l'Antic Testament patrocinada per la Fundació Bíblica Catalana,⁸ i dos volums de la Bíblia de Louis-Claude Fillion.

En dues quartilles sense numerar del Plec 1, Casades informava de la cronologia d'aquelles notes, que segons ell van ser preses durant el que batejà com

8. Sobre les traduccions catalanes de la Bíblia del primer terç del segle xx, vegeu, per exemple, FERRER (2009).

el període de la «tirania marxista», és a dir, entre 1936 i 1939. Com veurem més endavant, però, aquesta cronologia planteja alguns dubtes. Alhora, deia que els apunts van ser presos a Barcelona i l'Ametlla del Vallès, on es trobava la casa pairal de la família de la seva dona, Concepció Viver i Xammar.⁹ A més, assenyalava que els volums de la Bíblia de Montserrat que havia fet servir procedien de la biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya, mentre que els exemplars editats per la Fundació Bíblica Catalana eren propietat del seu gendre, Carles Valeri. Finalment, Lluís Paradell, rector de l'Ametlla del Vallès, fou qui li prestà els volums de la Bíblia de Fillion.

En cas Casades explicà quin era l'objectiu d'aquelles notes. No ens consta que estigués preparant cap estudi o conferència sobre l'Antic Testament o la història antiga d'Israel. Per tant, és possible que fossin notes preses per un interès personal, sense una finalitat concreta, i sota unes circumstàncies molt particulars, les de la Guerra Civil, que Casades va descriure amb detall a les seves memòries.¹⁰ Com dèiem abans, però, les notes plantegen algun dubte pel que fa a la cronologia. Així, en una altra quartilla (Plec 8, p. 11) deia que va començar a llegir i resumir el volum cinquè de *La Sagrada Bíblia* el 24 de setembre de 1935. Per tant, si fem cas d'aquest darrer apunt, les seves notes sobre l'Antic Testament en realitat van començar gairebé un any abans de l'esclat de la Guerra Civil.

En qualsevol cas, si ens centrem en el contingut dels apunts, que és el que realment ens interessa, el cert és que moltes de les quartilles tenen un valor historiogràfic més aviat limitat, car es tracta de simples resums de les seves lectures. Tanmateix, Casades sovint va incloure comentaris personals, autèntiques glosses, als diferents passatges que resumia. És en aquestes glosses on rau l'interès historiogràfic dels apunts, ja que és allà on podem identificar alguns dels trets més característics del seu pensament. Les glosses es poden agrupar en tres categories diferents: 1) comentaris exegetics, en què donava o suggeria possibles interpretacions de determinats passatges bíblics; 2) comentaris polítics, en què establia paral·lelismes entre la història antiga d'Israel i la història contemporània de Catalunya; i 3) comentaris antisemites, basats en la presumpta identificació a la mateixa Bíblia dels defectes, vicis i xacres que, segons ell, eren propis del poble jueu ja des de l'antiguitat. En els apartats següents analitzarem totes tres categories.

9. VIDAL (2023a), p. 176 i *sq.*

10. VIDAL (2023a), p. 230 i *sq.*

3. EXEGESI

Cal advertir que la capacitat exegetica de Casades era forçosament limitada, ja que no tenia formació acadèmica com a biblista ni accés a les obres especialitzades que li haurien permès realitzar aportacions exegetiques rellevants. Malgrat tot, disposava d'un ampli bagatge historicoarqueològic que sí que li possibilitava plantejar, amb més o menys encert, algunes idees originals al voltant de determinats passatges bíblics. En aquest àmbit, com veurem a continuació, Casades va fer tres tipus de comentaris: interpretacions personals sobre el significat de determinades paraules o conceptes, crides d'atenció sobre la presumpta existència de paral·lelismes culturals entre el món bíblic i altres civilitzacions i, finalment, la identificació de possibles paral·lelismes arqueològics entre l'antic Israel i altres cultures mediterrànies.

Un bon exemple del primer tipus de comentari el trobem a Plec 7, p. 33. Allà Casades repassava la composició de la cort i l'aparell administratiu del rei David, i va considerar oportú matissar la traducció que Marc de Castellví donava del terme hebreu **מִינִיחַ**, aplicat als fills de David (2 Samuel 8, 18). Així, si bé etimològicament no hi ha dubte que la traducció correcta d'aquella paraula és la de «sacerdots», Casades, tot i no tenir coneixements d'hebreu, estava convençut que el significat primitiu del terme devia ser el de «prínceps» o «ministres». Les raons d'aquesta esmena eren que, segons ell, calia suposar que els fills del rei ocupessin càrrecs amb un fort contingut polític, i no només estrictament religiosos. Un cas similar es repeteix a Plec 7, p. 124, on qüestionava la proposta de Marc de Castellví, qui assenyalava que Eman ostentava el càrrec de «cantor» (**רֹשֵׁת**) (1 Cròniques 6, 18). Casades, en canvi, creia més adient considerar-lo com a «mestre» o «director» del cor dels cantors del Tabernacle. El motiu era que, segons ell, la importància d'Eman dins la cort era molt superior a la que correspondria a algú que ocupés un càrrec de poca rellevància com el de cantor.

Ambdós exemples, més enllà del seu encert (o de la seva manca), el que demostren és que Casades va intentar fer una lectura crítica de les obres consultades, un fet que el duia a plantejar sovint alternatives a les propostes dels autors que ressenyava. Els suggeriments de Casades es basaven en l'aplicació d'una mena de sentit comú historiogràfic, que el portava a prioritzar raonaments que considerava lògics per damunt d'arguments estrictament filològics, que li semblaven secundaris o, fins i tot, prescindibles.

Pel que fa als paral·lelismes culturals, Casades sovint vinculava alguns costums o pràctiques descrits a la Bíblia amb d'altres identificats en entorns més o menys propers. Així, per exemple, a l'hora de comentar la festa dels Purim (Plec 8, p. 35), assenyalava que el costum jueu d'intercanviar regals i obsequiar els pobres descrit a Ester 9, 22, era idèntic a la festa de la matança del porc a Catalunya, que sovint implicava l'entrega a amics i familiars d'una part dels productes obtinguts.¹¹ De manera semblant (Plec 6, p. 41), quan comentava les celebracions rituals que feren els israelites arran de la creació del vedell d'or (Èxode 32, 1-6), remarcava que aquells representaren una sèrie de balls per celebrar la fabricació de l'ídol. Aquells balls, deia, eren un vestigi atàvic propi de totes les religions antigues. El seu origen es podia rastrejar fins a les danses il·lustrades en les pintures rupestres de la Roca dels Moros del Cogul, descobertes el 1908 per Ramon Huguet.¹² Lluny de tractar-se de comentaris anecdòtics, com veurem tot seguit, Casades creia que aquest tipus de paral·lelisme evidenciava l'existència d'una mena de *continuum* cultural, el qual tenia un significat molt concret dins del seu pensament historiogràfic, vinculat al concepte del difusionisme.

Finalment, Casades, on se sentia realment còmode era en l'àmbit arqueològic, el seu camp d'especialització. No és d'estranyar, doncs, que s'aturés sovint a comentar amb cert detall qüestions concretes relacionades amb l'art i la cultura material. Així, per exemple, a Plec 7, p. 21 afirmava que la panòpia de Goliat, el famós campió filisteu que s'enfrontà amb David (1 Sam 17, 5-6), era tipològicament idèntica a les armadures assíries representades als relleus dels palaus de Nínive, Kalhu o Dur-Šarrukin, un tema que coneixia prou bé i al qual va dedicar diverses conferències del seu cicle al CEC.¹³ Una situació semblant es repeteix a Plec 7, p. 55, on Casades comentava el programa decoratiu del temple de Salomó (1 Reis 6), el qual també hauria estat fortament influenciat per l'art palatí assiri. Més endavant, en el comentari que feu del monument funerari construït per Simó Macabeu en honor dels seus familiars, descrit a 1 Mac 13, 27-30 (Plec 8, p. E, Addicions Macabeus), el nostre autor es mostrava del tot convençut que els arquitectes hebreus un cop més varen recórrer a models estrangers, en aquest cas fenicis, per al disseny de l'obra esmentada.

11. VIDAL (2023a), p. 80.

12. GALLART; GRAELLS (2010).

13. VIDAL (2021c).

Els exemples que hem vist fins ara són suficients per identificar una de les característiques essencials del pensament de Casades. L'intent d'explicar l'art i la cultura material descrita a la Bíblia sempre a partir d'influències procedents d'altres pobles de la regió demostra la seva acceptació dels plantejaments difusionistes defensats per arqueòlegs com Grafton Elliot Smith, William Matthew Flinders Petrie, Gustaf Kossinna i Vere Gordon Childe. El difusionisme arqueològic partia del convenciment que l'ésser humà té una capacitat d'inventiva limitada, així com molt poca predisposició al canvi. Les persones són essencialment estàtiques i tendeixen a oposar-se a qualsevol mena de modificació o alteració en l'estil de vida i en les característiques del seu entorn. A partir d'aquestes consideracions, el difusionisme creia del tot improbable que qualsevol innovació (cultural, tecnològica, artística, etc.) s'hagués produït més d'una vegada de manera independent, per la qual cosa forçosament la seva generalització havia de ser el resultat d'un procés de difusió.¹⁴ Així doncs, quan Casades explicava la panòpia de Goliat, l'art del Temple de Jerusalem o el monument funerari macabeu a partir d'influències assíries i fenícies, estava aplicant un paradigma difusionista, on Assíria i Fenícia exercien com a nuclis productors de cultura, mentre que els hebreus i altres pobles del sud del Llevant es limitaven a copiar o reproduir els models i patrons rebuts.

4. L'ANTIC TESTAMENT I LES POLÍTIQUES REVOLUCIONÀRIES

Al llarg de les seves memòries, Casades va afirmar mantes vegades que ell era un personatge apolític: «De política no n'he volgut fer-me'n esclau», «Jo may he format part de cap "capelleta" político-literària», «No soch polítich».¹⁵ La realitat, però, era tota una altra. Casades es va significar sempre que va poder com una persona d'idees polítiques ultraconservadores, monàrquiques, antidemocràtiques i, fins i tot, filofeixistes.

L'afinitat de Casades amb posicions polítiques d'extrema dreta queda clara a partir de la valoració tan positiva que feia de figures com les de Miguel Primo de Rivera («la dictadura d'aquest militar [...] fou un gran bé per a Espanya»),

14. DEL RINCÓN (1988).

15. VIDAL (2023a), p. 147, 166 i 184; vegeu també p. 94, 107, 158, 186, 221, 255, 276 i sq, 317, 322, 331, 341, 343, 352 i 357.

Francisco Franco («Visca Franco y son exèrcit!!»), Benito Mussolini («el gran Mussolini») i Adolf Hitler («aqueix home extraordinari en tot»). En canvi, definia els polítics d'esquerreres com a «esclaus de Satanàs», «infra-homes», una «bretolada», un «escamot de llops famolenchs», capaços de fer «quedar malament fins al mateix diable, donchs que l'han superat en maldat», una «olla podrida de socialistes, comunistes, anarquistes y demás fauna». De fet, a les seves memòries dedicà greus insults a tots els polítics que s'oposaven a l'ideari antidemocràtic que ell defensava. Així, es referia a «l'infaust Chamberlain», «gran embustero y trapacer», «aquest imbècil anglès», «un clown de circo barato», al «jueu», «porch» i «covart» Churchill, al «brut Daladier», o al «malvat Roosevelt». Els polítics de casa nostra rebien un tracte similar per part de Casades. Així, qualificava Francesc Macià d'«infelís» i «Quijote de la Dulcinea-república», Lluís Companys era «vil» i «malvat», igual que Josep Dencàs, mentre que Jaume Serra i Hünter també era un «infelís», Pere Bosch Gimpera, un «farsant pseudosabi» i Bonaventura Gassol, l'«enemich».¹⁶

Queda clar, doncs, que lluny de l'apoliticisme que li agradava manifestar, Casades tenia una ideologia evident i explícita, que també condicionà la seva lectura i interpretació de l'Antic Testament. Com veurem a continuació, a les notes que estem analitzant hi ha contínues referències a suposats paral·lelismes entre la història de l'Antic Israel i l'actualitat del seu temps. És en aquest joc de paral·lelismes on Casades explicità millor el seu ideari polític.

El primer dels paral·lelismes el trobem a Plec 4, p. 6, on recordava que, durant la conquesta de la Transjordània, els israelites canviaren els noms de les ciutats cananees que conqueriren (Nombres 32). Casades denunciava amb vehemència aquesta pràctica, que creia idèntica al canvi dels noms de carrers i localitats que es produïren a Catalunya després de la revolució de juliol de 1936.¹⁷ Casades veia en aquells canvis un símbol de les activitats subversives contra l'ordre establert que tant el neguitejaven: «“Nihil novum sub sole”. L'home sempre'l mateix».

Més endavant (Plec 7, p. 11), apuntava que el domini que exerciren diversos pobles orientals (egipcis, amorreus, ammonites, filisteus i fenicis) sobre els israelites, era idèntic al control que, segons ell, imposaren els «sectaris anarquistes» sobre Barcelona el 1936. En aquesta ocasió, però, Casades interpretava

16. VIDAL (2023a), p. 9 i sq.

17. TORT (2003).

aquest exemple a partir d'un vell argument propi de la historiografia providencialista. Així, els pobles de l'orient durant l'antiguitat i els anarquistes en època contemporània actuaven com a mers instruments de Déu per castigar la impietat d'hebreus i catalans respectivament. L'argument providencialista reapareix amb força a Plec 8, p. 27 i *sq*, en el comentari de Casades d'una pregària de Judit (Judit 9, 1-14). Allà afirmava que les desgràcies que pateixen els pobles, també els catalans durant la Guerra Civil, són el resultat directe del càstig aplicat per Déu per la seva impietat: «Té aplicació lo dit per Judit en totes les situacions calamitoses per què passen els pobles quan Déu els vol castigar per ses maldats; y per lo que passem en aquests dies nostres és una exacta lliçó que deuríam saber tots y conformar-nos».

A Plec 7, p. 14 trobem una nova diatriba de Casades contra l'anarquisme. En aquest cas comentava un passatge molt concret del llibre dels Jutges, que feia referència a l'absència d'un rei a Israel i a la situació d'anarquia que llavors es vivia al país (Jutges 17, 6). Casades relacionava aquest passatge amb la situació política contemporània, i formulà el que ell considerava que era una llei històrica inevitable. Arreu i sempre, l'absència (Israel) o la caiguda d'un règim monàrquic (Espanya) conduïa sense remei a un període funest dominat per l'anarquia: «L'anarquia (...) sempre passa en els països de monarquia quan aquesta desapareix. Ve de lluny aquesta desgràcia!».

Un altre dels fets que Casades denunciava amb major virulència era l'anticlericalisme associat a l'anarquisme. En aquest sentit, considerava que els atacs contra les autoritats religioses formaven part d'un comportament històric reiterat que es produïa de forma gairebé automàtica quan s'ajuntaven dues circumstàncies que ell considerava indesitjables: l'absència d'un poder fort i l'intent il·lícit del poble («la bèstia») de participar en la gestió dels afers polítics. Així, a Plec 8, p. 11 analitzava la fi del regne de Judà descrita a 2 Cròniques 36, 11 i *sq*, i es mostrava especialment crític amb la població, a la qual qualificava de «xurma», sobretot per les seves burles envers els profetes. Casades veia en aquell escarni un precedent directe de l'anticlericalisme contemporani. Només els governs forts i estables eren capaços de controlar els impulsos salvatges que considerava propis de les masses: «¡Sempre iguals els governs dèbils davant la bèstia!».

Els passatges anteriors ens ensenyen, entre d'altres, que Casades feia un ús molt genèric i poc subtil del concepte «anarquisme». Lluny de percebre'l com una teoria política o un moviment social específic, emprava «anarquisme»

com a sinònim ordinari de subversió, desordre polític i violència revolucionària, sense afegir-hi cap mena de matís. Bona prova d'això la trobem a Plec 8, p. 36. Allà Casades exaltava la bellesa, la mesura i el seny que, segons ell, tenien les paraules del rei persa Artaxerxes recollides a Ester grec 3, 13. Aquelles paraules creia que sintetitzaven el concepte de bon govern, i contrastaven amb la vilesa i la hipocresia que atribuïa al discurs dels polítics revolucionaris contemporanis, un altre dels termes que utilitzava com a sinònim d'anarquisme: «¡Quines paraules més hermoses! May les han dites els revolucionaris d'ara; els redentors (!) del poble. Farsants!!». En aquest passatge veiem un cop més el Casades més autoritari i antidemocràtic, el Casades que a les seves memòries va escriure frases com aquesta: «Quan, anys á venir, algú parli (on siga) de “llibertat, democràcia” y altres paraules “porques” com aquestes, fugiu d'ell com d'un apestat, negueu-li tota relació, per indigne!». ¹⁸ De fet, arribava al punt d'afirmar que el codi de l'Aliança contenia un rebuig explícit i ineludible al concepte mateix de democràcia: «Condemna als qui segueixen les “iniquès majories”, “lley bestial” de les democràcies!» (Plec 8, p. 155).

L'andana contra les polítiques revolucionàries reapareixia a Plec 8, p. 37, quan analitzava la carta d'Artaxerxes en què revocava l'edecte d'Amman contra els jueus (Ester grec 8, 12 i sq). Segons ell, les paraules del rei persa eren especialment lúcides, sobretot pel que fa a la crítica dels tradicionals abusos comesos per polítics indignes. Estava convençut que les paraules d'Artaxerxes, malgrat els segles transcorreguts, eren del tot aplicables a la situació actual, on una conxorxa de polítics revolucionaris treballava, deia ell, per a l'enfonsament de la civilització cristiana: «¡Quan exactes són aquestes frases, y quan aplicables als politicastres revolucionaris dels nostres avansats temps!».

Més endavant (Plec 8, p. 91), Casades trobava a Proverbis 29, 18 una sentència sobre la relació entre els profetes i el poble d'Israel. Aquesta sentència li servia per teoritzar breument al voltant del concepte d'autoritat i de l'exercici del poder polític, i tornava a manifestar la seva aversió envers la idea de democràcia. Segons ell, les masses, ara i sempre, són naturalment corruptes. La vida civilitzada en societat només és possible quan una autoritat forta i religiosament inspirada regeix els afers públics i impedeix que el poble alliberi les seves passions. L'absència d'aquesta autoritat religiosa i política forta és la que va permetre

18. VIDAL (2023a), p. 336.

desfermar les baixes passions populars i va donar lloc a la revolució de 1936 a Catalunya: «Sense profecia, de la doctrina divinal feta per homes enviats y inspirats de Déu y sense l'acció que Déu exerceix per mitjà d'ells, la Societat, el poble, es desfaria en la corrupció, com succeeix ara y sempre».

Si tenim present el que hem apuntat fins ara, no és d'estranyar que Casades parés especial atenció a la sentència de Cohèlet 10, 7, on es fa referència a esclaus que van a cavall i prínceps obligats a caminar, una subversió dels rols socials que considerava del tot intolerable i que, segons ell, es va reproduir a Rússia el 1917 (Plec 8, p. 94). De manera similar, destacava que els oracles d'Isaïes contra les nacions (Isaïes 13-23) eren directament aplicables «als tirans del comunisme y anarquisme que deshonren els desgraciats temps actuals» (Plec 8, p. 106). Fins i tot, aprofità una referència del llibre de Daniel al voltant de la prosperitat de què gaudiren alguns dels jueus exiliats a Babilònia (Daniel 13) per carregar durament contra tot l'espectre polític que no s'arreglerava al costat del seu ideari ultraconservador i autoritari. En aquest sentit, afirmava que els moviments socials i polítics d'esquerres eren més radicals i salvatges que l'imperi babilònic de Nabucodonosor II, «lo qual vol dir que eren els babilonis més tolerants que no pas els actuals lliberals y tota la fauna esquerrana y extremista» (Plec 8, p. 128).

En la lectura del llibre d'Ezequiel, Casades s'aturava en l'anàlisi de la figura llegendària de Gog, cabdill de Magog, qui a la fi dels temps havia de liderar un exèrcit que envairia Israel, tot i que finalment seria derrotat per Jahvè. Casades estava convençut que amb la figura de Gog, Ezequiel havia previst l'arribada de «tota la fauna extremista que contorba la Iglesia» (Plec 8, p. 118). És a dir, entenia que l'anticlericalisme modern era una mena d'episodi apocalíptic que ja havia estat predit pels profetes bíblics.

Els exemples que hem recollit fins aquí demostren que Casades feu una lectura molt particular de l'Antic Testament, d'on va extreure arguments, dades i exemples històrics que reforçaven el seu ideari polític ultraconservador i antidemocràtic. Certament, les seves no eren reflexions subtils ni particularment denses des del punt de vista teòric. Més aviat es tracta d'estirabots, que denoten la ràbia i la ira que li provocaven els plantejaments polítics d'esquerres. Ha quedat clar que Casades no estava gaire interessat a entendre la complexitat del panorama polític del seu temps. La seva era una visió del món binària, maniquea, amb dos blocs enfrontats i irreconciliables. El primer bloc estava integrat per les opcions d'ordre, autoritàries, catòliques i conservadores, que creia ben representades per personatges com Primo de Rivera, Franco, Hitler i Mussolini.

El segon bloc estava format per una constel·lació caòtica d'opcions polítiques que percebia com a revolucionàries, subversives, violentes i anticatòliques. I allà hi encabia personatges tan dispars com Macià, Stalin i Churchill. En definitiva, la lectura de l'Antic Testament li serví per dibuixar una mena d'història de llarga durada, on quedava ben palès que l'absència d'un govern fort i autoritari inevitablement desembocava en l'anarquia revolucionària. Així passà a l'antic Israel i així estava passant a la Catalunya contemporània.

De fet, la figura de Casades és parcialment assimilable a la d'altres intel·lectuals catalans que compartien amb ell un ideari antirepublicà, conservador, anticomunista i ultracatòlic. Ens referim a noms com els d'Ignasi Agustí, Juan Ramón Masoliver, Ramón Garriga, Santiago Nadal, Ferran Valls i Taberner, Manuel Brunet, Carles Sentís, etc.¹⁹ Casades, tots ells, no desenvolupà les idees polítiques registrades en els seus escrits com a conseqüència de les circumstàncies revolucionàries de 1936 i 1937. Es tractava d'idees de llarg recorregut, sorgides de la convicció i no pas de la conjuntura. Així ho demostren textos seus d'anys anteriors on es constata l'origen del seu tarannà conservador, el seu integrisme catòlic i el rebuig contundent als moviments polítics d'esquerrres.²⁰

5. UNA LECTURA ANTISEMITA DE LA BÍBLIA

Ja hem analitzat en altres treballs l'antisemitisme visceral de Casades, que es pot apreciar tant en les conferències arqueològiques del CEC com, sobretot, en les seves memòries.²¹ El seu ideari antisemita s'organitzava al voltant d'un seguit de tòpics que repetia molt sovint en els seus escrits: la consideració dels jueus com un grup globalment i homogèniament malvat; la creença en l'existència d'una conspiració jueva mundial que defensava la modernitat i el laïcisme i que buscava la destrucció de l'Església, els valors cristians i la civilització europea tradicional; el control jueu del capitalisme financer; el control jueu dels moviments obrers revolucionaris de caràcter socialista, etc.

Com era previsible, l'antisemitisme de Casades reapareix amb força en les notes sobre l'Antic Testament que estem analitzant aquí. En primer terme, va

19. VILANOVA (2010), p. 19 i *sq.*

20. VIDAL (2023*a*), p. 10 i *sq.*

21. VIDAL (2020; 2023*a*).

aprofitar la lectura de les obres comentades per confeccionar una mena de catàleg on recopilava els presumptes vicis i defectes del poble jueu recollits a la Bíblia hebrea. Així, es mostrava convençut que la totalitat d'aquells vicis i defectes eren inherents a la personalitat històrica jueva, és a dir, que ja varen quedar registrats a l'Antic Testament i encara persistien en els jueus actuals. A continuació veurem alguns exemples d'aquest catàleg.

A Plec 6, p. 20, analitzava l'episodi de l'engany de Laban per aconseguir que Jacob es casés amb les seves dues filles, Lia i Raquel (Gènesi 29, 15-30). Segons Casades, aquella anècdota constituïa l'exemple més antic conservat de la predisposició natural dels jueus per l'engany i la mentida: «Laban, sogre de Jacob, com la majoria dels jueus era un trapella».

A Plec 8, p. 132, aprofitava la lectura d'un passatge del llibre de Joel (Joel 1, 2-12.), per denunciar el que ell creia que era un altre dels vicis característics de poble jueu, també en època contemporània, l'alcoholisme: «Un dels vicis més generals era'l de la borratxera entre'ls jueus». Al mateix llibre (Joel 4, 3) trobava un altre cas que el portava a vincular l'alcoholisme jueu amb la corrupció de menors. I és que, segons ell, els jueus institucionalitzaren la prostitució del jovent amb l'únic objectiu de «comprar els malvats el vi a què eren tan donats els jueus».

Com no podia ser d'una altra manera, Casades també es va fer ressò d'un tema clàssic de la literatura antisemita occidental, el de l'avarícia jueva. Així, a Plec 8, p. 155, assenyalava que la venda de Josep com a esclau als ismaelites per part dels seus germans (Gènesi 37, 12 i *sq*) constituïa un dels exemples més antics d'aquell tret característic de la personalitat col·lectiva jueva: «Criteri ben jueu: desprendre's del germà, fent-hi ganància!». En aquest mateix sentit, donava molta importància a un passatge del llibre de Zacaries (Zacaries 7, 12), perquè segons ell exemplificava la incapacitat natural que tenien els jueus per practicar una de les tres virtuts teològals del cristianisme, la caritat (Plec 8, p. 143).

Tanmateix, i més enllà d'aquest catàleg fins a cert punt anecdòtic, on Casades s'esplaià més fou en l'anàlisi de la relació històrica dels jueus amb Jahvè, ja que estava convençut que era allà on quedava demostrat més clarament el fracàs dels jueus com a poble. Així, per exemple, a Plec 7, p. 10 i *sq*, Casades resumia l'actuació del jutge Jefte, i parava atenció especial a l'actitud religiosa dels israelites de l'època, entregats a l'adoració de les divinitats cananees (Jutges 10, 6). Casades aprofitava aquest episodi per mirar de demostrar la perversitat natural dels jueus en matèria religiosa. Al llarg de la història, com quedava registrat

en aquell passatge del llibre del Jutges, el poble jueu va trair contínuament la seva aliança amb Jahvè, fins a esdevenir el paradigma de comunitat pecadora: «Aquest poble passà sa vida ofenent Jahvè, oblidant los beneficis, faltant a les promeses d'esmena y arrepenint-se, per a tornar al mal; verdadera figura dels pecadors de sempre!».

Un dels comentaris més extensos de Casades sobre la qüestió el trobem a Plec 8, p. 11. Allà comentava la promulgació de l'edecte de Cir i la promesa de restauració del poble d'Israel després de l'ensulsiada de l'any 587 aC (2 Cròniques 36, 22 i *sq*). Casades advertia que aquella restauració nacional havia de ser forçosament provisional, atès el tarannà jueu i la seva predisposició al pecat i la traïció; «aqueix poble vil» seria novament destruït «l'any 70 de JC per Titus!». En aquest punt, recordava que Israel durant el període de la monarquia havia estat «un poble sempre vil, variable, inconstant!», dirigit per una majoria de reis idòlatres. Per tant, la derrota de l'any 587 aC era un càstig just, i no hi havia restauració possible ni desitjable. Malgrat tot, Casades era ben conscient que les derrotes dels anys 587 aC i 70 dC no havien estat definitives, car els jueus encara existien. En aquest sentit, i ple de sinceritat, confessava no entendre quin era el pla de Déu en relació amb els jueus. No comprenia quin sentit tenia la pervivència històrica d'un poble «enemic del Cristianisme i de la Civilisació cristiana». Només li quedava la resignació, una resignació que feia palesa quan reconeixia que el pla diví en aquest punt estava «amagat a la simple rahó!».

Casades reprenia el tema en l'anàlisi de 2 Macabeus 4 (Plec 8, p. 76), on assenyalava que l'actuació reprovable dels summes sacerdots Jàson, Menelau i Lisímac, lluny de ser una anècdota, estava plena de significat. Era un exemple més del caràcter infame, vil i malvat que, segons ell, era propi de la raça jueva, ja des de l'època dels patriarques i fins a l'actualitat. L'episodi de 2 Macabeus 4 només demostrava que els defectes de la personalitat dels jueus formaven part d'una constant històrica inevitable, immutable i que, per tant, no tenia solució: «En tot aquest capítol que extractem es posen de manifest les intrigues, les infà mies y'l rebaixament moral de gran part del poble jueu. Jasó, Menelau, Lisímac en són una mostra. May es corregí la maldat de tan malvada raça, desde abans de Moisès fins avuy». El mateix missatge es repetia a Plec 8, p. 106, on afirmava que els oracles d'Isaïes contra Judà oferien el retrat més exacte de «la maldat de la malvada raça jueva». Les imatges que allà descrivia el profeta, deia Casades, contenien una veritat «sublim» sobre la persistent naturalesa execrable del poble jueu al llarg de la història.

A Plec 8, p. 109 i *sq*, Casades va intentar un exercici exegetíc interessant. Dedicà el seu comentari a mirar d'aclarir quin era el sentit correcte de la promesa d'Isaïes al voltant de la fi de l'exili dels jueus a Babilònia, el perdó de Jahvè i la salvació d'Israel (Isaïes 44 i *sq*). Sobre aquesta qüestió apuntava que la interpretació correcta havia de ser simbòlica. Tornava a recordar que, de cap manera, les paraules d'Isaïes podien referir-se literalment al «pèrfit poble jueu», per al qual no hi havia salvació possible. En realitat, deia Casades, es tractava d'una promesa que anunciava l'arribada del cristianisme. El poble jueu era una experiència històrica fracassada, no se li podia aplicar cap paraula de salvació, i només havia d'esperar la seva aniquilació, que Casades considerà gairebé aconseguida amb la victòria romana sobre els jueus: «Res té aplicació al malvat poble jueu, destruït o escampat per Titus». Malgrat tot, lamentava amargament que l'acció de Roma, com abans la de Babilònia, no hagués estat definitiva. Els jueus havien sobreviscut i encara ara eren portadors de la seva vella maldat, responsable de totes les desgràcies contemporànies: «Les malvestats dels temps moderns són obra de la malehida raça».

Casades concloïa el seu repàs amb una justificació del rigorisme de la llei del Deuteronomi (Plec 8, p. 171). Afirmava que les complexes regles jueves eren imprescindibles, ja que es van idear per regular la vida d'un poble pecador, que contínuament demostrava la seva predisposició natural a la traïció de la seva aliança sagrada amb Jahvè. Només la desaparició d'Israel i l'arribada del veritable poble escollit, els cristians, va permetre derogar aquell corpus legal anacrònic: «Rigorisme que s'explica per la duresa de cervell y maldat propis d'aquell poble. ¡Quin contrast entre la Llei antiga y la Nova!».

En definitiva, el repàs dut a terme confirma que Casades trobà a l'Antic Testament nous exemples i arguments per alimentar el seu antisemitisme. L'anàlisi de la història antiga d'Israel li serví per completar un retrat essencialista i maniqueu del poble jueu. Al conjunt de notes que hem analitzat s'aprecia com Casades va traçar una mena d'història de llarga durada, on quedava clar que tots els vicis i pecats que atribuïa als jueus ja venien de lluny, del temps dels patriarques. La seva pervivència en l'actualitat demostrava que es tractava de trets inherents de la personalitat històrica jueva i que, per tant, no tenien solució. Els jueus eren un poble caigut en desgràcia, que des que va ser abandonat per Jahvè només tenia un sol objectiu, la destrucció dels cristians, el veritable poble escollit. Esdeveniments contemporanis com la Guerra Civil espanyola o la Segona Guerra Mundial eren alguns dels mecanismes ideats pels jueus per acabar amb la civilització cristiana.

Així doncs, sense cap mena de dubte cal afegir el nom de Casades a l'estol d'autors catalans que, des de finals del segle XIX i durant el primer terç del segle XX varen reproduir a casa nostra els tòpics de la literatura antisemita europea, especialment francesa.²² Certament, els treballs de Casades varen tenir menys ressò que els d'autors com Joan Mañer, Teodor Creus, Nicolás Serra, Joan Tusquets o Renato Llanas, però el nostre protagonista compartia amb tots ells un ideari antisemita abrandat i explícit, que Casades va mirar de justificar, no amb raons biològiques, sinó a partir dels arguments històrics exposats. Altra ment, convé remarcar que l'aixecament franquista va implicar, entre d'altres, una intensificació dels discursos antisemites. Bona prova d'això la trobem en el *Poema de la Bestia y el Ángel* (1938) de José María Pemán, el llibre de Pío Baroja *Comunistas, judíos y demás ralea* (1938), els discursos de Ramón Serrano Suñer, les proclames del general Queipo de Llano i alguns editorials de premsa (p. ex. «Finanza judía», *El Correo Catalán*, 24 de febrer de 1939), entre d'altres.²³ Si es té en compte que el gruix de les notes de Casades que hem analitzat aquí data del període de la Guerra Civil, és fàcil relacionar la virulència del seu antisemitisme amb les idees que sobre aquesta qüestió estaven difonent amb insistència els intel·lectuals afins a Franco.

6. CONCLUSIONS

Les gloses de Casades identificades a les seves notes de lectura no constitueixen, per descomptat, cap exposició orgànica del seu pensament historiogràfic. Es tracta de reflexions generalment breus i sovint poc elaborades. Tanmateix, tenen el valor evident de la seva sinceritat. Es tracta de textos íntims, que en cap cas havien de ser publicats. Per tant, Casades allà s'expressà amb una llibertat total, sense cap mena d'autocensura. Aquí, doncs, trobem expressions sinceres del seu pensament, que no apareixen, o no apareixen amb la mateixa claredat, a la seva obra publicada. Es tracta d'un material, en conseqüència, de valor indubtable que afegeix informació nova i qualitativament diferent sobre Casades, una informació que ajuda a completar el dossier de l'obra disponible de l'autor i que permet un coneixement més aprofundit del seu pensament.

22. PRESTON (2007; 2021, p. 97 i *sq*); PÉREZ (2017).

23. VILANOVA (2023), p. 105 i *sq*.

En el repàs que hem dut a terme ha quedat prou clar que el seu indubtable bagatge historicoarqueològic li va permetre fer lectures originals de les obres que queien a les seves mans i interpretar-les d'acord amb el seu pensament historiogràfic, marcadament romàntic.²⁴ Però no hi ha cap mena de dubte que l'element més cridaner del material estudiat en aquest article és la desinhibició amb la qual expressà el seu ideari ultraconservador, autoritari i antisemita. De fet, a la seva obra publicada, tant periodística com acadèmica, mai no es va manifestar amb tanta contundència. Només a les seves memòries, que mai no va publicar, trobem un nivell semblant d'ira i menyspreu dedicat a totes aquelles persones i idees que s'allunyaven de la seva particular concepció del món. Aquest ideari condicionà decisivament també la seva tasca historiogràfica, que no s'allunyà mai de l'ortodòxia catòlica més conservadora i reaccionària. Incapaç d'assumir o respectar posicions diferents de la seva, Casades va trobar en la història antiga d'Israel tota una àmplia bateria d'arguments, fets i idees que, sense complexos, va utilitzar, adaptar i retorçar per enfortir els seus prejudicis polítics i religiosos.

BIBLIOGRAFIA

- CASADES, Pelegrí (1897). *Lo Lluçanès: excursions a dita comarca*. Barcelona: L'Avenç.
- (1903). *Influències del art oriental en los monuments romànichs de Catalunya*. Barcelona: Casa Provincial de Caridad.
- (1921). *Constantinobla cristiana*. Barcelona: Il·lustració Catalana.
- DEL RINCÓN, María Ángeles (1988). «Difusionisme en arqueologia». A: ANFRUNS, J.; DUEÑAS, J. A.; LLOBET, E. [ed.]. *Corrents teòrics en arqueologia*. Barcelona: Columna, p. 46-61.
- FERRER, Joan (2009). «Aproximació panoràmica a les traduccions bíbliques catalanes de començament del segle xx». A: ORTÍN, M.; PUJOL, D. [ed.]. *Llengua literària i traducció (1890-1939)*. Lleida: Punctum & Trilcat, p. 33-50.

24. Elements com l'amateurisme, el conservadorisme i l'interès per l'estudi de passats llunyans i exòtics l'apropen clarament a aquest corrent historiogràfic. Sobre aquesta qüestió vegeu, per exemple, GRAU (2004).

- GALLART, Josep; GRAELLS, Raimon (2010). «Les pintures rupestres de la Roca dels Moros del Cogul (les Garrigues) i els protagonistes del seu descobriment: Mossèn Ramon Huguet i Ceferí Rocafort». A: *Trobades d'estudiosos de les Garrigues*, núm. 7, p. 109-122.
- GRACIA, Francisco (2018). *La construcción de una identidad nacional. Arqueología, patrimonio y nacionalismo en Cataluña (1850-1939)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- GRAU, Ramon (2004). «La historiografia del romanticisme (de Pròsper de Bofarull a Víctor Balaguer)». A: BALCELLS, A. [ed.]. *Història de la historiografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 141-159.
- PÉREZ, Joan (2017). *Els catòlics catalans i la qüestió jueva (1917-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PRESTON, Paul (2007). «Una contribución catalana al mito del contubernio judeo-masónico-bolchevique». *Hispania Nova*, núm. 7 (sense numeració de pàgines).
- (2021). *Arquitectes del Terror. Franco i els artífexs de l'odi*. Barcelona: Editorial Base.
- TORT, Joan (2003). «Los cambios de nombre de los municipios durante la revolución y la Guerra Civil españolas (1936-1939). El caso de Cataluña». *Scripta Nova*, núm. 133 (sense número de pàgines).
- VIDAL, Jordi (2020). «“Aquell poble ingrati i pèrfid”. Antisemitisme en les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (1905-1917)». *Pyrenae*, 51/2, p. 181-196.
- (2021a). «La doctrina arqueològica del Centre Excursionista de Catalunya, segons Pelegrí Casades i Gramatxes». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 32, p. 279-317.
- (2021b). «Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (1). Les tombes reials d'Ur (1929)». *Historiae*, núm. 18, p. 91-130.
- (2021c). «Asiriofobia en Barcelona. Las conferencias arqueológicas de Pelegrí Casades (1906)». A: DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. [ed.]. *Nomina in Aqua Scripta. Homenaje a Joaquín María Córdoba Zoilo*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 129-143.
- (2022). «Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (2). La tomba de Tutankhamon (1924-1929)». *Historiae*, 19, p. 39-115.
- [ed.] (2023a). *Pelegrí Casades. Memòries d'un home que no arribà enlloc*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

- (2023*b*). «Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (3). Prehistòria universal (1905)». *Historiae*, 20, p. 71-109.
- VILANOVA, Francesc (2010). *Una burgesia sense ànima. El franquisme i la traïció catalana*. Barcelona: Empúries.
- (2023). «“La vieja raza castigada”: Franquistes catalans i antisemitisme sense jueus (de 1935 a 1945)». A: PÉREZ, J. [ed.]. *Els jueus als Països Catalans al segle XX*. Palma: Lleonard Muntaner, p. 105-129.

DOCUMENTS

EL SEMINARI D'HISTÒRIA DE CATALUNYA DE PIERRE VILAR (1982)

JAUME SOBREQUÉS I CALLICÓ¹
Centre d'Història Contemporània de Catalunya

Una de les activitats de caràcter acadèmic que vàrem impulsar des de l'Institut Municipal d'Història (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona) durant els anys que n'era responsable (1981-1984) va consistir a convidar rellevants personalitats de la histografia catalana a dirigir el que vaig anomenar Seminari d'Història de Catalunya, dirigit a historiadors i alumnes del darrer any de carrera universitària, encara no una trentena d'inscrits.

El I Seminari fou dirigit —entre el 15 i el 26 de febrer de 1982— per l'indiscutible historiador occità Pierre Vilar, que aquells anys —i els anteriors—, morts Vicens Vicens i Ferran Soldevila, era el referent més potent per a la historiografia catalana. Portava per títol «Problemes sobre els fonaments socials i econòmics de la Catalunya contemporània».

El II Seminari fou dirigit —entre el 5 i el 16 de març de 1984— pel pare Miquel Batllori, aleshores professor de la Universitat Gregoriana de Roma i membre de l'Institut d'Estudis Catalans. El títol de les seves classes magistrals referia l'excepteional trajectòria de l'obra científica de Batllori «La cultura catalana dintre el marc de l'humanisme i el Renaixement europeu (segles XIV-XVI)».

Encara, del 18 d'octubre al 17 de desembre de 2004 —ara al Museu d'Història de Catalunya— vàrem promoure l'«Homenatge a Pierre Vilar», amb un cicle de conferències en el qual varen intervenir Rosa Congost, Gaspar Feliu, Eva Serra, Llorenç Ferrer, Roberto Fernández, Àlex Sánchez i Joaquim Albareda. A la taula rodona «Pierre Vilar, historiador de Catalunya», hi participaren Jordi Nadal, Josep Fontana i Eulàlia Duran.

1. E-mail: jsobreques@gencat.cat

Vaig fer la presentació del cicle amb aquestes paraules:

«Pierre Vilar ha estat un referent emblemàtic per a la historiografia catalana a partir dels anys seixanta del segle passat. D'alguna manera va agafar el relleu de Jaume Vicens i Vives, o, més ben dit, s'hi va sumar, perquè mai l'obra del gran historiador gironí va deixar de ser un punt obligat de referència per a la renovació de la manera de fer dels historiadors de la postguerra. Vilar i Vicens, doncs, han constituït durant moltes dècades el mirall en el qual s'han emmirallat diverses generacions d'historiadors. Com no podia ser altrament en una situació de dictadura i amb una universitat amb grans mancances, la concepció historiogràfica de Vilar va atorgar a la seva obra un plus en el merescut prestigi del qual era mereixedora. Vilar va arribar a assolir una notable popularitat, poc usual entre els científics socials amb una obra altament especialitzada i per a minories. El seu *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1962, en francès i 1964-68 en català), com al seu dia els *Industrials i polítics del segle XIX* (1958), de Vicens, s'ha transformat en un dels pilars més estables de la historiografia catalana contemporània. El Museu d'Història de Catalunya, en homenatge a l'historiador, ha programat aquest cicle de conferències, que és l'expressió de gratitud intel·lectual i cívica cap a la persona del gran historiador francès tan íntimament arrelat a Catalunya».

El referit seminari de febrer de 1982 ens ha deixat un document excepcional. En ell, Vilar ofereix, no solament un índex dels temes que volia tractar, sinó —i això és el més rellevant— la síntesi de les qüestions, interrogants i temàtiques sobre els quals s'havia de cimentar la construcció de la història contemporània de Catalunya.

Quaranta anys després, els interrogants de Vilar —tot i els indiscutibles avenços que ha fet la historiografia catalana— tenen una vigència que va més enllà del seu preuat valor *arqueològic*. És per aquest motiu que hem volgut reproduir-los, amb la mateixa literalitat amb què varen ser oferts a aquells que participàrem, embadalits ben certament, a la lliçó magistral de l'eminent historiador.

Deia així el programa i la proposta que Vilar ens oferí en començar el seminari:

«Problèmes sur les fondements sociaux et économiques de la Catalogne contemporaine :

Le titre du séminaire est à la fois trop ambitieux et trop étroit : 1) établir des “fondements” supposerait de longues recherches, 2) isoler, dans la personnalité de la Catalogne, les seuls éléments matériels, serait bien mal la saisir, 3) aborder le sujet par “problèmes” séparés ne vaudrait que si on espérait en traiter un assez grand nombre.

De plus, s'il est facile d'affirmer cette évidence : tout dépend de tout, la difficulté commence quand on se propose de dire *comment*. Donc, ce qu'il convient d'éclairer, ce sont les articulations entre les facteurs, et leurs *actions réciproques*. Je proposerai, pour cela —et j'espère entendre proposer—, les réflexions assez systématiques et cohérentes, jamais purement mécaniques ou trop artificielles. Cinq *thèmes* me semblent essentiels.

1. *L'articulation entre la démographie et l'économie*. La structure de la population catalane n'est plus celle de 1900 : âges, occupation, villes et campagnes, distribution des immigrants, etc. Comment s'est passé ce changement ? Évolution économique, spécificités et rôle de la démographie.

2. *L'articulation entre l'économie et le social*. Qui produit ? Qui organise la production ? Qui investit, et dans quoi ? Activité productive et activités non productives. Évolution des classes sociales depuis 1900. Contradictions et luttes de classes : évolution de leurs formes. Continuités et ruptures.

3. *L'articulation entre le social et le politique*. La succession des événements politiques étant l'objet de la plus grande masse de recherches historiques, on peut supposer la trame connue. La réflexion put être, ici, à dominante critique : qu'a-t-on trop recherché, trop négligé, trop schématisé, trop sophistiqué ? Comment relier visions globales et monographies spécialisées ?

4. *L'articulation du culturel-idéologique sur le socio-politique*. Y a-t-il eu, et y a-t-il encore, des formations culturelles idéologiques spécifiques à chacune des classes sociales assez définies ? Distinction entre les classes et les “milieux”. Problèmes de communication. Perméabilités et imperméabilités.

Y a-t-il une chronologie de ces phénomènes (épisodes 1900-1910, 1917-1919, République et Généralité, divers moments du franquisme, etc).

5. *L'articulation du national sur les facteurs matériels et spirituels.* a) comment évoluent, ou que reste-t-il, des différences de structure matérielle entre la Catalogne et d'autres régions de l'Espagne ? Problèmes de nature, et problèmes de niveau. Effets matériels et effets psychologiques ; b) continuité et progrès, à travers des épisodes violents et contradictoires, de la conscience de groupe ; méthodologie d'une analyse de ces facteurs.

Organisation du séminaire :

1) *La première semaine*, chacun des séminaires sera consacré à l'un des cinq thèmes proposés, *sous la forme interrogative* : le directeur du séminaire, puis chaque participant, proposeront une problématique, une orientation bibliographique, des suggestions sur les sources ;

2) *La seconde semaine*, les cinq thèmes seront repris, chaque participant ayant réfléchi et cherché à s'informer ; sans espérer que des « solutions » seront proposées sur chaque problème, on peut espérer qu'un progrès peut être réalisé pour la systématisation de recherches ultérieures. Inutile de dire que le directeur du séminaire compte sur les participants plus que sur lui-même pour obtenir pareil résultat. En particulier quant à la *bibliographie* et aux *sources*. Les questions qu'il posera sont celles qu'il se pose à lui-même. Toute autre *vision problématique* serait, bien entendu, aussi utile, et la bienvenue».

RECENSIONS

BALCELLS, Albert (2022). *La projecció exterior de Catalunya al món d'entreguerres*. Barcelona: Editorial Base, 100 p.

El polifacètic i prolífic historiador Albert Balcells (Barcelona, 1940) acaba l'any 2022 amb dos llibres nous i ben diferents: *Els catòlics i la laïcitat a Catalunya. Una visió històrica del 1808 al 1979* (Rafael Dalmau editor) i aquest que volem comentar. Així, s'amplia amb dos temes nous l'ampli ventall temàtic de la seva obra; un ventall que inclou l'estudi dels moviments socials, de les institucions culturals, polítiques i econòmiques del país, del catalanisme, del sindicalisme, etc. Parlem d'un autor premiat i reconegut en diverses ocasions, amb més de quaranta obres publicades, coautor i col·laborador en moltes altres, a més de la seva tasca docent a la UB, director de tesis i també de la revista *Catalan Historical Review*, preocupat sempre i alhora per la recerca acadèmica i la divulgació de la història de Catalunya. Un autèntic referent, doncs, pel que fa a les més diverses temàtiques de la historiografia contemporània, que no ha defugit tampoc el debat i el compromís en favor d'una història nacional catalana.

El volum al qual ara fem referència, *La projecció exterior de Catalunya*,

ressegueix un aspecte difícil i sovint invisible en el cas català. I és que la diplomàcia de cara a l'estranger és necessària per al coneixement i el reconeixement d'una nacionalitat sense estat però, alhora, aquest estat al qual pertany procura reservar-se i impedir tota relació externa de la comunitat sotmesa. Una contraposició d'interessos que comporta la quasi clandestinitat per a aquesta segona o el conflicte perenne entre l'una i l'altra. D'aquí sorgeix la dificultat d'estudiar aquesta temàtica inevitablement discreta o secreta en els aspectes més importants, però tanmateix necessària i més en el cas català per múltiples raons: per la seva posició geopolítica, pel seu caràcter de minoria nacional dins d'Europa, per la creixent interdependència política i social i perquè Catalunya sempre ha manifestat una sensibilitat d'obertura al món per enfortir la seva personalitat i per promoure els seus interessos econòmics.

La fi de la Primera Guerra Mundial, amb les esperances despertades per les propostes del president Woodrow Wilson, va fer sorgir a Catalunya l'interès per donar-se a conèixer a l'exterior, i més quan això coincidia amb una vertebració del país mitjançant la Mancomunitat presidida aleshores per Josep Puig i Cadafalch, primer i veritable impulsor d'aquest mirar cap enfora.

Albert Balcells inicia el seu llibre referint-se als voluntaris catalans a la Gran Guerra, a l'aliadofília del Principat i al prestigi aconseguit pel mariscal catalanorossellonès Josep Joffre, victoriós a la batalla del Marne. Tot plegat es va saber i es va voler aprofitar per fer-nos presents a França i, per extensió, als aliats. I més quan el govern espanyol havia menystingut les propostes autonomistes el 1919 i també els líders europeus victoriosos, Clemenceau i Lloyd George, davant les reivindicacions catalanes. Josep Joffre va ser invitat a Barcelona per presidir els Jocs Florals del 1920. Va acceptar i la seva vinguda va provocar un inusual neguit, protestes i incidents a Espanya i arreu. La catalanitat amb què es va voler impregnar la visita va servir per donar notícia de l'existència d'una Catalunya diferent i discordant dins de l'estat. Evidentment, aquest fet no es pot qualificar de relacions diplomàtiques exteriors, però sí que va aconseguir una projecció de cara enfora nova.

A partir d'aquí la tasca per fer present Catalunya a fora s'incrementarà malgrat les traves i els vetos de la diplomàcia espanyola. El març-abril de 1921 Barcelona serà la seu de la primera conferència intergovernamental de la Societat de Nacions. La Mancomunitat no tenia cap atribució per establir contactes amb els estats

estrangers, però Puig i Cadafalch va oferir locals i tota mena d'atencions als membres de la conferència. Tampoc eren relacions ni tan sols paradiplomàtiques, però es va poder presentar una Catalunya oberta que mirava cap enfora. La Societat de Nacions va correspondre enviant a la Biblioteca de Catalunya totes les publicacions de l'esmentada institució. Tampoc no es van descuidar les relacions amb el Vaticà per obtenir el nomenament de bisbes catalans per a les seus episcopals del Principat. Igualment, des d'aquí es va seguir el moviment irlandès, hi va haver contactes i fins i tot un cert mimetisme però poca cosa més.

Balcells s'endinsa en les ja més conegudes relacions amb els catalans d'Amèrica i aquí és on confluiran les intencions del president de la Mancomunitat i les comunitats que hi havia a l'Amèrica del Sud. El resultat serà el Comitè d'Acció Catalana, a iniciativa del Casal Català de Buenos Aires. Calia enfortir la consciència de catalanitat d'aquests grups i contrarestar la propaganda nacionalista espanyola, intencionadament sovint anticatalana. Per això Puig i Cadafalch va confiar en Joan Estelrich per tal que aquest elaborés un projecte per crear una institució de propaganda de Catalunya que va prendre el nom d'Expansió Catalana.

Tenia tres finalitats, en paraules d'Albert Balcells: «Fomentar les relacions amb l'estranger, fomentar els llaços amb les altres regions catalanes —Rosselló, València, Mallorca— i salvaguardar la catalanitat dels emigrants a Amèrica» (p. 51). Aquesta era la «misteriosa oficina de relaciones en el extranjero» de la Mancomunitat que esmentava *El Imparcial* i que reproduïx Balcells. No obtingué grans èxits, però a Europa es va fer present a la Gran Bretanya, Portugal i Itàlia, i també a Buenos Aires, Cuba i altres indrets del Nou Continent. Va ser mitjanament eficaç durant els primers anys de la Dictadura de Primo de Rivera, però després va decaure.

El «cas català» no es podia deslligar de la problemàtica de les minories nacionals a Europa i, per tant, es va fer present a la Societat de Nacions en presentar a Ginebra, l'abril de 1924, de la mà de Manuel Massó i Llorens, una apel·lació que fou desestimada, però que obrí altres iniciatives de caràcter semblant. Iniciatives que gairebé sempre van ser avortades pels representants del govern espanyol. No obstant això, una delegació catalana pogué participar en el segon Congrés de les Nacionalitats Europees de 1926. Amb el canvi de règim i la proclamació de la Generalitat de Catalunya, Balcells afirma que «els catalans semblaven haver obtingut

aquells drets que la SdN pretenia garantir a les minories nacionals. ERC considerà que no necessitava una política exterior activa fora de les relacions culturals amb els occitans» (p. 66).

Ja en plena Guerra Civil, amb la projecció internacional que adquirí aquest conflicte, Catalunya va assolir un nou i divers protagonisme. El context és fàcil d'endevinar: una situació bèl·lica, un caos revolucionari intern, una divisió entre les principals forces polítiques, un allunyament respecte del govern central i una manca de capacitat i d'atribucions polítiques de la Generalitat per a les relacions exteriors van ser les barreres que impedié els contactes amb els altres països i, tanmateix, aquests eren més necessaris que mai. Per tot plegat aquest fou un període intens, actiu i amb diversos fronts exteriors oberts, tots els quals Espanya i Europa es van mirar amb escepticisme.

Albert Balcells es fixa sobretot en quatre aspectes. Un és la diversitat d'interlocutors: mentre la Generalitat advocava en favor de l'autonomia i de la República, Estelrich i Josep Bertran i Musitu (ambdós amb Cambó al darrere) treballaven al costat dels militars franquistes. El segon va ser l'admissió del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) a la Internacional Comunista de manera directa, trencant així

la norma d'acceptar només un únic partit comunista per cada estat, que en aquest cas ja estava ocupat pel Partit Comunista d'Espanya (PCE). El tercer aspecte és l'excel·lent tasca del Comissariat de Propaganda de la Generalitat, dirigit per Jaume Miravittles, i el quart se centra en les gestions secretes per iniciativa directa de la presidència de la Generalitat buscant la pau o un armistici, amb Batista i Roca a Londres i amb Marià Rubió i Tudurí a París. El document que ambdós van lliurar «no tractava d'una pau per separat amb el govern de Burgos ni de la independència de Catalunya, sinó que allò que es demanava era que Londres promogués, juntament amb París, davant de Mussolini una mediació per a un armistici» (Balcells, p. 98). Era una iniciativa catalana que de cap manera podia admetre Franco, que tampoc no comptava amb el suport del govern de la República i que no va obtenir cap acceptació positiva dels destinataris.

A grans trets, aquest és el fil narratiu del llibre que comentem, completat sovint amb referències a la situació política interior i als esdeveniments principals del país. Així, s'hi recull tant la projecció política i cultural cap a l'exterior com el reflex de les accions dels catalans de fora envers l'interior; és a dir, hi ha una voluntat de contextualitzar ambdues direccions

(de dins cap a enfora i a l'inrevés), actitud molt positiva ja que, a més, l'autor és un expert en aquest període, si bé de vegades distreu el lector o trenca el fil narratiu. Com hem dit al començament, el tema és difícil, difús, dispers, perquè per part catalana aquestes relacions exteriors comptaven amb l'oposició de l'Estat espanyol pràcticament en totes les seves facetes. Hi va haver alguns intents més en l'àmbit cultural i també en el polític, però no els podem qualificar d'exitosos. Albert Balcells n'ha recollit la majoria i ens ofereix en aquest llibre un bon estat de la qüestió amb aportacions força interessants; ha sabut obrir una via que, a partir d'ara es podrà aprofundir amb molta més facilitat. La inserció de Catalunya dins el món occidental no es va produir perquè era pràcticament inviable o impossible, i és que això l'estructura internacional ho reserva als estats, tot i que una major projecció internacional probablement sí que era viable.

Ara ho sabem gràcies a aquest llibre, que serà segurament una eina indispensable per millorar-la en els propers intents, i és que es pot pensar que en el món actual global i interdependent, les *regions* podran tenir un major protagonisme. Potser no és del tot inversemblant pensar que un dia l'Europa de les regions substituirà l'actual Europa dels estats. De fet, la Catalunya de l'últim mig segle s'ha

destacat per la voluntat de promoure la seva presència al continent participant en les institucions d'àmbit europeu o arribant a indrets més llunyans. Qüestió necessària i ben actual si vol fomentar els seus interessos econòmics, polítics i culturals.

Josep Maria ROIG I ROSICH
Universitat Rovira i Virgili

GALLART, Amadeu (2022). *Per Déu, per la Pàtria i el Rei. La vida d'un carlista pirinenc (Antoni Martí, 1806-1863)*. Pròleg de Carme Batlle Gallart. La Seu d'Urgell: Edicions Salòria, 245 p.

L'eminent historiadora Carme Batlle (1931) explica al pròleg del llibre que ressenyem, per què considera rellevant publicar un «dietari familiar, del nostre rebesavi», ja que l'autora del pròleg i l'autor del llibre són cosins. Batlle descriu el manuscrit i remarca que «ens ofereix la gran possibilitat de fer conèixer uns fets personals que transcendeixen l'àmbit de la intimitat i a la vegada presentar notícies del Pirineu centrant-nos molt en la ciutat de la Seu. No hi ha, o no en tenim notícia, gaires documents d'aquesta mena» (p. 15). No obstant això, aquest llibre no és únicament

singular per la rellevància del dietari, que és una font primària de molt interès, sinó per la decisió d'Amadeu Gallart d'inspirar el llibre en relats de no-ficció, com el *Testament a Praga* de Teresa Pàmies o *El monarca de las sombras* de Javier Cercas.

Amadeu Gallart Sort (1947) és llicenciat en Econòmiques i en Història Contemporània per la Universitat de Barcelona. Va ser el primer alcalde democràtic de la Seu, entre 1979 i 1983, com a cap de llista de Redreçament i Progrés. El seu activisme polític té molt poc a veure amb el del seu rebesavi, que era un convençut defensor de l'Antic Règim, ja que el rebesnet milità al PSUC, ICV-Verds i Catalunya en Comú. A més de la seva activitat política i d'haver-se dedicat a l'empresa familiar, com a historiador ha publicat el volum III de l'*Alt Urgell, una visió de conjunt* (2011), amb Sol Gasch i Mercè Grau; *Trossos de temps de la Seu de postguerra* (2016), amb Sol Gasch i, en solitari, *La lluita per la República a la Seu, a l'Alt Pirineu i a Andorra. La figura d'Enric Canturri (1931-1939)* (2020) i el llibre sobre el seu rebesavi, Antoni Martí.

El llibre s'inicia amb el pròleg de Carme Batlle (p. 15-22) i les explicacions prèvies de l'autor (p. 23), però la part més rellevant és la titulada «La vida d'un carlista pirinenc: Antoni Martí (1806-1863)», que està estructurada

com un diàleg entre l'autor del dietari i el seu rebesnet (p. 25-217). Aquest diu que «el cos narratiu seguirà les *notes biogràfiques* d'Antoni Martí en 16 petits capítols en lletra cursiva (notes adreçades als seus descendents) complementats cadascun per 16 explicacions que contextualitzaran la narració. Les 16 notes biogràfiques són producte de la meua lliure interpretació, en coherència amb les creences i les peripècies emanades del dietari i de les fonts documentals existents. Les 16 explicacions s'ajustaran al màxim a les fonts consultades, molt en especial a les dipositades a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. La idea és oferir una obra ubicada entre la biografia d'un personatge i la història d'un període, dignes de ser conegudes pel lector» (p. 23). El llibre continua amb l'epíleg (p. 219-220), la cronologia bàsica (p. 221-224), els «Antecedents familiars de Maria Carme Batlle Gallart i Amadeu Gallart Sort respecte d'Antoni Martí Fuster» (p. 225-226), el dietari d'Antoni Martí (p. 227-245), els agraïments (p. 241) i la bibliografia (p. 243-244).

Les setze explicacions biogràfiques i les setze respostes al «benvolgut rebesavi Anton» d'Amadeu Gallart són dignes de ser conegudes pel lector interessat per la història de l'Alt Pirineu i/o del primer carlisme. De fet, a l'epíleg l'autor es pregunta si el llibre

que ressenyem és únicament d'interès local i argumenta que la resposta és parcialment negativa, ja que és història local, però «culturalment i ideològicament intenta descriure les característiques que va adoptar el primer carlisme al nostre Pirineu» (p. 219). Si aquest era l'objectiu d'Amadeu Gallart l'ha aconseguit, perquè el seu llibre enriqueix els estudis sobre un fenomen tan complex com és el dels defensors de l'Antic Règim. De fet, l'historiador britànic C. A. Bayly afirma que la primera guerra carlina va ser el moviment contrarevolucionari europeu més important del segle XIX.²

El Grup de Recerca en Estats Nacions i Sobiranes (GRENS) de la Universitat Pompeu Fabra (UPF) organitzà la presentació dels llibres d'Amadeu Gallart, *Per Déu, per la Pàtria i el Rei. La vida d'un carlista pirinenc (Antoni Martí, 1806-1863)* i *La lluita per la república a la seu, a l'Alt Pirineu i a Andorra*, el 19 d'octubre de 2022. Ambdós llibres són aportacions bàsiques per a la història contemporània de l'Alt Pirineu català, com també de la d'Andorra. A la presentació, Amadeu Gallart va afirmar que el llibre sobre el seu «rebesavi Anton» era una obra de divulgació històrica de la primera meitat del segle XIX a

2. C. A. BAYLY (2004), *The birth of the modern world, 1780-1914*, Blackwell, Oxford.

l'Alt Pirineu. El que escriu hi va estar d'acord, però va afegir que el llibre d'Antoni Martí s'emmarca en el debat sobre els límits de la història amb els relats de no-ficció.³

En definitiva, aquest és un llibre de lectura obligatòria per als que vulguin incrementar els seus coneixements sobre l'Alt Pirineu català i Andorra a la primera meitat del segle XIX, alhora que sobre la lluita fraticida entre els defensors de l'Antic Règim, com Antoni Martí, i els liberals, que eren identificats pels partidaris de l'absolutisme com a «negres». A més, Gallart es mostra com un autor que es podrà citar en obres de no-ficció com les de Teresa Pàmies, Javier Cercas o Emmanuel Carrère.

Josep PICH MITJANA
Universitat Pompeu Fabra

MARTÍN PASCUAL, Llúcia [ed.] (2022). *Bestiari medieval*. Barcelona: Barcino - Fundació Carulla, 216 p.

Georges-Louis Leclerc (1707-1788), destacat biòleg francès, qui va influir en les teories de Charles

Darwin i Jean-Baptiste Lamarck, comenta a la seva obra *Histoire naturelle, générale et particulière: Quadrupèdes* que «la nature est le trône extérieur de la magnificence divine» («la natura és el tron visible de la majestat divina»). La naturalesa concebuda com a obra de Déu, reflex de l'essència del seu Creador, no és una idea pròpia de Leclerc, sinó una visió del món d'arrels cristianes i medievals. És dins aquesta visió que s'ha de contextualitzar *Bestiari medieval*, obra que convida el lector a conèixer els animals des d'una òptica moralitzant.

La simbologia animal d'arrel medieval continua viva a la nostra llengua. Si treballem de forma constant som com formigues, si som astuts som com guineus i si som com ases actuem sent curts d'enteniment. Al *Bestiari* editat per Martín Pascual trobem, entre molts altres, aquests tres animals i les mateixes simbologies, cosa que prova que expressions catalanes avui en ús ja van arrelar, com a mínim, a l'edat mitjana.

El bestiari no té voluntat científica, sinó moralitzadora. Els éssers descrits eren matèria per enriquir els sermons dels predicadors, especialment mendicants. El que es pretenia amb el text del bestiari era fer la doctrina cristiana més entenedora i propera als fidels, amb exemples d'animals que eren part de l'imaginari col·lectiu de

3. <https://www.youtube.com/watch?v=X-SeKypzXpnQ>. Consultat el 2 de gener de 2023.

la societat cristiana. Una lectura atenta dels sermons de Vicenç Ferrer o de *Lo cristià* d'Eiximenis permet observar l'ús habitual que fan aquests predicadors de la simbologia animal, com, per exemple, la luxúria femenina criticada mitjançant l'exemple de les sirenes, descrites al *Bestiari* com uns éssers femenins luxuriosos i malvats. Així doncs, el bestiari té un valor innegable des de l'òptica del didactisme, perquè dos predicadors de gran prestigi a l'edat mitjana, Ferrer i Eiximenis, l'usen per adoctrinar amb més eficàcia.

Animals exòtics per als catalanoparlants medievals, com tigres i panteres, també propers, com formigues i gossos, i altres de llegendaris, com l'au fènix i l'orifant, són rarament descrits des de la biologia, sovint més fantàsica que científica. El que el lector troba a l'obra editada per Martín Pascual és un text que conté quaranta-cinc capítols que són descripcions de quaranta-cinc bèsties que ens donen una lliçó moralitzant. De fet, el títol del bestiari editat és molt indicatiu d'aquesta intencionalitat doctrinal: *Llibre de natures de bèsties e d'ocells e de llur significació*.

L'obra constitueix una imprescindible aportació a l'estudi de la tradició animalística a la Corona d'Aragó. Pulcrament editat, la monografia posa en relleu la notable importància de la simbologia dels animals als regnes

i territoris de parla catalana, vinculant-lo amb el context europeu coetani. L'estructura del llibre és precisa: una introducció que conté un estudi de la formació dels bestiars en català, des dels *Physiologi* fins als bestiars italians (p. 9-29). Posteriorment, es fa una concisa anàlisi dels animals presents a la literatura catalana medieval (p. 31-61). Més endavant, l'autora realitza una detallada descripció de les fonts primàries. Aquí s'explica que el bestiari català és una traducció catalana, aproximadament del segle XIV, d'una obra toscana, el *Libro delle natura degli animali*, que tingué un èxit destacable dins la literatura moralitzant durant tota la baixa edat mitjana (p. 31-76).

És una llàstima que l'autoria d'aquesta traducció catalana del bestiari italià sigui avui desconeguda. Els traductors, ahir i avui, traslladen una veu literària d'una llengua a una altra, convertint-se en ambaixadors culturals i també en personatges històrics de notable interès pel seu paper en la difusió del coneixement. A la Corona d'Aragó es conserven dos manuscrits complets del bestiari, els A i B, editats per Saverino Panunzio en dos volums de la col·lecció «Els nostres clàssics» de Barcino, respectant la grafia original⁴. Ara, Martín

4. Els manuscrits A i B tenen, respectivament, les següents signatures: Barcelona,

Pascual realitza una edició rigorosa i amena basant-se en el manuscrit A, el text més complet i proper a l'original toscà. El rigor l'aconsegueix depurant errors tot revisant de primera mà tots els testimonis documentals conservats, complets i també fragmentaris; d'alguns d'aquests últims no en tenia notícia Panunzio i són fruit de la recerca de Martín Pascual. A més, s'han analitzat les notícies de bestiaris perduts, però documentats en altres fonts primàries, a més de revisar el manuscrit del *Libro delle natura degli animali*. Tot això ha servit per fer esmenes al text del manuscrit A. Alhora, la present edició ha regularitzat l'ortografia per acostar eficaçment aquesta obra literària medieval als lectors del segle XXI (p. 95-177).

S'ha d'assenyalar que cada testimoni documental del bestiarí català pot presentar força variacions perquè eren obres d'ús de predicadors, que les modificaven segons les seves necessitats a cada moment. També és important esmentar que l'edició de Martín Pascual no és una edició crítica del bestiarí perquè encara avui no es té un *stemma codicum*, ja que alguns manuscrits els ha descobert l'autora recentment i és necessària més recerca.

El següent apartat del llibre és un conjunt de làmines d'animals que són reproduccions fotogràfiques extretes de manuscrits que contenen bestiaris llatins, car els textos catalans no contenen imatges (p. 77-94). Són fonts primàries conservades a la British Library, University of Aberdeen, National Library of the Netherlands i la Bibliothèque municipale de Chalon-sur-Saône. Cada làmina s'acompanya d'un bell fragment de l'edició del bestiarí en català, que fa referència a l'animal representat a la il·luminació. Per acabar, el lector troba un apèndix amb ampliacions i modificacions del manuscrit B i una succinta bibliografia (p. 179-212).

Una lectura suggeridora, àgil i entenedora, una obra pensada per a especialistes però també per a un públic culte més ampli, que vulgui gaudir d'un text, el bestiarí, que té el poder de fascinar acadèmics i no acadèmics.

Pablo José ALCOVER CATEURA
Universitat de les Illes Balears

ENSENYAT PUJOL, Gabriel (2022). *Fuster i els mallorquins. El debat identitari a la Mallorca tardofranquista*. València: Tres i Quatre, 406 p.

Miquel Barceló Perelló (1939-2013) comentava lúcidament en una de les seves últimes entrevistes (*L'Avenç*, núm. 393, setembre de 2013): «Les conquestes catalanes de Mallorca i de València tenen la susceptibilitat d'alterar el guió de la irreversible unitat espanyola. Faltava, però, un ordre mental que ho fes possible. I aquí és on entra Joan Fuster». Una persona que ha llegit i reflexionat sobre l'obra de Joan Fuster és Gabriel Pujol Ensenyat. Partint del seu llegat, en particular, de *Nosaltres, els valencians* (1962), l'autor convida el lector a reflexionar, amb rigor acadèmic i prosa amena, sobre què és la mallorquinitat als segles xx i xxi. En efecte, el seu valor s'ha reconegut en ser l'obra guanyadora de la cinquantena edició dels Premis d'Octubre (2021). És un text valent d'un medievalista que demostra que es pot fer un llibre solvent sortint de la seva especialització acadèmica.

L'obra està notablement documentada, malgrat que no hi ha notes a peu de pàgina ja que no és una monografia d'investigació històrica, un gènere, altrament, poc fusterià. L'autor ha consultat els fons

d'hemeroteca de nombrosos periòdics i revistes, especialment illencs, però també catalans, valencians i espanyols. També ha fet servir força fonts orals: a tall d'exemple, les de Climent Garau, Josep Maria Llompart i Miquel Fullana. Per concloure, les vivències personals de l'autor són part del material per escriure el text.

El llibre és un assaig que convida el lector a conèixer un tema cabdal no analitzat fins ara: les polèmiques lingüístiques i socioculturals que se succeïren a l'illa de Mallorca en una època de monumentals transformacions econòmiques i socials activades pel turisme i la immigració. No és aquesta una temàtica oblidada, ni silenciosa, ni fora de disputes avui en dia a Mallorca. Per això, el present treball té una gran actualitat i s'emmarca dins les publicacions i els actes realitzats dins l'Any Joan Fuster (2022).

Acuradament editat, el llibre consta d'un pròleg d'Antoni Furió, una introducció, deu capítols, un epíleg i un apartat de fonts i bibliografia. El pròleg d'Antoni Furió és breu i de grata lectura. Aporta un context històric que situa l'obra de Pujol Ensenyat dins la recepció i repercussió de l'obra de Fuster a les Balears (1962-actualitat). A més, fonamenta per què és necessària la seva lectura, en omplir un buit historiogràfic, el de la història dels debats i polèmiques,

algunes força incendiàries, que sorgiren arran de la publicació de *Nosaltres, els valencians* a Mallorca, entre altres assaigs, publicacions a diaris i revistes de Fuster a la dècada de 1960.

Els capítols tracten especialment les polèmiques de la dècada 1962-1972. Aquestes són si és el poble mallorquí una singularitat històrica vinculada fraternalment o deslligada de Catalunya, si els illencs volem o no volem formar part dels Països Catalans proposats per Fuster, la polèmica goneïlla, quin lloc ocupa, cabdal o oblidable, la dominació islàmica a la història de les Illes Balears i, finalment, quina identitat o identitats tenen els xuetes. Malgrat que s'ocupa sobretot d'analitzar la història els darrers anys del franquisme, es fan connexions fins a l'actualitat.

Els capítols es poden llegir sense cap ordre establert, malgrat que se'n recomana la lectura seguida per establir fàcilment les relacions dels personatges i entre ells. Així doncs, Josep Melià, Lorenzo Villalonga, Guillem Frontera, Aina Moll i Josep Zaforteza, aquest darrer el més probable home darrere l'anònim i sempre polèmic Pep Gonella, són sols alguns exemples de personatges presents al llarg dels capítols, en participar activament en els diversos debats, des de posicions que van del convençut catalanisme al combatiu anticatalanisme.

L'epíleg ofereix idees fonamentals del llibre, tot i assenyalar que les temàtiques tractades són obertes i no es vol tancar-les, sinó que es voldria que el treball fos espurna de més literatura especialitzada sobre la temàtica tractada. L'acabament del llibre és amb fonts i bibliografia succinta.

L'obra de Pujol Ensenyat continua la història de les identitats mallorquines iniciada per Antoni Mas Forners i Pere Sales Vives. *Llengua, Terra, Pàtria i Nació: l'evolució de la consciència lingüística i etnocultural entre els cristians de l'illa de Mallorca (segles XIV-XVII)* de Mas Forners analitza l'evolució històrica dels conceptes fonamentals de la identitat illenca, com ara què s'entén per mallorquí al llarg de bona part de l'època *foral*, obra que he ressenyat en aquesta revista. Altrament, *L'espanyolització de Mallorca 1808-1923* de Sales Vives estudia el complex procés de creació i consolidació d'una identitat espanyola als municipis balears durant el segle XIX i el començament del segle XX, obra de la qual he realitzat també una recensió al BSCEH. Ara, Pujol Ensenyat ofereix al seu lector una anàlisi concisa i amena del debat (de fet, és el «Debat» en majúscula) identitari a la Mallorca tardofranquista.

Nosaltres, els valencians i *Els mallorquins* són obres de plaent lectura. Seguint el camí iniciat per aquests

treballs, particularment el de Fuster, el llibre de Pujol Ensenyat és un text comprensible i llegidor. Sense ser dogmàtica ni amb voluntat de pontificar, l'obra fa gaudir i reflexionar a qui la llegeix sobre un conjunt de polèmiques entorn la identitat balear encara avui no resoltes.

Pablo José ALCOVER CATEURA
Universitat de les Illes Balears

DALMAU, FERRAN (2021). *Joan Culleré i Ibars (1916-1995). La llibertat per maleta*. Lleida: Pagès editors, 176 p.

La biografia de Joan Culleré i Ibars escrita per Ferran Dalmau és una interessant aportació bibliogràfica al petit però constant corpus d'estudis sobre l'antifranquisme i l'oposició democràtica a les terres de Ponent. Des del clàssic *L'oposició al franquisme a Lleida* (1998), d'Antonieta Jarne, fins a *El PSUC a les Terres de Lleida* (2014) de la mateixa Jarne amb Pau Juvillà, passant per la biografia *Francesc Porta Vilalta: el mirall trencat de la burgesia lleidatana* (2016), altre cop d'Antonieta Jarne i Teresa Ibars, entre d'altres. Al seu torn, Dalmau ha publicat aportacions en la línia de recerca de l'independentisme d'esquerres a la Lleida de finals

del franquisme i la transició com *ÈPOCA: l'exèrcit a l'ombra* (2010), amb Pau Juvillà, o *Fills de la vuitena: 50 anys d'esquerra independentista a l'Aran, els Pirineus i Ponent* (2019), aquest darrer amb David Sancho.

Dalmau ofereix una lectura de la història militant d'aquesta facció de l'independentisme escorada a l'extrema esquerra o l'esquerra radical (*radical left*), i on la biografia de Joan Culleré que ens ocupa parteix d'una lectura del personatge parcialment idealitzada. Que és el mateix que dir ancorada en l'ideal i, per tant, vàlida com a mirada historiogràfica honesta. Si bé és cert que sovint el lector té la sensació que dels errors se'n fan virtuts i dels fracassos aprenentatges automàtics, també ho és que des del present la trajectòria de Culleré es pot entendre com una baula més de la cadena que connecta el món polític independentista d'abans de la Guerra Civil amb el postfranquista. Tampoc és menys cert que bona part de la vida política que s'hi descriu és profundament precària —no podia ser d'una altra manera— i que els fruits que Dalmau proposa que s'han recollit de la sembra de Culleré són multicausals i no es poden atribuir només a una persona. En aquest sentit, val la pena remarcar una lectura clau del llibre com és la idea del mestratge polític de Culleré. Aquí caldria resseguir amb

cura qui se'n reivindicà hereu i com es va concretar aquest relleu en les generacions polítiques posteriors. Cal analitzar i visibilitzar si aquest mesuratge és real i en qui s'encarna. Si és que això mai tingué lloc més enllà de les reivindicacions des del segle XXI.

Com hem comentat, el llibre retrata amb honestedat la precarietat de l'antifranquisme i l'oposició democràtica al Ponent català. Des de la desarticulació absoluta de l'oposició durant la postguerra fins a la incapacitat d'articular un moviment unitari. A aquesta problemàtica ja s'hi va enfrontar fa anys Antonieta Jarne, quan va explicar com al costat del PSUC el Front Nacional de Catalunya va tenir un gran protagonisme a les terres de Lleida, encara que també amb enormes dificultats d'implantació. D'aquí el gir vers el que ara anomenariem la batalla cultural que va fer-hi l'antifranquisme ponentí, ocupant espais d'organització cultural i veïnal, el que Jarne anomenà «la cultura com a esquer».

Una de les incògnites que deixa obertes el llibre de Dalmau és quin fou el pensament polític concret de Joan Culleré. Una anàlisi de la ideologia del biografat al llarg de la seva vida i com aquesta es plasmà en la seva praxi política hauria permès comprendre millor la dimensió del personatge i la seva aportació. En aquest sentit, la biografia ens proposa un

esquelet interpretatiu de Culleré i ara és quan faria falta vestir-lo i dotar-lo dels òrgans bàsics que el feien funcionar des d'un punt de vista polític. Culleré hi és adjectivat com a «nacionalista», «independentista», «separatista», de forma indistinta, però hom no pot deixar de preguntar-se quins plantejaments polítics republicans i progressistes formaven part del seu horitzó intel·lectual. Jugant amb el títol del llibre: què portava Culleré a la seva maleta ideològica?

Dalmau observa al llarg de la biografia que, malgrat el fracàs de Culleré, el personatge es convertí en un referent. Això no deixa de ser eminentment contradictori i ens genera alguns dubtes. Culleré era sobretot un compàs moral. Però, i si aquest rigor en els valors va impossibilitar el seu triomf polític? Es va saber adaptar Culleré al nou context polític dels anys setanta i vuitanta? Aparentment, la resposta és que no. D'aquí el seu fracàs polític en l'etapa final de la seva vida? Fracàs polític, que no personal. Compte perquè, a més, el fracàs no se li pot adjudicar només a ell. Tot el FNC va fracassar i, amb ell, bona part de les esquerres, el republicanisme històric i l'independentisme.

Hi ha, sense massa dubtes, una lectura de Culleré des del present, més concretament des del context

polític català postprocés. No és casualitat que en l'època del retorn a certa pau autonomista, s'hagi proposat l'estudi i la publicació d'una biografia d'un personatge marcat per un altre procés, en aquest cas de transició o transacció postfranquista, i que va comportar el fracàs dels seus plantejaments polítics en el curt termini. Cal anar amb compte, per tant, en una visió com a refugi de Culleré, en la idealització del personatge convertit en un exemple de com, malgrat el fracàs d'un context advers, el temps ens genera el miratge, la posició intel·lectualment còmoda, de creure que, en el fons, tampoc no passa res per perdre o fracassar i que amb el pas dels anys el temps posa tothom al seu lloc. Tinc la sensació que això no és el que hauria volgut el biografiat. El lleidatà il·lustre hauria continuat lluitant i no s'hauria resignat davant del fracàs. Refugiar-se en la idea que com nosaltres ja n'hi ha hagut d'altres en el passat és fer una lectura possible del personatge —cosa que l'autor no proposa, però que es pot produir fàcilment. En qualsevol cas, la proliferació de llibres profundament afectats per una visió de la història des del present és i continuarà essent habitual en els anys que ens ha tocat viure.

El llibre és, en definitiva, una aportació útil al coneixement dels moviments d'oposició al franquisme

de la Lleida d'entre 1948 i 1975, i a la història d'uns segments de l'espectre polític que, malgrat ser majoritaris en la mobilització, demostraven ser minoritaris en els resultats electorals. La biografia de Culleré és un llibre imprescindible per entendre la trajectòria del FNC a les terres de Lleida però també a tot Catalunya, i és ineludible per comprendre els fracassos de l'independentisme dels anys setanta i vuitanta, així com dels processos de configuració de les hegemonies polítiques durant la transició i el postfranquisme, que prefiguren el sistema polític autonòmic català de la segona meitat dels anys vuitanta i la dècada dels noranta.

Marc MACIÀ FARRÉ
Universitat de Lleida

COSTA, Lluís (2021). *Prensa comarcal. La memòria de la vida quotidiana de Catalunya*. Barcelona: Associació Catalana de la Premsa Comarcal (ACPC), 249 p.

Arran de la importància de l'associacionisme a Barcelona, des de la seva perspectiva històrica en el sector de la comunicació a Catalunya es té en compte la llarga tradició associativa existent a Catalunya, tant des de l'àmbit professional com en altres

terrenys de la vida ciutadana. Avui en dia, la multiplicitat, pluralitat i riquesa de l'associacionisme a Catalunya forma part indissoluble del que es coneix com a «societat civil catalana». En aquesta ressenya volem destacar l'activitat de l'Associació Catalana de la Premsa Comarcal (ACPC) durant els seus quaranta anys d'existència, i remarcar que la tradició periodística a Catalunya s'ha caracteritzat per la seva profunda vocació comarcal i, per tant, de proximitat. És a dir, la premsa comarcal és, en definitiva, la modalitat catalana de premsa local, entesa així des de la mateixa aparició de la premsa a Catalunya com un fenomen modern de comunicació. (Guillamet, 1983).

En la introducció del llibre, el doctor Lluís Costa de la Universitat de Girona ens manifesta que la comunicació local inserida en el context global representa, en l'època tecnològica, la confirmació d'una realitat: l'articulació i la pervivència de les identitats locals i nacionals, i una excel·lent manera de prendre consciència individual i col·lectiva. En definitiva, Catalunya té l'exclusiva d'aquest model comunicatiu, la premsa local i comarcal és una singularitat pròpia del territori català. El llibre comença amb una primera part que fa referència a la interpretació històrica de Catalunya a través de la premsa. En què el professor

Lluís Costa destaca els orígens de la premsa comarcal i el seu model de periodisme propi i característic de Catalunya, just en el moment transformació industrial, del creixement del capitalisme i la concepció de la societat de comunicació de masses. En concret, l'espai territorial català serà d'entrada l'element identificador d'aquest model periodístic. Val la pena dir que la premsa comarcal tenia un paper destacat en la normalització de la llengua catalana; com que era un instrument de comunicació veïnal, utilitzava, com és lògic, la llengua catalana com a vehicle de transmissió.

En el següent capítol ja es descriu la manipulació i el control del franquisme en totes les publicacions de premsa. És a dir, la premsa era un instrument al servei de l'estat. En els primers anys del franquisme la censura s'exercia de forma indiscriminada i radical. S'atribuïa a la nova premsa la tasca informativa d'inculcar ideologia en divulgar allò que al govern, com a representant i intèrpret legítim del sentir «nacional», li interessava dir en cada moment. A més a més, la Llei Fraga, Llei de premsa i impremta de 1966, se situava entre la llibertat de premsa dels països occidentals i la repressiva Llei de premsa de 1938, i es fonamentava en la reiterada —i manipulada— concepció franquista de «libertad con orden».

La nova Llei de premsa no posava les coses fàcils a la incipient premsa local i comarcal, ja que s'exigia uns mínims de professionalitat concretats en la presència d'un director periodista titulat, amb residència a la població de la publicació, així com un nombre mínim de redactors també titulats, amb contracte laboral i seguretat social. En el tercer capítol es descriu el període de transició, l'efervescència política, conscienciació social i l'eclosió periodística. En segon lloc, també es realça el paper de la cultura com l'ànima de la premsa local i comarcal. El ram de la cultura continua representant l'origen de moltes publicacions. És a dir, un denominador comú en les publicacions que emergien: substrat cultural, interès per la realitat més propera i, sobretot els joves, als quals la dictadura els havia limitat la vida social, política i cultural.

En tercer lloc, Costa situa la premsa municipal, entre el control i el model d'informació local. En el quart capítol s'analitza el paper de la comunicació local en l'època de la globalitat. Tanmateix, l'adaptació als nous formats digitals, per part de la premsa comarcal, va ser una transició costosa per als mitjans locals, accentuada per la crisi financera de 2008, que va reduir els pressupostos de publicitat. En la segona part del

llibre s'exposa el paper de l'ACPC en la gestió i defensa del patrimoni periodístic català. En concret, en el cinquè capítol l'autor ens destaca la història de l'ACPC i la importància de l'organització del I Congrés de Premsa Comarcal, celebrat a Canyamars (Maresme) els dies 15, 16 i 17 de maig de 1981, del qual sorgiria l'ACPC. En segon terme, es va celebrar l'Assemblea constituent que es va reunir a Vic l'11 de desembre de 1982, i ja en va sortir la primera junta de govern de l'entitat i el seu primer president Josep Masoliver, del bisetmanari *El Nou 9*, d'Osona i el Ripollès. El nombre total de publicacions adherides era de 133.

Una de les grans finalitats de l'associació era obtenir publicitat per donar viabilitat a la premsa comarcal. A més a més, actua com a defensa gremial de la premsa comarcal en tot el territori de Catalunya. De l'activitat de l'ACPC cal destacar l'Assemblea celebrada a Vila-seca i Salou del 28 de gener de 1984 i el seu paper en la signatura d'un conveni entre la Generalitat i l'agència EFE per crear un servei informatiu en català. També convé ressaltar que en el II Congrés de Premsa Comarcal a Figueres, del 23 al 25 de maig de 1985, es va plantejar la necessitat de crear una agència d'informació comarcal. Tretze anys més tard es va crear l'Agència

Catalana de Notícies (ACN), amb l'objectiu de donar als mitjans locals i comarcals catalans un servei multimèdia per internet.

En el sisè capítol l'autor ens descriu el paper de l'ACPC com a dinamitzadora de la comunicació a través de l'organització de congressos i els seus espais de reflexió i reivindicació en l'àmbit de la comunicació. L'organització, cada quatre anys, del Congrés de la Premsa Comarcal ha permès a l'ACPC establir marcs referencials on exposar i discutir les inquietuds de la premsa de proximitat, i fins i tot per defensar el paper de la llengua catalana en els mitjans de comunicació. Com ara les trobades de Joves Lectors, per establir lligams entre els estudiants de periodisme i la premsa comarcal. Un altre exemple és la creació del Dia de la Premsa Comarcal: des de 2014 se celebra cada 14 de novembre una jornada de projecció i anàlisi, de debat i reflexió sobre aquest model informatiu descentralitzat. Una altra acció estratègica de l'ACPC va ser, el 28 de novembre de 2008, la I Jornada de la Plataforma Interuniversitària de Premsa Comarcal, a Morella, on es reuniren 12 universitats dels territoris de parla catalana. La intenció d'aquesta activitat era crear un espai de diàleg entre la universitat i els mitjans per tal de compartir experiències i coneixements.

En darrer terme, val la pena dir que la premsa gratuïta està poc representada a l'ACPC, ja que els seus estatuts especifiquen que no en poden ser membres les publicacions de contingut essencialment publicitari ni amb distribució gratuïta. L'últim capítol ens descriu el món de la premsa comarcal des de la percepció de l'ACPC. Com destaca l'autor del llibre, «En la dicotomia entre comunicació local i comunicació global és important inserir el concepte d'identitat cultural, el qual expressa un sentiment de pertinença a un lloc, a una època i a una comunitat» (2021:130). És a dir, aquí resideix el gran valor de la informació de proximitat i se'n reivindica la importància per reafirmar els trets d'identitat amb aquesta societat més local i, alhora, més global. Tanmateix, convé ressaltar els continguts com a elements definidors de la premsa local, tant en l'imaginari col·lectiu com en la realitat quotidiana. Dit amb altres paraules, els continguts locals són la memòria de la quotidianitat d'una comarca o d'un municipi.

D'altra banda, el llibre parla de la figura del comunicador local i la seva supervivència entre el voluntarisme i el professionalisme. La seva principal virtut és que té accés directe a les fonts, domini de l'entorn immediat, capacitat real per generar debat i

participació ciutadana. L'autor exposa que el principal risc del periodista local és la ingerència o pressió dels poders locals. En resum, el domini de la proximitat, les fonts dels periodistes han de ser properes: persones, institucions i organismes que facilitaran la informació que necessiten els mitjans per subministrar notícies. A més a més, copsar l'opinió de la gent del carrer és una estratègia immillorable per activar la participació directa en els mitjans. També convé ressaltar que la publicitat és una de les principals fonts de finançament de les publicacions de proximitat. En concret, la publicitat pròpia del teixit econòmic local.

En darrer terme, cal comentar que l'excés d'informació dels mitjans generalistes té com a contrapunt l'altra oferta, la local i la comarcal, on uns receptors àvids de coneixement i d'informació generaran una, si més no, sostinguda demanda d'un producte gairebé insòlit en les propostes generalistes. La proximitat és, doncs, el principal valor que fa albirar el futur de la premsa local i comarcal amb moderat optimisme. Així, doncs, de la lectura del llibre de Lluís Costa, un exhaustiu estudi de la premsa comarcal catalana, podem concloure que la informació del que passa al costat de casa nostra cada vegada serà més important, perquè cada comarca,

cada poble, té una problemàtica diferent i, en conseqüència, existeix la necessitat que algú ho expliqui, la qual cosa crea un vincle.

Adrià VIDAL SANTORUM
Universitat de Girona

ORDEIG, Ramon (2023). *Diplomatari del monestir de Sant Martí del Canigó (segles X-XI)*. Revisat i prologat per Aymat Catafau i amb un epíleg de Narcís Garolera. Vic: Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic, 334 p.

L'autor d'aquest llibre, Ramon Ordeig, és sobradament conegut. Excel·lent historiador medievalista, especialitzat en l'escriptura i la cultura altmedieval, ha dedicat una especial atenció a la història de l'Església de l'època carolíngia i comtal. La seva tesi doctoral, publicada amb el títol *Les dotacions de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)* (4 vol., 1993-2004), que va ser l'orgull del seu director, el doctor Manuel Riu, va marcar època. Des de llavors, els anys noranta, el doctor Ordeig no ha parat d'oferir a la comunitat científica monumentals edicions de documents que fan les delícies i faciliten el treball dels investigadors medievalistes d'arreu del món. A la col·lecció

«Diplomataris» dels Estudis Històrics de l'Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic ha publicat deu volums dels quals els quatre de les dotalies més tres dedicats a la documentació del monestir de Ripoll (segles IX-XII), el Cartulari Major de Cuixà, el Diplomatarium dels comtes Bernat I de Besalú i Guifré II de Cerdanya, i el Diplomatarium del Canigó que aquí presentem. A la col·lecció «Monografies» dels Estudis Històrics, Ordeig completa el seu treball magistral i erudit de paleògraf i diplomata, amb la investigació històrica i la síntesi pròpies de l'historiador medievalista, fent-nos conèixer la personalitat d'eclesiàstics com el bisbe-arquebisbe Ató, mestre de Gerbert d'Orlhac (el papa Silvestre II), el gramàtic Guibert de Lieja, el monjo Joan de Barcelona, corresponsal de l'abat i bisbe Oliba des de Fleury, i el bisbe Guillem de Balsareny, successor d'Oliba a Vic.

No podríem acabar aquesta presentació sense explicar que avui, sense el treball constant i extraordinàriament acurat d'Ordeig, probablement no s'hauria acabat encara el gran projecte que Ramon d'Abadal va concebre fa cent anys, la *Catalunya carolíngia*, dècada a l'edició de tots els documents catalans dels segles IX i X. En aquest projecte, del qual ja només resta un volum d'apèndix, el IX, Ordeig ha tingut cura del

volum IV (*Els comtats d'Osona i Manresa*) en tres toms (1999) i del volum VIII (*Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*) en dos toms (2020), i ha revisat i ha completat els volums V (*Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, dos toms, 2003) i VI (*Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 2 toms, 2006).

Aquest *Diplomatarium* del Canigó s'obre amb *Los dos campanars*, poema elegíac escrit per Jacint Verdaguer en una data imprecisa, anterior a 1886, després de visitar les ruïnes de l'antic monestir l'estiu de 1879. Narcís Garolera, catedràtic jubilat de literatura catalana de la Universitat Pompeu Fabra, especialista en Verdaguer, clou el *Diplomatarium* amb un epíleg dedicat a glossar, valorar i situar aquest poema en el conjunt de l'obra verdagueriana. Tot plegat, la incorporació del poema i l'epíleg, són un encert que commou la sensibilitat del lector i l'empeny en el viatge cap als orígens del monestir. Al poema de Verdaguer segueix un prefaci d'Aymat Catafau, que no necessita justificació perquè Catafau és un gran coneixedor de la història dels països rossellonesos, i el medievalista que millor coneix les estructures de poblament i la societat del segle XI, època dels documents del *Diplomatarium*, en aquestes terres.

Ordeig inicia el seu treball personal amb una llarga introducció de

més de quaranta pàgines. Com és de rigor, la part més important i majoritària d'aquesta introducció està dedicada a la documentació. Ordeig explica les visites que erudits d'època moderna van fer al monestir, quan encara hi vivien els monjos i tenien el seu arxiu. Alguns d'aquests visitants aporten notícies dels seus documents, de vegades amb còpies i regestos. De totes aquestes aportacions, la més important és l'inventari fet el 1586 per Jaume Agullana, ardiaca de la seu de Girona, i visitador apostòlic, del qual es conserva una còpia de 1785 als ADPO. Després, el 1657-1658, va visitar el Canigó Guillem Costa, monjo de Cuixà, que hi va trobar i copiar un precepte carolingi, butlles papals, el rotlle mortuori del comte Guifré i una trentena de documents, còpies que es troben avui a la BNF, a la col·lecció Baluze. A Costa el van seguir el 1711 els benedictins Edmond Martène i Ursin Durand, pels quals sabem que llavors l'arxiu encara estava sencer. El monestir va ser secularitzat el 1783 i la documentació traslladada a Perpinyà, on el 1785 es va fer una còpia de l'inventari d'Agullana, avui conservada als Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO). El 1787 el notari Francesc Serra va fer encara un segon inventari avui perdut. Mentrestant, el 1783, l'arxiu del monestir va ser

integrat en els arxius de la Chambre du Domaine du Roy, i després, el segle XIX, als de la Prefectura. Molts documents van ser destruïts llavors, durant la Revolució, i altres van ser venuts pels mateixos prefectes. Finalment, el 1835, els fons va ser transferit a la Biblioteca Municipal de Perpinyà, i el 1861 als ADPO, on és avui.

Amb una referència als arxivers (sobretot Julià-Bernat Alart i Jean-Auguste Brutails) i a la seva feina de catalogació i inventari dels documents, Ordeig clou aquesta part de l'estudi introductori i passa a la historiografia. Aquí examina el *Chronicon breve monasterii Canigonensis* que Guillem Costa va copiar durant la visita de 1658, Étienne Baluze va publicar parcialment el 1679, i Stefano Cingolani ha estudiat i editat *in extenso* fa uns anys. Després del *Chronicon*, Ordeig estudia els abaciològics, començant pel que es troba al marge de les còpies de documents de Guillem Costa de 1658, i seguint pels publicats per Baluze, Martène, els autors de la *Gallia christiana*, Puiggarí, Monsalvatje, Cazes, Zaragoza i Cingolani. I encara en un àmbit historiogràfic, Ordeig examina els historiadors i les obres que s'han ocupat del monestir, i que per fer-ho n'han examinat els documents. La llista és llarga i comprèn historiadors

del segle xvii (Jeroni Pujades), del xviii (els monjos maurins Devic i Vaissète, autors de la *Histoire générale de Languedoc*), del xix (Pere Puiggarí, Edouard de Barthélemy, Léopold Delisle, Julià-Bernat Alart, Jean Auguste Brutails, Louis Blancard, Jaume Massó i Torrents, Francesc Monsalvatje), i del xx-xxi (Francesc Pont, Agustín Millares Carlo, Francesc Miquel, Ramon d'Abadal, Pere Ponsich, Marcel Durliat, Jacques Stennon, Albert Cazes, Maties Delcor, Eduard Junyent, Michel Zimmermann, Josefina Mutgé, Aymat Catafau i Jesús Alturo).

Després d'haver dedicat la primera part de la introducció al conjunt de la documentació del monestir, Ordeig consagra la segona als documents dels segles x i xi, els del *Diplomatari*. En total, són 260 documents, dels quals un nombre respectable d'originals i còpies i una majoria de regestos, quasi tots procedents del regest de 1586 de J. Agullana, copiat el 1785. La recerca de documents del Canigó, explica Ordeig, l'ha portat a l'Arxiu Reial de Barcelona, la Biblioteca de Catalunya, els Archives départementales des Bouches-du-Rhône (Marsella), la BNF (París), els ADPO (Perpinyà), la Biblioteca Municipal de Perpinyà i l'Arxiu Diocesà de Solsona. Una bona edició de documents com aquesta no es podia limitar a

recollir i registrar els documents originals, les còpies manuscrites i els regestos del erudits, calia també deixar constància de la tradició impresa, els documents publicats, que en el cas dels del Canigó del segle xi va començar el segle xvii i que va seguir amb documents concrets i aïllats, i que avui culmina amb aquest *Diplomatari*, el primer que agrupa la totalitat de la documentació del primer segle d'existència del cenobi.

Ordeig excel·leix com a paleògraf i diplomatista, és evident, però també com a historiador que interpreta els documents i n'extreu les informacions necessàries per reconstruir episodis del passat. Acaba la introducció precisament acomplint aquesta tasca. Servint-se dels documents aquí aplegats reconstrueix l'atmosfera sacra del Canigó d'abans del monestir quan aquí, en un graó rocós del massís hi havia una esglésiola o un ermitori dedicat a Sant Martí. Examinats els cinc documents que s'hi refereixen, entre els anys 997 i 1000, el nostre historiador s'ocupa dels orígens del monestir. El cronicó del Canigó data l'inici de les obres l'any 1001, i Ordeig en precisa la cronologia fundacional: el 1005 el comte Guifré i la seva esposa, la comtessa Guisla, hi van fer una primera donació de béns, seguida el 1007 d'una altra tan important que se la

considera l'acta fundacional; el 1009 es va fer la consagració de l'església monacal i la dotalia; el 1011 el papa Sergi IV, a petició del comte Guifré, va atorgar al monestir una butlla per la qual reconeixia a la comunitat monàstica la lliure elecció d'abat i la immunitat, i el 1013 el bisbe Oliba d'Elna, a petició de l'abat Oliba i els monjos de Cuixà, i dels comtes germans Bernat II de Besalú i Guifré II de Cerdanya, feia abat de Sant Martí del Canigó el monjo Esclua. Tancant l'obra de la seva vida, el comte Guifré feia testament el 1035 i poc després abandonava el món i es feia monjo a Sant Martí del Canigó, on va morir el 31 de juliol de 1049.

Ordeig explica amb molt més deteniment i coneixement de causa que no ho hem fet nosaltres, és clar, aquesta etapa fundacional, i dedica a continuació un apartat a l'encíclica mortuòria del comte-monjo que l'abat Miró, el tercer de l'abaciologi, va enviar a monestirs i catedrals de Catalunya i nord enllà per fer conèixer el traspàs i recollir respostes de condol i sufragis. Entre els mesos de març i abril de 1051 el missatger va viatjar per Catalunya, i la resta de l'any ho va fer per terres del regne de França i més enllà pel nord-est (Namur, Lieja, Aquisgrà, Trèveris) fins a visitar no menys d'un centenar de centres religiosos. El missatger va tornar amb

respostes de condol i pregàries escrites que, cosides i enrotllades, van formar un rotlle mortuori de considerables dimensions (més de quaranta vares, diu Pujades), que va causar l'admiració dels visitadors del monestir en temps medievals i moderns. Editat ja per Baluze el segle XVII i per altres durant els segles XIX i XX, fins ara l'edició més moderna i emprada era la de Dufour de 2005. Al *Diplomatari*, el rotlle és el document 195 i ocupa les pàgines 202-250. No cal que lloem la qualitat de l'edició.

En les pàgines restants de la introducció, Ordeig desgrana les notícies documentals sobre les esglésies monàstiques i les dependents; el trasllat de les relíquies de sant Galderic; els sis abats del segle XI; el sotmetiment del monestir de Serrateix al del Canigó, ambdós monestirs de patronatge comtal; un examen del patrimoni territorial acompanyat de mapes, i un breu inventari de les accions de patronatge exercides pels comtes.

Després d'aquesta introducció tan completa segueixen dues-centes pàgines on figuren els dos-cents seixanta documents del *Diplomatari*. De què tracten? La temàtica, lògicament, és molt diversa, però, com que es fa referència a les escriptures d'un arxiu patrimonial, la major part fonamenten drets de propietat: escriptures de

donació, compravenda, permuta i empenyorament, a més de testaments i execucions testamentàries. Algunes escriptures també ens informen sobre aspectes de la gestió del patrimoni, com és l'establiment de masos; la remissió i definició d'obligacions (imposicions i serveis) de la pagesia, i la defensa de propietats davant dels tribunals. El domini monacal és format d'alous, masos, terres, vinyes, horts, cases, molins, trilles, cellers, etc., béns que les escriptures situen en una perspectiva descendent: en un *pagus* o territori (per exemple el de Llivia), un suburbi (com el d'Elna), una vall (com el Conflent), una vil·la i un lloc. Respecte d'aquests béns, alguns documents plantegen interessants problemes d'interpretació, per exemple quan la venda o donació és d'un sester d'alou o d'un terç de mas.

El Canigó tenia també en propietat esglésies que li havien estat donades pels seus propietaris, que les tenien com a pròpies. Aquest era el cas de Santa Eulàlia de Fullà, al Conflent, donada pels seus habitants, els mateixos que l'havien edificat; de Santa Fe de Valltorta, amb delmes, primícies i oblacions, unes terres i un mas, donats per un particular, i de l'església de Sant Romà de Llupià, donada pel senyor del lloc i els seus habitants. Per a l'estudi del vocabulari lligat als drets de possessió

és interessant també parar atenció als documents on figuren paraules com *honor*, *fevum*, *alode* i *dominium* o *dominicum*. Com es podia suposar, no manca algun document d'oblació i algun d'autodonació en què la donació de la persona va acompanyada de béns, com és habitual. I, per acabar, voldríem fer referència a dos documents que criden especialment l'atenció: un de permuta d'unes franqueses que el comte de Cerdanya té en unes vil·les del comtat per uns béns que el monestir té en diferents llocs, permuta que per la seva pròpia naturalesa pot ajudar a comprendre el sentit i el contingut de les franqueses en aquesta època. L'altre és l'acta d'un acord de la comunitat que institueix una meca de beca per a la formació i el nodriment d'un estudiant, que en acabar el seu cicle formatiu hauria de ser succeït per un altre estudiant i així perpètuament, tot en memòria del comte Guifré, fundador del monestir.

En definitiva, i per acabar, Ramon Ordeig ens ofereix un material de recerca fonamental, i un devesall de coneixements que només la seva erudició i saviesa podien aplegar. Que per molts anys mantingui aquesta capacitat de treball i creativitat.

Josep Maria SALRACH MARÈS
Universitat Pompeu Fabra

LARIOS, Agustí G. (2023). *La Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona (1902-1973). Un gresol d'intel·lectuals*, PUB, Barcelona, 383 p.

La tesi doctoral presentada per Garcia Larios el 2017 cal situar-la, com especifica el seu autor, dins la història cultural (p. 17). L'enfocament del sòlid treball *La Facultat de Filosofia i Lletres [...]* exposa, en termes metodològics clars, com cal procedir per confegir una història que emmarqui vida cultural interna i condicionaments de context. No es tracta, doncs, d'enumerar un conjunt d'enfocaments metodològics desvinculats del marc institucional estudiat. Ni tampoc d'aïllar-ne la historicitat en què emergeixen i es desenvolupen. El model aplicat per l'autor és contrari a l'ús de variables isolades. La sistemàtica elaboració de Larios té ben present el lligam entre 'vida interna', institucional, i ambient polític 'extern'. No és casual, doncs, que el subtítol del treball, «gresol d'intel·lectuals», sigui el que n'expliqui la lògica interna. Quins avenços i retrocessos visqué la Facultat de Lletres en aquest sentir?

El volum parteix de l'*hiperreglamentat* (p. 50) ordenament jurídic espanyol amb voluntat d'orientació napoleònica. Com mostra la recerca,

l'intent del govern isabelí no era altre que l'establiment d'un model d'universitat vinculat al projecte de construcció d'un estat nacional.

La llei Moyano (1857) esmentada a la tesi és un exemple ben destacat de voluntat assimilista —no tan sols per part de les institucions— d'una governació centralista. L'ensenyament mitjà n'explicità ben bé la voluntat de substitució cultural-bilingüista. Es tractava, però, d'un model obsolet davant una formació social que havia endegat un procés de revolució industrial i necessitava coneixements adaptats en aquesta realitat de transformació social i cultural. Catalunya no podia acceptar un model napoleònic, si no volia limitar la potencialitat científica aplicada a un nou context de desenvolupament en auge. El país necessitava quadres d'intel·lectuals-professionals.

Amb tot, la tendència acadèmica vuitcentista —la implementació de models educatius gairebé del tot aliens a la realitat sociològica del país— no s'explicava tan sols des de l'oficialisme jurídic. La tradició paral·lela formativa —l'anomenat 'capital humà'— anava constituint una 'universitat informal' —el primer gresol intel·lectual alternatiu— que actuava en termes reals com a referent intel·lectual per abastir les mancances tècniques i culturals del Principat del vuit-cents.

La universitat isabelina i restauracionista no era altra cosa que la representació del 'país oficial' (espanyol) que res no tenia a veure amb el 'país real' (català). La primera aportació de la tesi és remarcar el condicionament ideològic i polític de la Universitat de Barcelona i la seva Facultat de Lletres.

La segona qüestió a destacar del treball de Garcia Larios és la funció conscienciadora dels dos congressos universitaris catalans (1903 i 1918) pel que feia a l'existència d'un corrent d'inquietuds intel·lectuals favorable a l'assoliment de la catalanització i l'autonomia universitàries —el segon «gresol intel·lectual». Ambdues convocatòries —produïdes paral·lelament als limitats moviments reformistes universitaris espanyols— explicitaven un fil nacionalitzador exercit al marge de la vida universitària formal, i, sobretot, endegaven la institucionalització d'un model educatiu autònom —Estudis Universitaris Catalans—, quatre anys després legitimat per l'Institut d'Estudis Catalans. Sense aquest ambient renovador es produïren situacions desiguals. D'una banda, l'assoliment de les seccions de Filosofia i d'Història (1910) i, de l'altra, la posterior vindicació frustrada de la primera autonomia universitària, *non nata*, en el marc de la reivindicació sense

resultats del primer Estatut d'Autonomia de 1919. Amb tot, la base civil catalanitzadora hi era posada. Era un fet explicitat a la Facultat de Lletres a través de la incorporació d'un grup de professors adscrits a la renovació de la cultura catalana sense el compromís dels quals no hauria estat possible l'aprovació de l'Autonomia universitària de 1933. Dins d'aquest quadre, però, resta saber per què la Mancomunitat es mantingué al marge del debat autonomista universitari del moment (p. 99). Un motiu podria ser el fet que la institució pràctica endegués estudis universitaris propis per a obrers com a alternativa al model de la universitat existent?

Tal com remarca amb claredat l'autor de la tesi, l'etapa del director militar primoriverista representà una conjuntura d'involució científica i corporativa, encara que en algunes ocasions (l'existència d'escletxes, per mínimes que fossin) la vida universitària comptà amb excepcions. En fou un exemple el suport implícit del degà de la Facultat de Filosofia i Lletres vers alumnes que altrament podrien haver estat objecte de sanció acadèmica (com aporta l'informe deganal de 1927 a favor de l'arqueòleg Josep de Calassanç Serra Ràfols).

No hi ha dubte, doncs, que després dels set anys del pronunciament de Primo de Rivera, l'Autonomia

universitària —contestada per 41 catedràtics (cal remarcar la signatura d'Esteve Terrades)— s'insereix en una etapa facultativa amb voluntat de modernitat. L'organització dels seminaris, que agrupaven els alumnes per especialització i línies de recerca, i la creixent organització de cursos d'extensió universitària adreçats a treballadors i a agrupacions d'interessats eren dos pols que enriqueixen intel·lectualment i dinamitzaren la vida acadèmica. Aquesta situació explica que la Facultat, i el conjunt de la Universitat Autònoma de Barcelona, establís relació amb espais associatius com els ateneus (CADCI), l'Ateneu Enciclopèdic Popular i l'Ateneu Polytechnicum.

La tercera aportació del treball, amb el context definit pel professor Josep M. Bellido (p. 263-264), situa la repressió francofalangista —amb la influència de la cultura nacionalsocialista als anys quaranta— i l'organització de la vida universitària (p. 227-241), explicitada en la jerarquització del professorat i els plans d'estudi. Enmig d'aquesta situació d'ostracisme es produí la lenta *obertura* universitària a partir de l'actuació del ministre d'Educació democristià Ruiz-Giménez.

La conjuntura de desclosa dels anys cinquanta permet comprendre la confluència entre l'impuls cultural

universitari republicà, l'etapa de mobilització i la creativitat dels estudiants nascuts a la postguerra. Possibilita —malgrat contextos autònoms— establir línies de correspondència entre el mestratge de professors que havien estat deixebles de referents intel·lectuals dels anys vint i trenta —i que actuaven de ponts d'enllaç envers l'ambient de preguerra— i sectors d'estudiants nascuts a la postguerra.

Precisament, alguns d'aquests professors endegaren entre els anys cinquanta i seixanta un procés de renovació metodològica complementària —incorporació de nou professorat, constitució de nous departaments (p. 244) i organització de noves càtedres i seminaris (p. 250-251 i 273-279)— a l'activitat duta a terme per la secció històrica de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquests professors-pont aconduïren la formació d'un tercer «gresol intel·lectual». Tot plegat permetria de comparar alguns paràmetres (per exemple, intel·lectuals) de la realitat universitària dels anys trenta i dels seixanta.

Algunes actituds de la joventut universitària dels anys seixanta es poden entendre com una conseqüència de l'oberturisme dels anys cinquanta. Alhora, però, la recomposició generacional seixantista abastà una nova organització sindical i fou

afavorida pel funcionament d'enclavaments acadèmics substitutoris on impartien docència professors oposats al règim franquista (p. 279).

Una darrera aportació de Larios és el seguiment de les contradiccions internes de la vida universitària pel que fa als rectors franquistes, l'anàlisi de la situació laboral del professorat no numerari, l'impacte de la base humanista del Pla Maluquer i les conseqüències socials i polítiques de l'augment demogràfic al clos universitari de la Gran Via. Tot plegat es tractava d'una situació —no exempta potser de la necessària dispersió (política) de la població estudiantil— que demanava bastir un nou recinte per a la Facultat de Lletres, en funcionament a partir del curs 1973-1974. El nou espai acadèmic de Pedralbes inaugurava una altra etapa en la trajectòria de la Universitat. Un espai en el qual confluïren dues generacions d'estudiants, la dels anys setanta i la dels anys vuitanta. Aquesta nova etapa —noves actituds ideològiques, emergència de cicles de politització post-franquista i obertura d'un perllongat esperit meritocràtic— demana, però, un altre estudi que permeti d'escatir l'existència, o no, d'un nou «gresol intel·lectual» universitari.

Xavier FERRÉ
Universitat Rovira i Virgili

SABATÉ I CURULL, Flocel (2023). *Assalt militar en un museu a Catalunya en el segle XXI. Anàlisi dels fets en el seu context*. La Bisbal d'Empordà: Sidillà, 127 p.

Aquest és un episodi judicial, avui història contemporània, ben viu i lamentable per la irracionalitat que comporta i les seves molt greus conseqüències. Els fets són eloqüents en una fotografia que mostra el carrer del Museu de Lleida tallat. Sis grans furgonetes ocupant-lo, un gran camió de transport i cotxes patrulla... Era la matinada de l'11 de desembre de 2017. «Vuitanta guàrdies civils, amb uniforme d'assalt i metrallera en mà, van entrar en formació a pas lleuger al Museu de Lleida Diocesà i Comarcal». Amb ritme i dades, així comença el pròleg a l'edició catalana d'un llibre petit, que no és el mateix que un petit llibre, de combat que ho explica.

Flocel Sabaté (Igualada, 1962), doctorat el 1986 i professor a la Universitat de Lleida des de 1991, és catedràtic d'història medieval i membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica amb una molt extensa i sòlida obra com a bagatge. Ha estat convidat a diverses universitats europees i americanes i aquest currículum —de gran prestigi internacional— és un poc la motivació

de l'obra atès que és al centre de tot, Lleida, art medieval, coneixement dels fets i compromís amb el país. Aquests fets el van colpir pel simbolisme, el procediment i les repercussions. Diu: «La contraposició entre un centre cultural dedicat a preservar, custodiar, promoure i mostrar obres d'art i la intervenció de forces armades desplegades amb tota l'escenografia militar va causar impacte sobretot en l'entorn local, però en amplis sectors de l'Estat espanyol no va generar rebuig, ans, si de cas, tot el contrari. En canvi, la recepció d'aquesta notícia va provocar una consternació tan gran en diversos àmbits europeus i nord-americans, que de seguida van passar a la curiositat intel·lectual per poder entendre corn un comportament d'aquesta mena havia estat possible a l'Europa d'inicis del segle XXI».

Efectivament, no es tractava de tropes colonials que s'enduïen de territori de conquesta uns còdexs, unes pedres o unes escultures com feien els civilitzats francesos i anglesos, entre altres del XIX. Era el mateix estat i s'agafen les obres perquè vagin uns pocs quilòmetres enllà. I avui, el 2023, tot tancat. No s'admeten visites... El web de Turismo de Aragón diu literalment: «Visitas guiadas a los bienes de Sijena. SUSPENDIDAS TEMPORALMENTE». (Aquesta dada és

d'abans de les eleccions que canvien el color polític de l'autonomia, però no hi fa res, com en els papers catalans de Salamanca i en tants altres casos, dretes i esquerres, quan hi ha el fet català al davant, no miren raons, sinó simplement els odís atàvics, i dretes i esquerres (Josep Pla *dixit*) es posen immediatament d'acord. Sembla que el dret romà no va passar per Espanya...

Aquest web, que només és en castellà —el català és aliè—, mostra les imatges, sense cap indicació (una cosa insòlita en obres d'art!), talment un botí de guerra. Sembla un web per a complaença i estarrufament de polítics provincials, mentre la ciutadania podia contemplar les obres a Lleida amb tota cura i comoditat.

La Guàrdia Civil actua amb exuberància de mitjans, només faltaven tanquetes per si no s'obriessin les portes, però els tècnics van ajudar en tot moment, malgrat el dolor del moment, talment un embargament de mobles d'un pis popular per no poder pagar un impost en estar a l'atur la família. Això sí, naturalment, tot legal. O no tant? Els fets es produeixen en un context de repressió i cal recordar la data, només un mes després de l'1 d'octubre amb un article famós, el 155, que desarmava la Generalitat ocupada i sense capacitat de resposta. Ni la resposta jurídica de dret de defensa.

Davant el tèrbol episodi, Sabaté s'interroga: «Per consegüent, les preguntes s'imposen per si soles: si es tracta d'una sentència judicial emesa per un tribunal de primera instància que és objecte d'un recurs a les instàncies superiors i que afecta en concret materials delicats com ara les obres d'art antigues, ¿com pot ser que un jutge de primera instància, que tot just acaba d'ocupar la plaça, ordeni sostreure les obres d'un museu públic, on no corren cap perill i on els professionals habituals les poden continuar cuidant perfectament fins a la sentència definitiva, per traslladar-les a un monestir privat, a tan sols 65 quilòmetres, amb uns equipaments humans i tècnics en aquells moments precaris i mancats de les instal·lacions que pot tenir un museu?». Ho escriu al pròleg de l'edició catalana, colpit encara pels fets, comenta com en feu un article acadèmic per a *Écrire l'histoire* el 2021 i que fou només un resum, per la tipologia de la revista, del que va publicar a *Imago Temporis* de la mateixa Universitat de Lleida. Enguany ho fa en format de llibre per la seva importància, encara.

No s'està de mostrar les contradiccions que generen fàstic intel·lectual per la seva evidència absoluta com a fets. Escriu: «En aquesta insistència a voler traslladar les obres considerades d'origen aragonès, hi

ha un element que fa reflexionar, i és el fet que només es reivindiquen les peces que són a Catalunya. En el cas de Sixena, ningú no s'ha plantejat ni tan sols de reclamar les obres d'aquest monestir que es troben en altres museus d'Espanya, com ara al Museu del Prado, o a la mateixa comunitat autònoma d'Aragó, en concret a Osca i a Saragossa. La Guàrdia Civil es va endur a Sixena un retaule del segle XVI que es custodiava al museu de Lleida, però ningú no reclama un fragment d'aquest mateix retaule que es conserva a Saragossa».

Hem volgut, més que una ressenya a l'ús, un resum de l'obra, mostrar els fets i res millor, per l'extraordinària capacitat sintètica del professor Sabaté, que aplegar les seves paraules en l'abundància de citacions que n'hem fet. I ho fem amb la darrera, que no deixa gaire ben parada la passivitat catalana perquè si el fet és polític, caldria actuar en aquest àmbit i no creure el poder judicial, en descrèdit constant que fins el club dels estats que és la Unió Europea avisa que cal modificar-lo perquè s'adeqüi a cànons democràtics. Diu Sabaté: «En aquest cas, destaca l'aliança entre el poder polític, representat pel govern autonòmic d'Aragó, i l'autoritat eclesiàstica, representada pel bisbe de Barbastre-Montsó, que el 2016 va portar al tribunal civil

el seu homòleg, el bisbat de Lleida. Com en l'episodi anterior del 2017, les autoritats aragoneses, en aquest cas tant civils com eclesiàstiques, han maldat per mobilitzar la població recurrent a una forta emotivitat. En canvi, allò que sobta és la passivitat de l'altre costat: les obres es lliuren sense cap escarafall, els dirigents polítics catalans han fet molts esforços per apaivagar reaccions populars i no han cercat vies legals, com podria ser indagar la contradicció jurídica entre obeir l'ordre del jutge de primera instància aragonès o la legislació catalana, que prohibeix treure del territori les obres catalogades. Sigui per derrotisme, estratègia o indiferència, el tema va esdevenir secundari en la premsa i entre els polítics i les autoritats catalanes, la qual cosa contrasta amb el que coetàniament es vivia a Aragó».

I encara rebla el clau: «La resolució dels fets en aquest sentit ens condueix a un segon epíleg: a la ciutat aragonesa de Barbastre, un jutge de primera instància es pronuncia sobre les 111 obres del museu reclamades pel bisbat de Barbastre-Montsó, i ho fa en el mateix sentit que abans amb els béns del monestir de Sixena. D'una banda, pel que fa a les notes que havia pres monsenyor Meseguer, declara que es tracta d'una documentació insuficient per adquirir aquesta mena de béns, i de l'altra, ordena que,

malgrat que la part contrària ha elevat una apel·lació a les instàncies superiors, es retirin les obres del museu de Lleida a partir del mes de febrer de 2021, per ser lliurades a la part aragonesa, tal com es va aplicar tot seguit».

Motivacions polítiques, contradiccions en el procés, irregularitats judicials, accions policials precipitades... tot un conjunt de circumstàncies que no aguanten cap anàlisi ponderada, freda i lúcida. Sabaté, amb un estil, com veiem, dinàmic i periodístic, clar i diàfan, ha volgut mostrar les entranyes dels poders que afecten normatives oficials del Parlament de Catalunya com són les de Patrimoni i que un jutjat de primera instància no pot actuar tan lleugerament. La justícia ací no ha arribat ni a l'altura de Salomó en el cas del fill i dues mares quan rectifica i diu que no el tallin per la meitat, sinó que el lliurin a la veritable mare...

Tant de bo aquest cúmul de despropòsits es redreci: el mateix Consell Internacional de Museus (ICOM) desaconsellà, en dues ocasions, el 2017 i el 2022 —per raons purament tècniques— que no es pot admetre el trasllat d'obres que no perillen gens, i menys quan els processos judicials no han arribat al final. Per a Catalunya, els arguments no valen.

Josep M. FIGUERES
Universitat Autònoma de Barcelona

Rius i Bou, Àngels (2023). *Impremta i biblioteca a l'hospital militar de Montserrat (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 260 p.

L'autora, llicenciada en història de l'art i diplomada en biblioteconomia i documentació, és bibliotecària de la Biblioteca de Montserrat, la qual cosa comprèn també la preservació de l'hemeroteca, la fonoteca i l'arxiu, és a dir, la preservació del patrimoni bibliogràfic que, en el cas del cenobi benedictí, té una importància excepcional per la categoria intel·lectual del conjunt de la comunitat de monjos que l'han enriquit constantment i, especialment, per les diverses donacions rebudes al llarg de les darreres dècades.

Arran de la feina habitual a la biblioteca aparegueren unes caixes, com les famoses verdes de la Biblioteca de la Diputació de Barcelona, que contenien valuosa documentació de Francesc Macià. La sorpresa fou majúscula quan veié el contingut, llibres de divers origen durant la Guerra Civil, quan el monestir fou hospital militar. La troballa permeté d'incrementar el catàleg conegut de les publicacions de Montserrat i també conèixer un segell editorial militar mític.

Sense els monjos, amb 23 d'ells assassinats i la resta amagats per la persecució, amb el monestir confiscat per la Generalitat, la troballa esmentada ajudà, d'una banda, a conèixer què s'edità i, això també és important, què llegien els milers de soldats a l'hospital. Les Ediciones Literarias del Ejército del Este.

L'autora ens explica la Guerra Civil a Montserrat, seguint les passes de Josep Massot i Muntaner i de Robert Gerhard que, com a principal delegat de la Generalitat a Montserrat, deixà unes molt detallades memòries; també exposa, en un detallat capítol, la sanitat a l'Hospital Militar i els serveis i característiques que tenia. S'endinsa per acabar una molt llarga part introductòria en la vida política i social a Montserrat durant la guerra. Entra en l'apartat bibliogràfic amb una visió sobre la biblioteca dels soldats. Preocupació per la vida intel·lectual i amb clara voluntat d'enlairament de la moral de lluita. En seria exemple l'edició de *Presència de Catalunya*, un preciós llibre, antologia de textos sobre els paisatges del país que calia defensar en temps incerts i de divisió. L'estudi, detallat, ens indica autors i títols, característiques de les edicions, i el treball és tan suggerent per l'estudi meticolós de les edicions desconegudes com per l'aportació sobre els llibres del peu editorial, del

qual res no se sabia; esdevé així una obra fonamental per afegir al repertori de llibres sobre els estudis, ben rellevants sobre els llibres a la Guerra Civil —de la qual coneixem iniciatives singulars com les biblioteques al front, el bibliobús itinerant també pel front o el catàleg pioner d'Albert Manent i J. Crexells.

L'obra, amb el suport del Patronat de la Muntanya de Montserrat, té dos apartats també dignes de remarcar. Les il·lustracions, setanta pàgines més sense numerar, contenen reproduccions de documents, fotografies, i, plat fort, de les cobertes dels llibres editats. El segon és el repertori de les Ediciones del Ejército del Este de 1938-1939. Es detallen així les interioritats de les edicions d'*España en el corazón* de Pablo Neruda, o les obres que tenien els ferits i convalescents per llegir, de Josep Gimeno-Navarro: *Dolor de la guerra: poemas*, de Narcís Oller: *Croquis del natural. Notes de color. Records de noi*, de Josep M. de Sagarra: *La filla del carmesí: poema en tres actes*, etc., i el gruix, obres d'autors marxistes i anarquistes d'acord amb la composició política dels grups dominants. Malgrat els temps de guerra i l'ordre de prioritats nou que s'establí, la preocupació cultural era clara. El catàleg del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya el trobem ací en part, a més d'obres

anterior, de l'Editorial Diana dels anys vint, etc., atenent aquesta voluntat de saber que s'edità a Montserrat i que llegien a l'Hospital. Dos objectius dels quals Àngels Rius reeixí en aquest treball en la voluntat d'explicació en una obra de to acadèmic que ultrapassa l'especialització per anar a la història cultural contemporània.

El detallisme arriba també a desfer, agradi o no, els petits mites, com que els soldats elaboraren el paper per editar el famós llibre de Neruda que s'edità al front. Rius visita el molí paperer de Capellades amb un exemplar i estudien la producció d'aquest suport de paper en un molí paperer petit, segurament el molí d'en Serra a Orpí. S'arriba a la conclusió que el paper era el mateix per a les diverses edicions, en un procés «a mig camí entre el paper manual i la mecanització». Sigui com sigui, una història bonica que combina dolor i patiment d'hospitals amb el gaudi i el goig de la producció llibresca en temps de guerra.

Josep M. FIGUERES
Universitat Autònoma de Barcelona

NOTES ENTORN DE L'OBRA DE JOSEP FONTANA I LÀZARO

DELGADO, Josep M.; PICH, Josep [eds.] (2023). *Josep Fontana. Historiador, mestratge i compromís cívic*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 445 p.

Volum miscel·lani que recull la majoria de les aportacions que es varen presentar a la jornada d'homenatge a Josep Fontana Làzaro celebrada a la Universitat Pompeu Fabra el dia 19 de novembre de 2018, i coordinada pels professors Joaquim Albareda i Borja de Riquer. S'han fet càrrec de l'edició el director i el director adjunt de la càtedra Josep Fontana creada a instàncies de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives pel Consell de Govern de la Universitat Pompeu Fabra el mes de febrer de 2022.

Es dreça així un pont de continuïtat indestructible entre l'inici del curs 1990-1991, quan Josep Fontana va acceptar d'incorporar-se a la UPF i fer-se càrrec de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives. Des d'aquí el professor Fontana va donar mostres de maduresa i de generositat, en el terreny de la docència, de la recerca i del compromís cívic, i ho va materialitzar amb la seva pròpia tasca i amb la cessió del seu fons d'arxiu i biblioteca a l'esmentat Institut amb més de 50.000 exemplars. Aquest fons que conforma el llegat Josep Fontana —del qual té cura el professor Joaquim Albareda per voluntat del mateix donant— incorpora la seva biblioteca, material d'arxiu, documents personals, correspondència i textos inèdits en graus diversos de maduració però, sense cap mena de dubte, susceptibles de publicació.

Dos dels autors d'aquest volum amb vincles personals molt estrets amb el Dr. Fontana acrediten alguns dels valors de la seva obra i del seu testimoni, com a historiador i com a mestre, i exploren el sentit del seu projecte intel·lectual historiogràfic i alhora el reconeixement explícit del mestratge indiscutible de Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar. Tant Joaquim Albareda com Rosa Congost addueixen el testimoni impagable de la correspondència entre un jove Fontana en els seus mesos de servei militar i en el seu curs a la Universitat de Liverpool i el seu mestre Jaume Vicens en una relació tempestuosa i impertinent que no podia amagar, però, la predilecció i el respecte entre mestre i deixeble, com reconeixeria més endavant el mateix Fontana. La duresa de les invectives a Vicens transmet un inconformisme radical i un esperit pessimista davant de les mancances i les limitacions de la Universitat de Barcelona i, en

el seu si, del projecte de Seminari d'Història de Jaume Vicens. El mèrit rau tant en l'habilitat diplomàtica de Vicens per deixar de banda els atacs frontals i adonar-se de les virtuts intel·lectuals de Fontana, a qui conduiria cap al camí acadèmic de la universitat que criticava, com del mateix Fontana, que malgrat aquells inicis de crítica radical no va parar en tota la seva activitat intel·lectual de reivindicar el mestratge, i en aquest sentit una certa filiació, de Jaume Vicens Vives.

En realitat, que Fontana en el moment d'incorporar-se a la UPF, es fes càrrec de la direcció de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives es com una mostra de rescabament d'un deute contret unes dècades abans i que Fontana va estar disposat a saldar en la seva maduresa intel·lectual, sense renúncia, però, a cap dels seus principis.

L'obra es divideix en tres parts dedicades successivament a l'historiador, a l'obra i al mestratge. La part dedicada a l'historiador, en la qual s'inclouen els molt documentats articles dels doctors Albareda i Congost que ja he esmentat, inclou les referències tangencials però oportunes de dos exrectors de la UPF, Jaume Casals i J. J. Moreso, que, des de camps i disciplines diferents, aporten el valor d'una mirada externa i un testimoni directe.

JOSEP FONTANA, HISTORIADOR

Totes les col·laboracions en graus diversos posen en relleu les quatre parts principals de l'obra de Josep Fontana: en primer lloc, la crisi de l'Antic Règim, la revolució liberal i la definició de la societat espanyola contemporània a partir del gran impacte que des de 1971 va tenir la seva obra sobre *La quiebra de la monarquía absoluta*, que amb successives anàlisis de la hisenda pública espanyola posava de manifest les contradiccions d'un model social i polític que va impedir la materialització d'un canvi que trenqués la connivència entre l'aristocràcia terratinent i la burgesia liberal, i que va frenar el camí cap a la modernització de les estructures de l'estat i de la societat. En segon lloc, tota la seva tasca de reflexió sobre la història i l'ofici d'historiador en un intent sistemàtic i clarivident per reivindicar el valor de la història com a eina per pensar i repensar la societat en la construcció del futur, alhora que servia per a una reivindicació del valor educatiu de la història i la necessitat d'atorgar a la docència el paper rellevant que progressivament se li anava traient en un procés de subsidiarització

creixent. En tercer lloc, les grans síntesis sobre la història contemporània del segle xx i els inicis del segle xxi i la denúncia dels paranys interpretatius de l'evolució del capitalisme i de la societat europea després de la Segona Guerra Mundial. I, finalment, els treballs més específics dedicats a la Història de Catalunya, bé a través de la seva síntesi de l'etapa de la crisi de l'Antic Règim bé a través del llibre sobre la formació i l'evolució de la identitat catalana que ve a ser com una història de Catalunya on es defugen interpretacions transcendents i estrictament ètniques per reforçar les línies del paper de les estructures econòmiques i socials en la definició progressiva de la identitat. Queda també molt clar que la faceta d'editor i de director editorial de Fontana es defineix a través de grans obres de síntesi, amb la seva direcció, codirecció o contribució monogràfica amb volums específics (*Historia de España* de Crítica o *Història de Catalunya* d'Edicions 62).

En aquesta primera part hi contribueixen Jaume Casals, Joaquim Albareda, Rosa Congost, Josep M. Fradera, Joan Fuster Sobrepere, J. J. Moreso, Juan Sisinio Pérez Garzón, Borja de Riquer i Permanyer, Carles Sudrià, Ramon Villares i Bartolomé Yun.

Ja he esmentat algun dels temes abordats pels autors. Insisteixo en l'aproximació de conjunt d'Albareda, la de caràcter més historiogràfic de Riquer i la interpretació de la filiació mestre-deixeble en el testimoni de Rosa Congost, amb l'exploració també de la documentació tant de Vicens com de Vilar en la relació amb Fontana i amb ella mateixa. Riquer insisteix en una afirmació que amb anterioritat havia formulat Jordi Nadal en el sentit que el valor i la projecció de l'obra de Fontana en fan el referent de més gran projecció internacional, per la vàlua de les recerques, per la riquesa de les anàlisis metodològiques, per la profunditat de les aproximacions globals a la història contemporània, per la delicada síntesi, en tots sentits, de la identitat catalana. El testimoni d'alguns deixebles posa l'èmfasi en la «revolució historiogràfica» (Fradera), en l'ofici d'historiador (Fuster), les anàlisis de la desigualtat i una òptica pessimista (Sudrià). Els historiadors espanyols subratllen el valor de la història (Pérez-Garzón) amb una acceptació entusiasta de les aportacions malgrat algun punt de vista matisat, el lloc de l'obra de Fontana dins de la historiografia espanyola (Villares), on es remarca el paper compartit en alguna obra de síntesi d'un valor plural de la Història d'Espanya, i anant a les aportacions primerenques de Fontana a la història moderna el valor de les aportacions de les noves generacions de modernistes a partir de 1974 (Yun).

ANÀLISI D'ALGUNES OBRES DE JOSEP FONTANA

La segona part inclou l'anàlisi d'algunes obres del bagatge historiogràfic de Fontana. Ramon Arnabat s'aproxima a *El futuro es un país extraño*. Aquesta obra de 2013 completa i amplia la de 2011, *Por el bien del Imperio*, i es proposa estendre la seva anàlisi a la segona meitat del segle xx i l'inici del xxi, subratllant que més enllà de la brutalitat de la crisi econòmica, la clau és la crisi social i la creixent privatització de la política i de l'estat i, com a conseqüència, la reducció dels drets i dels espais de llibertat.

Antonio M. Bernal es refereix a la dinàmica imperial i el reformisme colonial; ho fa a partir dels treballs pioners de Fontana sobre el comerç exterior de Barcelona a finals del xvii, que posaven en qüestió el criteri d'una crisi que seria, es deia, superada pel reformisme borbònic. Al fil d'articles i pròlegs de Fontana, Bernal subratlla la revisió del segle xviii, la relativització del reformisme borbònic i la relació entre el comerç colonial, la crisi de l'Antic Règim i la fiscalitat de l'estat com a elements per explicar la incompleta transició de la societat feudal a la societat liberal.

Albert Carreras analitza *Europa ante el espejo* (1994), una obra atípica però que «constitueix un desplegament espectacular de coneixements i d'erudició, propi de la millor tradició 'fontaniana' —haver-ho llegit tot, entès tot i paït tot—, organitzats sàviament entorn del problema de la construcció de la consciència europea —el tema de la col·lecció— com un conjunt de miralls que van formar aquesta consciència». Amb un repàs bibliomètric de l'impacte internacional d'aquesta obra.

Miguel Ángel del Arco s'ocupa de les aportacions escasses, però significatives, de Fontana a l'estudi del franquisme; ho fa sobretot a partir de la introducció de Fontana al llibre *España bajo el franquismo* (1986, 2a ed., 2000), on queden clars els temes que en aquest mateix llibre que estem ressenyant aborda en la tercera part la professora Conxita Mir. Del Arco assenyalava la demolició de mites i subratlla que «La guerra y el franquismo, tanto para Fontana como para muchos de los que fueron sus discípulos [...], eran el nudo gordiano de la historia de España».

Carles Manera s'aproxima a la formació de mercats a l'Europa preindustrial; i ho fa sobretot a partir del llibre-compendi d'estudis de Fontana *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (1973). El tema del mercat nacional i la seva relació amb el creixement econòmic és la clau de

l'aportació de Manera. Més enllà de la incitació de Fontana, Manera ens presenta les primeres conclusions, encara provisionals, d'un estudi (una investigació en procés) sobre mercats internacionals i nacionals del preu del blat i sobre el paper del capital comercial en el segle XVIII hispànic.

Carles Martínez Shaw subratlla com el manual de Fontana sobre *La Historia* (1974) en una col·lecció d'alta divulgació (Salvat Libros RTVE) va ser la causa d'una «gran conmoción». Tothom confirma que aquest breu manual tenia la consideració a Espanya, en una col·lecció insòlita, del que a França hauria estat un *best-seller* de la col·lecció «Que sais-je?» de les Presses Universitaires de France.

Per la seva banda, Pere Pascual Domènech escriu una nota sobre *La fi de l'Antic Règim i la industrialització*. Pascual, traspasat el 2023, és objecte d'una dedicatòria a l'inici del volum. Pascual analitza el volum V, obra de Fontana, de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, d'on es desprèn el coneixement de les causes dels processos mancats de la revolució liberal i en aquest sentit les tensions encara vigents de l'Espanya contemporània.

Ricardo Robledo, que ha excel·lit en els estudis d'història agrària, dedica el seu article a les aportacions de Fontana a la història agrària i els camperols. Robledo, que acaba de publicar una obra cimera en aquesta matèria, repassa la lectura dialèctica de la relació entre el sorgiment del capitalisme a Espanya i la relació amb el creixement econòmic, les crisis agràries, les revoltes camperoles i el reformisme republicà encara ara vigent en un context de perpetuació d'una estructura de la propietat que ara ja no es fonamenta en les mateixes relacions de producció de fa cent i dos-cents anys.

Pegberto Saavedra s'aproxima a *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833* (de 1979). I posa l'èmfasi en els problemes de la hisenda i les dificultats per a la creació d'un estat modern i d'una societat evolucionada. Hisenda i estat en l'origen de la clau interpretativa dels canvis de la fi del segle XVIII i els primers anys del XIX.

I, finalment, Josep M. Salrach dedica una mirada especial a *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*. Amb ulls i mirada de medievalista atent, Salrach fa un repàs de les anàlisis de Fontana a la història de Catalunya, explicita les raons d'una obra com aquesta al final d'una vida i destaca que al fil de la tradició historiogràfica nacional (Abadal i Soldevila) i internacional (Vilar), la definició de Catalunya com a nació és el resultat d'un procés històric que es fonamenta més en les bases materials, econòmiques, i en les

contradiccions socials, que en fets immanents vinculats a les ètnies i a un determinisme inexistent. D'aquí que la lucidesa de Fontana sigui irrenunciable en els principis (en la base de la identitat) i pragmàtica en les solucions amb dubtes escèptics sobre tant la negociació amb l'estat com la virtualitat de l'unilateralisme independentista.

EL MESTRATGE DE JOSEP FONTANA

La tercera part dedicada al mestratge és també la que per part dels autors té una càrrega més intimista, personal. En aquesta part es detecten les històries personals i els vincles directes o indirectes dels autors amb Fontana, i es fa molt evident la transversalitat generacional amb companys i col·legues de fornades diferents.

Jaume Claret, que enfoca la seva col·laboració cap a l'ús social de la història, repeteix els trets biogràfics que han anat sortint de manera reiterada al llarg del llibre i si bé l'aproximació biogràfica té una mirada global, des dels orígens al negoci de llibres de vell del pare fins a les darreres aportacions de Fontana és potser de totes les contribucions d'aquest apartat la que conté menys elements personals. Al contrari que Josep M. Delgado —un dels dos editors del llibre—, qui explora la relació personal des de l'inici, ja que rescata la vida acadèmica a través de la Universitat de Lleida i la projecció posterior cap a la recerca i la Universitat Pompeu Fabra.

Val a dir que com més avança el llibre més evident es fa la transcendència de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra en la formació d'un elenc de joves historiadors crescuts a l'empara de l'esmentat Institut i del mestratge de Josep Fontana.

Montserrat Duch explora des de la coincidència el compromís i la radicalitat del mestratge i el guiatge de Josep Fontana i fa bons els arguments que ella mateixa va fer servir en la proclamació de Fontana com a *doctor honoris causa* de la Universitat Rovira i Virgili.

És el moment de comentar com al llarg del llibre es desgranen els reconeixements i mèrits acadèmics, científics i cívics que va rebre Fontana al llarg de la seva vida, tant com la referència als maltractaments ignominiosos que va rebre en algun moment per part de col·legues de mèrit menor quan se li va negar, com a Jordi Nadal, la condició de *doctor honoris causa* per la Universitat Autònoma de Barcelona. Una reparació deguda, encara que *post mortem*.

El professor de la URV Antoni Gavalrà se cenyeix eficaçment al títol del seu treball, Fontana «en el record», d'on es desprenen tres comentaris valuosos; el primer amb el vincle a través de Fontana de Gavalrà a la trajectòria acadèmica d'Antoni Saumell, amb la participació primer al tribunal de la tesina i després dirigint-li la tesi doctoral. Gavalrà va fer cas de les amables indicacions comminatòries de Fontana molt a l'estil Vicens: «Tu dirigiràs la tesi». Després explora, i té un valor especial, el món de la recerca en l'àmbit local i assenyala el paper de Fontana en donar suport al procés de transformació dels centres d'estudis de parla catalana, defugint la tutela del CSIC, que culminaria amb la creació de l'Institut Ramon Muntaner. I, en darrer terme, comenta la vocació pedagògica de Fontana i la seva constant implicació en la formació dels professors de secundària, que és el tema que tracta també Anna Solé des del seu coneixement del Seminari de formació de professorat que organitzà Fontana des de la UPF.

Andreu Ginés en comenta el «mestratge particular» i projecta el seu article cap a l'impacte a la Universitat de València de la presència de professors catalans d'història, des de Tarradell i Reglà fins a Jordi Nadal, Ernest Lluch i Josep Fontana. Ginés pondera la prudència de Fontana en la qüestió nacional i la seva relació amb el concepte Països Catalans, que Fontana sempre va tractar amb un punt de distància conscient del joc de pressions, interessos i contradiccions que ell mateix havia patit en els seus anys de València. Ginés recupera Fontana als cursos de doctorat de la UPF i es pot dir que reprèn el fil amb el valencianisme polític i historiogràfic.

Manel López Esteve, de la UDL, evoca els cursos de Fontana a la UPF en el si de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives i l'aprenentatge de pensar el context de la guerra freda o la recuperació historiogràfica de la Segona República espanyola, superant l'abolició d'aquesta etapa perpetrada durant el franquisme i la necessitat de reivindicar-ne el projecte avortat.

Ramon López Facal fa un repàs de la legislació en matèria de plans d'estudis per situar l'obra de Fontana en la projecció cap als estudis de secundària i la renovació necessària per tal de superar els condicionants del nacionalisme imperant des del final de la Guerra Civil espanyola.

La contribució de Conxita Mir és modèlica. És un destil·lat de les millors virtuts de l'obra de Fontana, en aquest cas concretades en l'estudi de la violència durant la Guerra Civil i la repressió contumaç orquestrada pel franquisme des del mateix moment del cop d'estat contra la República. Mir ressegueix la petjada de Fontana, que ella mateixa ha continuat, al voltant d'aquests temes i

subratlla la seva capacitat d'anàlisi i la seducció que exercí en ajudar a pensar la història amb paràmetres de reivindicació constant. Mir es declara, com molts, partidària no sols de les obres immenses i descomunals del llegat de Fontana, sinó que assenyalava el valor de textos breus, pròlegs, introduccions, articles, altament suggeridors i inductors de recerques posteriors. Vet aquí com ho sintetitza: «Es van publicar obres sobre presons, camps de concentració, captius, treball esclau, republicans amagats, dones, mestres o institucions com la universitat juntament amb estudis regionals o provincials com Galícia, La Rioja Alta, Segòvia o Burgos, on la repressió franquista que s'hi desencadenà no es podia escudar en la violència revolucionària». Vet aquí.

Imma Muxella i Josep Capdeferro, en un diàleg a quatre mans expressen l'admiració i l'amor filial cap als seus mestres, el mateix Fontana a l'horitzó i Eva Serra en el quilòmetre zero de les seves recerques.

Josep Pich, també editor del llibre que comentem, evoca el magisteri directe i imperatiu de Fontana. Requerit per Pich a la recerca d'orientació sobre el catalanisme polític, Fontana l'induí a estudiar el *Diari català* i Valentí Almirall; amb prou feines es coneixien però Fontana, que tenia una part significativa del *Diari català* a la seva biblioteca, li va dir que l'hi portaria! Fontana era generós i una lliçó permanent, un llibre obert d'actualització bibliogràfica sense cap ànim d'acaparament.

He deixat per al final la contribució de Gonzalo Pontón sobre el Fontana editor. Després de poc més de cinc anys influent en les edicions d'Ariel (Ariel Historia i Ariel Quincenal), Fontana va esdevenir l'home clau durant trenta anys d'Editorial Crítica, el projecte editorial i intel·lectual del mateix Pontón compartit pel mestre. Amb olfacte editorial, amb sentit de l'oportunitat i de la proporció, Crítica va engruixir el bagatge de la bibliografia històrica del nostre país per mostrar la història que es feia al món, recuperar la bona història que s'havia fet a Catalunya i a Espanya, i presentar les novetats de la recerca que s'hi segueix fent. Sense Fontana i sense el coratge de Pontón no s'entendria l'aventura de reeditar la gran obra de Ramón Carande sobre *Carlos V y sus banqueros*. Era una aposta i, assumint el risc, una aposta que es va mostrar competitiva i eficient. En el terreny acadèmic, en el terreny intel·lectual i, també, en el balanç global, en l'econòmic, amb tota mena d'equilibris. En tot l'homenatge a Fontana hi ha també implícit un homenatge a Pontón.

El llibre és un compendi de reconeixements i de confessions biogràfiques i autobiogràfiques dels autors i del mateix Fontana. Com és natural, no es podien

evitar les reiteracions tant de la filiació de Fontana amb els mestratges reconeguts de Soldevila, Vicens, Vilar i eventualment Carande, com el repàs també reiterat de l'itinerari de l'obra de Fontana des de la irrupció el 1971 del llibre sobre la crisi de l'Antic Règim i de la monarquia absoluta fins a les seves grans contribucions recents a la història mundial. Com diuen alguns autors, en aquests darrers temes superant sens dubte Judt i també Hobsbawm. Probablement res no li hauria agradat tant com aquest elogi, malgrat la seva ponderada humilitat, dins de la seva innegociable rebel·lia.

En conjunt, emergeix una obra descomunal, enorme, que culmina un edifici que ara —vist retrospectivament— sembla el resultat d'un projecte intel·lectual definit de bell antuvi. Si no fos que en la mateixa manera de reballar de Fontana hi havia la permanent voluntat de manifestar-se amb un *work in progress*.

Per acabar els silencis clamorosos de la historiografia espanyola, amb les excepcions molt notables que contribueixen en aquest llibre, Ramón Villares qui més, són l'expressió més genuïna d'un aclaparament i acomplexament. En general, els historiadors a la moda de la historiografia espanyola no li han arribat a la sola de la sabata.

Joaquim NADAL I FARRERAS
Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural - CERCA

EVOCACTIONS

FRANCESC ESPINET (1937-2022)

JOSÉ LUIS MARTÍN RAMOS

Catedràtic emèrit d'Història Contemporània
Universitat Autònoma de Barcelona

Nascut el 1937, després de cursar el batxillerat al centre dels Jesuïtes de Sarrià arribà a la Universitat a mitjans de la dècada dels cinquanta, quan aquesta encara estava dominada pel franquisme, i en ella s'incorporà a la lluita contra la dictadura, tot iniciant una llarga trajectòria de militància que mantingué, sota diverses formes, fins a la seva mort el 2022. S'integrà en el PSUC, on també milità de manera activa i crítica, primer com a estudiant i en acabar Filosofia i Lletres com a membre del sector d'intel·lectuals, en el qual tingué responsabilitats organitzatives fins que abandonà aquesta organització el 1967. Mantenint-se en posicions ideològiques marxistes revolucionàries, juntament amb August Gil Matamala, amb qui havia compartit militància des dels anys cinquanta, s'obrí també cap a posicions llibertàries. Professionalment, les seves primeres passes foren dins el camp editorial, des de 1963, en la redacció de l'*Enciclopèdia Catalana* des del seus inicis el 1965, i des de finals dels anys seixanta en la *Gran Enciclopedia Larousse-Planeta*, com a membre de la secció d'història, dirigida inicialment per Josep Fontana i des de començaments del setanta pel mateix Francesc Espinet; un cop finalitzada l'elaboració de la *GEL*, mantingué la responsabilitat de l'àrea d'Història d'Editorial Planeta, assumint, a banda de les successives actualitzacions de la *GEL*, la direcció d'altres obres d'aquesta editorial com la *Historia Moderna y Contemporánea*, publicada el 1976. També en aquesta primera etapa professional traduí al castellà l'obra de Noël Solomon *La vida rural castellana en tiempos de Felipe II* (Planeta, 1975) i realitzà estudis sobre l'enciclopedisme i, en particular, Diderot, un fruit dels quals fou la seva edició dels *Escrits filosòfics* d'aquest autor, publicats per Edicions 62 el 1983.

El 1971 s'incorporà al Departament d'Història de la Universitat Autònoma de Barcelona i passà a impartir la seva docència a la Facultat d'Informació, més

endavant Facultat de Ciències de la Comunicació. Des d'aleshores desenvolupà una intensa activitat docent. Més endavant impartí també classes a la Facultat de Lletres de la UAB; i fou, entre 2001 i 2005, director del Departament d'Història Moderna i Contemporània, impulsant —a banda de les habituals tasques de gestió— la revista digital *HMiC (Història Moderna i Contemporània)*. Josep Lluís Gómez Llompart el recordava com «el professor de les bibliografies», recollint en aquesta frase l'interès de Francesc Espinet a posar en primer terme a l'abast dels seus alumnes eines fonamentals de la seva futura professió. D'altra banda, mantingué la militància antifranquista contra la dictadura, participant de manera destacada en la vaga de professors no numeraris d'universitat a tot Espanya el curs 1974-1975, i sent uns dels redactors del *Manifest de Bellaterra* del març de 1975.

De la seva actuació com a professor de Ciències de la Comunicació sorgí un grup de recerca en el qual, amb ell, participaren Enric Marín, Joan Manuel Tresserras i Josep Lluís Gómez Mompарт, que donà lloc a les seves respectives tesis de doctorat; la de Francesc Espinet, defensada el desembre de 1992, amb el títol de «La gènesi de la societat-cultura de comunicació de masses a Catalunya a través dels seus egodocuments. 1888-1939». La seva productivitat científica es manifestà en un seguit de publicacions: *Teoria dels egodocuments: la literatura del jo i la història* (Llibres de l'Índex, 1994); *Notícia, imatge, simulacre. La recepció de la societat de masses a Catalunya, de 1888 a 1939* (Servei de Publicacions de la UAB, 1997); i conjuntament amb Joan Manuel Tresserras, *La gènesi de la cultura de masses a Catalunya. 1888-1939* (Servei de Publicacions de la UAB, 1997). També en els articles «La recepció de la ràdio a Catalunya des dels seus inicis fins a la guerra civil, segons els egodocuments», a *Anàlisi; Quaderns de Comunicació i Cultura*, núm. 16, 1994.

Historiador sensible a les realitats i els conflictes del seu propi temps, a aquella etapa sobre la societat i la cultura de masses succeí sense solució de continuïtat un renovat interès per la història dels nostres veïns del sud i de casa nostra, la història dels àrabs i dels magrebins, un interès ja desenvolupat en el temps de la seva participació a la *Gran Enciclopedia Larousse-Planeta*, en la qual assumí habitualment la redacció de les veus corresponents a personatges i fets de l'Orient Proper i el nord d'Àfrica. La seva primera manifestació pública d'aquesta línia fou la seva edició del llibre col·lectiu, *Religió i política a l'Alcorà i altres assaigs* (Servei de Publicacions de la UAB, 1997), que inclou assaigs sobre l'Alcorà, el nord d'Àfrica, Líbia i el Magreb, aquests dos darrers en col·laboració

amb Mercè Solà. Seguiren articles i col·laboracions en obres col·lectives, entre d'altres, «La violència en la formació de la nació algeriana», *Cercles. Revista d'Història Cultural*, núm. 3, 2000; «Cronologia del Proper Orient, 1875-2004» i «La història contemporània del Pròxim Orient» a Belén Vicéns (coord.), *L'Orient Mitjà en el punt de mira* (Servei de Publicacions de la UAB, 2006); «Viatges de catalans al món arabomusulmà o catalans en terres de moros», *MHiC*, núm. 5, 2007. Com a expressió docent del seu interès, els darrers anys impartí a la Facultat de Lletres l'assignatura «Història contemporània del món arabomusulmà», amb atenció particular al poble amazic.

El 2007 es jubilà com a professor de la UAB, però mantingué la seva activitat historiadora, que perllongava i ampliava els seus interessos. Uns interessos que sempre havien estat múltiples i havien donat lloc a escrits repartits en revistes i publicacions col·lectives, entre els quals cal destacar «Algunes consideracions sobre classes socials i ideologia lingüística a Catalunya. Anàlisi històrica (1875-1979)», a Toni Mollà (editor) *Ideologia i conflictes lingüístics a Catalunya* (Bromera, 2001). Entre els nous temes que foren objecte de treballs públics —no de preocupació i estudi, que era anterior—, destacà el genocidi armeni, sobre el qual publicà un article de síntesi a *HMiC*, núm. 6, el 2008; i les seves contribucions sobre premsa gràfica als inicis del segle xx a Catalunya amb «La Solidaritat Catalana i la premsa gràfica», a Gemma Rubí i Francesc Espinet (editors) *Solidaritat Catalana i Espanya* (editorial Base, 2008) i «De la Solidaritat Catalana a la Setmana Tràgica. La premsa il·lustrada barcelonina», *HMiC*, núm. 10, 2012. Poc després de la seva jubilació, el 2009, editorial Base publicà *Obra triada. Homenatge al professor Francesc Espinet*, amb una selecció d'articles, alguns d'ells no publicats comercialment, així com de veus d'enciclopèdia en els quals es manifesta la diversitat no heterogènia dels seus interessos historiogràfics.

PERE PASCUAL I DOMÈNECH: PASSIÓ LOCAL I HISTÒRIA TOTAL (1945-2023)

JORDI CATALAN

Centre d'Estudis Jordi Nadal-Universitat de Barcelona¹

La vila d'Igualada és un petit microcosmos dels reptes i límits de la revolució industrial a la Catalunya vuitcentista. Tot i disposar de poca aigua (la que aboca el Rec, desviant-la del riu Anoia), gens de carbó i restar lluny del mar, la ciutat protagonitzà un brot industrial durant el segle XIX, que va fer bona la dita «els catalans de les pedres en fan pans». En Pere va ser un d'aquests catalans que, amb els peus ben posats a la comarca de l'Anoia, construí una obra científica ferma i descomunal d'història total, sempre i arreu amarada de passió igualadina.

Pere Pascual va néixer el 1945, fill de treballadors de fàbrica tèxtil i masovers d'horts d'Igualada. Sense gaires recursos a casa, el nen Pere va haver de deixar l'escola en acabar l'educació primària i començar d'aprenent a una fàbrica de gènere de punt, on es familiaritzaria amb l'ús de màquines circulars i tricotoses. D'adolescent, va veure clara la necessitat d'adquirir més coneixement formal i va cursar estudis professionals que el van familiaritzar amb el dibuix tècnic, la tecnologia del gènere de punt, la filatura, el tissatge, l'electricitat i la mecànica. Més endavant decidí fer l'examen de majors de 25 anys per accedir a la universitat. A les proves va conèixer Josep Fontana, qui podem considerar un dels historiadors que més el va influir, juntament amb Joan Mercader, Pierre Vilar, Jaume Vicens, Jordi Nadal i Jaume Torras.

Durant els exercicis, Pere Pascual ja va esmentar *Catalunya dins l'Espanya moderna* com una de les obres que més admirava, segons confessà en una entrevista a Carme Escales. En efecte, al llarg de la seva trajectòria investigadora va

1. Agraïixo a Marc Prat i Tomàs Fernández de Sevilla la lectura d'aquest treball i els suggeriments que hi han fet.

tenir Pierre Vilar com a autèntic far de la seva travessia científica. Considera Jaume Vicens el fundador de l'escola històrica catalana, a la qual, per qualitat i quantitat, podem inscriure amb ple dret a l'igualadí. En les proves també esmentà el *18 Brumari de Napoleó Bonaparte*. Ja a les acaballes del segle xx seguia considerant Karl Marx com la darrera gran figura de la Il·lustració europea que fou capaç de combinar tres corrents diferents de pensament: la filosofia idealista alemanya de Georg W. F. Hegel, l'economia política escocesa de David Hume i Adam Smith, i l'herència de la Revolució Francesa. Però advertia a Joan Vila que les ideologies sorgides durant els segles XVIII i XIX tendien a esgotar-se, ja que les societats contemporànies eren molt més complexes. De la seva experiència a la fàbrica, confessà al mateix entrevistador: «És bo conèixer la realitat». I a Carme Escalas li va fer una altra reflexió significativa sobre el firmament intel·lectual del país: «En el món cultural català hi ha molta vàlua que s'oblida o es margina. El cas més xocant és sense cap dubte Josep Pla. Va ser pràcticament marginat durant tota la seva vida i per a mi és la màxima figura de la literatura catalana del segle xx, es mereixeria un Nobel». D'altra banda, reconeixia a la *Revista d'Igualada* que per construir una visió lúcida d'historiador, «t'has d'escapar del *tinglado* mediàtic».

L'antic treballador de fàbrica i fill d'obers i masovers es va llicenciar en Filosofia i Lletres a la Universitat Autònoma de Barcelona el 1975. Josep Fontana li atorgà una beca salari i va poder redactar la seva tesina sobre la mineria capitalista a Espanya. De tant anar per llibres, es va acabar casant amb Isabel Vidal, bibliotecària d'Igualada, qui esdevindria companya fidel i ànima bessona fins al darrer dia de la seva vida. Malgrat que va aprovar oposicions a banca, va preferir el minso sou d'investigador. Ensenyà al Departament d'Història Contemporània de Bellaterra des de 1981 fins a 1986. Després passà al d'Història Econòmica de la Universitat de Barcelona, reclamat pel doctor Jordi Nadal, i n'arribà a ser secretari. Durant el 1992 esdevingué catedràtic d'universitat al darrer departament. Com a docent va sempre excel·lir. Conec professors d'universitat que el van tenir de mestre i encara conserven els apunts de la seva assignatura: clars, analítics i extremament rics en dades i conceptes. Recordo bé en Pere repassant de memòria les seves classes abans de baixar a l'aula. Mai no va llegir els apunts. I si per alguna cosa pecava era per l'excés de coneixement i detall.

Les seves dues inicials publicacions donen la pauta de la trajectòria de llarg recorregut de l'investigador de l'Anoia. La primera de què tinc constància, de 1978, fou un treball sobre el ferrocarril de Barcelona a Mataró, aparegut a la

revista *Hacienda Pública Española*. Era un resultat fundacional de la feina motivada per una de les seves passions de llarg recorregut. Sota el mestratge del doctor Nadal, estava realitzant una hercúlia tesi doctoral sobre els ferrocarrils a Catalunya, que li ocupà de 1975 a 1983, generà cinc volums i el conduí a obtenir el Premi Extraordinari de Doctorat de la Facultat d'Història de la UAB. Com ha escrit Carles Sudrià, Pere Pascual ha estat l'historiador del ferrocarril català. Ell esclari com la nostra xarxa va ser finançada majoritàriament per capital del país, a diferència de l'espanyola, on la presència de la inversió estrangera fou determinant. Part dels seus resultats doctorals foren recollits en el volum *El ferrocarril en Cataluña (1843-1866). Las causas que determinaron el colapso de los ferrocarriles como negocio capitalista*, publicat per la UAB durant 1984. Tornà sobre el tema a *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX. Formació i desestructuració d'un sistema econòmic*, publicat per Crítica el 1990. En aquests dos treballs ocupa un rol central la crisi ferroviària de 1866, que vingué a segar les esperances dels qui havien dedicat llurs estalvis —generats amb la modernització agrària i la mecanització cotonera— a la nova tecnologia dels camins de ferro. Enlluernats pels bons resultats del primer ferrocarril, el de Mataró, els estalviadors catalans adquiriren generosament accions i obligacions de les companyies que s'anaren creant. Quan els resultats no foren els esperats, s'enfonsaren les cotitzacions d'aquestes companyies i les de societats de crèdit i bancs que les havien impulsat, tot arruïnant els estalviadors. Des de llavors els catalans esdevindrien molt més prudents davant de les inversions financeres, especialment en bancs i ferrocarrils. D'aquí ve la desestructuració del sistema econòmic de la qual parla el doctor Pascual.

La recerca i la passió pels ferrocarrils i les infraestructures viàries acompanyaren sempre l'il·lustre investigador igualadí, que plasmà en una munió d'articles en llibres col·lectius. Per al Josep Fontana de 1988 a *La fi de l'Antic Règim i la industrialització, 1787-1868*, en Pere era ja la referència bàsica sobre la construcció de la xarxa catalana de transports durant el segle XIX i les seves rèmores.

A més, l'igualadí va publicar dues noves obres addicionals de màxima solidesa. El 1999 veié la llum el llibre *Los caminos de la era industrial. La construcción y financiación de la red ferroviaria catalana (1843-1898)*, publicat per les Edicions de la Universitat de Barcelona i la Fundación de Ferrocarriles Españoles. Després seguí encara escrivint sobre el tema en capítols d'obres col·lectives i en revistes especialitzades. Quan semblava que ja ho havia dit tot sobre els camins de ferro, ens sorprengué el 2016 amb dos nous voluminosos volums,

d'un total d'un miler de planes, titulats *El ferrocarril a Catalunya (1848-1935). Una història de la seva explotació*, publicats per Eumo. En aquesta nova magna obra ampliava l'anàlisi dels resultats dels camins de ferro catalans fins a la vigília de la Guerra Civil. Ens confirmava com l'*output* per quilòmetre explotat relatiu al tràfic de passatgers va anar minvant durant la segona meitat del XIX, a mesura que augmentava la longitud de la xarxa. Tanmateix, a partir del decenni de 1890, va començar una nova fase expansiva, molt desigual, que restà particularment reflectida en la circulació del nombre de passatgers. Aquest fou màxim a l'antiga xarxa de les línies de Barcelona a Tarragona i França (l'itinerari de l'antiga Via Augusta), on els milers de passatgers a un quilòmetre per quilòmetre explotat es quintuplicaren entre 1890-94 i 1930-34. A la resta de les línies, el rendiment fou més decebedor. Les pitjors, entre les catalanes, foren les que s'orientaven cap a Espanya: la de Reus a Lleida i de Barcelona a Saragossa, que connectaven la perifèria amb l'interior de la península.

Les crisis cerealícola i vitícola de finals del segle XIX afectaren negativament el tràfic de càrrega a petita velocitat i provocaren davallades a totes les línies entre el 1880 i el 1899. Per contra, durant el primer terç del nou-cents, la tendència general fou de creixement sostingut, fet que el doctor Pascual atribuïa a les conseqüències del gir proteccionista finisecular. A més, el professor igualadí comparava els resultats catalans amb els dels gegants ferroviaris espanyols (impulsats originàriament per les cases de banca Peréire i Rothschild). Detectava caigudes superiors a la catalana de la densitat de tràfic dels traçats primerencs de la Compañía de Caminos de Hierro del Norte de España (Norte) durant 1880-1889, atribuïble a la crisi del cereal castellà, i de la Compañía Madrid-Zaragoza-Alicante (MZA) durant 1880-1894, derivada, a més del xoc de la fil·loxera i la caiguda de les exportacions vinícoles. Tot i això, la depressió de la densitat del tràfic de càrrega de petita velocitat fou encara superior i més prolongada a la xarxa del ferrocarril d'Andalusia, que reculà entre 1900-1904 i 1930-1934, mentre la resta de les línies espanyoles de via ampla registraven una tendència expansiva durant el primer terç del segle XX.

A partir del quocient entre despeses i ingressos de les línies ferroviàries, per a la vigília de la Gran Guerra Pere Pascual ens ensenya que la línia catalana de la MZA, que havia engolit la línia de Tarragona-Barcelona-França, restava entre les tres més rendibles de l'Estat espanyol i totes les línies catalanes (llevat de la de Reus-Tarragona-Lleida, absorbida per Norte), mantenien una rendibilitat superior a la mitjana estatal. Per contra, absolutament desastrosos i inviables eren els

resultats de les línies de l'Espanya meridional. A més, la rendibilitat del conjunt de línies minvà per l'augment de despeses d'explotació a partir de la Primera Guerra Mundial, degut a l'augment del cost del carbó, i posteriorment per l'augment de costos salarials derivats de la consecució de la setmana de 48 hores.

Entre molts altres temes que tracta la darrera recerca sobre els ferrocarrils d'en Pere, m'agradaria subratllar la seva aproximació comparativa. El trànsit de passatgers a un kilòmetre per kilòmetre explotat durant 1930-34 a Catalunya esdevingué superior no només al d'Itàlia i Espanya, sinó fins i tot al de França i Alemanya. La densitat de tràfic de passatgers també restà per sobre de la de tots els anteriors països menys el darrer. L'evolució de l'*output* de càrrega a petita velocitat de la Catalunya republicana, encara que restà per darrere d'Alemanya i França, seguí sent superior a la d'Itàlia i Espanya. I les tones per quilòmetre explotat de càrrega de petita velocitat tornaren a quedar per darrere d'Alemanya, però superaren novament Itàlia, Espanya i Portugal. En el llarg termini, per tant, les línies catalanes constituïren un èxit relatiu remarcable en el marc del capitalisme mediterrani.

La segona línia d'investigació que conreà Pere Pascual al llarg de tota la seva vida arrenca amb el treball publicat a la revista *Recerques* durant 1980 sobre «Carlisme i societat rural. La Guerra dels Set Anys a la Conca d'Òdena». Amb aquesta publicació ja detectem la seva vocació d'historiador social i polític, complementària del seu vessant d'historiador de l'economia. El seu llibre de 1991, *Fàbrica i treball a la Igualada de la primera meitat del segle XX*, publicat per l'Abadia de Montserrat, a més de ser una obra d'història econòmica, dedica atenció preferent a les condicions de vida dels treballadors cotoners i l'evolució de llurs salaris durant la República i la Guerra Civil. Una altra fita destacada d'aquesta línia d'interès seria el primer volum de la sèrie dedicada a uns paraires enriquits d'Igualada, que esdevingueren grans burgesos vuitcentistes: *Els Torelló. Una família d'advocats i propietaris. Liberalisme, conservadorisme i canvi econòmic i social (1820-1930)*. L'obra, publicada per la Fundació Salvador Vives i Casajuana durant el 2000, se centra en aquest cas en una nissaga de destacats propietaris i llur comportament polític. Pere Pascual biografia altres burgesos emprenedors com Miquel Biada, Francesc Gumà i Macià Vila, al llibre editat per Francesc Cabana durant 2006 sota el títol de *Cien empresarios catalanes*. A aquest darrer ja li havia dedicat dos anys abans el volum col·lectiu *Macià Vila i el «vapor cremat»*, publicat a Eumo. La nissaga de burgesos igualadins Carles fou l'objecte de l'obra, escrita a quatre mans amb el blanquer Magí Puig, *La roda de*

la fortuna. Els Carles: de l'adoberia de cal Granotes a la Igualadina, que eixí sota el patrocini del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada (CECI) i el Centre d'Estudis Antoni de Capmany (ara Jordi Nadal) durant 2011. Les condicions de vida dels assalariats tornen a ser objecte preferencial d'estudi en la seva contribució sobre els treballadors igualadins en el llibre editat per Gràcia Dorel-Ferré, titulat *Habitatge obrer i colònies industrials a la península Ibèrica* i publicat pel Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica durant 2008.

Juntament amb les anteriors preocupacions primigènies, des de ben aviat i com apunta Miquel Térmens, Pere Pascual mostrà un acusat interès investigador per la trajectòria de l'agricultura. Compartia la creença marxiana que l'origen de la creació del valor cal cercar-lo en els sectors agrari i industrial. Per això una de les seves primeres publicacions fou «La masia: autoconsum, circulació monetària i exacció fiscal», dins l'obra col·lectiva *Tous, mil anys d'història*, publicada per l'Abadia de Montserrat el 1981. Aprofundí en el tema en el llibre ja comentat publicat per Crítica el 1986, que comença analitzant el sistema de policultiu canònic de la masia catalana, a partir de casos com el mas les Gallardes de Tous o la casa Jaume Brugués de Castellolí. Per a Miquel Gutiérrez, aquesta obra de 1986 «és un dels textos de referència de la historiografia catalana».

El doctor Pascual tornà al tema en el treball «L'autoconsum i la comercialització en el trànsit cap al capitalisme: el cas de Castella», que veié la llum en l'obra editada per Enric Vicedo *Fires, mercats i món rural* i publicada durant 2004 per l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Prestà especial atenció a com la ruïna dels petits pagesos, accentuada per la forta tributació, contribuï a generar una intensa acumulació de capital en mans de creditors com els mateixos antics paraires Torelló (*Els Torelló. Una família d'advocats i propietaris. Un estudi sobre la crisi de l'agricultura tradicional (1841-1930)*, FSVC, 2000) o el farmacèutic Rosés (*Miscellanea Aqualatensia*, 2011), que s'enriquiren a força d'executar les terres que els pagesos endeutats en excés havien utilitzat com a garantia. A la comercialització de productes vitivinícoles i cereals dedicà dos articles publicats respectivament en obres editades per Pep Colomé, Jordi Planas i Francesc Valls el 2015, i per Mercè Renom, el mateix any.

Com a historiador industrial, els seus interessos foren força variats, amb un predomini dels estudis anoiencs. Ja hem esmentat la seva direcció de l'obra col·lectiva de 1999 sobre la indústria igualadina durant la primera meitat del nou-cents, que focalitzà l'atenció en la fabricació cotonera local. Un aspecte que paga la pena remarcar i que, a més d'estadístiques i sèries típiques de les anàlisis

d'història econòmica, en Pere acompanya, tant en aquesta obra com en d'altres seves, de valuosos dibuixos per representar processos tecnològics, croquis de fàbriques i gràfiques interpretatives. La seva formació en dibuix tècnic contribuï a enriquir moltes de les seves obres. En l'àmbit d'historiador de la indústria cotonera, hem de remarcar també el llibre *La Igualadina. Símbol de la Revolució Industrial a Catalunya*, publicat per l'Ajuntament d'Igualada el 2014.

De l'interès de Pere Pascual pel metall sobresurten els dos volums sobre la història del coure, escrits amb el mestre Jordi Nadal i publicats per Eumo el 2008. El primer fou dedicat a la producció i el consum de l'esmentat metall en l'era industrial, mentre que el segon se centra específicament en l'empresa osonenca La Farga Lacambra, un cas veritablement excepcional de resiliència fabril al llarg de més de dos segles.

Una cinquena línia d'especialització en què excel·lí el doctor Pascual fou la història financera. Com és sabut, el segle XIX —el període cronològic al qual el professor igualadí dedicà més atenció— fou el de la transició del diner amb valor intrínsec al diner fiduciari. L'estreta relació entre bancs i companyies ferroviàries i la seva concepció d'història total el portà a prestar molta atenció al rol de la moneda i les finances en el comportament dels sectors reals de l'economia catalana. En molts dels llibres ja esmentats, l'acumulació de capital i el paper del sector financer s'analitza amb la cura d'un cirurgià. A més, es preocupà especialment per l'escassetat de diners derivada del brutal dèficit comercial a què conduí la pèrdua de les colònies de l'Amèrica continental i la creixent desconfiança dels catalans envers el diner fiduciari de resultes de les crisis bancàries. En relació amb aquests dos temes, destacarem articles seminals com el treball escrit amb Carles Sudrià i Lluís Castañeda «Oferta monetaria y financiación industrial en Cataluña, 1815-1860», publicat per la *Revista de Historia Industrial* durant el 1992; el seu treball «Moneda e industria. La reforma de 1824 y la acuñación de moneda en Barcelona (1836-1848)», publicat a la mateixa revista el 2004; i el signat altre cop amb Carles Sudrià sobre el temor al paper diner a Catalunya durant el vuit-cents i publicat en el volum col·lectiu d'homenatge a Josep Fontana, que veié la llum durant el mateix any. Afegirem en aquest àmbit, el treball «El 'free banking' barcelonès de mitjan segle XIX: una nota», produït per a la *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín* de 2006. Dos anys més tard tornà a col·laborar amb el professor Sudrià per elaborar l'article «Industrialización, desarrollo financiero y oferta monetaria en Barcelona a mediados del siglo XIX», publicat a *Investigaciones de Historia Económica*.

La inestabilitat financera del capitalisme el portà a intentar aprofundir en la història de les crisis. Un cop més conjuntament amb Carles Sudrià publicaren «Financing a rail yaw mania: capital formation and the demand for Money in Catalonia, 1840-1866» a *Financial History Review* durant el 1999. Al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, Pere Pascual tornà sobre el tema el 2013, amb el treball «La crisi de 1866 i després: antecedents i conseqüències». Va ampliar l'anàlisi al conjunt de les recessions més importants registrades per la Catalunya del vuit-cents en l'article «Les crisis econòmiques i financeres a Catalunya (1840-1914)», dins el monogràfic que vaig coordinar per a *Recerques* i que fou publicat el 2017. I aquest mateix 2023, malauradament de manera pòstuma, Palgrave-Macmillan-Springer li acaba de publicar «Economic and Financial Crises in Catalonia (1840-1914)», en el volum que he editat sota el títol *Crises and Transformation in Mediterranean World. Lessons from Catalonia*.

En Pere va ser un gran fumador i el seu cor es va anar afeblint. Va patir unes quantes intervencions. Quan un cop jubilat i convalescent passava pel Departament, ens deia que ja no podia treballar. Però el 2022 ens va tornar a enlluernar amb una nova obra col·lectiva, escrita amb Gemma Estrada, Josep Riba i Carme Ferreras, *El Rec d'Igualada*. Sota l'aparença d'un estudi aparentment menor ens va llegar un immens i darrer fresc de la industrialització igualadina i catalana, les seves rèmores i els seus encerts. En aquest llibre tornen a prendre vida destacats protagonistes de la industrialització de l'Anoia i Pere Pascual trena de forma magistral les vicissituds de llurs vides amb els grans canvis macroeconòmics del creixement econòmic modern i contemporani. No ho fa només amb texts, sinó amb magnífiques fotos, croquis dels edificis i arbres sobre nissagues, deixant una valuosa joia a la Pere Pascual i encapçalant un equip d'excel·lència de membres del CECI.

En els inicis, cap a 1187, Guillem de Claramunt cedí al monestir de Sant Cugat la resclosa del seu alou a Igualada per regar i construir molins. Amb els segles, una petita infraestructura que durant uns 2,5 quilòmetres forneix un modest però valuós recurs, públic i escàs, l'aigua, obrà el miracle. Durant el XVIII, hom detecta ja la progressiva aparició d'adobers i paraires llaners que utilitzen el minso cabal hídric del rec i van bastint petites instal·lacions i grans xarxes de venda de draps i compra de llana a l'Espanya interior. Durant la dècada de 1820, la gran crisi deflacionista, associada a la pèrdua de les colònies, arruïna pagesos i aboca a la guerra civil. Alguns paraires i creditors incrementen llur acumulació de capital, per la via de l'execució de les terres dels pagesos

arruïnats. Part dels enriquits imaginin un futur de filatures cotoneres a l'anglesa: explotació dels carbons de Calaf per a llurs màquines de vapor i construcció de la línia fèrria d'Igualada - Sant Sadurní, i el ramal de Vallbona a Martorell, amb la pretensió que la línia Barcelona-Saragossa seguís la vall de l'Anoia. Ambdues expectatives deceben: carbó de baix poder calòric i la línia cap a Espanya passa per Manresa, gràcies al poder dels Girona. La filatura cotonera perd empena i marxa cap al Llobregat. El ferrocarril igualadí s'ensorra amb la crisi de 1866. La ciutat entra en els «anys tristos». Però el 1906 ja s'escriptura una petita central termoelèctrica a Igualada. Fàbriques, tallers i obradors instal·len petits motors elèctrics. Els blanquers adopten el sistema d'adob ràpid. Es mecanitzen modestes empreses d'alimentació, fusta, metall i arts gràfiques. L'electricitat —primer amb motors alimentats amb gas i després d'origen hidràulic— transportada des de Camarasa, també afavoreix el desenvolupament de la indústria del gènere de punt. I Igualada acabarà encapçalant els rànquings de l'especialització industrial ibèrica en les indústries adobera i del gènere de punt.

L'obra sobre el Rec que ens llegà finalment Pere Pascual és un llibre preciós i profund, que no sols sintetitza la història econòmica de la Revolució Industrial a Igualada, ja que deslloriga les estratègies d'acumulació dels fabricants de la vila, alguns dels quals no només escanyen pagesos. Hi ha qui s'arriba a casar amb la seva cosina o amb la neboda per tal de concentrar patrimoni. I també hi apareixen els tripijocs de la família Godó, que prefereixen l'absorció de l'Electra Igualadina per Energía Eléctrica de Cataluña i la seva integració en el hòlding de la Barcelona Traction a mantenir-la independent. Pascual no dubta a esmentar el poder que aquesta nissaga va exercir sobre la ciutat com a sistema caciquista. Potser per aquesta raó, quan vàrem enviar l'obituari d'en Pere a *La Vanguardia*, aquest diari va refusar publicar-lo.

En síntesi, Pere Pascual fou un gran homenot de la recerca a Catalunya, tant per la quantitat com per la qualitat de les pàgines que va escriure. Publicà un mínim de 49 articles en revistes d'investigació i 65 treballs en llibres. En total, més d'un centenar d'obres científiques, sempre de qualitat excelsa.

Per acabar, voldria destacar el seu paper de mestre. Va contribuir a formar una munió de generacions d'historiadors i economistes. Destacats historiadors econòmics el tingueren de director de recerca. Fou el cas d'investigadors d'excel·lència com Francesc Valls o Pilar Nogués. Sempre va estar disponible per orientar els joves en qualsevol problema que sorgís en llur recerca. Així mateix, tingué un paper decisiu en la dinamització del CECI i la formació de les generacions

més joves d'aquest exemplar centre de recerca comarcal, com Miquel Gutiérrez, Miquel Térmens, Gemma Estrada i molts d'altres. Des del CECI, en Pere tingué també un altre rol molt important, mirar de salvar tant patrimoni històric de la ciutat d'Igualada com fos possible.

Explicaré una darrera anècdota personal de com era en Pere. Abans del seu últim Cap d'Any, va estar ingressat a l'hospital pels seus problemes cardíacs. No me'n vaig assabentar. Li vaig trucar durant les festes per confirmar la seva participació en l'homenatge al doctor Nadal que hem fet a l'Ateneu Barcelonès en cinc sessions. Ell havia de parlar a la segona trobada dedicada a la primera Revolució Industrial, planificada i realitzada per al 17 d'abril, sobre el tema del paper del ferrocarril en la modernització. Quan vaig saber que havia estat internat, li vaig dir que en lloc de preparar una ponència, que moderés la sessió i que ja el substituiríem. Però ell em va respondre, de manera insistent: «No em facis això, Jordi. Jo escriuré la ponència». Va morir treballant fins que el cos va aguantar, com els seus mestres Josep Fontana i Jordi Nadal. Català de pedra picada, a la fàbrica i a l'acadèmia!

BIBLIOGRAFIA

- ESCALAS, Carme (2021). «Pere Pascual: el tren és la solució per evitar l'excés de cotxe». *Eix*, núm. 12.
- GUTIÉRREZ-POCH, Miquel (2023). «Pere Pascual (1945-2023): un acadèmic exigent, compromès i rigorós». *Frontissa*, núm. 46, juny, p. 12-13.
- SUDRIÀ, Carles; CATALAN, Jordi, i SÁNCHEZ, Àlex (2023). «L'historiador del ferrocarril català. Pere Pascual i Domènech (1945-2023)». Obituari enviat a *La Vanguardia* i no publicat.
- TÉRMENS, Miquel (2023): «Pere Pascual i Domènech». *Frontissa*, núm. 46, juny, 11-12.
- VALLS, Joan (1999). «De la història al compromís. Pere Pascual i Domènech, Catedràtic de la Universitat de Barcelona». *Revista d'Igualada*, núm. 2, setembre, p. 70-73.

SEBASTIÀ RIERA I VIADER (1950-2023)

JAUME SOBREQUÉS I CALLICÓ

President de la Societat Catalana d'Estudis Històrics

Sebastià Riera i Viader (Barcelona, 1950-2023) va ser llicenciat en Història per la Universitat de Barcelona i, des de 1979, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. Fou conservador tècnic-arxiver de l'Institut Municipal d'Història (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), institució de la qual va ser director, i membre de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (IEC), entitat acadèmica de la qual fou directiu com a vocal de la seva junta de govern entre el 2007 i el 2010.

Especialista en història medieval de la ciutat de Barcelona, destaquen els seus treballs sobre historiografia catalana medieval i, de manera especial, sobre el Consell de Cent, el parlamentarisme i la construcció del port de Barcelona en temps de Ferran II. Entre els seus estudis més rellevants, no podem oblidar *l'Estudi històric i cronològic sobre el Llibre Verd* de Barcelona, en col·laboració amb Manuel Rovira i Solà (Barcelona, Editorial Base, 2005); *Onze de Setembre. Història de la commemoració de la Diada de Barcelona* (2013); *Repertori de fonts de l'arxiu per a l'estudi de la ciutat de Barcelona (1714-1808)* (Barcelona, 2004).

He de fer un esment emocionat molt especial als anys que vàrem treballar plegats en la confecció i redacció de la magna obra en quatre grans volums sobre el procés històric que va desembocar en l'assoliment de l'autonomia de Catalunya, després de la mort del dictador el 1975. Les llargues hores i dies que vàrem treballar al meu despatx del carrer Breda de Barcelona constitueixen un record no exempt de nostàlgia d'aquelles inesgotables jornades de treball, que varen tenir també altres resultats erudits que ara no escau esmentar. El llibre sobre l'Estatut va ser una magnífica empresa unitària en el finançament del qual varen prendre part la Generalitat de Catalunya, el Parlament de Catalunya i les diputacions i els ajuntaments de Barcelona i Girona, respectivament: Jaume Sobrequés i Callicó - Santiago Riera i Viader, *L'Estatut d'Autonomia de*

Catalunya. Bases documentals per a l'estudi del procés polític d'elaboració de l'Estatut d'Autonomia de 1979, Barcelona, Edicions 62, 1982.

En Sebastià i jo ens vàrem posar d'acord amb absoluta rapidesa en començar la dedicatòria del llibre: «Aquesta obra només pot ser dedicada a aquell que n'ha estat l'autèntic autor: el poble català, que, amb la seva tenacitat i el seu sacrifici durant tants anys en la lluita pel recobriment dels seus drets nacionals, l'ha fet possible». Això era el 1982, just quan ja havia periclitat de manera en mala hora definitiva el procés unitari del poble català per assolir objectius col·lectius que, aquells anys, tenien la seva manifestació en l'assoliment de la consolidació democràtica. La presentació, a la seu del Parlament de Catalunya de l'obra d'en Sebastià i meva, constitueix un record inesborrable. Tot evocant-la, reto el meu homenatge al deixeble, col·laborador i amic entranyable, amb el qual vàrem fer molt camí junts en el procel·lós mar de la recerca històrica. Sebastià, mai no t'oblidaré.

ROSA TORAN BELVER (1947-2023)

CÈLIA CANYELLES

Historiadora

El passat 30 de juny va morir als 75 anys Rosa Toran Belver, historiadora i professora d'història a secundària. Sobre la seva taula de treball quedaven les fitxes preparatòries d'un article sobre els republicans espanyols reclosos al camp Ciudad de Don Quijote, prop de Tolosa de Llenguadoc. Eren els supervivents de la deportació impossibilitats de retornar a Espanya, que no tenien qui els acollís a França.

Donar a conèixer les trajectòries vitals i polítiques dels republicans espanyols deportats als camps nazis, denunciar la crueltat del règim franquista que va ser còmplice de la seva deportació i reclamar una millor atenció institucional a la recuperació, la difusió i l'homenatge de la seva memòria van ser els eixos principals de la seva activitat com a historiadora i com a militant les darreres dècades.

Per tal de satisfer el «deure de memòria amb vocació de lliçó per al futur» que fonamentà el seu compromís amb l'Amical de Mauthausen i altres camps emprengué una rigorosa recerca a partir del treball d'ordenació i actualització de l'Arxiu de l'entitat i encetà la seva producció bibliogràfica sobre el tema amb la *Vida i mort dels republicans als camps nazis* (Proa, 2002) mentre les imatges del fons fotogràfic de l'entitat, dipositades al Museu d'Història de Catalunya, quedaven contextualitzades a *Mauthausen: crònica gràfica d'un camp de concentració* (Viena Editorial, 2002), realitzat en equip amb Margalida Salas.

El seu sentit de la responsabilitat per mantenir la memòria del seu oncle Bernat Toran, junt amb la de la gran família de la deportació, la portà a assumir la presidència de l'entitat entre el 2006 i el 2013.

Seguint la petjada de Montserrat Roig a *Els catalans als camps nazis*, que prologà extensament en la seva reedició el 2017, contribuí significativament a enriquir la memòria col·lectiva de la deportació amb la seva tasca d'edició de les

memòries de Joan Escuer i Edmon Gimeno (Amical de Mauthausen 2007), de Marcel·lí Garriga, amb la col·laboració de Mara Sells (Aldana, 2009), d'Eliseu Villalba Nebot (Viejo Topo, 2021) i la redacció de les biografies de Juan de Diego (Edicions 62, 2007 i El Viejo Topo, 2021), Eusebi Pérez (Ajuntament de Vilafranca, 2008), Josep Miret (Edicions 62, 2017) i Michel Reynard (Ajuntament de Sant Boi, 2020).

Com a bona professora d'història, Rosa Toran veia la necessitat de transformar en eines pedagògiques aquests coneixements per conscienciar la societat dels perills de l'oblit, i el seu esperit militant la portà a una intensa activitat de divulgació a base de conferències, comissariat d'exposicions, organització de visites als camps, entrevistes i escrits. Els seus articles, tant en revistes especialitzades i publicacions locals com a la premsa nacional, li serviren per expressar la seva inquietud per l'auge del negacionisme i dels neofeixismes i per denunciar les mancances institucionals en la recuperació de la memòria democràtica. En aquest sentit, cal destacar l'excel·lent recull de textos per comentar *Els camps de concentració nazis: paraules contra l'oblit* (Edicions 62, 2005, versió castellana, Península, 2005) i l'assaig històric *Vivir en dictadura: la desmemoria del franquismo* (El Viejo Topo, 2021), escrit en col·laboració amb Javier Tebar.

Aquesta feina ingent, realitzada des del pur voluntarisme, era només una de les facetes de la seva vida professional, emmarcada entre la docència a instituts de secundària i la recerca en altres camps historiogràfics, que vaig compartir amb ella des dels anys universitaris, amb aportacions a la història de l'ensenyament, la història política i la història de les dones.

Motivades per les perspectives de futur de l'ensenyament públic a Catalunya en els anys del tardofranquisme i la transició, i amb la voluntat de conèixer i fer conèixer el passat educatiu català, totes dues encetàrem la nostra recerca en equip, centrades en l'espai geogràfic de la ciutat de Barcelona. Els edificis escolars públics (1900-1939) foren el tema de la nostra tesi de llicenciatura presentada a la UB el 1973 i la història de la Comissió de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, l'objecte de les nostres respectives tesis doctorals, presentades a la UAB el 1983, que comptaren amb el suport de la borsa d'estudis Manuel Ainaud de l'IEC i de la Fundació Jaume Bofill. Ambdós treballs foren la base del nostre primer llibre, *Política escolar de l'Ajuntament de Barcelona 1916-1936* (Barcanova, 1982). Aquesta recerca, simultània als inicis de la nostra pràctica docent a instituts de Batxillerat, partia del nostre interès per conèixer les arrels històriques del concepte d'una nova escola pública, laica, gratuïta i catalana,

que albiràvem per al futur, concepte que contribuïrem a divulgar amb altres companys del Seminari d'Història de l'Ensenyament. Se'm fa difícil, com a coautora, valorar aquestes aportacions historiogràfiques, però destacaria el fet d'haver atorgat atenció a l'activitat educativa de l'Ajuntament mitjançant la fórmula d'un Patronat escolar, tema reprès en el nostre article *La gestió escolar a Barcelona (1900-1936). Iniciatives i limitacions de les institucions catalanes* (*Recerques*, núm. 66, 2013). Aquesta línia de treball es tancà recentment amb el llibre *Escolaritzar Barcelona: l'ensenyament públic a la ciutat, 1900-1979* (MUHBA, 2020), que amplià el marc cronològic de la nostra recerca i, segons la ressenya de Maria del Carme Agulló a *Recerques* (núm. 81, 2022), és «un innovador i interessant relat d'història urbana de l'escola del segle xx centrant-se en l'escolarització pública obligatòria, i dotant les institucions municipals de la importància que han tingut en cada moment», donant resposta o negligint la demanda social d'una escola pública digna.

De l'interès compartit per comprendre els canvis esdevinguts a l'Ajuntament de Barcelona des de 1901 i el complex entramat socioeconòmic dels consistoris en derivà l'estudi *El personal polític de l'Ajuntament de Barcelona (1877-1923): del provincialisme corporatiu al cosmopolitisme classista* (PAM, 1996), una mostra de l'atenció historiogràfica del moment per la prosopografia, un estudi que va ser mereixedor del premi Agustí Duran i Sanpere d'Història de Barcelona el 1987. Aquesta línia de recerca sobre història política va tenir continuïtat en la col·laboració de la Rosa a *l'Atles electoral de Barcelona* i a la *Història de la Diputació de Barcelona* coordinada per Borja de Riquer (1987-88), en la nostra participació conjunta en el *Diccionari d'Història de Catalunya* (Edicions 62, 1992) i en el més recent *Els governs de la ciutat de Barcelona (1875-1930): eleccions, partits i regidors. Diccionari biogràfic* (Ajuntament de Barcelona, 2014).

Altres facetes de la història barcelonina quedaren reflectides en la participació en dos llibres d'encàrrec, *El Col·legi de Metges de Barcelona i la societat catalana del seu temps (1894-1994)* (Col·legi Oficial de Metges de Barcelona, 1994) i la *Història de la presó Model de Barcelona* (Pagès editors, 2000), i en la col·laboració a l'*Enciclopèdia de Barcelona*, dirigida per Ramon Alberch (Ajuntament de Barcelona, 2006).

La puixança de la història de les dones ens va obligar, sens dubte, a dirigir la mirada vers la participació femenina en la política, tema que va ampliar el marc cronològic de les nostres recerques als anys de la Segona República i la guerra. Amb la biografia de *Dolors Piera, mestra, política i exiliada* (PAM, 2003),

premi Leonor Serrano, seguïrem la trajectòria d'una mestra compromesa en la renovació pedagògica a Catalunya i la seva participació en la vida política des del PSUC, recerca ampliada a *Dones del PSUC en temps de guerra (1936-1939)* (*Segle XX: revista catalana d'història*, núm. 13, 2020). Una nova biografia, *Hilda Agostini. Les armes de la raó d'una mestra republicana, protestant i maçona* (Edicions 62, Premi Bones Lletres d'assaig humanístic, 2021), ens acostà de nou als ambients renovadors de l'escola barcelonina de les primeres dècades de segle i ens va permetre aportar coneixements sobre temes poc treballats a la historiografia catalana com el partit Republicà Radical Socialista a Catalunya, el protestantisme i la maçoneria. Aquest nou centre d'interès historiogràfic va permetre a la Rosa incorporar un excel·lent perfil biogràfic de la feminista i maçona Dolors Zea en un extens capítol de la biografia del seu fill, el metge *Josep Torrubia Zea. Lliurepensador, maçó i socialista* (Afers, 2021, duta a terme en col·laboració amb Àlvar Martínez-Vidal).

Nascuda a Manresa, Rosa Toran no va dubtar a aplicar aquesta experiència per historiar el passat del Masnou, el seu lloc de residència des de finals dels anys setanta. Són testimoni d'aquesta activitat l'*Atles electoral: els consistoris del Masnou, 1812-1979* (Ajuntament del Masnou, 2013), la monumental *Història contemporània del Masnou* (Ajuntament del Masnou, 2017), amb l'interessant apèndix sobre *La repressió franquista al Masnou (1939-1952)* (Ajuntament del Masnou, 2019) i la ja esmentada biografia sobre el metge masnoví Josep Torrubia Zea (Afers, 2021).

Per tancar aquesta evocació i remarcar el caràcter polièdric de la tasca de Rosa Toran com a historiadora voldria esmentar els seus últims treballs encara en curs de publicació, «Quan s'obriren les portes dels camps. La nova odissea dels republicans deportats. Una història singular», *Majurca*, núm. 5, 2023), en col·laboració amb Joan Calvo, i *Menjar en temps de guerra*, sobre les actuacions en cantines i menjadors escolars de la Conselleria de Proveïments durant la guerra (*Segle XX*). Voldria recordar la seva complaença quan li portava a la clínica on rebia tractament l'exemplar de la publicació «Memoria democrática en las aulas» (*Informes*, Fundación 1 de Mayo, maig 2023) i el seu comentari, en què manifestava la satisfacció per la molta feina feta.

Se'm fa molt estrany desitjar que descansi en pau, preferiria que continués amb la seva inesgotable energia per a la recerca i l'activisme.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

1. Descripció. El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica, que es publica des de 1952, dirigida als historiadors interessats en els estudis des de la prehistòria fins a l'actualitat. Publica treballs d'història referents a Catalunya, o de temàtica universal que puguin tenir un especial interès metodològic i servir de referent per a treballs específics dels Països Catalans. En conseqüència, s'acceptaran solament treballs que facin aportacions científiques i que es presentin en el format adequat, amb aparell crític i bibliografia. Els treballs seran revisats pel sistema de revisió externa doble cega. S'accepten articles, articles de resum de tesis doctorals i recensions.¹ Es valora l'interès i l'originalitat de l'obra, així com el rigor científic i lingüístic.

Els articles enviats a la revista no han d'haver estat publicats anteriorment i no s'han de trobar en procés de revisió en cap altra publicació. Es recomana una extensió màxima d'entre 15 i 20 pàgines, excloses les taules i referències.

2. Sistemes d'indexació. Inclòs a CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX, RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR.

3. Difusió. Amb l'objectiu d'afavorir la difusió i l'intercanvi global de coneixement, la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* sense haver d'esperar l'edició en paper, proporciona accés lliure immediat als seus continguts digitals als dos portals de l'IEC, per mitjà de les URL <http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>; <http://publicacions.iec.cat>

4. Procés editorial. a) Recepció dels articles. El Consell Editorial acusarà als autors la recepció dels articles que li arribin i posteriorment informarà de l'acceptació o el rebuig de publicació. La recepció de l'article no comporta necessàriament la seva acceptació. b) Revisió interna. El Consell Editorial considerarà el treball per a la publicació després d'una primera valoració editorial consistent a comprovar: 1) l'adequació a l'àmbit temàtic i l'interès de l'article en funció dels criteris editorials de la revista; 2) el compliment dels requisits de presentació formal exigits per la revista. c) Revisió externa. Un cop l'article s'hagi considerat apte per a la publicació, serà enviat a avaluar per part de dos revisors experts, externs o del Consell Científic, de manera confidencial i anònima (cec), que indicaran si té la categoria científica requerida, si fa aportacions d'interès i originals, i si es presenta amb el rigor científic i en el format adequat. En el cas de judicis dispersos entre els dos avaluadors, el treball es remetrà a un tercer avaluador. d) Criteris

1. Vegeu les normes per a les recensions a l'apartat 14.

de selecció de revisors. La selecció dels revisors és competència dels editors de la revista, que tenen en compte els seus mèrits acadèmics, científics i l'experiència professional, incloent-hi especialistes tant d'origen nacional com internacional. Entre els revisors poden figurar ocasionalment membres del Consell Científic.

e) Criteris de política editorial. El Consell Editorial de la revista es reserva el dret d'acceptar o rebutjar els articles a partir dels informes externs, així com d'introduir modificacions d'estil o retallar els textos que sobrepassin l'extensió permesa, amb el compromís de respectar-ne el contingut original. Els factors en què es fonamenta la decisió sobre l'acceptació o el rebuig dels treballs per part dels editors de la revista són els següents: 1) originalitat: text totalment original, informació valuosa, repetició de resultats coneguts; 2) actualitat i novetat; 3) rellevància: aplicabilitat dels resultats per a la resolució de problemes concrets; 4) significació per a l'avenç del coneixement científic; 5) fiabilitat i validesa científica: qualitat metodològica contrastada; 6) presentació: bona redacció, organització (coherència lògica i presentació material); f) Procés de publicació. Una vegada finalitzat el procés d'avaluació, s'enviarà a l'autor principal la notificació d'acceptació o rebuig de la publicació del treball.

5. Responsabilitats ètiques. Els editors de la revista implicats en la publicació de la revista no es fan responsables ni garants de la informació continguda en els articles publicats, fins al màxim permès per la llei. Qualsevol punt de vista expressat en aquesta publicació correspon únicament al punt de vista dels autors, i no és atribuïble, en cap cas, als editors ni a les institucions ni a les universitats implicades.

6. Tramesa de manuscrits. Els treballs s'han de trametre per via electrònica a la Societat Catalana d'Estudis Històrics (sceh@iec.cat) en arxiu Word, amb lletra Times New Roman cos 12, l'espai interlineat del text a 1,5 i justificat. Les pàgines han d'estar numerades al peu. Cal adjuntar una carta de l'autor de sol·licitud d'avaluació del seu treball amb vista a una possible publicació, que ha de contenir el nom complet de l'autor, la seva adreça electrònica i postal, i el telèfon; títol de l'article; declaració sobre l'adequació del treball presentat a la revista i descripció de les novetats que el treball aporta; eventualment, l'agraïment a algun projecte o a alguna institució que hagin donat suport a l'article. Si l'autor ho desitja, pot suggerir fins a quatre revisors que consideri adequats per a la revisió del seu treball, així com fins a quatre revisors que preferiria que no intervinguessin en la revisió del seu article. Per això, cal indicar el nom, la institució, el telèfon i el correu

electrònic dels revisors proposats per avaluar la seva feina (els àrbitres suggerits no poden pertànyer a la mateixa institució que els autors dels manuscrits).

7. Declaracions. L'enviament d'un manuscrit per ser publicat a la revista exigeix i implica el compromís per part dels autors de: a) Originalitat: que el treball enviat no s'ha presentat a cap altra revista per a la seva publicació, que ha estat únicament enviat a la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* per a la seva avaluació i publicació (a excepció de l'eventual publicació d'un resum o com a part d'una conferència publicada o tesi acadèmica o en format *preprint* acadèmic). b) Autoria (declaració que tots els autors han llegit i aprovat el manuscrit i que els requisits per a l'autoria s'han complert). Cadascuna de les persones que figuri com a autor haurà d'haver participat de manera rellevant en el disseny i el desenvolupament de l'article i haurà d'assumir la responsabilitat dels continguts, per la qual cosa cal que estigui d'acord amb la versió definitiva del treball. Així, en general, per figurar com a autor s'han de complir els requisits següents: haver contribuït substancialment a la concepció i el disseny de l'article, a l'adquisició de dades o a l'anàlisi i la interpretació posterior; haver escrit l'esborrany de l'article o haver-ne revisat de manera crítica el contingut intel·lectual, i haver aprovat la versió que finalment es remet). c) Drets d'autor. La propietat intel·lectual dels articles és dels autors respectius. Amb les declaracions que els autors fan en el lliurament dels articles en cedeixen els drets d'edició a la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Així mateix, per a la versió de la revista en línia, donen el seu consentiment a la difusió a través de la llicència Creative Commons, amb la qual s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. «L'obra és subjecta —llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions— a una llicència “Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya” de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Per tant, quan l'autor envia la seva col·laboració accepta explícitament aquesta cessió de drets d'edició i publicació. Els drets derivats d'usos legítims o altres limitacions reconegudes per llei no queden afectats per l'autorització damunt dita». d) Si l'article és acceptat per ser publicat a la revista, no es tornarà a publicar en cap altre lloc de la mateixa forma, ni en català ni en cap altra llengua, sense el consentiment per escrit de l'editor i de qui en tingui els drets d'autor. f) Introducció de canvis.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

S'accepta la introducció de canvis en el contingut, si s'escau, després de la revisió, i de canvis en l'estil del manuscrit, per part del Consell Editorial de la revista.

8. Encapçalament. L'article ha d'anar encapçalat pel títol del treball; a sota, el nom de l'autor o autora seguit del seu correu electrònic en nota a peu de pàgina, i al davall, la institució a la qual pertany; més avall, com a segon bloc, hi ha d'anar un resum i unes paraules clau en l'idioma de l'article, el títol en anglès i el resum i les paraules clau en anglès, segons l'esquema que segueix:

TÍTOL DE L'ARTICLE (El títol ha de fer referència al contingut del text i ha de descriure de forma succinta el tema de què tracta)

NOM I COGNOMS AUTOR (Nota a peu de pàgina amb el seu correu electrònic. Si és més d'un autor, es posen un sota l'altre, cada un amb la seva institució al davall)

Institució acadèmica o de recerca

Lliurat el xx de xx de xxxx. Acceptat el xx de xx de xxxx (a omplir pels editors)

RESUM (El resum, en l'idioma de l'article, ha d'incloure l'objectiu del treball, la metodologia emprada i una síntesi dels resultats i les conclusions del treball)

Text del resum.

PARAULES CLAU

Quatre a deu paraules clau separades per comes.

Títol en anglès

ABSTRACT

Traducció del text del resum, en anglès.

KEYWORDS

Traducció de les paraules clau, separades per comes, en anglès.

9. Estructura de l'article. El treball ha d'anar subdividit en seccions, que continguin els elements essencials, com introducció, metodologia i materials, resultats i discussió, conclusions, agraïments i bibliografia. Cal dividir l'article en seccions clarament definides i numerades. Les subseccions s'han de numerar: 1.1 (1.1.1, 1.1.2...), 1.2, etc. Es recomana un màxim de tres nivells de titulació. Convé usar aquesta numeració per fer-hi referències. Es poden introduir breus encapçalaments en algunes seccions. Si hi ha apèndixs, s'han d'anomenar A, B, etc.

10. Text. Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

11. Citacions. Les citacions textuais s'han de reduir al mínim i se n'especificarà la procedència amb la cita corresponent. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte del text general. Les citacions textuais dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

12. Bibliografia. La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) o només de la inicial —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideix en l'autor i l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; després d'una coma, les xifres corresponents al volum i al número, si escau, el dia i el mes de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural) i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: ASHTOR, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm. 1, p. 5-29.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol de la part com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició A, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana».

A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues informacions com si fossin llibres i s'ha de posar A: entre l'una i l'altra. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i una distància d'un quadratí del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («¹» «²», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura p. Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisi bancària de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot escriure només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

13. Il·lustració. Les imatges s'han de lliurar cada una en un arxiu individual, format JPEG, TIFF o PDF. Resolució: mínim 300 ppi. Les imatges es reproduiran en blanc i negre i s'han de lliurar en blanc i negre. Aniran numerades i citades correlativament al text (Fig. 1, Fig. 2...). Els peus de figura han d'anar en un arxiu Word a part. També s'hi ha de fer constar els autors. Els

gràfics o taules s'han de lliurar en arxiu a part. Si són elaborats amb Excel, s'han de lliurar en el format original.

14. Normes per a la presentació de ressenyes o recensions

S'admeten tres tipus de recensions:

Ressenya/recensió troncal, d'unes 3/4 pàgines, positiva o crítica, d'un llibre o article important aparegut en els darrers tres anys. Pot tenir fins a 8.000 caràcters, sense espais.

Estat de la qüestió que reuneixi més d'una obra i tingui un caràcter monogràfic, amb notes a peu de plana si cal. Extensió lliure, amb un límit de 10 planes o 20.000 caràcters, sense espais.

«Notícies de llibres», d'unes 10-15 línies. Aniran signades només amb inicials. La finalitat de les «Notícies de llibres» és crear un banc de dades o vehicle de difusió de caràcter eminentment descriptiu, tot i que no hi està exclòs un comentari, positiu o crític, sobre les produccions historiogràfiques que afecten les terres de parla catalana.

En tots tres casos el format serà el següent:

La recensió anirà encapçalada pel títol de l'obra, tot seguint les normes de publicació de la revista. A continuació s'escriurà la recensió, i al final, el nom de l'autor de la recensió. La resta de característiques del text, tramesa i procés d'edició seran els que defineixen les normes de publicació de la revista.

Forma d'encapçalament en cas de llibres:

Cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis, seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, seguit de coma, el nombre de volums en el cas que el llibre en tingui més d'un, seguit del nombre de pàgines del llibre, seguit de p., i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple:

PUJOL CASADEMONT, Enric (2015). *Tres imprescindibles: F. Soldevila, J. Vicens Vives i P. Vilar. Elements per a un cànon historiogràfic català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 134 p.

Forma d'encapçalament en cas d'articles:

Cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; després d'una coma, les xifres corresponents al volum i al número; després d'una coma,

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

cal indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural), i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple:

BERNI MILLET, Piero (2015). «Novedades sobre la tipología de las ánforas Dressel 2-4 tarraconenses». *Archivo Español de Arqueología*, 88, p. 187-201.

Agraïrem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així estalviarem molta feina de gestió i de composició.

Any de fundació: 1946

Junta Directiva

Presidència: Jaume Sobrequés i Callicó

Vicepresidència: Mercè Morales Montoya

Secretaria: Santiago Izquierdo Ballester

Tresoreria: Josep M. Roig i Rosich

Responsable del Butlletí: Mercè Morales Montoya

Vocalies:

Josep M. Figueres Artigues

Antoni Iglesias Fonseca

Tünde Mikes

Joaquim Nadal Farreras

Marta Prevosti Monclús

Montserrat Rubinat Sindreu

Delegat de l'IEC:

Josep M. Salrach i Marés

Assessors:

Lluís Duran i Solà, Montserrat Duch Plana, Jordi Maluquer de Motes, Josep

Lluís Martín Berbois

17/01/2022

Sessió acadèmica

RECONeixEMENT A JOAN TRIADÚ i presentació de *La llengua de la llibertat*, un aplec dels seus escrits en defensa de la llengua i la cultura catalanes, a càrrec de Jaume Sobrequés i Callicó, Marcel Mauri, Josep M. Casasús, Josep M. Figueres, Francesc Xavier Vila, Lluís Soler, Joaquim Triadú i Teresa Triadú
Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics. Amb la col·laboració de: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Òmnium, 100 Joan Triadú i Editorial Base

16/05/2022

Sessió homenatge

HOMENATGE A ANTONI DALMAU I RIBALTA (1951-2022), a càrrec de Jaume Sobrequés i Callicó, Marc Castells, Ramon Pinyol, Joaquim Nadal, Flocel Sabaté, Pol Dalmau, Bernabé Dalmau, Laura Borràs
Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Centre d'Història Contemporània de Catalunya

02/11/2022

Sessió acadèmica

EL FET IDENTITARI CATALÀ AL LLARG DE LA HISTÒRIA, a càrrec de Jaume Sobrequés i Callicó, Stefano M. Cingolani, Matias Ramisa, Albert Ghanime, Jordi Casassas, Giovanni Cattini, Santi Izquierdo, Josep Maria Roig
Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Centre d'Història Contemporània de Catalunya

MEMÒRIA D'ACTIVITATS DE LA SCEH EL 2022

23/11/2022

Sessió inaugural

ELS «INDIANS» O «AMERICANUS» A LA SOCIETAT CATALANA MODERNA, a càrrec de
Jordi Maluquer

Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

Publicacions

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, vol. XXXIII (2022).

Congrés-Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970)

- La Catalunya carolíngia: cent anys de treball, entebancs i col·laboracions*, per Gaspar Feliu
- Els darrers volums de la Catalunya carolíngia*, per Ignasi J. Baiges
- La Hispània visigoda vista per Ramon d'Abadal: rellegint l'historiador*, per Xavier Barral i Altet
- L'evolució de la vil·la romana en el període tardoromà a Catalunya*, per Marta Prevosti
- De la vil·la visigoda a la carolíngia a Catalunya (segles VI-X). Les dades arqueològiques*, per Cristian Folch
- La vil·la a la Catalunya carolíngia*, per Gaspar Feliu
- Els monestirs i l'afermament del poder comtal. El cas del Pallars i la Ribargoça (segles IX-X)*, per Xavier Costa-Badia
- El nivell cultural de la proto-Catalunya i la primitiva escripturització del català*, per Jesús Alturo
- Ramon d'Abadal i les fonts literàries*, per Stefano Cingolani
- Les arrels dels castells i dels vicaris comtals*, per Ramon Martí
- Les aportacions de Ramon d'Abadal (1888-1970) a la història jurídica: els Usatges de Barcelona, les constitucions de Catalunya i la teoria del Principat*, per Tomàs de Montagut Estragués
- Justícia d'Estat i justícia feudal a Catalunya*, per Josep M. Salrach
- Història i «bones minories»: una mirada pausada i conservadora al país i el seu passat*, per Francesc Vilanova i Vila-Abadal
- Gènesi medieval de Catalunya (segles VIII al XII)*, per Michel Zimmermann
- Notícia sobre don Ramon d'Abadal i de Vinyals en la Real Academia de la Historia*, per Miguel Ángel Ladero Quesada
- Mots de cloenda*, per Jaume Sobrequés i Callicó

Articles

- La campanya contra l'Exposició del Nu a la Barcelona de 1933*, per Albert Balcells
- Transitant entre les «boires» de l'oblit: l'il·lustrador i dibuixant Lluís Bonnín (1873-1964)*, per Irene Gras Valero i Juan Carlos Bejarano

Política, cultura i dret en el primer exili a França: la tesi doctoral de Domènec de Bellmunt (1950), per Josep Camps Arbós i Francesc Foguet i Boreu

Tesi doctoral

- Els perills de la mar i la gestió del conflicte marítim a la Corona d'Aragó dels dos primers Trastàmara, (1410-1458)*, per Victòria A. Burguera

Documents històrics

- Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra i la sigil·lografia catalana medieval*, per Xavier Barral i Altet
- Dues cartes de remença*, per Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés i Callicó

Recensions

- Josep Massot i Muntaner (2021): *Caçadors de cançons. Les missions de l'Obra del Cançoner popular de Catalunya. 1920-1940*, per Josep Maria Figueres
- Néstor Novell; Josep Sorribes (2021): *Notícia del País Valencià. Fer País, 60 anys d'idees, estudis, converses i reflexions*, per Xavier Ferré
- Lluís Costa (2021): *Qui més anuncia, més ven. Història de la publicitat a Girona*, per Josep Vicenç i Eres
- Jaume Guillamet Lloveras (2022): *El periodisme català contemporani. Diaris, partits polítics i llengües, 1875-1939*, per Josep Maria Figueres
- Ramon Ordeig i Mata (2022): *Diplomatarí dels comtes Bernat de Besalú i Guifré II de Cerdanya, germans de l'abat i bisbe Oliba*, per Gaspar Feliu
- Pablo José Alcover Cateura (2021): *El mostassaf i els llibres de la mostassaferia a la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)*, per Daniel Piñol-Alabart

Evocacions

- Antoni Dalmau i Ribalta. Notes autobiogràfiques*, edició a cura de Pol Dalmau

ÍNDEX Número XXXIV / 2023

Articles

Gombau de Besora, el senyor del Vallès. Del servei comtal a la creació de patrimonis nobiliaris a la Catalunya postcarolingia, per Jaume Vilaginés Segura

Resistències paramilitars i culturals del separatisme català durant la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), per Frederic J. Porta

Els últims directors de diaris de la Barcelona republicana, per Gil Toll

El primer franquisme contra Pau Casals, per Josep M. Figueres

La represa dels estudis universitaris a la ciutat de Lleida: els estudis de Lletres i la seva Facultat 1971-2021, per Manel López Esteve

Cultura plebea i capitalisme. El cas dels Xiquets de Valls, per Carlos Terrón Vasco

Estudis bíblics, política i antisemitisme. Els papers de Pelegrí Casades (1936-1939), per Jordi Vidal Palomino

Documents històrics

El seminari d'Història de Catalunya de Pierre Vilar (1982), per Jaume Sobrequés i Callicó

Recensions

Albert Balcells (2022): *La projecció exterior de Catalunya al món d'entreguerres*, per Josep M. Roig i Rosich

Amadeu Gallart (2022): *Per Déu, per la Pàtria i el Rei. La vida d'un carlista pirinenc (Antoni Martí, 1860-1863)*, per Josep Pich Mitjana

Llúcia Martín Pascual [ed.] (2022): *Bestiari medieval*, per Pablo José Alcover

Gabriel Ensenyat Pujol (2022): *Fuster i els mallorquins. El debat identitari a la Mallorca tardofranquista*, per Pablo José Alcover

Ferran Dalmau (2021): *Joan Culleré i Ibars (1916-1995). La llibertat per maleta*, per Marc Macià Farré

Lluís Costa (2021): *Prensa comarcal. La memòria de la vida quotidiana de Catalunya*, per Adrià Vidal Santorum

Ramon Ordeig (2023): *Diplomatari del monestir de Sant Martí del Canigó (segles X-XI)*, per Josep M. Salrach

Agustí G. Larios (2023): *La facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona (1902-1973). Un gresol d'intel·lectuals*, per Xavier Ferré

Flocel Sabaté i Curull (2023): *Assalt militar en un museu a Catalunya en el segle XXI. Anàlisi dels fets en el seu context*, per Josep M. Figueres

Àngels Rius i Bou (2023), *Impremta i biblioteca a l'hospital militar de Montserrat (1936-1939)*, per Josep M. Figueres

Jospe M. Delgado; Josep Pich [eds.] (2023): *Jospe Fontana. Historiador, mestratge i compromís polític*, per Joaquim Nadal

Evocacions

Francesc Espinet (1937-2022), per Josep Lluís Martín Ramos

Pere Pascual i Domènech: *passió local i història total (1945-2023)*, per Jordi Catalan

Sebastià Riera i Viader (1950-2023), per Jaume Sobrequés i Callicó

Rosa Toran Belver (1947-2023), per Cèlia Canyelles